

การค้าชายแดน และการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
ภาคพื้นทวีป ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20

นางสาววราภรณ์ เรืองศรี

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2556

ลิขสิทธิ์ของตัวเอกสารนี้มหาวิทยาลัย
บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 คือให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)
เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)
are the thesis authors' files submitted through the Graduate School.

BORDER TRADE AND THE TRANSFORMATION OF STATES IN THE HINTERLAND
OF PENINSULA SOUTHEAST ASIA FROM THE 19TH CENTURY
TO EARLY 20TH CENTURY

Miss Waraporn Ruangsri

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Doctor of Philosophy Program in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2013

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

การค้าชายแดน และการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐ
บริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป
ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20

โดย

นางสาววราภรณ์ เรืองศรี

สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทรวาณิชย์

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

อาจารย์ ดร.วาสนา วงศ์สุวรรณ

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาตรีบัณฑิต

.....คณบดีคณะอักษรศาสตร์

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพนธ์ อัสววิรุฬหการ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ

(รองศาสตราจารย์ พิพาดา ยังเจริญ)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทรวาณิชย์)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

(อาจารย์ ดร.วาสนา วงศ์สุวรรณ)

.....กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร.นิติ ภาวศรพันธุ์)

.....กรรมการ

(อาจารย์ ดร.ธนาพล ลีมอภิชิต)

.....กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศักดิ์ เฟื่องศรี)

วารสารณั เรื่องศรี : การค้าชายแดน และการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของ
เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษ
ที่ 20. (BORDER TRADE AND THE TRANSFORMATION OF STATES IN THE
HINTERLAND OF PENINSULA SOUTHEAST ASIA FROM THE 19TH CENTURY
TO EARLY 20TH CENTURY) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : รศ.ฉลอง สุนทรวาณิชย์,
อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม : อ.ดร.วาสนา วงศ์สุวรรณ, 238 หน้า.

วิทยานิพนธ์นี้ต้องการศึกษาการปรับเปลี่ยนรูปแบบทางการค้าบริเวณตอนในของเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เพื่ออธิบาย
ลักษณะการก่อตัวขึ้นของรัฐสมัยใหม่ และการปรับตัวของผู้กระทำการสำคัญทางการค้า รวมถึงคน
กลุ่มต่างๆ ท่ามกลางบริบทการเข้ามาของระบอบอาณานิคม การศึกษานี้อาศัยวิธีการทาง
ประวัติศาสตร์ในการสำรวจ รวบรวม และวิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้อง

ผลการศึกษาพบว่า การปรับเปลี่ยนรูปแบบทางการค้าที่สำคัญและสัมพันธ์กับการก่อตัว
ของรัฐสมัยใหม่คือ ความเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลา ค.ศ.1911-1939 ซึ่งเป็นช่วงที่รัฐสยามขยาย
เส้นทางรถไฟไปยังล้านนา การค้าของล้านนาจากเดิมที่สัมพันธ์กับศูนย์กลางการค้าที่หลากหลาย
เปลี่ยนมาเป็นการค้าที่สัมพันธ์กับรัฐสยามผ่านตลาดกลางที่กรุงเทพฯ รถไฟสายเหนือมีนัยสำคัญ
ของการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐศูนย์กลางกับพื้นที่ชายแดน ผ่านการควบคุม
เส้นทางการค้าและตลาด ทั้งนี้พบว่ายังมีปัจจัยเร่งให้เกิดกระบวนการแทรกแซงทางอำนาจของรัฐ
ส่วนกลางไปยังพื้นที่ชายแดน อาทิ ปัญหาคนในบังคับ อิทธิพลทางการค้าของอังกฤษในล้านนา
การต่อต้านของท้องถิ่นผ่านเหตุการณ์กบฏต่างๆ การปรับเปลี่ยนรูปแบบทางการค้านำมาซึ่งกติกา
ใหม่หลายประการ ทั้งเรื่องมาตรการด้านภาษี, ระเบียบที่ร่างขึ้นเพื่อควบคุมการค้าข้ามพรมแดน,
เงินตรา ฯลฯ ซึ่งฉายภาพให้เห็นการปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ของสยามในท้ายที่สุด

ภาควิชา.....ประวัติศาสตร์.....ลายมือชื่อ.....

สาขาวิชา.....ประวัติศาสตร์.....ลายมือชื่อ.....อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก.....

ปีการศึกษา.....2556.....ลายมือชื่อ.....อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม.....

5180519022 : MAJOR HISTORY

KEYWORDS : BORDER TRADE/ HINTERLAND TRADE/ CARAVAN TRADE/

SOUTHEAST ASIA TRADE/ THAI RAILWAYS

WARAPORN RUANGSRI : BORDER TRADE AND THE TRANSFORMATION OF STATES IN THE HINTERLAND OF PENINSULA SOUTHEAST ASIA FROM THE 19TH CENTURY TO EARLY 20TH CENTURY. ADVISOR : ASSOC. PROF.

CHALONG SOONTRAVANICH, CO-ADVISOR : WASANA WONGSURAWAT, Ph.D., 238 pp.

This dissertation examines how the transformation of trade in the hinterland of peninsular Southeast Asia from the 19th century to early 20th century influenced the rise of the modern state and how trade agents, including groups of peoples among colonial leviathan, adapted to this transformation. This dissertation employed the historical approach for exploring, collecting and analyzing relevant documents.

The results of this study show the significance of the transformation of trade which was related to the transformation of Siam in to a modern state in the period between 1911 and-1939. Siam expanded railways to the north (Lanna). Lanna trade was transformed from a multi-centered trade system to a centralized system under the influenced of Siam. The northern railway was significant in the transformation of power relations between the center and peripheries, especially in creating and maintaining trade routes and markets areas. Moreover, border area problems such as, extraterritoriality of colonial subjects, British influence in Lanna trade, and indigenous insurgents, were important motivations of the state to extend control into this area. This resulted in the establishment of new measures for taxation, border trade regulation, and new currency control system. These are all clear and concrete indications of Siam’s transformation to ultimately become a modern state.

Department : History..... Student’s Signature.....

Field of Study : History..... Advisor’s Signature.....

Academic Year : 2013..... Co-advisor’s Signature.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นส่วนหนึ่งของการเติบโตทางความคิด หลังจากการศึกษาในระดับมหาบัณฑิต หลายสิ่งหลายอย่างที่ไม่อาจลืกลายได้ในครั้งนั้น นำมาสู่การสืบค้นข้อมูลเพิ่มเติมตลอดช่วงเวลาเกือบหกปีของการศึกษาวิจัย ทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้กลายเป็นส่วนหนึ่งของช่วงชีวิตที่สำคัญที่สุด

ขอบคุณทุกท่านที่ได้กล่าวถึงหรืออ้างถึงในงาน ทั้งนักวิชาการที่ได้บุกเบิกทำการศึกษาค้นคว้าไว้ก่อนหน้า นักคิด และปัญญาชนของยุคสมัยที่ชวนขวายเพื่อจะเท่าทันความก้าวหน้า และเวลาในโลกสมัยใหม่ ขอขอบคุณนักเดินทาง พ่อค้าคาราวาน แม่ค้าท้องถิ่น งานเล่มนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้โดยหากปราศจากความเคลื่อนไหวอย่างมีชีวิตชีวาของคนกลุ่มนี้ บันทึกของนักเดินทาง นักแสวงหา แม้แต่พ่อค้าชาวตะวันตก เจ้าหน้าที่อาณานิคม ล้วนมีส่วนบอกเล่าเรื่องราวที่เป็นเหมือนม่านหมอกให้แจ่มชัดขึ้น

ขอบคุณเจ้าหน้าที่ประจำหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ขอขอบคุณบุคลากรของคณะอักษรศาสตร์ คุณวิภา หอมศิริ, คุณวราภรณ์ นิ่มนวล, คุณสมพร ปลื้มกุศล, เพื่อนร่วมสำนักประวัติศาสตร์ที่ช่วยเหลือด้านข้อมูล คุณอนรรฆ พิทักษ์ธานิน, คุณบุญพิสิฐ ศรีหงส์, ผู้ให้คำแนะนำด้านการถอดเสียง คุณชีวิสิทธิ์ บุญเกียรติ ขอขอบคุณผู้ให้ความเอื้อเฟื้อในเอกสารชั้นต้นที่มีค่ายิ่ง ศ.ดร.อนันต์ กาญจนพันธ์, ผศ.ดร.เนื่ออ่อน ขริวทองเจียว, ผศ.ดร.สุชาติ เศรษฐมาลินี ขอขอบคุณ รศ.ดร.นิตติ ภาวครพันธ์ ผู้สร้างความเชื่อมั่นและให้คำแนะนำอันมีค่า ขอขอบคุณ อาจารย์ ดร.วาสนา วงศ์สุรวัฒน์ อาจารย์ที่ปรึกษา ผู้จุดประกายความคิด คอยสนับสนุน ให้กำลังใจและให้ความช่วยเหลือในทุกเรื่องมาโดยตลอด ขอขอบคุณ รศ.ฉลอง สุนทราวาณิชย์ อาจารย์ที่ปรึกษา ผู้ร่วมเดินทางไปกับผู้ศึกษาในรั้วจามจุรีเกือบสิบปี ผู้ถ่ายทอดสรรพความรู้ ให้ทั้งคำชื่นชมและคำตำหนิอย่างตรงไปตรงมา อีกทั้งเฝ้ามองพัฒนาการและชีวิตทุกด้านของลูกศิษย์ด้วยหัวใจของครูอย่างแท้จริง

กราบอนุพการีผู้อบรมเลี้ยงดู ผู้อดทนต่อความลุ่มๆ ดอนๆ และชีวิตที่ระหกระเหินของผู้ศึกษา ขอปลุกสาวตัวน้อย ด.ญ.เพลงพิน เอี่ยมเอื้อยุทธ ที่ร่วมอ่านหลักฐานและสอบความก้าวหน้าวิทยานิพนธ์กับแม่ อดทนอยู่ห่างไกลกันบางช่วงเพื่อให้แม่ได้ทำงานอย่างเต็มที่ ขอขอบคุณคุณศรยุทธ เอี่ยมเอื้อยุทธ พ่อของลูก ผู้อยู่เคียงข้างในทุกช่วงเวลายามยากของชีวิต ผู้เป็นแรงบันดาลใจให้ใฝ่รู้ใฝ่เรียน เป็นบรรณาธิการที่ขยันขันแข็ง และเป็นผู้ที่ทำให้ทุกอย่างสำหรับลูกและครอบครัวโดยแท้

ขอบคุณภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ขอขอบคุณคณาจารย์ทุกท่าน เพื่อนพ้องน้องพี่ทุกคนที่ได้ร่วมสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้ และขอภัยอย่างยิ่งที่ไม่สามารถเอ่ยนามทั้งหมดได้ในที่นี้.

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ญ
สารบัญรูป.....	ฎ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ.....	ฏ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	3
สมมติฐานของการวิจัย.....	4
แนวคิดและทฤษฎี.....	4
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	10
คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	21
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	23
สถานภาพการศึกษา.....	24
บทที่ 2 ผู้คน สินค้า เครือข่าย และพรมแดนการค้า บนเส้นทางยูนนานกับดินแดนตอนในของ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงก่อนสมัยใหม่ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19.....	31
เมือง และตลาดสำคัญบนเส้นทางยูนนาน-ดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	31
ก. เส้นทางยูนนาน-พม่า.....	31
ข. เส้นทางยูนนาน-ล้านนา.....	43
ค. เส้นทางยูนนาน-ล้านช้าง.....	48
ง. เส้นทางยูนนาน-ตังเกี๋ย.....	50
การค้าแบบคาราวาน.....	51
การแลกเปลี่ยน.....	54
สรุปท้ายบท.....	56

	หน้า
บทที่ 3 การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐระยะแรก (ค.ศ. 1850-1911): ความเคลื่อนไหวของการค้า ผู้คน และสินค้า.....	58
การปรับตัวของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้า.....	58
การปะทะสังสรรค์ของอำนาจบริเวณชายแดน.....	62
ก. การต่อรองทางอำนาจของพ่อค้า และผู้คนบนเส้นทางการค้า.....	62
ข. นัยสำคัญของ “ตลาด” ในเขตดินแดนตอนใน.....	63
ค. ชายแดน: พื้นที่ถ่ายเท รั่วซึม ของผู้คน และสินค้า.....	65
การแข่งขันระหว่างอาณานิคมอังกฤษและฝรั่งเศสบนเส้นทางการค้ามุ่งสู่ยูนนาน.....	66
ก. ระบอบอาณานิคมอังกฤษและคณะสำรวจเส้นทางการค้ายูนนาน-พม่า.....	67
ข. การขยายตัวของการค้าชายแดนด้านตะวันตกของล้านนา และการเกิดตลาดใหม่.....	71
ค. ระบอบอาณานิคมฝรั่งเศสและคณะสำรวจแม่น้ำโขง.....	81
ง. การค้าชายแดนด้านตะวันออกของล้านนา แม่น้ำโขงตอนกลางและล่าง.....	91
สรุปท้ายบท.....	94
บทที่ 4 การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐสยามระยะแรก (ค.ศ. 1850-1911): กรณีศึกษาการจัดการ ปกครองของรัฐสยามและความเคลื่อนไหวในล้านนา.....	98
พิจารณาการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐสยามในหัวเมืองประเทศราช.....	98
ก. การสำรวจสำมะโนประชากร, หนังสือเดินทาง และคนในบังคับ.....	100
ข. การเปลี่ยนแปลงระบบการจัดเก็บภาษี.....	106
ค. การเปลี่ยนแปลงของระบบเงินตรา.....	114
ง. การขยายตัวของการค้าทางเรือ.....	119
จ. การเปลี่ยนแปลงของผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า.....	122
ฉ. ส่อและเงี้ยวในบริบททางการเมือง.....	126
ช. การเคลื่อนย้ายของกลุ่มคน.....	132
ซ. การขยายตัวของตลาดการค้าล้านนา.....	135
ฅ. สินค้าสำคัญ.....	145
ญ. การปรับตัวของคนกลุ่มต่างๆ.....	157
สรุปท้ายบท.....	159

บทที่ 5 การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐสยามระยะที่สอง (ค.ศ. 1911-1939): พิจารณาการค้าข้าม	
พรมแดน และการค้าทางรถไฟ ช่วง	162
การเกิดขึ้นของพื้นที่ “ชายแดน” และ “การค้าข้ามพรมแดน”	163
ก. ความขัดแย้งเรื่องเขตแดน และการจัดการพื้นที่ชายแดน	163
ข. ข้อขัดแย้งเรื่องคนในบังคับ	166
ค. การค้าข้ามพรมแดน	167
การขยายโครงสร้างพื้นฐาน และการแบ่งเขตการปกครอง	177
ก. การสร้างถนน, สะพาน	177
ข. การเพิ่มพื้นที่เกษตรกรรมและระบบชลประทาน	180
ค. การขยายเส้นทางรถไฟ	182
ง. การแบ่งเขตการปกครอง และการจัดการแขวง	184
การค้าทางรถไฟ ค.ศ. 1911-1939	185
ก. เครือข่ายการค้าของกลุ่มพ่อค้าในภาคเหนือ	185
ข. สินค้าทางรถไฟ	197
การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจการค้าในภาคเหนือ	200
ก. การเปลี่ยนแปลงของระบบเงินตรา	200
ข. ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ	202
สรุปท้ายบท	207
บทที่ 6 บทสรุป	211
ข้อถกเถียงทางวิชาการจากการศึกษา	211
บทสรุป	219
รายการอ้างอิง	222
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์	238

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1	แสดงจำนวนประชากรช่วง ค.ศ. 1859-1860 เฉพาะเมืองสำคัญ ของพม่าตอนล่าง จากบันทึกของบาทเดียน.....	73
ตารางที่ 2	แสดงการเปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีอากรเมืองนครลำปาง (ค.ศ. 1885-1890).....	109
ตารางที่ 3	แสดงค่าตอไม้ที่รัฐบาลสยามจัดเก็บได้ระหว่าง ค.ศ. 1894-1895.....	110
ตารางที่ 4	แสดงค่าภาษีไม้ที่รัฐบาลสยามจัดเก็บได้ระหว่าง ค.ศ. 1894-1895.....	111
ตารางที่ 5	แสดงค่าราชการที่รัฐบาลสยามจัดเก็บได้ระหว่าง ค.ศ. 1903-1905.....	112
ตารางที่ 6	เปรียบเทียบและแสดงการนำเข้าสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายของสยาม และเซียงใหม่.....	148
ตารางที่ 7	แสดงการนำเข้าฝ้ายของสยาม.....	149
ตารางที่ 8	แสดงการนำเข้าฝืนของสยาม.....	152
ตารางที่ 9	เปรียบเทียบและแสดงการส่งออกวัวหนุ่มจากสยามและเซียงใหม่.....	154
ตารางที่ 10	แสดงมูลค่าการส่งออกปศุสัตว์จากล้านนาไปยังพม่า.....	171
ตารางที่ 11	แสดงการส่งออกวัวหนุ่มจากท่าเรือกรุงเทพฯ.....	172
ตารางที่ 12	แสดงจำนวนและมูลค่าสัตว์มีชีวิตที่ขนส่งบนทางรถไฟสาย.....	174
ตารางที่ 13	แสดงพื้นที่เพาะปลูกข้าว, ฝ้าย และยาสูบในเขตมณฑลพายัพและ มณฑลมหาสารบุรี.....	181
ตารางที่ 14	แสดงสินค้านำเข้าประเภทผ้าฝืนจากต่างประเทศที่ทำเรือกรุงเทพฯ.....	187
ตารางที่ 15	แสดงการค้าข้ามพรมแดน การนำเข้าสินค้าจากพม่ามายังสยาม.....	189
ตารางที่ 16	แสดงการค้าข้ามพรมแดน การส่งออกสินค้าจากสยามไปยังพม่า.....	190
ตารางที่ 17	แสดงแหล่งที่มาและปริมาณการนำเข้าฝืนของสยาม.....	194
ตารางที่ 18	แสดงจำนวนร้านจำหน่ายฝืนในพื้นที่มณฑลพายัพ และมณฑลมหาสารบุรีที่รัฐอนุญาต.....	195
ตารางที่ 19	แสดงการนำเข้าเกลือของสถานีรถไฟสายเหนือ.....	196-197
ตารางที่ 20	แสดงรายการและปริมาณการนำเข้าสินค้าทางรถไฟ ของสถานีในภาคเหนือ ค.ศ. 1916.....	198
ตารางที่ 21	แสดงปริมาณการนำเข้าข้าวสาร และส่งออกข้าวเปลือกทางรถไฟ ของสถานีในภาคเหนือ ค.ศ. 1916.....	200

สารบัญรูป

		หน้า
รูปที่ 1	แสดงเส้นทางการค้าก่อนสมัยใหม่ เชื่อมยูนนานกับพม่า และยูนนานกับอ่าวตังเกี๋ย ราวคริสต์ศตวรรษที่ 8.....	38
รูปที่ 2	แสดงเส้นทางการค้าช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19.....	42
รูปที่ 3	แสดงเส้นทางและจุดแวะพักของ ออทโท เอ. เอ็ลเลอร์ส ช่วง ค.ศ. 1891-1892.....	70
รูปที่ 4	แสดงเส้นทางของคณะสำรวจอินโดจีนตอนเหนือของปาวี.....	84
รูปที่ 5	เส้นทางที่ คอร์เลองส์ ใช้เดินทางจากฮานอยไปยังอินเดีย ช่วง ค.ศ. 1895-1896.....	87
รูปที่ 6	การเดินทางของ ฟรองซิส การ์นิเย (ค.ศ. 1866).....	89
รูปที่ 7	การเดินทางของ ฟรองซิส การ์นิเย (ค.ศ. 1866-1868).....	92
รูปที่ 8	ท่อนซุงที่ไหลมาตามลำน้ำแม่วัง จ.ลำปาง ในช่วงฤดูน้ำหลาก.....	112
รูปที่ 9	เงินตราของล้านนาและอาณาจักรเวียงไค้เคียง.....	116
รูปที่ 10	เรือแม่ปะ หรือเรือหางแมงป่อง.....	119
รูปที่ 11	แสดงที่ตั้งของทุ่งเชียงคำ และเมืองที่กล่าวถึงในเหตุการณ์ปราบฮ่อ.....	128
รูปที่ 12	แสดงเส้นทางการค้าข้ามพรมแดน มะละแหม่ง-ล้านนา-รัฐฉาน-ยูนนาน, เส้นทางขนส่งสินค้า, เส้นทางคาราวาน ค.ศ. 1911.....	175
รูปที่ 13	ตัวอย่างใบเสร็จเงินรัฐชุกการที่ใช้แทนหนังสือเดินทางได้.....	176
รูปที่ 14	ถนนตัดใหม่สายลำปาง-พะเยา.....	179
รูปที่ 15	ถนนสายลำปาง-งาว-พะเยา.....	180
รูปที่ 16	สถานีรถไฟเชียงใหม่เมื่อแรกเปิดทำการ ค.ศ. 1921.....	182
รูปที่ 17	แสดงการขยายเส้นทางรถไฟไปยังภาคเหนือ.....	183

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

- B.C.R. British Parliamentary Papers-Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance
(หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
- F.T.N. The Foreign Trade and Navigation Port of Bangkok (สำนักงานเศรษฐกิจและการคลัง,
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
- S.Y.B. Statistical Year Book of the Kingdom of Siam (สำนักงานเศรษฐกิจและการคลัง,
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
- S.I.E. Statistic of the Import & Export Trade of Siam (สำนักงานเศรษฐกิจและการคลัง,
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับสังคมและผู้คนที่ผ่านมา แม้จะมีลักษณะของการให้ความสนใจกับอาณาบริเวณชายแดนเพื่อนำไปสู่การทำความเข้าใจปฏิบัติการทางอำนาจที่หลากหลาย และวิพากษ์การนำเอากรอบคิดของรัฐสมัยใหม่มาเป็นศูนย์กลางในการศึกษา ดังที่ปรากฏในงานของอิชิกาวา (Noboru Ishikawa, 2010), วอล์คเกอร์ (Andrew Walker, 1999) ซึ่งงานกลุ่มนี้ได้โต้แย้งกับการศึกษาของ ชงชัย วินิจจะกูล (Thongchai Winichakul, 1994) และแอนเดอร์สัน (Benedict Anderson, 1992) ในการพิจารณาการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ซึ่งเน้นมุมมองจากศูนย์กลางทางอำนาจเพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตามในงานของอิชิกาวาแม้จะทำการศึกษาชายแดน ทว่ายังติดกับดักทางความคิดของชาติสมัยใหม่ที่เชื่อว่าผู้คนบริเวณชายแดนจำเป็นต้องปรับตัวตามพรมแดนของชาติที่เกิดขึ้น คือพรมแดนได้แบ่งแยกความเป็นพวกเรา พวกเขาขึ้นมา แทนที่จะพิจารณาการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์หรือปฏิบัติการที่มาจากท้องถิ่น ซึ่งในประเด็นหลังนี้พบว่างานของวอล์คเกอร์ได้พยายามจะนำเสนอออกมา ผ่านเครือข่ายการค้าบริเวณแม่น้ำโขงของคนท้องถิ่น แต่ถึงกระนั้นงานของวอล์คเกอร์ก็ให้ความสำคัญกับการแข่งขันทางอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอำนาจของอาณานิคมน้อยเกินไป ซึ่งไม่เพียงพอต่อการอธิบายกระบวนการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เห็นความสำคัญของการทำความเข้าใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับสังคม และผู้คนบริเวณชายแดน โดยเน้นให้เห็นมิติทางประวัติศาสตร์ของอาณาบริเวณดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 อันเป็นช่วงเวลาสำคัญของการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐจารีตไปสู่รัฐสมัยใหม่ ท่ามกลางบริบทการขยายอำนาจของอาณานิคม บนสมมติฐานว่าการศึกษาในประเด็นเหล่านี้จะช่วยให้เกิดการขยายคำอธิบายเรื่องการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐมากยิ่งขึ้น

ตัวอย่างงานศึกษาที่ใกล้เคียงกัน อาทิ การค้นคว้าของเกียร์ช (C. Patterson Giersch, 2006: 129) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนอำนาจของจีนสมัยราชวงศ์ชิงในแถบชายแดนของมณฑลยูนนาน และเนื่องจากยูนนานมีเส้นทางการค้าและเครือข่ายการค้าของกลุ่มพ่อค้าจีนยูนนาน ที่เชื่อมกับดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาหลายศตวรรษ งานชิ้นนี้ได้นำเสนอภาพของยูนนานในฐานะของศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมที่เป็นอิสระจากจีน ขณะเดียวกันกลับมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับบ้านเมืองและผู้คนทางตอนล่างลงมา

เมื่อพิจารณาในบริบทของรัฐสมัยใหม่และสภาพทางภูมิศาสตร์ ยูนนานคือพื้นที่ชายแดนของจีน ทว่าเกียร์ชกลับให้ภาพของยูนนานที่แตกต่างออกไป และเสนอว่าการศึกษาทางประวัติศาสตร์ในอาณาบริเวณดังกล่าวไม่ควรติดกับดักในกรอบของประวัติศาสตร์สมัยใหม่ เนื่องจากไม่สามารถทำให้เกิดความเข้าใจความเชื่อมโยงของผู้คน และความเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในอาณาบริเวณนี้ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ทางการค้าของคนกลุ่มต่างๆ ในด้านนี้งานของเกียร์ชมีลักษณะสอดคล้องกับข้อเสนอในงานศึกษาบทบาทของพ่อค้าจีนยูนนานในงานของฮิลล์ (Ann Maxwell Hill, 1998), จิระนันท์ ประเสริฐกุล (Chiranan Prasertkul, 1989), สกินเนอร์ (G. William Skinner, 1964) และปิ่น หยาง (Bin Yang, 2004)

ดังนั้น ประวัติศาสตร์ของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปในมุมมองของนักวิชาการกลุ่มนี้คือ อาณาบริเวณที่กลายเป็นจุดเชื่อมต่อพรมแดนของรัฐชาติสมัยใหม่ในปัจจุบัน อาณาบริเวณซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางทางการค้าและศูนย์กลางทางการเมืองที่สัมพันธ์กันผ่านการค้าคาราวาน ทั้งการค้าวัวต่าง ม้าต่าง ล่อต่าง ล้วนเป็นภาพการค้าที่เด่นชัดที่สุด การแลกเปลี่ยนสินค้าและเครือข่ายทางการค้าของพ่อค้าเหล่านี้ มีลักษณะเป็นเหมือนพรมแดนทางการค้าอย่างหนึ่ง ในช่วงก่อนเกิดรัฐชาติสมัยใหม่ พ่อค้าคาราวานจึงทำหน้าที่เป็นเหมือนคนกลางในการเชื่อมมิติทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองของผู้คนและบ้านเมืองในอาณาบริเวณนี้

การศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของผู้คน และอำนาจหลากหลายชุดในอาณาบริเวณดังกล่าว จึงมีส่วนช่วยคลี่คลายข้อจำกัดของการศึกษาประวัติศาสตร์ ที่มักตกอยู่ภายใต้กรอบการอธิบายของรัฐชาติ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้ความสนใจการค้าและความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ ที่สัมพันธ์กับอำนาจรัฐมากกว่าหนึ่งผ่านการค้าชายแดน เนื่องจากชายแดนเป็นอาณาบริเวณที่มีพรมแดนทางการเมืองที่คลุมเครือและไม่ชัดเจน อาณาบริเวณนี้จึงเต็มไปด้วยความเคลื่อนไหว การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจ ทั้งการผสมผสานทางวัฒนธรรม และการสร้างสรรค์วัฒนธรรมขึ้น โดยท้องถิ่น (Giersch, 2006, intro: 3-4)

การศึกษาการค้าในอาณาบริเวณดังกล่าวผ่านมิติทางประวัติศาสตร์ จึงเป็นส่วนหนึ่งในการเผยให้เห็นถึงช่วงรอยต่อของการแข่งขันทางอำนาจ และโครงสร้างความสัมพันธ์ในท้องถิ่นตั้งแต่ก่อนการเข้ามาของอาณานิคม และช่วงหลังจากนั้น ผ่านปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐสมัยใหม่ซึ่งมาพร้อมกับระเบียบกฎเกณฑ์ใหม่ในพื้นที่ชายแดนที่แตกต่างไปจากเดิม และทำให้เกิดการปรับตัว ต่อรองของกลุ่มพ่อค้าคาราวาน ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญที่จะนำไปสู่การสร้างความเข้าใจเรื่องการปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่อย่างมีนัยสำคัญหลายประการ

ประการแรก กระบวนการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐไม่สามารถอธิบายผ่านศูนย์กลางทางอำนาจเพียงอย่างเดียว การศึกษาการค้าชายแดนและเครือข่ายการค้าที่มีอยู่ก่อนการเกิดขึ้นของรัฐชาติ น่าจะช่วยคลี่คลายความเข้าใจเกี่ยวกับปฏิบัติการทางอำนาจบริเวณพื้นที่ชายแดน ซึ่งมีการปะทะสังสรรค์กันของอำนาจที่หลากหลาย ทั้งการตรวจสอบเรื่องการปรับตัวของผู้คนที่ต้องเดินทางข้ามพรมแดน การ

เปลี่ยนแปลงชนิด ประเภทของสินค้า การเปลี่ยนแปลงของระบบเงินตรา ศูนย์กลางการค้า รวมถึงเส้นทาง การค้า ในบริบทตั้งแต่ช่วงก่อนการเข้ามาของอาณานิคม ช่วงอาณานิคม กระทั่งในช่วงของการสร้างเส้นทาง รถไฟสายเหนือ

ประการที่สอง การศึกษาเรื่องประวัติการรถไฟไทยที่ผ่านมา โดยเฉพาะงานของคาซึกิ (Ichiro Kakizaki, 2012:76) ได้เผยให้เห็นถึงบทบาทและพลังอำนาจของรถไฟในการลำเลียงทรัพยากรจากพื้นที่ใน เขตตอนในมายังกรุงเทพฯ รถไฟช่วยร่นระยะเวลาในการขนส่งจากเดิมที่อาศัยการขนส่งทางเรือ และการ ขนส่งทางบก (เกวียน, วัวต่าง, ม้าต่าง, ช้าง และคน) รวมถึงปริมาณในการขนส่งแต่ละครั้ง วิทยานิพนธ์ฉบับ นี้จึงต้องการตรวจสอบบทบาทของรถไฟสายเหนือกับการค้าข้ามพรมแดน และพิจารณานัยสำคัญของรถไฟ ผ่านมิติทางเศรษฐกิจ การเมืองไปพร้อมกัน การเกิดขึ้นของรถไฟจึงไม่น่าเป็นเพียงเครื่องหมายของความ ทันสมัย ความก้าวหน้าในการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐานด้านการคมนาคม หากเป็นกลไกสำคัญในการ เปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง ในอาณาบริเวณดังกล่าวด้วย

ปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐสมัยใหม่ในอาณาบริเวณรอยต่อของอำนาจหรือชายแดน จึงมิได้ กระทำการผ่านการใช้กำลังทหาร หรือกฎหมายสมัยใหม่เท่านั้น ทว่าน่าจะรวมถึงการอาศัยพลังทาง เศรษฐกิจ การสร้างตลาด และเส้นทางการค้าไปด้วยพร้อมกัน

ประการสุดท้าย วิทยานิพนธ์ฉบับนี้น่าจะมีส่วนสำคัญต่อการอธิบายการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ ผ่าน การตรวจสอบการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐที่สัมพันธ์กับการค้าชายแดนในช่วงเวลาดังกล่าว โดยมีกลุ่ม พ่อค้า สินค้า เครือข่ายความสัมพันธ์ ระบบการแลกเปลี่ยน การขนส่ง และระเบียบ กฎเกณฑ์ที่สัมพันธ์กับ การค้าข้ามพรมแดน เป็นตัวแปรสำคัญ และในท้ายที่สุดจะนำผู้อ่านไปสู่ความเข้าใจเรื่องกระบวนการ เปลี่ยนแปลงไปสู่รัฐสมัยใหม่ในมุมมองที่แตกต่างออกไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการปรับเปลี่ยนรูปแบบทางการค้าของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาคพื้นทวีป ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 และความสัมพันธ์ระหว่าง การปรับเปลี่ยนรูปแบบทางการค้ากับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่
2. เพื่อศึกษาการปรับตัวของผู้กระทำการสำคัญทางการค้าและกลุ่มคนต่างๆ ท่ามกลางการ เปลี่ยนแปลง ทั้งการเข้ามาของระบอบอาณานิคมและการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ รวมถึงผลที่มี ต่อชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรม

สมมติฐานของการวิจัย

ภายใต้เงื่อนไขการเข้ามาของระบอบอาณานิคมและการปรับตัวของรัฐ ได้กระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ทั้งเรื่องการแลกเปลี่ยนสินค้า สิ่งของ กฎ หรือกติกา และนัยความหมายของการแลกเปลี่ยนในชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มคน ด้านหนึ่ง การเข้ามาของระบอบอาณานิคมมีส่วนกระตุ้นให้เกิดแรงต่อต้าน การปรับตัว และมิติทางการเมือง ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทางการค้า ตั้งแต่ประเภทของสินค้า ปริมาณการผลิต การแลกเปลี่ยน ทำให้เกิดการช่วงชิงการให้ความหมายกับสิ่งต่างๆ ขณะเดียวกัน กลุ่มคนที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำการทางการค้าโดยเฉพาะกลุ่มพ่อค้าเร่จำเป็นต้องมีการปรับตัวด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ การเข้ามาของระบอบอาณานิคมยังมีส่วนกระตุ้นให้การค้าของกลุ่มพ่อค้าเร่ขยายตัวมากยิ่งขึ้น ขณะที่กระบวนการเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่ในช่วงแรกยังขาดเสถียรภาพ บริเวณพรมแดนรัฐชาติสมัยใหม่ที่เริ่มก่อตัวขึ้นจึงเกิดภาพการต่อรองหรือการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างคนกลุ่มต่างๆ อย่างมีนัยสำคัญ ขณะเดียวกันหากพิจารณาการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐในช่วง ค.ศ.1911-1939 ผ่านการขยายรถไฟสายเหนือ แสดงให้เห็นถึงความพยายามควบคุมตลาดและเส้นทางการค้าของรัฐ รวมถึงนัยทางเศรษฐกิจ การเมืองที่มีได้แยกขาดจากกัน

หากพิจารณาการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐในช่วง ค.ศ.1911-1939 ผ่านการขยายเส้นทางรถไฟสายเหนือ ก็จะเห็นปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐจากศูนย์กลางไปยังพื้นที่ชายแดนที่มีความซับซ้อนยิ่งขึ้น ผ่านความพยายามที่จะควบคุมตลาดและเส้นทางการค้า อันแสดงให้เห็นถึงนัยทางเศรษฐกิจและการเมืองที่มีได้แยกขาดจากกัน

แนวคิดและทฤษฎี

ก. แนวคิดว่าด้วย “ชายแดน”

แนวคิดและที่มาของคำว่า “ชายแดน” (border)¹ เกิดขึ้นภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมในที่แตกต่างกัน เกือบทั่วโลกเมื่อประเทศเหล่านั้นเคลื่อนเข้าสู่สิ่งที่เรียกว่า

¹ คำว่า “ชายแดน” (border) ที่ใช้ในงานนี้ ใช้ตามความหมายที่เกียสซ์ (C. Patterson Giersch, 2006, intro: 3-4) กล่าวไว้ในงานเรื่อง *Asian Borderlands: The Transformation of Qing China's Yunnan Frontier* (Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2006) กล่าวคือ ชายแดนใช้ใน 2 ความหมาย คือ (1) borderlands เป็นบริเวณ

“สภาวะความทันสมัย” (modernity) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่ที่มาพร้อมกับแนวคิดเรื่อง การทำแผนที่เพื่อกำหนดเส้นเขตแดนที่แน่นอนตายตัว แนวคิดเรื่องอำนาจอธิปไตยของรัฐ และการใช้ กฎหมายสมัยใหม่ตามแบบอย่างของโลกตะวันตก ในกรณีการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนใน ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็น ช่วงเวลาที่ระบอบอาณานิคมกำลังขยายตัวเข้ามายังบริเวณดังกล่าวอย่างเข้มข้นนั้น เริ่มมีการสำรวจทำแผนที่ ของรัฐเพื่อหาเขตแดนที่สามารถชี้ชัดลงไปบนพื้นผิวโลก และเกิดประเด็นเรื่องคนในบังคับ หรือคนใน ปกครอง (subject) ของรัฐ โดยยังมีได้กล่าวถึงประชากรในฐานะพลเมืองตามแบบอย่างของรัฐสมัยใหม่

การปรากฏตัวของพื้นที่ชายแดนมักเกิดขึ้นพร้อมกับสัญลักษณ์ที่แสดงออกถึงอำนาจรัฐ อาทิ ตำรวจ เจ้าหน้าทีตรวจเก็บภาษี และอาวุธสมัยใหม่ อันเป็นภาพตัวแทนของระเบียบการปกครองแบบใหม่ในพื้นที่ รอยต่อระหว่างรัฐต่อรัฐ ซึ่งบางครั้งพบว่ากลไกในการควบคุมของรัฐเหล่านี้มิได้อยู่ในความสนใจหรือเป็น อุปสรรคต่อการเดินทางข้ามชายแดนไปมาของผู้คน ในสมัยจารีตกลุ่มพ่อค้าอาศัยความสัมพันธ์ที่ดีกับ เจ้านายเพื่อให้การค้าดำเนินไปโดยสะดวก แม้แต่การเก็บภาษีเข้าออกเมืองก็มักมีลักษณะของการยืดหยุ่น และอยู่บนเงื่อนไขความสัมพันธ์เป็นที่ตั้ง กล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงการปกครองในเขตมณฑลของสยาม คือการสร้างเงื่อนไขใหม่ที่ทั้งเจ้านายและกลุ่มพ่อค้า (โดยเฉพาะเรื่องการให้สัมปทานแก่คนในบังคับ ต่างประเทศ และการเก็บภาษี) ที่ต้องจ่ายมากขึ้นและมีอัตราที่แน่นอน ไม่เพียงเท่านั้นประเด็นเรื่องคนใน บังคับและระเบียบแบบแผนในการเดินทางที่ต้องอาศัยหนังสือเดินทางเป็นสิ่งสำคัญ น่าจะกระทบต่อคนกลุ่มนี้ ไม่มากนักน้อย สำหรับกลุ่มคนในอาณานิคมที่รัฐอ้างว่าเป็นประชากรของรัฐ ภายใต้การปรับเปลี่ยนรูปแบบ ของรัฐในหลายด้านที่เข้ามาสัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนมากขึ้น คนเหล่านี้ได้รับประโยชน์ หรือเสียประโยชน์ด้านใดบ้างและพวกเขาต้องปรับตัวอย่างไร ล้วนเป็นเรื่องที่ควรพิจารณา

การศึกษาเรื่องนี้ต้องการตรวจสอบความคิดเกี่ยวกับชายแดน และการศึกษาชายแดนในฐานะพื้นที่ ปะทะสังสรรค์ทางอำนาจของกลุ่มคนที่หลากหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมองผ่านประเด็นเรื่องการค้า เนื่องจากการค้าบริเวณชายแดนเกิดขึ้นก่อนที่จะเกิด “พรมแดน” ตามความหมายของรัฐสมัยใหม่ การศึกษา การค้าชายแดนในที่นี้ จึงไม่เพียงต้องการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวของผู้คน สินค้า และ กิจกรรมบริเวณชายแดนเท่านั้น แต่ยังให้ภาพการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐที่สัมพันธ์กับชายแดนอีกด้วย

ที่พรมแดนทางการเมืองไม่ชัดเจน เพราะเป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยการแข่งขันทางอำนาจที่หลากหลาย (2) middle grounds เป็น พื้นที่ที่มีความเคลื่อนไหว การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจ มีลักษณะของการผสมผสานทางวัฒนธรรม และการ สร้างสรรค์วัฒนธรรมขึ้น โดยท้องถิ่น.

ข. แนวคิดว่าด้วย “รัฐ”

การศึกษาที่มาและพัฒนาการของรัฐตั้งแต่สมัยโบราณเป็นเรื่องที่อยู่ในความสนใจทางวิชาการของทั้งนักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี และนักรัฐศาสตร์ในระยะหนึ่ง ท่ามกลางคำอธิบายที่มีความละเอียดซับซ้อนแตกต่างกันพบว่า การกล่าวถึงรัฐนั้นมีนัยที่สัมพันธ์กับเรื่องของอำนาจ การจัดองค์กรทางสังคม โดยอาศัยปัจจัยต่างๆ ตามเงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน ในงานศึกษารัฐโบราณของธิดา สารเยธา (2537: 105-133) อธิบายการก่อตัวของรัฐผ่านความคิดเรื่อง “การสร้างบ้านแปงเมือง” หรือการขยายตัวของ “บ้าน” ไปสู่ “เมือง” พร้อมกับการพัฒนาระบบความสัมพันธ์ภายในให้มีความซับซ้อนขึ้น อาทิ จากความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติไปสู่การลำดับชั้นระหว่างกลุ่มคน พัฒนาการจาก “เมือง” ไปสู่ “อาณาจักร” เกิดการจัดระเบียบทางสังคมและองค์กรทางสังคมบางอย่าง เช่น ระบบชลประทาน การจัดการที่ดินในระบบ “พินนา” ของกลุ่มชาติพันธุ์ใดในหลายแห่ง มีการนำความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์แบบ “ธรรมราชา” มาใช้เพื่ออธิบายการแผ่อำนาจของชนชั้นนำทั้งทางโลกและทางธรรม รวมถึงการดำรงอยู่ของระบบชนชั้นในสังคม

เรย์โนลด์ส (Reynolds, 2006: 31-52) ศึกษากระบวนการทัศน์ของรัฐก่อนสมัยใหม่พบว่านักวิชาการได้จัดกลุ่มและอธิบายลักษณะของรัฐก่อนสมัยใหม่ไว้แตกต่างกัน กลุ่มแรกอธิบายผ่านเรื่องของวิถีการผลิต จะพบว่าอาณาจักรโบราณในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นประกอบขึ้นด้วยอาณาจักรที่มีอำนาจขึ้นมาจากการค้าทางทะเล ขณะที่รัฐในเขตดินแดนตอนในนั้นสัมพันธ์กับวิถีการผลิตแบบนาถุ่ม การค้ามิได้มีความสำคัญมากนัก การค้าและการผลิตของท้องถิ่นอาจขยายและเชื่อมกับการค้าทางทะเล อำนาจของกษัตริย์พิจารณาผ่านการควบคุมและผูกขาดการค้ารวมถึงเครือข่ายการค้าของท้องถิ่น การอธิบายโดยอิงความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจสำหรับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยังพิจารณาผ่านเรื่อง “วิถีการผลิตแบบเอเชีย” (Asiatic Mode of Production) ซึ่งมีลักษณะสำคัญ 3 ประการคือ ไม่มีระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดิน, การควบคุมของศูนย์กลางอำนาจมองผ่านเรื่องการจัดการน้ำและการติดต่อสื่อสาร, ชุมชนหมู่บ้านอาจอยู่ใกล้กันทว่าต่างก็ต้องปกป้องตนเองและมีอิสระจากกัน การอธิบายเรื่องวิถีการผลิตแบบเอเชียได้รับการวิพากษ์ว่าให้ภาพของชุมชนและรัฐก่อนสมัยใหม่ที่ขาดภาพเคลื่อนไหว มองไม่เห็นความขัดแย้งซึ่งมีหลายครั้งในประวัติศาสตร์ที่มีการก่อกบฏ ต่อต้านรัฐ รวมถึงการเคลื่อนย้ายของผู้คน คำอธิบายเรื่องรัฐในกลุ่มนี้ยังมีข้อเสนอของ Wittfogel (1957) เกี่ยวกับสังคมพลังน้ำ ซึ่งรัฐก่อนสมัยใหม่ใช้การจัดการน้ำเป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคม อาทิสังคมในยุคเริ่มแรกของกัมพูชา ซึ่งยังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีให้การรองรับในกรณีของพม่าก็พบว่ามีกบฏหรือปรากฏความเชื่อที่ผูกโยงกับการสร้างฝายหรือเขื่อนกั้นน้ำขนาดเล็กๆ แนวคิดนี้ได้รับการโต้แย้งว่าสังคมเกษตรที่มีการจัดการน้ำไม่จำเป็นว่าต้องโยงเข้ากับศูนย์กลางอำนาจ เพราะในหลายกรณีก็เป็นเรื่องของท้องถิ่น นักวิชาการที่สนับสนุนแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชีย อาทิ งานของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2533) ซึ่งอธิบายภาพของสังคมไทยในอดีตในลักษณะของสังคมที่พึ่งตนเอง และค่อนข้างเป็นอิสระจากอำนาจการควบคุมของรัฐ การอธิบายแบบที่สองมีนัยทางการเมืองที่แย้งกับแบบแรก

เพราะเห็นว่าเป็นการนำเอาแนวคิดว่าด้วยรัฐแบบตะวันตกมาไข่มองสังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กลุ่มนี้อธิบายความสัมพันธ์ทางการเมืองผ่านสิ่งที่เรียกว่า “มณฑล” (The Mandala) มณฑลอธิบายศูนย์กลางการเมืองหนึ่งที่มีสัมพันธ์กับอาณาบริเวณราชรอบ และไม่จำเป็นต้องมีลักษณะที่เป็นรัฐ โดยทั่วไปผู้นำได้รับเลือกขึ้นมาจากความสามารถและสืบทอดอำนาจผ่านทางเครือญาติ ซึ่งมีได้มีกฎเรื่องการสืบทอดที่ตายตัว ความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางกับอาณาบริเวณราชรอบพิจารณาผ่านเรื่องระบบบรรณาการ เช่นในงานของไฮน์-เกลเดอ์น (Heine-Geldern, 1956) กล่าวถึงเมืองในกรณีของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่าเป็นมากกว่าศูนย์กลางทางการเมืองและวัฒนธรรม แต่เป็นศูนย์กลางทางความเชื่อของอาณาจักร กล่าวคือเป็นการจำลองโครงสร้างของจักรวาลมาสู่โลกในความเป็นจริง ความคิดนี้ปรากฏในคติความเชื่อของชาวพุทธ เช่นความคิดเรื่องเขาพระสุเมรุ รวมถึงความเชื่อเรื่องจักรวาลในศาสนาพราหมณ์ ความเชื่อเกี่ยวกับศูนย์กลางและบริวาร ไฮน์-เกลเดอ์น ยกตัวอย่างของพม่าพบว่ากษัตริย์บริหารจัดการราชสำนักและบ้านเมืองโดยจำลองบริวารหรือเหล่าขุนนางตามอย่างคติทางพุทธศาสนา ลักษณะเช่นเดียวกันนี้ยังปรากฏในกรณีของสยาม กัมพูชา และลาวอีกด้วย คติความเชื่อเรื่องเขาพระสุเมรุยังสะท้อนผ่านการวาดแผนที่สมัยโบราณของสยาม และอาจส่งอิทธิพลต่อการสร้างสถาปัตยกรรมในที่ต่างๆ รัฐในแบบอื่นที่สำคัญ อาทิ รัฐมหรสพ (The Theater State), The Shipshape State, รัฐราชวงศ์ (The Dynastic State) โดยภาพรวมช่วงก่อนสมัยใหม่มีสิ่งทีเรียกว่าศูนย์กลางอำนาจทางการเมือง แต่มิได้หมายความว่าเกิดกระบวนการรวมศูนย์อำนาจ หรือมีศูนย์กลางอำนาจเดียว

การเปลี่ยนแปลงจากรัฐจารีตไปสู่รัฐสมัยใหม่มีกระบวนการที่มีได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน และมีได้เกิดขึ้นพร้อมกันในแต่ละที่ แม้แต่การพิจารณาว่ารัฐใดรัฐหนึ่งปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่เมื่อใด ก็ยังเป็นข้อถกเถียงหรือมิได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในทางความคิด ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะการกำหนดหมุดหมายให้ชัดเจนลงไปว่าการเปลี่ยนแปลงไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ของรัฐใดรัฐหนึ่งเริ่มขึ้นตั้งแต่เมื่อใด มักสัมพันธ์กับชุดคำอธิบายในเรื่องอื่นๆ อันมีนัยทางการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องเสมอ เช่นกรณีของสยามมีทั้งการอธิบายว่าสยามเข้าสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ราวสมัยรัชกาลที่ 5 อีกกลุ่มหนึ่งอธิบายว่าเป็นช่วงหลังการการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองใน ค.ศ.1932 เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เครื่องมือในการใช้อ้างอิงกระบวนการเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่ที่นิยามกันอย่างกว้างขวาง อาทิ การเปลี่ยนโครงสร้างทางการเมือง การบริหารจัดการ การใช้กฎหมายสมัยใหม่ตามอย่างตะวันตก การกล่าวถึงอำนาจอธิปไตยและการรักษาอำนาจอธิปไตยของรัฐผ่านกลไกต่างๆ เช่น การทหาร การทูต การเขียนแผนที่เพื่อกำหนดเขตแดนและการสร้างข้อตกลงที่จะไม่รุกรานอธิปไตยระหว่างรัฐที่อยู่ติดกัน การครอบงำทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมจากส่วนกลาง ฯลฯ ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่อาจปฏิเสธได้ในการศึกษา ทว่าจำเป็นต้องตรวจสอบให้ละเอียดถี่ถ้วนมากขึ้น

การศึกษาในลักษณะนี้มีใช้ว่าขาดความสำคัญ ในทางตรงกันข้าม การศึกษาเกี่ยวกับรัฐไม่ว่าจากมุมมองด้านใด จำเป็นต้องตรวจสอบเพดานความคิดข้างต้น ผ่านข้อมูลหลักฐานและมุมมองในด้านอื่น เช่น

การศึกษาเรื่องการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐ อาจเกิดขึ้นก่อนสิ่งที่เรียกว่ารัฐสมัยใหม่ในช่วงเวลาข้างต้นก็ได้ และอาจครอบคลุมช่วงเวลายาวนาน เหลื่อมซ้อนกับการเข้าสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ กระทั่งเมื่อเข้าสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่แล้ว ก็เชื่อว่าสิ่งที่เคยมีอยู่ก่อนหน้านั้นจะหายไป หรือขาดการผลิตซ้ำ อาทิ จดหมายโต้ตอบระหว่างข้าหลวงใหญ่ของสยามกับรัฐส่วนกลางแสดงให้เห็นว่า แม้รัฐสยามจะแสดงบทบาทของการเป็นรัฐสมัยใหม่ (ในช่วงเริ่มแรก) ทว่าในหลายกรณีที่รัฐยังได้ประโยชน์จากระบบเก่า รัฐมิได้กระตือรือร้นที่จะเปลี่ยนแปลง อาทิ การเกณฑ์แรงงาน การเก็บส่วยในพื้นที่หลายมณฑลยังคงดำเนินอยู่เรื่อยมา เนื่องจากส่วยเหล่านั้นเป็นแหล่งที่มาของรายได้ของราชสำนัก (Koizumi, 1992: 281) นอกจากนี้กระบวนการแสดงออกซึ่งสภาวะความทันสมัยของชนชั้นนำสยามยังดำเนินผ่านการให้ความหมายต่อคนอื่น (หมายถึงกลุ่มคนชนชาติอื่นที่สยามเข้าไปปกครอง) ว่าเป็นพวกที่ล่าหลังกว่าตน มีความเชื่องมลาย ในรายงานของพระยาศรีสหเทพเมื่อครั้งออกไปจัดราชการมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ค.ศ. 1900

“...นิโสยคนในมณฑลนี้ยังมีนับถือปีศาจแลของโบราณ โดยมาก ผู้ใดจะมารับราชการในมณฑล จำเป็นต้องศึกษาความศรัทธาในเรื่องเช่นนี้ของพลเมืองจงตระหนัก...จึงได้จัดการซ่อมแซมของเก่าแลทำนุบำรุงหอปีศาจทั่วไป...ซึ่งได้รับความชอบใจ...เมื่อได้รับความนิยมนของราษฎรเป็นกำลังแล้วจะทำกรสิ่งใดเป็นอันสำเร็จไม่มีที่ขัดข้อง...” (พระยาศรีสหเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่คืนด้วย 30 มี.ค. ร.ศ. 118 – 30 มี.ย. ร.ศ. 119, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/33)

การปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น กษัตริย์ยังคงเป็นศูนย์กลางและการทำงานของข้าราชการก็คือบริวารที่ต้องเคลื่อนคล้อยไปตามเจตนารมณ์ขององค์อธิปัตย์ ฉะนั้นการทำงานของข้าราชการจึงต้องคำนึงถึง “พระเกียรติยศ” เป็นสำคัญ และการแสดงออกซึ่งบทบาทของรัฐเช่นการให้การช่วยเหลือการบริจาต ยังคงเป็นการแสดง “บารมี” ของกษัตริย์มากกว่าเป็นหน้าที่ที่รัฐมีต่อประชาชน

นอกจากการตรวจสอบความคิดเรื่องรัฐจากมุมมองของส่วนกลาง ซึ่งวิทยานิพนธ์นี้พบข้อขัดแย้งหลายเรื่องที่ทำให้ต้องกลับมาตั้งคำถามเกี่ยวกับรัฐสมัยใหม่ในช่วงเวลาต่างๆ จากเอกสารประจำรัชกาลซึ่งเก็บรวบรวมไว้ที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หรือแม้แต่รายงานเชิงสถิติเกี่ยวกับการค้า ที่สะท้อนให้เห็นถึงพลังทางเศรษฐกิจในการผลักดันและปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐให้สอดคล้องกับเงื่อนไขอื่นที่อยู่นอกเหนือประเด็นทางการเมืองเพียงอย่างเดียว เช่น เมื่อตรวจสอบผ่านเรื่องธรรมเนียมการค้า การไหลเวียนของสินค้า ระบบการแลกเปลี่ยน เรื่องของสินเชื่อ ภาษีและเงินตรา การเปลี่ยนแปลงของเส้นทางการค้า ภาษาที่ใช้ในการค้า ฯลฯ ทำให้เกิดคำถามว่า ผู้คนในอาณาบริเวณที่ศึกษานี้เข้าไปปะทะกับการเปลี่ยนแปลงอย่างไร การปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐเกิดขึ้นซ้อนทับกันพอดีกับการขยายตัวของระบอบอาณานิคมหรือไม่ อย่่างไร ความแตกต่างในรายละเอียดของแต่ละพื้นที่ภายในอาณาบริเวณที่ใช้เป็นสนามศึกษาสามารถอธิบายได้อย่างไร

ค. ระบอบอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีประหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20

การพิจารณาระบอบอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีประหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ไม่อาจแยกจากข้อเท็จจริงทั้งเรื่องสถานการณ์การแข่งขันของกลุ่มมหาอำนาจทางเศรษฐกิจระดับโลกภายหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ในงานศึกษาของ นิธิเมียนต์ (2543) แสดงให้เห็นว่าการขยายอำนาจของอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สัมพันธ์กับพลังทางเศรษฐกิจ การแสวงหาวัตถุดิบในการป้อนโรงงาน ตลาด และการระบายสินค้าโรงงานไปยังตลาดแห่งใหม่ สำหรับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปถูกขนานนามด้วยมหาอำนาจคืออังกฤษและฝรั่งเศส สัญญาฉบับแรกอาจพิจารณาผ่านสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าครั้งแรก (ค.ศ. 1824-1826) ตามมาด้วยสงครามครั้งที่สอง (ค.ศ. 1852) และครั้งสุดท้ายในเขตพม่าตอนบน (ค.ศ. 1885) ทำให้อังกฤษเริ่มใช้นโยบายของเจ้าอาณานิคมกับพม่าทั่วทั้งอาณาจักร ขณะที่ฝรั่งเศสเข้ารุกรานเวียดนาม เขมร และลาวพร้อมกับการทำสนธิสัญญาที่เอื้อประโยชน์ทางการค้าให้กับฝรั่งเศส

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ก. เอกสารกลุ่มตำนาน พงสาวดาร

ตำนานพื้นบ้านของกลุ่มคนไต อาทิ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ มักมีโครง (plot) ในการเล่าเรื่องเพื่อสนับสนุนความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์แบบ “ธรรมราชา” เช่นที่ปรากฏใน ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เล่าถึงตอนที่พญามังรายสามารถโจมตีเมืองหริภุญไชยได้สำเร็จหลังจากที่ส่งไส้ศึกคืออ้ายฟ้าเข้าไปสร้างความแตกแยกหรือทำลายระบบระเบียบทางสังคมของเมือง เมื่ออ้ายฟ้าควบคุมไพร่नाโดยใช้อำนาจเกินขอบเขตจนชาวเมืองไม่พอใจเข้าเมือง และพากันกระด้างกระเดื่อง กระทั่งปล่อยให้ผู้มีอำนาจคนใหม่ (พญามังราย) เข้ามาปกครองโดยง่าย (คณะอนุกรรมการตรวจสอบ และชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2538) หากพิจารณาเนื้อหาตามตำนานนี้จะพบว่า ผู้เขียนตำนานพยายามสะท้อนความคิดเรื่องผู้มีบุญ และอาศัยมิติความเชื่อในเรื่องดังกล่าวมาเป็นเครื่องมือทางการเมือง หรืออาจกล่าวได้ว่าความเชื่อในหลัก “ลัทธิธรรม”² มิได้มี

² ความคิดเรื่องลัทธิธรรมนี้ปรากฏอยู่ในการศึกษาเกี่ยวกับรัฐโบราณ ที่ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนา เช่น สมัยสุโขทัยในงานศึกษาของเซเดส์ (2507: 109-110) อ้างถึงหนังสือไตรภูมิภคา ซึ่งพระเจ้าลิไทยได้กล่าวถึงคัมภีร์ภาษาบาลี เกี่ยวกับธรรมจริยาทางพุทธศาสนาของผู้ปกครอง หรือพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนที่เกี่ยวกับการเก็บส่วยและภาษีแก่ประชาชนว่า “เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว พระราชาจะทรงเรียก ร้องพืชผลที่เก็บเกี่ยวได้เพียง 1 ใน 10 และจำต้องยกเว้นไม่เรียก ร้องแก่ผู้ที่เก็บเกี่ยวไม่เป็นผล สำหรับงานเกี่ยวกับสาธารณประโยชน์พระราชาจะต้องทรงเรียก ร้องส่วยแต่เพียงปานกลาง ไม่ให้เกินกำลังของราษฎร และต้องยกเว้นแก่คนชรา พระราชาจะต้องไม่ทรงเรียกเก็บภาษีอย่างรุนแรง เพราะเหตุว่าผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์อาจ

ความสำคัญเท่ากับการใช้หลัก “สิทธิธรรม” มาเป็นเครื่องมือในการขยายอำนาจ ซึ่งเป็นความคิดชุดเดียวกับกับเรื่อง “ผู้มีบุญ” ในเรื่องนี้ ชาวเมืองทริภุญไชยเชื่อว่าผู้มาใหม่คือผู้มีบุญ ส่วนผู้ปกครองเดิมของตนนั้นเสื่อมบุญบารมีไปแล้ว ผู้อ่านตำนานจึงได้รับสารจากผู้เขียนอีกชุดหนึ่งคือปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐก่อนสมัยใหม่ที่ทำงานผ่านความเชื่อ

การศึกษาพัฒนาการของรัฐผ่านหลักฐานประเภทตำนานอย่างเดียวยังไม่เพียงพอ ตำนานเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นความขัดแย้งทางความคิดของผู้เขียนตำนาน หรือกลุ่มชนชั้นนำผู้สร้างตำนาน กล่าวคือขณะที่ตำนานยกย่องผู้ปกครองที่ยึดถือหลัก “สิทธิธรรม” ก็แสดงความขัดแย้งในตัวเองคือไม่แยแสพฤติกรรมของกลุ่มชนชั้นนำหลายครั้งที่ขัดต่อหลัก “สิทธิธรรม” และราวกับว่าเรื่องเหล่านี้เป็นกลไกการใช้อำนาจที่อยู่เหนือระดับที่คนธรรมดาสามัญจะเข้าใจ การที่ชนชั้นนำสร้างแสดงบทผู้มี “สิทธิธรรม” ก็ยังได้รับการยกย่องสรรเสริญจากชาวเมือง หรือชาวเมืองยอมอยู่ใต้อำนาจการปกครองแต่โดยดี บทสรรเสริญกษัตริย์หรือชนชั้นนำสมัยโบราณก็เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในเนื้อหาของตำนาน และยังตอกย้ำความคิดที่ว่าผู้ปกครองที่ยิ่งใหญ่ คือผู้ปกครองที่มี “สิทธิธรรม” ปกครองบ้านเมืองด้วยความร่มเย็นเป็นสุข อาณาประชาราษฎร์อยู่ดีกินดี และไม่มี ความขัดแย้ง ฉะนั้นหากตำนานเป็นเพียงสิ่งแสดงความคิดของกลุ่มชนชั้นนำในสมัยโบราณหรือเป็นภาพแสดงที่มาของรัฐ ซึ่งมีการนำประเด็นทางศีลธรรมหรือศาสนามาใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองหรือสร้างความชอบธรรมให้กับการใช้อำนาจแล้ว เราจะทำความเข้าใจความคิดของคนธรรมดาสามัญได้อย่างไร คนจำนวนมากยอมอยู่ใต้การปกครองของผู้มีอำนาจด้วยเหตุผลหรือเงื่อนไขใดบ้าง เราจะเชื่อตามความคิดของตำนานโดยไม่ตั้งคำถามถึงการใช้กลไกความเชื่อเช่นเรื่องหลัก “สิทธิธรรม” ของรัฐก่อนสมัยใหม่อย่างนั้นหรือ

การตั้งข้อสังเกตดังกล่าวย่อมไม่สามารถหลีกเลี่ยงข้อกล่าวหาที่ว่า นักประวัติศาสตร์นำพาความคิดอคติ และความรู้ในปัจจุบันเข้าไปจัดการอดีตหรือการให้ความหมายต่ออดีต ทั้งที่จริงแล้วกระบวนการเหล่านี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเกือบตลอดเวลา แม้แต่สิ่งที่นักประวัติศาสตร์เรียกว่า “หลักฐานทางประวัติศาสตร์” ดังกรณีของ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นเรื่องราวที่แต่งขึ้นภายหลังของกลุ่มชนชั้นนำด้วยวัตถุประสงค์ทางการเมืองเป็นสำคัญ อาทิ การสร้างความชอบธรรมในการปกครอง การลำดับความเชื่อมโยงของราชวงศ์สมัยโบราณกับราชวงศ์ที่เข้ามามีอำนาจทางการเมืองในภายหลัง การเลือกที่จะกล่าวถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์บางเหตุการณ์ การสอดแทรกและให้ความคิดเห็นของผู้เขียนตำนานที่มีต่อบุคลิกลักษณะของกษัตริย์แต่ละสมัยเป็นสิ่งที่ปรากฏให้เห็นอยู่เสมอ สิ่งเหล่านี้ล้วนอยู่ภายใต้กระบวนการ

ทำตามอย่างและกล่าวอ้างเมื่อเกิดผลไม่ดีขึ้นว่าเป็นความคิดของพระองค์ ถ้าพระราชอาคมให้พอคำซึ่งไม่มีทูนยืมพระราชทรัพย์ ก็จะทรงเรียกร่องเฉพาะด้านทูนคินเท่านั้น ไม่เรียกร่องภายีหรือดอกเบ็ย” เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับกรณีของอัยฟ้าที่สั่งให้ชาวเมืองขุดเหมือง ทำให้ชาวเมืองลำบาก และยังลากเสาเรือนขวางรูคต้นข้าวของชาวเมืองเสียหายเป็นอันมาก และนำมาสู่ความไม่พอใจ (คณะอนุกรรมการตรวจสอบ และชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2538: 22)

การจัดการอดีต หรือการให้ความหมายต่อสิ่งที่ผ่านพ้นไปแล้ว ความรู้ทางประวัติศาสตร์จึงไม่อาจหลีกเลี่ยง กระแสธารของการจัดการอดีตที่สามารถเปลี่ยนแปลง ได้รับการโต้แย้ง ตั้งข้อสังเกต กระทั่งหักล้างความคิด และข้อสรุปที่ไม่สมเหตุสมผล

ข. เอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

1. เอกสารประจำรัชกาล ในหมวดกระทรวงต่างๆ

เอกสารกลุ่มนี้ อาทิ เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5-7 กระทรวงมหาดไทย ประกอบด้วย เบ็ดเสร็จกระทรวงมหาดไทย หนังสือรับเข้า ประกาศและพระราชบัญญัติ เลข ใพร่หลวง การปกครอง มณฑลลาวเฉียง ในแผนกปักปันท้องที่ ว่าด้วยเรื่องปักปันท้องที่ ตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการ และแผนก ปกครอง มีใบบอกเมืองต่างๆ สารตรา ตราน้อย ตราใหญ่ ตรวจราชการ หนังสือเดินทาง คนในบังคับ ต่างประเทศ สำมะโนครัว เรื่องการจัดการป่าไม้ การรักษาป่าและพระราชบัญญัติสงวนป่า แผนกสรรพากร ว่าด้วยเรื่องภาษีอากร ค่าธรรมเนียมต่างๆ ส่วย เลก และรัชชูปการ ส่วนเบ็ดเตล็ด มีเรื่องการเดินทางเรือ พงศาวดาร โบราณคดี ส่วนของกระทรวงต่างประเทศประกอบด้วยเรื่อง คนในบังคับต่างๆ และคดีที่ เกี่ยวข้องกับคนในบังคับ, เอกสารสำนักงานเศรษฐกิจและการคลัง อาทิ รายงานข้อมูลเชิงสถิติ รายงาน การค้าของสยาม, เอกสารรายงานการรถไฟประจำปี

นัยสำคัญที่ได้จากการศึกษาข้อมูลที่ปรากฏในเอกสารข้างต้นคือ สภาวะที่รัฐสยามเกิดการปรับเปลี่ยนรูปแบบทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ครั้งสำคัญ กล่าวคือการเร่งรัดจัดการ ปกครองในเขตหัวเมือง และการปักปันเขตแดน รวมถึงการนำกฎหมายสมัยใหม่มาใช้ ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของรัฐสยาม ที่ต้องการแสดงออกต่อคนอื่น กล่าวคือในกระบวนการของการสร้างอัตลักษณ์นั้น มิได้เกิดขึ้นอย่างว่างเปล่า แต่เป็นกระบวนการทางสังคมอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นท่ามกลาง บริบทเฉพาะและมีเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจเข้ามาเกี่ยวข้อง หรือเป็นเงื่อนไขสำคัญที่นำมาสู่ความ ตระหนักในเรื่องอัตลักษณ์ อาทิ สยามต้องการแสดงให้ชาวตะวันตกเห็นว่าได้เปลี่ยนแปลงไปสู่สถานะความ ทันสมัยในหลายเรื่อง การปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐเป็นส่วนหนึ่งของอัตลักษณ์ใหม่ที่รัฐต้องการแสดงออก เมื่อชนชั้นนำสยามเล็งเห็นว่าการแสดงออกซึ่งความทัดเทียมกับชาติตะวันตกจะเป็นหนทางในการปกป้อง ตนเอง ขณะที่ระบอบอาณานิคมคืบคลานเข้ายึดครองอาณานิคมบริเวณต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

2. เอกสาร B.C.R. (British Parliamentary Papers-Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance)

เป็นรายงานการค้าส่งสินค้าเข้า-ออกระหว่างกรุงเทพฯ กับประเทศต่างๆ แยกเป็นรายงานการค้าของ เชียงใหม่กับต่างประเทศ ระหว่าง ค.ศ. 1892-1896 และรายงานการค้าของกรุงเทพฯ กับต่างประเทศระหว่าง ค.ศ. 1886-1896 (อีกส่วนหนึ่งเป็นรายงานของเชียงใหม่ระหว่าง ค.ศ. 1899-1939 และรายงานของกรุงเทพฯ

ระหว่าง ค.ศ. 1899-1910)³ ข้อสังเกตที่พบคือ มีรายงานที่แยกการส่งสินค้าเข้า-ออกระหว่างเชียงใหม่กับประเทศต่างๆ ออกจากกรุงเทพฯ ด้วยการทำรายงานแยกระหว่างการค้าของเชียงใหม่กับกรุงเทพฯ ช่วงปี ค.ศ. 1890-1, 1894-5 นี้ สะท้อนให้เห็นว่าเชียงใหม่ และตลาดการค้าในภาคเหนือค่อนข้างมีอิสระและการค้าหลักคือการค้ากับทางเมืองมะละแหม่งมิใช่กรุงเทพฯ⁴ ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือการค้าของเชียงใหม่ในช่วงนี้มีการขยายตัวค่อนข้างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าปศุสัตว์

3. เอกสาร F.T.N. (The Foreign Trade and Navigation Port of Bangkok)

เป็นรายงานการค้าของสยามกับต่างประเทศและการค้าที่ผ่านท่าเรือของสยาม ระหว่าง ค.ศ. 1907-1934 ให้รายละเอียดเกี่ยวกับชนิดประเภทสินค้า ปริมาณ และมูลค่าการนำเข้า ส่งออก สามารถเข้าถึงเอกสารชุดนี้ได้จากการสืบค้นผ่านแฟ้มข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจและการคลัง หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

4. เอกสาร S.Y.B. (Statistical Year Book of the Kingdom of Siam)

เป็นรายงานสถิติประจำปี รวบรวมไว้ทั้งเรื่องการค้าภายในประเทศ การค้ากับต่างประเทศ การขนส่งทั้งทางบก(รถไฟ) และทางเรือ จำนวนประชากร ฯลฯ ระหว่าง ค.ศ. 1918-1939 สามารถเข้าถึงเอกสารชุดนี้ได้จากการสืบค้นผ่านแฟ้มข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจและการคลัง หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

5. เอกสาร S.I.E. (Statistic of the Import & Export Trade of Siam)

เป็นรายงานสถิติการนำเข้าและส่งออกสินค้าของสยามกับต่างประเทศ ระหว่าง ค.ศ. 1901-1906 สามารถเข้าถึงเอกสารชุดนี้ได้จากการสืบค้นผ่านแฟ้มข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจและการคลัง หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

ค. บันทึก

บันทึกของชาวตะวันตกหลายเชื้อชาติและต่างบทบาทหน้าที่ ที่ได้เดินทางเข้ามายังพื้นที่ดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ความสนใจที่แท้จริงของคณะสำรวจชุดแล้วชุดเล่า คือความพยายามที่จะบันทึกรายละเอียดของเส้นทาง ทรัพยากร กลุ่มคน การค้า ฯลฯ ไว้ในรูปของฐานข้อมูลที่ได้จากการสำรวจ ฉะนั้นข้อมูลที่ผ่านการบันทึกจึงสะท้อนมุมมอง สถานภาพ ความสนใจ หรือนัยทางการเมืองไปด้วย

³ เอกสาร B.C.R. ส่วนนี้ได้รับความอนุเคราะห์จาก ศาตราจารย์ ดร.อนันท์ กาญจนพันธุ์ จึงขอขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้ด้วย.

⁴ รายงานของ B.C.R. บางปีกล่าวถึงการค้าของกรุงเทพฯ รวมกับเมืองที่อยู่ในการปกครองของกรุงเทพฯ ไม่แยกเชียงใหม่ แต่บางปีก็แยกรายงานการค้าออกจากกัน เช่น ปี ค.ศ. 1890-1 ทำรายงานแยก พอถึงปี ค.ศ. 1892-3 กลับมาทำรายงานรวม และแยกอีกในปี ค.ศ. 1894-5 พอถึงปี ค.ศ. 1896 กล่าวถึงเฉพาะการค้าของกรุงเทพฯ.

พร้อมกัน อาทิ หากผู้บันทึกเกี่ยวข้องกับรัฐบาลอาณานิคม เช่น บันทึกของ โอกุสต์ ปาวี (Jean Marie August Pavie, ค.ศ. 1879-1895) ความสนใจในเรื่องเส้นทางและขอบเขตอำนาจอธิปไตยของรัฐจะโดดเด่นกว่าเรื่องอื่น หากผู้สำรวจเป็นพ่อค้า เช่น บันทึกของฌอง เดอปูยส์ (Jean Dupuis, ค.ศ. 1872-1873) จะมุ่งสนใจเส้นทางลำเลียงสินค้า ประเภทของสินค้า ตลาด และระบบเงินตราในการแลกเปลี่ยน รวมถึงการคาดการณ์ความเป็นไปได้ในการหาตลาดระบายสินค้า หรือพัฒนาเส้นทางคมนาคมเพื่อให้ตลาดสามารถเชื่อมต่อกันได้โดยสะดวก หากบันทึกผ่านปลายปากกาของนักเดินทาง เช่น บันทึกขององรี มูโอดต์ (Henri Mouhot, ค.ศ. 1858-1861) นักธรรมชาติวิทยา ความสนใจอาจเป็นเรื่องพันธุ์ไม้ ลักษณะภูมิประเทศ เรื่อยไปจนถึงประวัติความเป็นมาของสถานที่ต่างๆ เนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในบันทึกนั้น บางตอนมาจากการสังเกตของผู้เขียนเอง และบางตอนมาจากการสนทนา สอบถามข้อมูลจากคนในท้องถิ่นผ่านล่าม อย่างไรก็ตาม การตั้งข้อสังเกตเรื่องสาระสำคัญของเนื้อหาที่สัมพันธ์กับผู้บันทึกนี้มิได้มีลักษณะตายตัว บางครั้งบันทึกของเจ้าหน้าที่อาณานิคมก็สนใจในเรื่องการค้า และประวัติความเป็นมาของบ้านเมือง แต่ประเด็นสำคัญคือบันทึกต่างๆ เหล่านี้มีการอ้างอิงข้อมูล หรือใช้เสมือนเป็นแผนที่นำทางให้กับคณะสำรวจชุดหลัง อาทิ บันทึกของฟรองซิส การ์นิเย (Francis Garnier, ค.ศ. 1866-1868) จะได้รับการกล่าวถึงไว้มากในคณะสำรวจของปาวี (The Pavie Mission Indochina Papers 1879-1895)

เส้นทางที่ปรากฏอยู่ในแผนที่ของนักสำรวจ ล้วนเป็นเส้นทางที่มีอยู่ก่อนการเข้ามาของชาวยุโรป เส้นทางเหล่านี้เชื่อมผู้คน และเมืองต่างๆ เข้าไว้ด้วยกันผ่านมิติความสัมพันธ์ที่หลากหลาย รวมถึงการแลกเปลี่ยนสินค้า ฉะนั้นเมื่อเกิดการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐ กล่าวคือรัฐบาลในระบอบอาณานิคมอาศัยแผนที่สมัยใหม่ในการกำหนดเขตแดนที่แน่นอนระหว่างรัฐขึ้น สิ่งทีเรียกว่าชายแดนจึงปรากฏขึ้นพร้อมกับอำนาจแบบใหม่ การค้าในเขตภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งมีเส้นทางที่พาดผ่านและข้ามไปมาระหว่างเขตแดนของรัฐ จึงมีลักษณะที่เรียกได้ว่าเป็นการค้าชายแดน

เอกสารในกลุ่มนี้ยังรวมถึงบันทึกที่ได้จากการสัมภาษณ์ของนักมานุษยวิทยาผู้สนใจศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่าง ไมเคิล มอร์แมน (Michael Moreman) ซึ่งได้เก็บมูลภาคสนามที่อำเภอเชียงคำ เมื่อปี ค.ศ. 1960 บันทึกหลายตอนเป็นการสัมภาษณ์พ่อค้าพื้นเมืองในวัย 50-70 ปี ย้อนเรื่องราวและการค้าในสมัยที่พ่อค้ากลุ่มนี้ยังคงเดินทางค้าขายกับการาวานว้าวต่างในช่วงวัยหนุ่ม บันทึกของมอร์แมน จึงให้ภาพเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนปีที่ทำการสัมภาษณ์ประมาณ 30-50 ปี อันเป็นช่วงเวลาไล่เลี่ยกับการขยายเส้นทางรถไฟสายเหนือ และการขยายตัวของสินค้าอุปโภคบริโภคที่ไปพร้อมกับรถไฟและทำให้เกิดความเคลื่อนไหวของพ่อค้าท้องถิ่น ข้อมูลส่วนนี้มาจาก ฐานข้อมูลจดหมายเหตุทางมานุษยวิทยาในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) แหล่งที่มา : http://www.sac.or.th/databases/anthropological_archive

ง. งานวิจัยอื่นๆ

1. การศึกษาเกี่ยวกับชายแดน

การศึกษาเรื่อง Secret trades, porous borders: Smuggling and states along a Southeast Asian frontier ของ เอริก ทาเกลียคอสโซ (Tagliacozzo, 2005: 30-32) ได้ตั้งข้อสังเกตเรื่องการทำแผนที่เขตแดนไว้ว่า การขีดร่างเส้นเขตแดนเป็นเสมือนการบอกเป็นนัยว่าทุกตารางนิ้วในแผนที่ได้มีการสำรวจ บันทึก รายละเอียดไว้อย่างไม่ขาดตกบกพร่อง อาทิ การแข่งขันของเจ้าอาณานิคมอังกฤษกับเนเธอร์แลนด์บริเวณหมู่เกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้การสำรวจทางด้านภูมิศาสตร์กลายเป็นเรื่องสำคัญ เมื่อมีการระบุถึงตำแหน่งแห่งที่ของทรัพยากรธรรมชาติ แร่ธาตุที่มีค่าต่างๆ อย่างไรก็ตาม การสำรวจดินแดนที่รัฐอาณานิคมอ้างสิทธิในการครอบครองจำเป็นต้องมีรายละเอียดของสิ่งต่างๆ มากกว่านั้น ภารกิจดังกล่าวได้นำพาให้นักสำรวจ ทั้งนักธรณีวิทยา นักวิทยาศาสตร์ ผู้เชี่ยวชาญด้านเหมืองแร่ กระทั่งมิชชันนารี เข้าไปยังดินแดนห่างไกล โดยมีวัตถุประสงค์ที่หลากหลายอยู่เบื้องหลัง ทั้งเป้าหมายเรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การเมือง การแสวงหาความรู้ใหม่ แม้กระทั่งเป้าหมายทางจิตวิญญาณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องการทำแผนที่ ทาเกลียคอสโซ กล่าวถึงแผนที่ของดัตช์บนเกาะสุมาตรา ที่พยายามจำแนกผู้คนและสถานที่โดยใช้เงื่อนไขทางกายภาพ ทั้งผืนดินและผืนน้ำภายใต้ภารกิจสำรวจและการทำแผนที่ที่จะถูกจำแนกและให้คำอธิบายโดยรัฐอาณานิคม การเดินทางของคณะสำรวจเหล่านี้มีส่วนอย่างยิ่งในการเปิดพื้นที่เขตแดนใหม่ๆ สำหรับเจ้าอาณานิคมอยู่เสมอ

ความสำคัญของพื้นที่ชายแดนในความสนใจของรัฐเป็นมากกว่าพื้นที่เชื่อมรัฐต่อรัฐ เพราะชายแดนยังเป็นพื้นที่ของการค้า การค้าชายแดนสัมพันธ์กับการขนส่งสินค้าข้ามแดน ซึ่งพบว่าส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่ลักลอบนำเข้าหรือส่งออกมากกว่าเป็นการเข้าออกตามกฎหมาย ทาเกลียคอสโซ (2005: 188-216) พบว่าพื้นที่ถูกนำเข้ามายังหมู่เกาะในอาณานิคมของดัตช์ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 1900 เป็นพื้นที่ที่ถูกกฎหมายหรืออยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐบาลเพียง 1 ใน 6 ส่วนเท่านั้น อีก 5 ส่วนเป็นพื้นที่มีการลักลอบนำเข้า พวกดัตช์เห็นว่าการควบคุมเหล่านี้เกิดขึ้นจากการสมรู้ร่วมคิดกันระหว่างผู้ลักลอบ ผู้ผลิต (ผู้ปลูกฝิ่น) และเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งพบว่าการลักลอบนำเข้าฝิ่นส่วนใหญ่อยู่ในมือของชาวจีน คนกลุ่มนี้ทำงานโดยอาศัยเครือข่ายที่ได้เปรียบกว่าคนกลุ่มอื่น ความชำนาญในเส้นทาง และความสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ที่ทำการผลิตและเป็นผู้ชำนาญในการใช้เส้นทางและการหลบหลีกเจ้าหน้าที่ของรัฐ

กรณีการค้าฝิ่นเป็นตัวอย่างเด่นชัดที่เผยให้เห็นสถานะที่รัฐไม่สามารถจัดการหรือควบคุมพื้นที่ชายแดนได้อย่างแท้จริง การศึกษานโยบายของอังกฤษเกี่ยวกับฝิ่นในสหพันธรัฐฉาน ใน “British Policy Discussions on the Opium Question in the Federated Shan States, 1937-1948” ของ Maule (2002: 203-205) พบว่าบริเวณรัฐวาและโกก้าง (Kokang) เป็นแหล่งผลิตฝิ่นที่สำคัญ ฝิ่นที่ผลิตได้ร้อยละ 90 จะถูกลักลอบส่งออกเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดทั้งในจีน, อินเดียภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส

และสยาม โดยรัฐบาลพม่าที่ขังขังไม่สามารถควบคุมทั้งการผลิต การขนส่ง และการค้าได้ ซึ่งการค้าฝิ่นในพม่าได้รับการสงวนไว้เฉพาะกลุ่มลูกค้าที่ผ่านการรับรองจากรัฐหรือร้านที่ได้รับการอนุญาตและที่สำคัญต้องเป็นฝิ่นที่มาจากอินเดียเท่านั้น เช่นกันกับกรณีของจีนในช่วงที่รัฐบาลจีนออกคำสั่งปราบปรามการปลูกและค้าฝิ่น ฝิ่นส่วนใหญ่จะผ่านการลักลอบขนย้ายจากเขตรัฐฉานไปยังยูนนาน และจากยูนนานฝิ่นจะส่งออกไปยังจีนในเขตอื่นๆ ในเวลาต่อไป (Hill, 1998: 38) อันที่จริงกระบวนการลักลอบเพื่อขนส่งสินค้านั้นเกิดขึ้นเกือบตลอดประวัติศาสตร์อันยาวนานของการค้า ขึ้นอยู่กับว่าผู้กระทำการค้าจะเลือกใช้วิธีการใด

การค้าชายแดนโดยตัวมันเองค่านหนึ่งจึงเป็นกระบวนการทำทนายอำนาจ การควบคุม การจำกัด และอื่นๆ ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม การค้าชายแดนเป็นการค้าที่สัมพันธ์กับเรื่องอำนาจอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ กลุ่มคนที่ทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางหรือทำงานที่ต้องขนส่งสินค้าในลักษณะลักลอบ มักมีกลยุทธ์ในการต่อรองในการประกอบกิจกรรมการค้าเหล่านี้ หากย้อนกลับไปบริบทสมัยจารีตพื้นที่บริเวณที่กลายเป็นชายแดนของการค้าสมัยใหม่ เคยเป็นจุดเชื่อมต่อเส้นทางการค้าและเป็นพื้นที่ศูนย์กลางของการแลกเปลี่ยนสินค้า กลุ่มผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า อันได้แก่พวกพ่อค้าคนกลาง พวกขนส่งลำเลียงสินค้า รวมถึงผู้มีอำนาจในท้องถิ่นมักจะรักษาเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกัน พวกพ่อค้าคนกลางเป็นกลุ่มที่ต้องเรียนรู้ขนบธรรมเนียมของการเจรจาต่อรองการค้า การใช้ภาษา และอื่นๆ ในการเข้าถึงสินค้าท้องถิ่นและกระจายสินค้าจากเมืองหนึ่งไปสู่เมืองหนึ่ง การค้าชายแดนไม่เพียงเป็นส่วนหนึ่งของการเติบโตทางเศรษฐกิจ ทว่า ยังมีส่วนแบ่งการตลาดที่ใหญ่โต เนื่องจากสินค้าที่อยู่นอกระบบ นอกกฎหมาย มักมีความต้องการของตลาดสูง มีประเด็นเรื่องผลประโยชน์ กลุ่มผู้มีอำนาจเข้ามาเกี่ยวข้อง

2. การศึกษาเกี่ยวกับระบอบอาณานิคม

งานวิจัยที่ศึกษาเศรษฐกิจ สังคม การเมืองช่วงอาณานิคมที่สำคัญ คือ งานของ เจ. เอส. เฟอร์นิวัล (J. S. Furnivall) อาทิ Colonial Policy and Practice (1956) ในเรื่องนี้เฟอร์นิวัลได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบระบอบอาณานิคมของอังกฤษในพม่าซึ่งมีลักษณะของการใช้อำนาจ และระเบียบข้อ บังคับทางตรงกับการปกครองของดัชชีในแถบหมู่เกาะอินดีสตะวันออกซึ่งใช้อำนาจและระเบียบข้อบังคับทางอ้อม เขาพบความไม่สอดคล้องกันระหว่างนโยบายกับการปฏิบัติ กรณีของอังกฤษการใช้อำนาจทางตรงนั้นอยู่บนฐานของการใช้ระเบียบตามกฎหมายและมุ่งเน้นระบบเศรษฐกิจเสรี ขณะที่ดัชชีใช้อำนาจทางอ้อมโดยพยายามรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยการเพิ่มอำนาจให้กับตัวบุคคล โดยการรักษาอิทธิพลของผู้นำท้องถิ่นในการเก็บภาษี ทั้งอังกฤษและดัชชีต่างอ้างถึงเรื่องความเป็นธรรมทางสังคม แต่มักใช้อำนาจของอาณานิคมแทนที่จะให้อำนาจแก่เจ้าของบ้านเมืองที่เข้าไปยึดครองนั้น เขาสรุปไว้ว่าทั้งอาณานิคมของอังกฤษและดัชชีต่างก็

⁵ คำว่า “ยูนนาน” หากออกเสียงตามภาษาจีนกลางจะอ่านว่า “หยุนหนาน” ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่ายูนนานมากกว่า และในวิทยานิพนธ์เล่มนี้จะใช้ว่า “ยูนนาน” ทั้งหมด.

นำไปสู่การทำลายสังคมของคนพื้นเมือง ระบอบอาณานิคมได้เปลี่ยนรูปแบบประเทศในเขตรวมที่ตนเข้าไปยึดครองโดยการกำหนดระเบียบทางสังคมในรูปแบบใหม่ขึ้น หรือที่เรียกว่า “พหุสังคม”

เฟอร์นีวัลด์สะท้อนว่าพลังอำนาจที่ไม่อาจต้านทานได้ของระบอบอาณานิคมมีลักษณะที่ขัดแย้งกับสภาพความเป็นอยู่แบบพหุสังคม กล่าวคือ ใน โครงสร้างส่วนบนของตะวันตก สิ่งทีเรียกว่ากฎหมาย เครื่องมือ สถาบัน ไม่ว่าจะป็นรัฐบาลและธุรกิจสมัยใหม่ เป็นเพียงสิ่งที่กำหนดลักษณะภายนอก กรณีของพม่าลักษณะที่เรียกว่าพหุสังคมที่ประกอบด้วยคนยุโรป จีน อินเดีย และคนพื้นเมืองนั้นพวกเขาอยู่ร่วมกัน ทว่ามิได้ปฏิสัมพันธ์กัน อันที่จริงมีเพียงพื้นที่ในตลาดในฐานะผู้ซื้อผู้ขายเท่านั้น ลักษณะพหุสังคมอันเป็นแหล่งรวมของชุมชนที่หลากหลายแต่อยู่แบบแบ่งแยกกันอย่างชัดเจน แม้ว่าพวกเขาจะอยู่ภายใต้ระบบการเมืองและเศรษฐกิจร่วมกัน ทว่าบนเส้นทางของการแข่งขันนั้นแยกจากกันอย่างชัดเจนแม้แต่แรงงานในระบบของคนแต่ละกลุ่ม แม้ว่ารัฐบาลสมัยอาณานิคมมีนโยบายให้การรับรองสิทธิและเสรีภาพของกลุ่มคนภายใต้ระบบกฎหมายสมัยใหม่ ทว่ากลับเป็นสิ่งที่อำพรางความขัดแย้งและความไม่เท่าเทียมทางสังคมที่ค่อยๆ ก่อรูปขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว ทั้งนี้เพราะหลักการทางกฎหมายมีเป้าหมายในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจมากกว่าการคำนึงถึงสวัสดิการของประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ ยิ่งกว่านั้นการเติบโตทางเศรษฐกิจมิได้สร้างรากฐานอันมั่นคงให้กับประชากร อาทิ คนพื้นเมืองมิได้รับการพัฒนาหรือเพิ่มศักยภาพให้สามารถแข่งขันทางเศรษฐกิจ รวมถึงการศึกษาสมัยใหม่

ความคิดที่ว่ากลุ่มคนที่มีความแตกต่างกันทางสังคมและวัฒนธรรมแยกจากกันด้วยความต่างทางชาติพันธุ์และพวกเขาปฏิสัมพันธ์กันเฉพาะในพื้นที่ตลาด ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์และถูกตั้งคำถาม เช่น ในสังคมเมืองของหมู่เกาะชวาพบว่าการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมเกิดขึ้นท่ามกลางความแตกต่างทางชาติพันธุ์ ณ ที่ซึ่งกระบวนการที่ภาษาของผู้มีอำนาจเข้าไปมีอิทธิพลต่อกลุ่มที่มีอำนาจน้อยกว่า ซึ่งเป็นผลพวงของอาณานิคมก็พบว่ามิได้เป็นเช่นนั้นเสมอไป งานศึกษาของคอปเปล (Coppel, 1997: 573) ที่เสนอว่ามีหลายกรณีที่กลุ่มที่อพยพเข้าไปทั้งที่เป็นชาวยุโรปและคนจีนเลือกที่จะใช้ภาษาของคนท้องถิ่น กรณีสังคมเมืองของหมู่เกาะชวาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 20 ก็น่าจะมีลักษณะของสังคมลูกผสม (mestizo society)⁶ มากกว่าเป็นพหุสังคม (plural society)

ข้อสังเกตที่น่าสนใจในกรณีนี้คือ มณฑลพายัพในช่วงเวลาดังกล่าวมีลักษณะของพหุสังคมหรือไม่อย่างไร จากการศึกษาพบว่าลักษณะบางด้านสอดคล้องกับแนวคิดที่เฟอร์นีวัลด์นำเสนอ ทว่าในบางแง่มุมก็สอดคล้องกับข้อวิจารณ์ที่เฟอร์นีวัลด์อย่างไม่อาจปฏิเสธได้ การปะทะสังสรรค์ทางสังคม วัฒนธรรมระหว่างกลุ่มคนมิได้จำกัดเฉพาะมิติทางเศรษฐกิจ การแต่งงานระหว่างกลุ่มเกิดขึ้นทั่วไป ความพยายามของรัฐสยาม

⁶ คำว่าสังคมลูกผสม ใช้อธิบายภาพสังคมที่มีสมาชิกที่ถือกำเนิดจากพ่อและแม่ต่างชนชาติ อาทิ พ่อชาวยุโรป แม่ชาวอินเดียน คำว่าสังคมลูกผสมจึงมักใช้อธิบายสังคมของประเทศต่างๆ ในละตินอเมริกาภายใต้ตกเป็นอาณานิคมของสเปน ดูใน จิตรกรรณ์ ตันรัตนกุล, ละตินอเมริกา (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์มบุ๊คส์, 2545): 100-1.

ที่จะทำให้คนในมณฑลพายัพกลายเป็นคนสยามนั้นสะท้อนผ่านนโยบายสำคัญคือ การขยายโรงเรียนและสอนภาษาไทย จดหมายของกรมหลวงดำรงราชานุภาพเมื่อ ค.ศ. 1905 ว่า “...ได้ขยายโรงเรียนแก่การสั่งสอนภาษาไทยให้กว้างออกไปเป็นลำดับมาทุกปี การศึกษาสังเกตดูเป็นที่นิยมกันอยู่มาก...” (“รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120–10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 60/44) ขณะเดียวกันในหลายเรื่องรัฐก็เปลี่ยนแปลงตามคนพื้นเมืองแม้ว่าจะมีเป้าหมายทางการเมืองอยู่เบื้องหลัง เช่น “การเรียกชื่อแขวงไม่ตรงตามที่ชาวบ้านเรียกให้เปลี่ยนใหม่” (“เปลี่ยนนามแขวง รวมแขวง 14 ก.ย. ร.ศ. 120–19 ต.ค. ร.ศ. 126,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 60/47)

เมื่อพิจารณาในเชิงเปรียบเทียบระหว่างการปกครองของอาณานิคมกับการปกครองของสยามกรณีของล้านนา พบว่ามีความคล้ายคลึงกันในหลายประการ อาทิ การลดอำนาจของเจ้านายท้องถิ่น และนำระบบราชการมาใช้เพื่อชิงอำนาจและผลประโยชน์จากท้องถิ่นเข้าสู่ส่วนกลาง แต่ประเด็นสำคัญที่สามารถนำไปพิจารณาเรื่องความได้เปรียบเสียเปรียบระหว่างคนท้องถิ่นกับคนกลุ่มใหม่ที่เข้าไปในพื้นที่คือ รัฐมิได้ให้ความสำคัญกับการส่งเสริมหรือเพิ่มศักยภาพของคนท้องถิ่น รวมถึงอำนาจในการต่อรองกับเศรษฐกิจสมัยใหม่ ทั้งยังขาดแคลนในเรื่องเงินทุน และอำนาจในการจัดการทรัพยากรภายในท้องถิ่น ซึ่งกลายเป็นการเปิดช่องให้กับกลุ่มผู้ประกอบการหน้าใหม่ ทั้งกลุ่มที่เข้ามาเริ่มกิจการด้านเงินกู้ และกลายเป็นเจ้าที่ดินในที่สุด หรือกลุ่มที่สามารถเข้าถึงแหล่งทุนได้มากกว่า ในส่วนความแตกต่างอาจเป็นเรื่องที่เจ้าอาณานิคมอาศัยมิติทางชาติพันธุ์เป็นพื้นฐานสำคัญในการปกครอง หรือใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองในการถ่วงดุลอำนาจระหว่างคนพื้นเมืองด้วยกัน เช่น เรื่องทหารชาติพันธุ์ หรือการให้สิทธิพิเศษแก่ชาติพันธุ์บางกลุ่ม ขณะที่สยามมิได้หิบบั้มหรือใช้อำนาจผ่านมิติทางชาติพันธุ์ แต่เป็นเรื่องการหิบบั้มอำนาจของคนในท้องถิ่นเพื่อปกครองและรักษาความสงบเรียบร้อยในท้องถิ่นนั้นๆ

ในรายงานการปกครองนครน่านปี ค.ศ. 1900 มีเรื่องราวที่น่าสนใจ เช่น “พวกพ่อค้าทำเรือนใหม่แบบปั้นหมุงกระเบื้อง พวกเจ้านายก็อยากทำตาม การปฏิสังขรณ์วัดต้องจ้างเงินหรือพม่ามาเป็นช่าง แต่การจ้างก็ไม่ได้มีบ่อยนัก พลเมืองน่านเป็นพวกลาวพุงดำ คือ ข่า พูคสำเนียงต่างกัน แต่ภาษาผิดเพี้ยนกันบ้าง” (“จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิ.ย. ร.ศ. 119–4 ส.ค. ร.ศ. 125,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 64/158) จากรายงานส่วนนี้จะพบว่าการสังสรรค์ทางสังคม วัฒนธรรมนั้นเป็นเรื่องที่ดำเนินอยู่ในชีวิตประจำวัน และแม้แต่ในราชสำนักก็พยายามจะทำความเข้าใจเรื่องราวสังคมวัฒนธรรมของคนพื้นเมือง เช่น รัชกาลที่ 5 “ให้คัดหนังสือพงศาวดารเขียงใหม่ออกเป็นหนังสือไทย แต่ไม่ต้องแปลภาษาให้เป็นไทยด้วย ให้เขียนคงอยู่ตามภาษาลาวเช่นนั้น” เมื่อชนชั้นนำสยามได้พงศาวดารเขียงใหม่ก็ไม่ยอมให้รักษาไว้ที่เขียงใหม่ แต่ต้องรองจนกว่าคนจากมณฑลพายัพนำต้นไม้เงินต้นไม้ทองมาส่งจึงให้แปล ในลายพระหัตถ์ที่เตือนเรื่องแปลพงศาวดารนั้นพบว่า ล่วงไปแล้วถึง 4 ปีก็ยังแปลไม่เสร็จ (“พงศาวดารเขียงใหม่ 2 พ.ค. ร.ศ. 122,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 บ. 41/9) การรวบรวมของพื้นเมืองมา

ไว้ที่ส่วนกลางยังมีกรณีที่ข้าราชการเก็บ “มหาตะโป” เครื่องเป่าของเงี้ยวได้ในคราวที่เกิดเหตุการณ์เงี้ยวบุกเข้าเมืองนครลำปาง และได้พระราชทานให้เก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถาน (“มหาตะโป เป็นเครื่องเป่าของเงี้ยว 2-6 ต.ค. ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 บ. 40.15/1)

กล่าวได้ว่าประเด็นเรื่องพหุสังคมยังคงมีความสำคัญในการพิจารณาลักษณะทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงอาณานิคม ทว่าจำเป็นต้องศึกษาในรายละเอียดที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ และแน่นอนว่าการแลกเปลี่ยนทางสังคม วัฒนธรรมในกรณีตัวอย่างที่หยิบยกมาข้างต้นหรือกรณีอื่นมักมีนัยทางการเมืองอยู่ด้วยเสมอ อาทิ ชาวตะวันตกสามารถสื่อสารภาษาพื้นเมืองได้ เพราะต้องการบรรลุเป้าหมายบางอย่าง เช่น มิชชันนารีต้องการให้คนพื้นเมืองยอมรับนับถือศาสนาและความรู้ของโลกตะวันตก ข้าราชการอาณานิคมต้องการเข้าถึงคนพื้นเมืองและเข้าใจความคิดจิตใจของคนเหล่านี้เพื่อให้การปกครองมีประสิทธิภาพ

แม้ว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องการทำไม้ จะนำไปสู่ลักษณะพหุสังคมในหลายประการ ทว่ามีข้อเท็จจริงอีกหลายกรณีที่ไม่อาจสรุปว่ามณฑลพายัพในช่วงเวลาดังกล่าวมีระบบเศรษฐกิจแบบเสรี หรือมีการแข่งขันอย่างเสรี ปัญหาหลักนอกจากเรื่องแรงงานแล้วยังขาดแคลนเงินทุน ไม่ว่าจะเป็นการขอสัมปทานป่า การลงทุนทำการค้า ล้วนติดปัญหาเรื่องเงินทุนทั้งสิ้น โดยเฉพาะภายหลังการตั้งกรมป่าไม้ ค.ศ.1896 และข้อกำหนดเรื่องหนังสือสัญญาการค้าไฟ⁷ (การให้สัตยาบัน) ที่มีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นมา ชาวพื้นเมืองที่เคยเช่าทำป่าไม้จึงรู้สึกขุ่นเคืองเนื่องจากคนเหล่านี้มีทุนน้อย กฎหมายใหม่กลับเปิดช่องให้กับบริษัทต่างชาติเข้ามาทำป่าไม้มากขึ้น (“รายงานพระองค์เพ็ญ เสด็จตรวจการป่าไม้ ร.ศ. 122,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 41.1/10)

การศึกษาเกี่ยวกับระบอบอาณานิคมอีกชิ้นหนึ่งคือ “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลังการเข้ามาของระบอบอาณานิคม” ของ ฉลอง สุนทราวาณิชย์ (2541: 35-44) ได้สรุปลักษณะสำคัญของระบอบอาณานิคมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไว้หลายประการ กล่าวคือ (1) อำนาจและบทบาททางการเมืองของผู้นำแบบจารีตที่เป็นชาวพื้นเมืองถูกโอนถ่ายให้แก่ผู้ปกครองชาวตะวันตก หรือยังอยู่ในตำแหน่งแต่มีอำนาจจำกัด (2) มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่อำนาจรัฐที่รวมศูนย์และมีอาณาเขตที่แน่นอนชัดเจนโดยอาศัยกลไกอำนาจรัฐที่สร้างขึ้นใหม่ ได้แก่ระบบราชการที่วางอยู่บนฐานของความเป็นเหตุเป็นผลแบบทางโลก ซึ่งหมายถึงการแยกอุดมคติทางศาสนาออกจากการตัดสินใจทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ระบบราชการกลายเป็นเครื่องมือในการบังคับใช้กฎหมาย รักษาความสงบภายใน และความมั่นคงภายนอก การเก็บภาษีอากร การจัดการศึกษา การจัดการทางการผลิต ฯลฯ (3) การเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจ โดยการเข้ามาของทุนจากภายนอก การขยายพื้นที่การผลิตเพื่อส่งออก ซึ่งอาศัยการ

⁷ มาจากคำในภาษาอังกฤษว่า ratification หมายถึงการให้คำรับรองหรือสัตยาบัน ในเอกสารหลายชิ้นที่กล่าวถึงเรื่องดังกล่าวใช้คำทับศัพท์ว่า “สัญญาการค้าไฟ”.

บุกเบิกเพื่อใช้พื้นที่ขนาดใหญ่ในการปลูกพืชเฉพาะอย่าง การเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจลักษณะนี้ทำให้อุตสาหกรรมในครัวเรือนล่มสลาย ขณะเดียวกันก็เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเมื่อระบบราชการแบบใหม่มุ่งสร้างความชำนาญเฉพาะด้าน การเกิดกลุ่มชนชั้นนำใหม่ ได้แก่พวกข้าราชการ ผู้ประกอบการ การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมหรือการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมที่มีอยู่มากในสังคมจารีต ถูกจำกัดภายหลังการเข้ามาของระบอบอาณานิคม

ในประเด็นข้างต้นจะพบว่าการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมเป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับวงกว้างซึ่งในงานศึกษานี้ต้องการตรวจสอบว่าในช่วงที่ระบอบอาณานิคมแผ่ขยายเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปนั้น ได้ทะลุทะลวงเข้าไปยังพื้นที่ต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณชายแดนหรือไม่อย่างไร กลุ่มคนที่ทำหน้าที่เป็นผู้ประกอบการสำคัญทางการค้าที่ต้องเดินทางข้ามไปมาระหว่างเขตแดนของรัฐได้รับผลกระทบอย่างไร คนเหล่านี้จัดการกับการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐอย่างไร

ในงานศึกษาของคีย์ส (Keyes, 1977) เรื่อง *The Golden Peninsular: Culture and Adaptation in Mainland Southeast Asia* พบว่าระบอบอาณานิคมของอังกฤษและฝรั่งเศสมีความแตกต่างกันอยู่บ้าง เช่นในกรณีของพม่ากลุ่มคนบนที่สูงในหลายพื้นที่ต้องอยู่ภายใต้การบริหารจัดการโดยตรงของรัฐบาลอาณานิคม แต่บางกลุ่มอังกฤษเลือกใช้วิธีดึงผู้นำท้องถิ่นให้หันมายอมรับอำนาจของรัฐบาลกลาง เช่นกรณีรัฐฉานและรัฐกะเรนนิ (กะยาห์) ส่วนกรณีของฝรั่งเศสในกัมพูชาและลาวก็มีลักษณะคล้ายกันนี้ กล่าวคือแม้ว่ากษัตริย์ของกัมพูชาและลาวแทบจะไม่มีอำนาจจริงเหลืออยู่ ทว่าโครงสร้างทางการเมืองของท้องถิ่นทั้งในเขมรลาวแทบจะไม่ได้รับผลกระทบจากฝรั่งเศส ประเด็นสำคัญที่ระบอบอาณานิคมในที่ต่างๆ ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์รวมถึงระบอบอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือ ระบอบอาณานิคมมิได้สร้างหรือเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไปสู่ภาวะความทันสมัยอย่างแท้จริง ทว่ากลับสร้างความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ สังคม และการศึกษา

ประเด็นที่สามารถสร้างข้อถกเถียงทางวิชาการได้คือ ความสนใจของมหาอำนาจตะวันตกต่อดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปคืออะไร เช่นในงานวิทยานิพนธ์ของของสุวิทย์ พิภขาว (2518: 17-18) เรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย กับประเทศฝรั่งเศสตั้งแต่ ร.ศ. 112 ถึง ร.ศ. 126 (ค.ศ. 1893-1907)” ซึ่งวิเคราะห์ว่าจากหลักฐานทั้งของอังกฤษและฝรั่งเศสทำให้เชื่อได้ว่า ลาว มิใช่ดินแดนที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจทั้งทางตรงและทางอ้อมเพียงพอ ที่จะจูงใจให้มหาอำนาจเข้ามาครอบครอง และลาวไม่มีแหล่งวัตถุดิบหรือตลาดสำหรับสินค้าจากโรงงานอุตสาหกรรมในยุโรปในปริมาณที่สูงพอ และทั้งแม่น้ำโขงที่ผ่านลาวก็ไม่ใช่เส้นทางที่จะนำเรือสินค้าไปสู่ยูนนานได้ สาเหตุที่แท้จริงที่ทำให้ฝรั่งเศสขยาย

อิทธิพลเข้ามาในลาวนั้น สุวิทย์มองว่าสัมพันธ์กับสภาพทางภูมิศาสตร์⁸ การแข่งขันกันระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส รวมถึงจุดอ่อนและปัญหาของไทย ในเรื่องของการปักปันเขตแดน การปกครอง และปัญหาเรื่องฮ่อ การวิเคราะห์ในทำนองนี้ยังปรากฏอยู่ในการศึกษาเชิงรัฐศาสตร์ชิ้นอื่นด้วย (เฉลิมพล กิมประพันธ์, 2526)

อย่างไรก็ตามการศึกษาในเชิงเศรษฐกิจกลับให้คำอธิบายที่แตกต่างออกไป เช่นในงานศึกษาเรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรม แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ของ รัตนาพร เศรษฐกุล (2552: 205-208) กล่าวถึงการเข้ามาของชาติตะวันตกว่าสัมพันธ์กับการค้นหาเส้นทางเข้าไปยังจีนทางตอนใต้เพื่อเปิดตลาดการค้า รวมถึงการแสวงหาทรัพยากร ธรรมชาติหรือวัตถุดิบที่ใช้ป้อนภาคอุตสาหกรรม อย่างไรก็ตาม ในช่วงแรก ความรู้เกี่ยวกับเส้นทางข้ามป่าเขา แม่น้ำจากบริเวณที่เรียกว่าอิน โดจีนเข้าไปยังภาคตะวันตกของจีนยังคงพร่าเลือน กระทั่งปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20 ชาวยุโรปเริ่มมองว่าเป็นพันธกิจอย่างหนึ่งที่จะต้องยกระดับความล้ำหลังทางการเมืองของคนพื้นเมืองให้สูงขึ้น เช่น อำนาจทางการเมืองที่กระจุกกระจาย เส้นพรมแดนที่ยังสับสนท่ามกลางความแตกต่างของกลุ่มคน ศาสนา และวัฒนธรรม (Meyers, 1994: 1) ความคิดของชาวตะวันตกในช่วงเวลาดังกล่าวสามารถพิจารณาาร่วมกันกับความคิดของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ผ่านการปฏิรูปการปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดการปกครองหัวเมืองประเทศราช มโนทัศน์ที่กลุ่มชนชั้นนำสยามใช้คือความคิดเรื่องความเป็นเหตุเป็นผลและความศิวิไลซ์ การจัดการปกครองที่มีลักษณะรวมศูนย์ซึ่งเป็นการปกครองแบบเดียวกันกับการปกครองภายใต้ระบอบอาณานิคม (Keyes, 1977: 97)

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

ก. การค้าชายแดน

หมายถึงการค้าในอาณาบริเวณที่เป็นจุดเชื่อมต่อเขตแดนของรัฐชาติสมัยใหม่ ซึ่งในงานศึกษาเรื่องนี้การค้าในบริเวณที่ภายหลังกลายมาเป็นชายแดนของรัฐชาติสมัยใหม่นั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนแล้ว ใน การศึกษานี้ใช้ชายแดนตามความคิดของเกียร์ช (Giersch, 2006, intro: 3-4) ซึ่งกล่าวถึงชายแดนใน 2 ความหมาย คือ (1) borderlands เป็นบริเวณที่พรมแดนทางการเมืองไม่ชัดเจน เพราะเป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วย การแข่งขันทางอำนาจที่หลากหลาย (2) middle grounds เป็นพื้นที่ที่มีความเคลื่อนไหว การแลกเปลี่ยนทาง

⁸ ฝรั่งเศสเริ่มขยายอิทธิพลเข้ามายังเวียดนามตอนใต้ในปี ค.ศ. 1859 และเข้ายึดเวียดนามทั้งหมดได้ในปี ค.ศ. 1883 หลังจากนั้น 2 ปี เกิดเหตุการณ์ที่กองกำลังของฮ่อลอรันจากการปราบปรามของรัฐบาลจีนสมัยราชวงศ์ชิงจากยูนนานเข้ามาทางสิบสองจุไท เมืองแกลง ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยุทธศาสตร์ของฝรั่งเศสส่งกองกำลังไปปราบฮ่อ กระทั่งเหตุการณ์สงบฝรั่งเศสเริ่มสนใจเมืองเหล่านี้ และอ้างว่าเมืองแกลงส่งบรรณาการให้กับเวียดนามมาโดยตลอด ขณะเดียวกันฝรั่งเศสเริ่มส่งคณะสำรวจแม่น้ำโขง ขณะที่อังกฤษเริ่มแผ่อำนาจเข้ามาประชิดชายแดนด้านแม่น้ำสาละวินและอิทธิพลทางการค้าในพื้นที่ภาคเหนือของสยาม ฝรั่งเศสจึงเห็นความสำคัญที่จะต้องขยายอำนาจเข้ามาในลาวด้วย.

วัฒนธรรม เศรษฐกิจ มีลักษณะของการผสมผสานทางวัฒนธรรม และการสร้างสรรค์วัฒนธรรมขึ้น โดยท้องถิ่น

ข. รัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป

หมายถึงอาณาบริเวณที่เป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย พม่า ลาว เวียดนาม และจีนตอนใต้บางส่วน ในกรณีหลังนี้พบว่าดินแดนบางส่วนที่ปัจจุบันอยู่ในเขตแดนของประเทศจีน เคยเป็นส่วนหนึ่งของ อาณาจักรรัฐไทก่อนสมัยใหม่ เช่น บริเวณสิบสองปันนา กรณีเมืองเชียงรุ่ง เป็นต้น และการกล่าวถึงรัฐ บริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงที่จะไม่กล่าวถึงความสัมพันธ์กับ เมืองทางตอนใต้ของจีน เช่น ยูนนาน อันเนื่องมาจากความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม และการค้าที่มีมา ยาวนาน

ค. พ่อค้าจีนยูนนาน

หมายถึงพ่อค้าที่เดินทางค้าขายระหว่างยูนนานกับรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาคพื้นทวีป พ่อค้ากลุ่มนี้เดินทางโดยอาศัยม้าต่าง ล่อต่าง ในรูปแบบของการคาราวาน ภายหลังมีความพยายาม จำแนกพ่อค้าจีนยูนนานออกเป็นกลุ่มพ่อค้าฮั่น และหุย(พวกที่นับถือศาสนาอิสลาม) ซึ่งคนทั้งสองกลุ่มนี้ เป็นที่รู้จักในหมู่คนที่อยู่ในรัฐไต/ไท(โดยเฉพาะในไทยและลาว) ว่า “ฮ่อ” (Haw, Ho) ในกรณีพม่าถิ่นฐาน ของพวกพ่อค้าหุยเป็นจุดเชื่อมต่อกับพื้นที่เขตรัฐฉานและพม่าตอนบน คนกลุ่มนี้จะเป็นที่รู้จักในหมู่คนรัฐ ฉานว่า “ปันไถ่” (Panthay) ในงานศึกษาเรื่องนี้พ่อค้าจีนยูนนานคือกลุ่มที่เรียกได้ว่าเป็นผู้ประกอบการสำคัญ ทางการค้า คนกลุ่มนี้ทำหน้าที่เป็นทั้งพ่อค้าคนกลาง ผู้ขนส่งลำเลียงสินค้า และเป็นเสมือนตัวกลางในการ แลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มคน

ง. พ่อค้าคนกลาง

พ่อค้าคนกลางในบริบทของงานศึกษานี้มุ่งไปที่กลุ่มพ่อค้าที่มีบทบาททางเศรษฐกิจในช่วงระบบ เศรษฐกิจสมัยอาณานิคม เช่น ในกรณีของพม่าพ่อค้าคนกลางคือคนอินเดียที่อพยพเข้ามา หรือคนจีนคนมอญ ในไทย คนเวียดนามในกัมพูชา ในกรณีของกัมพูชาและลาวพ่อค้าคนกลางไม่ได้จำกัดเฉพาะกลุ่มคนจีนแต่มี คนท้องถิ่นด้วย (Keyes, 1977: 146) กรณีของสยามพ่อค้าคนกลางซึ่งเป็นกลุ่มคนจีนเริ่มเข้าไปตั้งหลักแหล่ง ทำการค้าในภาคเหนือในช่วงเวลาใกล้เคียงกับการขยายอำนาจของสยามไปสู่หัวเมือง ราวปลายคริสต์ศตวรรษ ที่ 19

จ. เครือข่าย

เครือข่ายในที่นี้หมายถึง การเชื่อมโยงถึงกันของการค้าในส่วนต่างๆ โดยอาศัยคนกลางในการแลกเปลี่ยน อาทิ พ่อค้าขุนนาน พ่อค้าไทใหญ่ พ่อค้าท้อถิ่น ซึ่งเดินทางเป็นคาราวาน อาศัยสัตว์ต่างและคนต่างในการติดต่อสัมพันธ์กับผู้คนยี่ที่ต่างๆ เครือข่ายจึงเกิดขึ้นจากการเชื่อมร้อยกันของเส้นทางการค้า การแลกเปลี่ยนสินค้า ซึ่งทำให้เกิดภาพความเคลื่อนไหวของคนและสินค้า เครือข่ายเหล่านี้ยังอาศัยความสัมพันธ์แบบพึ่งพาและต่างตอบแทน ในยุคศักดินา กษัตริย์ เจ้าเมือง เจ้าฟ้า มักให้การอุดหนุนกลุ่มพ่อค้าเพื่อสร้างความมั่งคั่งและรักษาอำนาจ บางครั้งก็แสดงบทบาทเป็นพ่อค้าเสียเอง หรืออุดหนุนไพร่ในสังกัดให้ทำการค้าแทน กระทั่งการตั้งพ่อค้าที่มีอิทธิพลขึ้นเป็นเจ้าภาษี เจ้าเมือง พวกเจ้าเมืองก็ทำหน้าที่อุดหนุนและส่งเสริมการค้าให้กับพ่อค้าย่อยลงไป ความสัมพันธ์แบบพึ่งพานี้ยังแยกไม่ได้จากความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ เนื่องจากรัฐเล็กรัฐน้อยในแถบดินแดนตอนในสัมพันธ์กันผ่านการแต่งงานทั้งในระนาบเดียวกันหรือสูงกว่าเพื่อรับรองความจงรักภักดี เช่นเจ้าเมืองส่งบุตรสาวเข้าไปอยู่ในวังของกษัตริย์ เป็นต้น นอกจากนี้ความสัมพันธ์ตามระบบศักดินา และเครือญาติ ยังอาศัยมิติทางด้านชาติพันธุ์และศาสนา เช่น การติดต่อกันของผู้คนในแถบสิบสองปันนา เชียงตุง และล้านนามีประเด็นเรื่องเครือญาติเข้ามาเกี่ยวข้อง หรือในเชิงชาติพันธุ์ เช่น กรณีของไทยลื้อที่ย้ายถิ่นฐานมาอยู่ล้านนายังคงอ้างอิงกับคนไทลื้อที่เชียงตุงและสิบสองปันนา (มอร์แมน, เอกสารหมายเลข 1-16-31) ในมิติทางศาสนาเช่นความเชื่อเรื่องพระธาตุประจำปีเกิด (เข็รชาย อักษรดิษฐ์ และคณะ, 2545) หรือการนับถือครุบาที่เดินทางออกธุดงค์ไปยังที่ต่างๆ ในแถบชายแดน

ฉ. พรมแดนการค้า

พรมแดนการค้าที่กล่าวถึงในงานเรื่องนี้ หมายถึงความหมายที่ซ้อนกันอยู่สองเรื่อง คือ (1) ความหมายในเชิงพื้นที่ อันสืบเนื่องมาจากเครือข่ายความสัมพันธ์ดังได้กล่าวมาข้างต้นได้ทำให้เกิดพื้นที่เชื่อมต่อกันของผู้คน กินอาณาบริเวณอย่างน้อยตั้งแต่ตอนใต้ของจีนแถบมณฑลยูนนานลงมายังพื้นที่ตอนบนของพม่า (ในภายหลังขยายมาถึงตอนล่าง) พื้นที่ทางตอนเหนือของไทยที่เรียกว่าล้านนา บริเวณลาวตอนบนที่เรียกว่าล้านช้าง ขึ้นไปถึงหัวเมืองพัน สิบสองจุไท และในช่วงที่ระบอบอาณาจักรมขยัตว์เข้ามายังเขตภาคพื้นทวีป เครือข่ายดังกล่าวเชื่อมไปถึงอ่าวตังเกี๋ย กล่าวได้ว่าอาณาบริเวณเหล่านี้คล้ายเป็น “พรมแดนการค้า” ที่แสดงมิติความสัมพันธ์ภายใน และ (2) ความหมายในเชิงสังคม วัฒนธรรม ทั้งนี้เพราะเครือข่ายความสัมพันธ์นั้นต้องอาศัยมิติด้านสังคม วัฒนธรรม การเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องซึ่งจะขยายความไว้ในส่วนของเนื้อหาบทที่ 2

ช. การถ่ายเท

การถ่ายเท หมายถึงความเคลื่อนไหวของผู้คนและสินค้าจากที่หนึ่ง ไปยังอีกที่หนึ่ง ภายใต้ข้อจำกัด เฉพาะ เช่นในช่วงที่พรมแดนการค้าถูกตัดแบ่งออกด้วยพรมแดนของราชอาณาจักรสมัยใหม่ ทำให้ผู้คนที่เคย แบ่งปันและแลกเปลี่ยนมิติทางสังคม วัฒนธรรมร่วมกัน ต้องกลายเป็นพลเมืองของรัฐที่อยู่คนละชาติขึ้นมา แต่ถึงอย่างนั้นการเดินทางข้ามพรมแดนก็ยังเกิดขึ้น ซึ่งในที่นี่จะพิจารณาผ่านการค้าชายแดน ที่แสดงให้เห็น ถึงการถ่ายเทของผู้คนและสินค้าบริเวณชายแดน ที่มีได้จำกัดอยู่เฉพาะการเข้าออกตามด่านศุลกากรของรัฐ หรือตามช่องทางที่ถูกกฎหมาย ทั้งนี้เพราะชายแดนเป็นพื้นที่ที่รัฐหรืออำนาจรัฐไม่สามารถควบคุมได้ อย่างเต็มที่ (คู่มืองานของ Tagliacozzo, 2005; Giersch, 2006; Walker, 1999)

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เข้าใจการปรับเปลี่ยนรูปแบบทางการค้าของรัฐในบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ว่ามีความสัมพันธ์กับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่อย่างไร
2. ทำความเข้าใจว่าผู้กระทำการสำคัญทางการค้าและกลุ่มคนต่างๆ มีการปรับตัวและมีบทบาท สำคัญอย่างไร ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอันสืบเนื่องมาจากการเข้ามาของระบบอาณานิคม และการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ รวมถึงผลกระทบที่มีต่อชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรม

สถานภาพการศึกษา

การศึกษาเรื่องนี้ให้ความสำคัญกับการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางการค้าในช่วงที่เกิดเส้นทาง รถไฟขยายเข้าสู่ตอนบนของสยาม ช่วงปี ค.ศ. 1911-1939 ซึ่งนำมาสู่การอธิบายภาพความเคลื่อนไหวทาง การค้าสัมพันธ์กับการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐ กล่าวคือเส้นทางรถไฟไม่เพียงนำพาผู้คน สินค้า ให้เคลื่อนย้าย ถ่ายเท ไปสู่จุดหมายปลายทางได้มากและรวดเร็วขึ้น ยังมีนัยเชิงการเมืองหรือการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ เชิงอำนาจระหว่างศูนย์กลางกับชายแดน โดยมีเส้นทางรถไฟเป็นกลไกสำคัญ การศึกษาการค้าชายแดนใน ที่นี่ ยังให้ภาพของการค้าและเครือข่ายที่มีอยู่ก่อนหน้าการเกิดขึ้นของชายแดน และพรมแดนของราชอาณาจักร สมัยใหม่ เพื่อใช้เป็นฐานในการทำความเข้าใจรัฐก่อนสมัยใหม่ ทั้งความสัมพันธ์ระหว่างรัฐต่อรัฐและรัฐกับ ผู้คน ซึ่งจะช่วยให้คลายข้อจำกัด ข้อค้นพบ และคำถามมากมายที่ไม่สามารถอธิบายนัยสำคัญของการค้าการ แลกเปลี่ยนที่ทำให้ผู้คนยังคงเดินทาง เคลื่อนย้ายถิ่นฐาน และเกิดการแลกเปลี่ยนมิติทางสังคม วัฒนธรรม ในช่วงสมัยใหม่

จากการศึกษาพบว่าความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับผู้คนในช่วงก่อนสมัยใหม่ อาจพิจารณาผ่านการค้า การรวาน กล่าวคือสินค้าที่มากับการรวานของพ่อค้าจีนยูนนานจากเชียงตุง เชียงรุ่ง มายังล้านนาก็ยังเป็นภาพ ตัวแทนของแหล่งที่มาและผู้ผลิตที่แม่ไม่ได้อยู่ที่นั่น แต่ตัวสินค้าก็สามารถบอกตำแหน่งแห่งที่ของผู้คนได้ เช่น ชา ยาสูบ จี๊ตึง เขาสัตว์ ลูกม้า ผืนและของป่า มาจากเขตภูเขาที่ผู้คนนำมาแลกเปลี่ยนในตลาดที่เชียงรุ่ง เชียงตุง และพ่อค้าได้ซื้อสินค้าเหล่านี้เพื่อนำมาขายต่อที่ตลาดตอนล่างหรือนำมาแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่ตลาด ตอนล่างอีกชั้นหนึ่ง (แอมอนิเย, 2539: 17) ฉะนั้นรัฐก่อนสมัยใหม่อาจไม่ได้สัมพันธ์กับผู้คนในเขตป่าเขา ผ่านการเกณฑ์แรงงานและการเก็บภาษีโดยตรง แต่พวกเขาได้ประโยชน์มากมายจากสินค้าที่มาจากป่า การ สร้างระยะห่างระหว่างรัฐกับผู้คนที่อยู่ห่างไกลผ่านการผ่อนปรนเรื่องภาษีและการเกณฑ์แรงงาน นี่เป็น กลไกการใช้อำนาจรัฐแบบหนึ่ง คือไม่พยายามควบคุมแต่เปิดพื้นที่และดึงดูดให้ผู้คน, สินค้า เดินทางมาพบ กัน ขณะที่รัฐและชนชั้นนำก่อนสมัยใหม่เป็นผู้ที่ควบคุมและ ได้ประโยชน์จากการสร้างตลาด

ฉะนั้นกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับผู้คนแม้แต่ในสังคมก่อนสมัยใหม่ก็เป็นเรื่องที่มีความ ซับซ้อน ผู้คนที่อยู่ห่างไกลอำนาจรัฐอาจมิได้สัมพันธ์กับรัฐหรือศูนย์กลางอำนาจโดยตรง แต่สัมพันธ์ผ่าน องค์การทางสังคมในระดับที่ย่อยลงไป ทั้งกลุ่มผู้นำชุมชน เครือข่ายการค้า และตลาดแลกเปลี่ยน โดยอาจเป็น ความสัมพันธ์ทางตรงหรือทางอ้อม ฉะนั้นเมื่อกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชนจึงไม่สามารถ ใช้เพียงมุมมองในเชิงรัฐศาสตร์เพียงอย่างเดียวได้⁹

การศึกษาการค้าชายแดน เป็นความพยายามที่จะออกจากกรอบข้อจำกัดดั้งที่กล่าวมาข้างต้น โดยมี พื้นฐานความคิดว่าการค้าเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับชีวิตธรรมดาสามัญของคนทุกกลุ่ม ทุกชั้น ย้อนไปสู่ช่วงเวลา ในอดีตอันยาวนาน การค้าไม่เคยถูกจำกัดให้อยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรรัฐใดรัฐหนึ่ง กลุ่มพ่อค้าซึ่ง เดินทางมีโอกาสติดต่อกับศูนย์กลางอำนาจมากกว่าหนึ่งและหลากหลายระดับ การค้าจึงเป็นเสมือน รูปธรรมของการแสดงข้อจำกัดของอำนาจรัฐก่อนสมัยใหม่ และวิธีการที่กลุ่มพ่อค้าเลือกสัมพันธ์กับรัฐ คน กลุ่มนี้มักอาศัยข้อต่อของเรื่องข้อมูลข่าวสาร สินค้าจากต่างแดนและอื่นๆ เช่น ในเรื่อง *Money, markets, and trade in early Southeast Asia: the development of indigenous monetary systems to AD 1400* ของ โรเบิร์ต วิคส์ (Wicks, 1992: 10-13) ศึกษากระบวนการแลกเปลี่ยน ตลาด และการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุค เริ่มแรก และพบว่าการค้าทางไกลไม่สามารถอธิบายผ่านแนวคิดเรื่องเงินตราได้ ทั้งนี้เพราะการค้าช่วง

⁹ ฐานของ Katherine Ann Bowie, "Peasant perspectives on the political economy of the northern Thai kingdom of Chiang Mai in the nineteenth century: Implications for the understanding of peasant political expression," (Doctoral dissertation, University of Chicago, 1988) ซึ่งศึกษาสังคมชาวนาในภาคเหนือ ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับ "เจ้า" นั้น ก่อนข้างซับซ้อน กระทั่งในตำนานพื้นเมืองเองก็มักกล่าวถึงการเก็บส่วย อากร จากชาวเมืองที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลาง อำนาจ โดยอาศัยผู้นำท้องถิ่นซึ่งสามารถเข้าถึงผู้คนเหล่านั้น ได้มากกว่า โดยรัฐยอมเสียผลประโยชน์ที่เก็บได้ส่วนหนึ่ง ให้กับผู้นำท้องถิ่นเหล่านี้.

เริ่มแรกสัมพันธ์กับสินค้าที่มีลักษณะเฉพาะมากกว่าเรื่องมูลค่า ดังนั้นการค้าในลักษณะนี้ไม่ต้องการหรือพิถีพิถันกับเรื่องของเงินตราในการทำให้กิจกรรมการค้าสำเร็จลุล่วง ในพื้นที่ของการแลกเปลี่ยนก็เช่นกัน ตลาดที่ยังไม่ถูกจัดการด้วยระบบการค้าเสรี จะมีลักษณะที่ใช้การต่อรองค่อนข้างสูง การยอมรับหรือการปฏิเสธเป็นสิ่งที่ผู้ซื้อผู้ขายสามารถตัดสินใจได้เอง วิศว์หิบบกเรื่องเล่าที่มีต่อพวกพ่อค้าทางไกลที่พร้อมจะฝ่าฟันเส้นทางอันยากลำบากเพื่อไปยังที่หมายที่สามารถหวังผลกำไรจากการค้าได้

หากเริ่มต้นนำประเด็นเรื่องการค้า เป็นสะพานเชื่อมการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ กลับพบข้อจำกัดมากมายที่ไม่สามารถอธิบายความเคลื่อนไหวของการค้าที่อยู่นอกปริมณฑลของศูนย์กลางอำนาจ เช่น การค้าชายแดน หรือแม้กระทั่งความเชื่อมโยงระหว่างการค้ากับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ ในกรณีของสยาม จำเป็นต้องทำความเข้าใจงานศึกษาของ Thongchai Winichakul เรื่อง Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation (1994) ซึ่งในงานชิ้นนี้ธงชัยได้พิจารณาแผนที่ในฐานะเครื่องมือทางการเมืองของรัฐสมัยใหม่ในการแสดงตัวตนทางการเมืองของชาติขึ้นมา ประเด็นที่ธงชัยได้รับการโต้แย้งจากนักวิชาการที่ศึกษาชายแดนอย่างแอนดรู วอล์คเกอร์ (Walker 1999: 63) คือประเด็นที่ธงชัยสรุปว่าความรู้ภูมิศาสตร์สมัยใหม่ได้เข้าไปแทนที่ความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ที่มีอยู่เดิมของคนท้องถิ่นในช่วงที่มีการสร้างพรมแดนทางการเมืองขึ้นเมื่อคริสต์ทศวรรษ 1890 (Thongchai Winichakul 1994: 129) วอล์คเกอร์ยังโต้แย้งการศึกษาเรื่องการค้าของรัฐสมัยใหม่ทั้งงานของแอนเดอร์สัน (Anderson, 1992) และธงชัย (Thongchai Winichakul, 1994) ว่าเป็นการศึกษาที่มองจากศูนย์กลางอำนาจ ซึ่งไม่สามารถแสดงภาพหรืออธิบายความเปลี่ยนแปลงหรือปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นบริเวณขอบของอำนาจรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความคิดความเข้าใจของผู้คนในช่วงของการปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ ข้อโต้แย้งนี้ยังปรากฏอยู่ในงานของอิชิกาวา (Noboru Ishikawa, 2010: 45-46) ด้วย

ในงานเรื่อง Between Frontiers: Nation and Identity in a Southeast Asian Borderland (Ishikawa, 2010: 45-46) อิชิกาวา กล่าวถึงงานของธงชัย (1994) และแอนเดอร์สัน (1992) ว่าให้ความสำคัญกับแผนที่ในฐานะเครื่องมือของการสร้างชาติ และกลายเป็นสิ่งที่ประชาชนสามารถเข้าถึงได้ งานทั้งสองชิ้นนี้เน้นหนักไปในเรื่องของการเปลี่ยนแปลงไปสู่สภาวะความทันสมัย การแพร่กระจายของข้อมูลข่าวสารใน โลกทุนนิยม และการศึกษาที่กลายเป็นเรื่องของคนหมู่มาก ทว่าการทำความเข้าใจความเคลื่อนไหวในช่วงของการเปลี่ยนผ่านนี้ ยังขาดการพิจารณาพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลงจากภายในสังคม ซึ่งสามารถพิจารณาผ่านปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับสังคมในช่วงเวลาดังกล่าว ทั้งนี้ต้องให้ความสำคัญกับปฏิบัติการของประชาชนเป็นหลัก อาทิ คนเหล่านี้ทำอะไรและรู้สึกอย่างไรเมื่อเกิดพรมแดนระหว่างชาติขึ้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนในพื้นที่ชายแดนที่ต้องเผชิญหน้ากับพื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงไป กลายเป็นที่นี่และที่นั่น พวกเราและพวกเขา รวมถึงชาติของพวกเราและพวกเขา สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นท่ามกลางการปฏิบัติการของรัฐที่พยายามเข้าไปควบคุมพื้นที่ดังกล่าวผ่านมาตรการต่างๆ ในการเฝ้าตรวจตราการเข้าออกของคนและสินค้า รวมถึงระบบ

การจัดเก็บภาษี ซึ่งอิทธิกาว่ามองว่ากลไกเหล่านี้ไม่เพียงประทับตราให้คนและสินค้าเป็นส่วนหนึ่งของชาติ แต่มันเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการในการสร้างขอบเขตของรัฐและอำนาจอธิปไตยของรัฐขึ้นมา จะเห็นว่าประเด็นของอิทธิกาว่าตกอยู่ภายใต้ข้อจำกัดของชาติ ทั้งที่ชายแดนเป็นพื้นที่ของการแข่งขันทางอำนาจมากกว่าจะพิจารณาว่าอำนาจรัฐสามารถกระทำกรอย่างหนึ่งอย่างใดได้

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาของอิทธิกาว่าและวอลต์เกอร์สามารถจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกัน คือกลุ่มที่ได้แย้งกับการศึกษาที่พิจารณาผ่านอำนาจศูนย์กลาง ทว่าความต่างในเชิงกรอบวิธีคิดในการศึกษาปรากฏให้เห็นผ่านการพิจารณาความเคลื่อนไหวที่ชายแดนนั่นเอง ในขณะที่อิทธิกาว่าศึกษาปฏิบัติการของผู้คนที่ชายแดน คำถามของเขาได้สร้างข้อสรุปหลายๆ แล้วว่าอำนาจรัฐที่ชายแดนนั้นมีพลัง และเป็นเงื่อนไขสำคัญที่นำไปสู่ปฏิบัติการตอบโต้หรือตอบกลับจากคนในพื้นที่ เช่นคำถามเกี่ยวกับท่าทีของผู้คนที่ต้องเผชิญหน้ากับที่นี้และที่นั่น พวกเขาและพวกเขา ซึ่งจะต่างจากงานของวอลต์เกอร์ ที่มีได้ให้น้ำหนักกับอำนาจรัฐที่ชายแดนเมื่อเทียบกับปฏิบัติการและความเคลื่อนไหวของคนในพื้นที่ ซึ่งวอลต์เกอร์ยืนยันว่าได้รับผลกระทบจากกระบวนการสร้างพรมแดนของรัฐสมัยใหม่น้อย เนื่องจากความเคลื่อนไหวทางการค้าของกลุ่มคนในพื้นที่ศึกษาที่ยังอาศัยมิติความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิม ทั้งเครือญาติ ระบบพึ่งพา และเครือข่ายที่มีอยู่ก่อนหน้านั้น ในที่นี้พรมแดนของรัฐสมัยใหม่นอกจากจะทำอะไรไม่ได้แล้ว ยังไม่ได้อยู่ในความสนใจของผู้คนอีกด้วย

การศึกษาของวอลต์เกอร์ เรื่อง *The Legend of the Golden Boat* (1999: 12-16) เขาให้ความสำคัญกับแนวความคิดเรื่อง “regulation” ซึ่งหมายถึงกฎเกณฑ์ ระเบียบ ที่เกิดขึ้นบริเวณพื้นที่ชายแดน โดยพิจารณาผ่านปฏิบัติการของผู้คนในการจัดการและควบคุมความเคลื่อนไหว การติดต่อสื่อสารระหว่างกัน ปฏิบัติการที่วุ่นวายครอบคลุมถึงมิติทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ทั้งที่เกื้อหนุน สร้างข้อจำกัด มีส่วนในการจัดการ ตรวจสอบ รวมถึงค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นระหว่างการขนส่งและการค้าทั้งระบบ วอลต์เกอร์พบว่าปฏิบัติการต่างๆ ที่นำมาสู่การวางระเบียบกฎเกณฑ์เหล่านี้ไม่ใช่สิ่งที่ผูกขาดขึ้นโดยรัฐ ทว่าเป็นผลพวงอย่างหนึ่งของตลาด และการค้าชายแดน

ข้อสรุปส่วนนี้ของวอลต์เกอร์มาจากการศึกษาระเบียบกฎเกณฑ์บริเวณพรมแดนผ่าน (1) วอลต์เกอร์สนใจในระเบียบกฎเกณฑ์ที่มีส่วนสนับสนุนให้เกิดการฟื้นคืนประวัติศาสตร์ที่ชายแดนซึ่งลื้อไปกับการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางกับชายขอบในเชิงประวัติศาสตร์ เนื่องจากในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป พรมแดนคือสิ่งที่คลุมเครือและไม่มีขอบเขตที่ตายตัว เป็นพื้นที่ชายขอบในความสนใจของอำนาจรัฐอาณานิคม กระทั่งในคริสต์ศตวรรษที่ 20 พรมแดนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐสมัยใหม่ ผ่านระเบียบกฎเกณฑ์ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างพรมแดนและการเดินทางเข้า-ออก รวมถึงการเปลี่ยนกติกาของการค้าที่เกิดขึ้นในบริเวณชายแดน ซึ่งเดิมทีดำเนินการโดยชุมชนท้องถิ่น (2) อำนาจของรัฐ ณ เส้นพรมแดน เป็นสิ่งที่มักมีการนำเสนอว่าอำนาจรัฐเข้าไปปฏิบัติการเพื่อควบคุม ตรวจสอบ ซึ่งวอลต์เกอร์แย้งว่ารัฐสนใจระเบียบกฎเกณฑ์ที่เอื้อให้

เกิดการเคลื่อนย้ายถ่ายเท (flows) ในลักษณะข้ามพรมแดนมากกว่าการสร้างข้อจำกัด (3) ประสพการณ์ของผู้คนที่อาศัยอยู่บริเวณแนวพรมแดน ที่มักมีภาพเหมารวมว่ารัฐกับผู้ที่บริเวณนั้นเป็นสิ่งที่ต้องอยู่เป็นปรปักษ์กัน คู่ตรงข้าม ฯลฯ ซึ่งวอลด์เกอร์แย้งว่าเจ้าหน้าที่ที่ชายแดนอาจมีส่วนในการสร้างข้อจำกัด หรือทำให้เกิดความชะงัก แต่ก็ก็เป็นกลุ่มที่สร้างโอกาสให้การค้าและกิจกรรมทางสังคมดำเนินไปได้ (4) การวิเคราะห์ระเบียบกฎเกณฑ์เน้นที่กระบวนการแข่งขันในบริเวณชายแดน เนื่องจากในแง่ของการปฏิบัติได้เกิดการกระจายตัวของผลประโยชน์ที่ไม่เป็นธรรมในบางพื้นที่ หรือในบางแห่งซึ่งเป็นจุดผ่านแดนทั้งทางเรือ ถนน และท่าเรือ รวมไปถึงการเก็บค่าธรรมเนียมต่างๆ ในบริเวณจุดตรวจ ค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นเหล่านี้เอง ที่นำมาสู่การรวมกลุ่มทางสังคมขึ้นเพื่อร่วมกันเดินทางและค้าขาย ขณะที่บางกลุ่มได้ถูกกีดกันออกไป ประเด็นเรื่องเพศสภาพ ความเป็นชาติพันธุ์ และความเป็นเพื่อนบ้านได้กลายเป็นสาระสำคัญของการท้าทายอำนาจของระเบียบกฎเกณฑ์ในอาณาบริเวณชายแดน ชายแดนจึงเปรียบเสมือนเป็นพื้นที่แห่งการช่วงชิงมิใช่พื้นที่ซึ่งแสดงออกถึงความกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในแง่นี้ความคิดเดิมในการวิเคราะห์ความขัดแย้งระหว่างศูนย์กลางกับชายขอบจึงต้องเติมเต็มด้วยความเข้าใจในมิติทางสังคม และพื้นที่ของชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณชายแดน

การศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ ต้องการต่อขยายงานของวอลด์เกอร์ที่พิจารณาความเคลื่อนไหวที่ชายแดน โดยมีคนท้องถิ่นเป็นตัวละครสำคัญ อำนาจรัฐที่ชายแดนก็ได้สร้างข้อจำกัดทางการค้าเท่ากับการเอื้อให้การเคลื่อนไหวของคนและสินค้าเกิดขึ้น โดยการพิจารณาว่าการปะทะสังสรรค์ของอำนาจในพื้นที่ชายแดนนั้น เป็นสิ่งที่แยกออกจากกันได้ยากระหว่างอำนาจรัฐ อำนาจของท้องถิ่น อำนาจที่มาจากพลังทางเศรษฐกิจ ซึ่งวอลด์เกอร์มองว่าเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้เกิดระเบียบ กฎเกณฑ์ต่างๆ ขึ้นมา การที่อำนาจที่กระทำการในพื้นที่ชายแดนมีลักษณะซ้อนทับกันนี้ ทำให้การเคลื่อนย้ายของสินค้าในหลายกรณีไม่ได้รับการตรวจสอบ เนื่องจากผู้รักษาถูกเป็นผู้ประกอบการเสียเอง ดังเช่นตัวอย่างข้อมูลสัมภาษณ์ในบันทึกสนามของไมเคิล มอร์แมน นักมานุษยวิทยาที่สำรวจและเก็บข้อมูลหมู่บ้านของชาวไทลื้อที่เชียงคำ เมื่อ ค.ศ. 1960 ฉะนั้นประเด็นเรื่องที่ชายแดนเป็นพื้นที่ที่อำนาจรัฐรั่วซึม และไม่สามารถควบคุมได้อย่างเต็มที่นั้น เกิดจากอำนาจรัฐที่ชายแดนมิได้แยกออกจากกิจกรรมของคนในพื้นที่ ทั้งมิติทางการค้า สังคม วัฒนธรรม ตัวอย่างเรื่องนี้คือ กรณีของทหารจีนที่เข้ามาประจำการบริเวณชายแดนของยูนนานเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับคนท้องถิ่นไปพร้อมกันกับหิบบิมใช้ประโยชน์จากการอ้างอิงอำนาจรัฐ ในกรณีของสยามพบว่าการรักษาพื้นที่ชายแดนสมัยรัชกาลที่ 5 ก็อาศัยคนท้องถิ่น¹⁰ หรือแม้กระทั่งพยายามกลืนคนที่ก่อความวุ่นวายทางการเมือง

¹⁰ ในเรื่องนี้สามารถแยกเป็น 2 ประเด็น ประเด็นแรกเป็นเรื่องที่อำนาจรัฐส่วนกลางไม่สามารถเข้าไปจัดการความเคลื่อนไหวต่างๆ บริเวณพื้นที่ที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจได้โดยตรง อีกประเด็นหนึ่งกรณีที่เป็นพื้นที่ชายแดน รัฐสยามจำเป็นต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขของหนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส ซึ่งได้ลงนามเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 (ค.ศ. 1893) ในข้อ 4 ระบุว่า “...บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแต่กองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้นๆ กับคนใช้ปนกำลังแต่เพียงที่

ให้กลายเป็นคนของรัฐผ่านการแต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาชายแดน เมื่อเข้าสู่บริบทของรัฐสมัยใหม่ การใช้อำนาจท้องถิ่นปกครองท้องถิ่นยังเป็นสิ่งที่รัฐให้ความสำคัญ เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหา การปะทะขัดแย้งอันเนื่องมาจากการขาดความเข้าใจธรรมเนียมปฏิบัติ

ในประเด็นที่วอล์กเกอร์เห็นว่าความเคลื่อนไหวที่ชายแดนได้รับผลกระทบจากอาณานิคมน้อยมากนั้น วิทยานิพนธ์เรื่องนี้มีข้อสังเกตที่แตกต่างออกไป ทั้งนี้เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวการแข่งขันทางอำนาจระหว่างอาณานิคมอังกฤษและฝรั่งเศส รวมถึงสยามได้ทำให้พื้นที่ชายแดนกลายเป็นพื้นที่ของการต่อรองและปะทะสังสรรค์ระหว่างอำนาจที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น เกิดการปะทะกันของระเบียบใหม่และเก่าในการควบคุมการเข้าออกของคนและสินค้าที่ชายแดน เช่น เมืองผาปูน มีความสำคัญขึ้นมาในฐานะเมืองชายแดนที่เป็นเขตติดต่อกับแม่สะเรียง เส้นทางลำเลียงสินค้าจากมะละแหม่งมายังล้านนาผ่านทางสายนี้ ฉะนั้นอังกฤษจึงส่งเจ้าหน้าที่¹¹ มาประจำและเก็บภาษีซึ่งเป็นระเบียบใหม่ ขณะเดียวกันพวกฉานที่มีบทบาทบนเส้นทางสายนี้อยู่ก่อนแล้ว ตั้งกองกำลังคุมเส้นทางระหว่างผาปูนกับแม่สะเรียง ซึ่งเป็นที่เลื่องลือในนามของกองโจรปล้นทรัพย์ ในที่นี้ด้านเก็บภาษีเป็นอุปสรรคของพ่อค้าฉานในการเดินทาง ขณะที่กองโจรกลายเป็นอุปสรรคของคนกลุ่มอื่นที่อำนาจรัฐทั้งสองฝ่ายไม่สามารถจัดการได้

การปรับตัวของพ่อค้าและพวกที่เดินทางข้ามพรมแดนมีหลายวิธี เช่น เมื่อรัฐเรียกร้องให้ผู้คนแสดงตัวตนว่าเป็นคนในบังคับของรัฐใด ผ่านการแสดงหนังสือเดินทาง(กรณีของสยามใช้ใบเสร็จเงินรัฐูปการแทนได้) คนเหล่านี้ก็อาศัยประเด็นเรื่องคนในบังคับต่างชาติเป็นอำนาจต่อรองกับรัฐสยามเมื่อถูกจับกุม หรือตรวจสอบ เช่นกรณีที่มีการจับพ่อค้าฝิ่นได้ในแถบภาคกลาง เมื่อคนกลุ่มนี้อ้างว่าเป็นคนในบังคับอังกฤษแม้ไม่มีหนังสือเดินทาง ทำให้กงสุลต้องเข้ามาตรวจสอบและจัดการเรื่องคดีความต่างๆ

นอกจากนี้พวกพ่อค้าที่เดินทางข้ามพรมแดนยังอาศัยช่องโหว่ของการติดต่อสื่อสาร เพื่อสร้างอำนาจในการต่อรอง เช่น เมื่อนักเดินทางต่างชาติต้องการสำรวจดินแดนตอนใน พวกเขาขาดข้อมูลและเครื่องมือทั้งแผนที่และสภาพบ้านเมือง พ่อค้าที่เดินทางระหว่างเมืองจึงเป็นกุญแจสำคัญในการให้ข้อมูล เช่น การเดินทางของ ออทโท เอ. เอห์เลอร์ส (Ehlers, 2001) ไปยังชายแดนจีนเมื่อ ค.ศ. 1891-1892 พบว่า ข้อมูลที่ได้จากพวกพ่อค้านั้น แทบไม่ต่างจากนักแต่งเรื่องและสร้างข่าวลือเกี่ยวกับกองโจรบนเส้นทางต่างๆ (Ehlers, 2001: 117-118)

การวิเคราะห์เรื่องการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐในงานวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ อาศัยแนวทางการศึกษาของ Giersch (2006: 129) ซึ่งสนใจการปรับเปลี่ยนอำนาจของจีนสมัยราชวงศ์ชิงในแถบชายแดนของมณฑล

จำเป็นแท้ แลทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีพลประจำอาภรณ์สรรพด้วยอาวุธเปนทหารอย่างใดอย่างหนึ่ง...” (จิรากรณ์ สถาปนะวรรณนะ, 2523: 385).

¹¹ อังกฤษเลือกกลุ่มชาติพันธุ์อื่นที่มีโชฉานมากุมเส้นทาง เพราะนโยบายของอาณานิคมจะใช้คนต่างกลุ่มหรือต่างชาติพันธุ์คอยถ่วงดุลอำนาจ เช่น เจ้าหน้าที่ประจำด่านที่ผาปูนเป็นชาวอาข่าและกะเหรี่ยง (Ehlers, 2001: 36).

ยูนนาน ในงานเรื่อง Asian Borderlands: the Transformation of Qing China's Yunnan Frontier พบว่าเส้นทางการค้าเชื่อมระหว่างยูนนานและดินแดนในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สามารถย้อนขึ้นไปได้หลายร้อยปี ปรากฏอยู่ที่ในเอกสารของจีน และบันทึกของชาวต่างชาติช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 ข้อสังเกตที่สำคัญคือ ประมาณช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เกิดการโยกย้ายถิ่นฐานของคนจีนจากที่อื่นเข้ามายังบริเวณตอนใต้ของจีนรวมถึงยูนนาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณชายแดน คนเหล่านี้บางส่วนมาในฐานะของทหารประจำการของราชวงศ์ชิง บางส่วนเข้ามาเป็นแรงงานเหมือง และทำการค้า ช่วงเวลาไม่ถึงสองร้อยปีชาวจีนได้กลายเป็นประชากรหลักของภูมิภาคนี้ จะเห็นว่าการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐเมื่อพิจารณาผ่านนโยบายของจีนคือ อาศัยการผนวกกลืนคนท้องถิ่นอย่างช้าๆ ผ่านการผสมผสานทางชาติพันธุ์ มิติทางสังคม วัฒนธรรม เป็นสำคัญ คนจีนที่อพยพเข้ามานี้ได้แต่งงานกับคนท้องถิ่นหลากหลายกลุ่ม เช่น พวกพ่อค้าที่เชียงตุงส่วนหนึ่งมาจากพ่อแม่ที่แต่งงานระหว่างคนจีนมุสลิมและฉาน (Ehlers, 2001: 149-150)

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า คนจีนมุสลิมที่เฮย์เลอร์กล่าวถึง เป็นที่รู้จักในฐานะของพ่อค้าที่อาศัยอยู่และมาในการเดินทาง คนในถิ่นฐานใต้เรียกพวกเขาว่าบัน ไถ่ ขณะที่คนแถบล้านนาล้านช้างรู้จักและเรียกพวกเขาว่าฮ่อ นั้นหมายความว่าพวกบัน ไถ่ที่เดินทางมาค้าขายแถบล้านนาล้านช้างก็ถูกเรียกว่าฮ่อด้วย หากพิจารณาผ่านการตั้งหลักแหล่งและการค้าของคนกลุ่มนี้ พวกเขามีได้แสดงบทบาทเฉพาะตัวกลางในการแลกเปลี่ยน ความสามารถในการสื่อสารได้หลายภาษา หรือทักษะที่สามารถปรับตัวได้ท่ามกลางวัฒนธรรมที่หลากหลาย ทว่ายังเกิดจากการที่คนกลุ่มนี้ผสมผสานทางสายเลือดกับคนท้องถิ่นหลากหลายกลุ่มชายแดนจึงเป็นพื้นที่ที่มีความเคลื่อนไหวและความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ดังปรากฏในบันทึกของนักเดินทาง หรือแม้แต่การจัดการของรัฐที่กำลังปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่

นอกจากการพิจารณาการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐผ่านการจัดการพื้นที่ชายแดนในด้านต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว งานวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ยังพิจารณาปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐผ่านการขยายเส้นทางรถไฟ เช่น รถไฟสายเหนือของสยาม ที่แสดงให้เห็นว่ามิติทางเศรษฐกิจ การเมือง ไม่ได้แยกจากกัน เอกสารรายงานการรถไฟของสยามประจำปี พ.ศ. 2459 (ค.ศ. 1916-1917) แสดงให้เห็นภาพความเคลื่อนไหวของสินค้าระหว่างสถานีกรุงเทพฯ กับสถานีปลายทาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถานีปากน้ำโพ อุตรดิตถ์ ท่าเสา เด่นชัย และนครลำปาง ที่แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของชนิดประเภทสินค้า และปริมาณการขนส่ง เช่น สินค้าสมัยใหม่ที่สัมพันธ์กับการขยายตัวของเมืองคือ ซีเมนต์ เหล็ก เป็นสินค้าที่มีตลาดความต้องการสูง รวมถึงสินค้าอย่างน้ำตาล เกลือ ข้าว น้ำมันก๊าด ขณะเดียวกันสถานีรถไฟสายเหนือเหล่านี้ ก็เป็นแหล่งส่งออกข้าวเปลือกไปยังภาคกลาง ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าโรงสีในพื้นที่หัวเมืองยังไม่มากพอ การเกิดขึ้นของเส้นทางรถไฟยังสัมพันธ์กับการค้าชายแดน ทั้งในเรื่องชนิดประเภท และการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการนำเข้าสินค้าจากเดิมคืออาศัยเส้นทางมะละแหม่งมายังเมืองต่างๆ ในภาคเหนือ มาสู่การขยายตัวของสถานีปลายทางในฐานะแหล่งกระจายสินค้า และนำสินค้าจากท้องถิ่นไปสู่ภาคกลาง

การปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐสยามในล้านนา สะท้อนกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่รัฐสมัยใหม่ เอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติในช่วงรัชกาลที่ 5-7 แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับล้านนา ในช่วงของการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐ ซึ่งส่วนใหญ่สะท้อนปัญหา ข้อจำกัด และความขาดแคลนทั้งความรู้ สมัยใหม่ บุคลากร และงบประมาณ เอกสารในกลุ่มนี้มีข้อจำกัดเช่นเดียวกันกับบันทึกสมัยอาณานิคม ที่สะท้อนผ่านมุมมองของรัฐและเจ้าหน้าที่รัฐ ขาดความเข้าใจความเป็นไปในท้องถิ่น รวมถึงการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐที่มีได้ราบรื่น เนื่องจากการถ่ายโอนอำนาจสัมพันธ์กับผลประโยชน์และโครงสร้างความสัมพันธ์ในหัวเมือง ทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้ง เช่นกันกับการจัดการของอาณานิคมที่มีต่อคนพื้นเมืองในหลายพื้นที่ เช่น กติกาเรื่องการจัดเก็บภาษี การจัดเก็บค่าราชการ ระเบียบในการขนส่งสินค้าเข้าออกเขตพระราชอาณาจักร รวมถึงความเคลื่อนไหวที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของรัฐ เช่น การขยายตัวของชุมชนคนจีน จากภาคกลางที่เริ่มบุกเบิกทำกิจการต่างๆ ในล้านนา และนำมาสู่ความเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้าง คือ กลุ่มพ่อค้าที่เคยมีบทบาททางเศรษฐกิจในภาคเหนือ ในกรณีของพ่อค้าคาราวานเริ่มปรับตัว บางกลุ่มหันมาเปิดร้านจำหน่ายสินค้าอุปโภคบริโภค และตั้งชุมชนถาวรตามเส้นทางการค้าและเส้นทางคมนาคมที่มีการขยายและปรับปรุงขึ้นในช่วงเวลานั้น ขณะเดียวกันประชากรเริ่มเข้าสู่กระบวนการผลิตเพื่อขาย ซึ่งความเคลื่อนไหวทั้งหมดที่กล่าวมานี้มีความสำคัญ และเป็นช่วงเชื่อมต่อนำไปสู่การสร้างความสำเร็จการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจที่จะเกิดขึ้นอย่างมากในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง

บทที่ 2

ผู้คน สินค้า เครือข่าย และพรมแดนการค้า บนเส้นทางยูนนานกับดินแดนตอนในของ

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงก่อนสมัยใหม่ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19

การศึกษาในบทนี้ต้องการแสดงให้เห็นความเคลื่อนไหวของเครือข่ายการค้า พรมแดนการค้า ผู้คน และสินค้า ช่วงก่อนและระยะเริ่มแรกของระบอบอาณานิคม ซึ่งจะช่วยสร้างความเข้าใจและชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐต่อรัฐ รัฐต่อผู้คน และกลไกต่างๆ ที่รัฐก่อนสมัยใหม่นำมาใช้เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางการค้าไปพร้อมกันกับการรักษาความสัมพันธ์กับคนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพิจารณาผ่าน “ตลาด” และ “เส้นทางการค้า” ซึ่งพบว่ามีผลสำคัญอย่างยิ่งต่อการรักษาอำนาจทางการเมืองระหว่างรัฐต่อรัฐ และรัฐต่อผู้คน การศึกษาในบทนี้ต้องการเน้นย้ำให้เห็นโครงข่ายของพรมแดนการค้าที่เชื่อมผู้คนต่างชนชาติ ภาษา และวัฒนธรรม ด้วยเส้นทาง การเดินทาง การแลกเปลี่ยน เมืองบางเมืองที่มีความสำคัญบนเส้นทางการค้าในการศึกษาบทนี้ ก็ยังเผยให้เห็นถึงพัฒนาการของเมืองที่ภายหลังคือเมืองชายแดน ที่มีนัยสำคัญทางการเมือง เศรษฐกิจ ต่อรัฐสมัยใหม่

เมือง และตลาดสำคัญ บนเส้นทางยูนนาน-ดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ก. เส้นทางยูนนาน-พม่า

1. เครือข่ายของพ่อค้าจีนมุสลิม (หุย, ปั่นไถ่), ฮั่น และฉาน

เส้นทางสายนี้เป็นหนึ่งในเส้นทางการค้าโบราณ นักวิชาการบางท่านชี้ว่าเส้นทางเชื่อมจากยูนนานผ่านพม่า ไปยังอินเดียเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางการค้าสายใหม่ที่สามารถย้อนกลับไปสู่ออดีตได้หลายศตวรรษ ร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานและการค้นพบทางโบราณคดีเป็นเครื่องยืนยันถึงความสัมพันธ์ของผู้คนบนเส้นทางการค้าสายนี้ กล่าวคือดินแดนในแถบตะวันตกเฉียงใต้ของมณฑลยูนนานเป็นถิ่นฐานของพวกมุสลิม ชุมชนจีนมุสลิมได้ติดต่อกับพื้นที่เขตพม่าตอนบนมายาวนาน ทว่าความไม่แน่นอนทางการเมืองและความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในอาณาบริเวณดังกล่าว ทำให้พ่อค้าจีนมุสลิมบางส่วนเข้ามาเป็นทหารรับจ้างให้กับชาติพันธุ์บางกลุ่มทางตอนเหนือของพม่า

การค้าบริเวณตอนในภาคพื้นทวีปเริ่มได้รับความสนใจจากนักวิชาการหลายกลุ่มสาขาวิชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์และมานุษยวิทยา ซึ่งค้นพบในภายหลังว่าการค้าบริเวณตอนในไม่ได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว ทว่าเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการค้าทางทะเล และเส้นทางการค้าสำคัญอยู่เสมอ เช่น ในงานศึกษาของเยการ์ (Yegar, 2002: 19-20) พบว่าเมื่อ ค.ศ.1277 พม่าได้เผชิญหน้ากับ

การคุกคามของพวกมุสลิมเป็นครั้งแรกภายใต้การนำของกองทัพกุบไลข่าน ซึ่งมีชาวมุสลิมเป็นกองกำลังสำคัญ ขณะที่บันทึกของนักเดินทางชาวยุโรปช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15-17 กล่าวถึงกลุ่มพ่อค้ามุสลิมที่เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในพม่าแล้ว และคนกลุ่มนี้ทำการค้าทางทะเลกับสุมาตรา มะละกา และหมู่เกาะโมลุกกะไปจนถึงจีนและญี่ปุ่น รวมถึงเส้นทางการค้าผ่านอ่าวเบงกอล และศรีลังกาไปยังอ่าวเปอร์เซียและทะเลแดง โดยเงื่อนไขของทำเลที่ตั้งแล้ว ท่าเรือของพม่าเป็นศูนย์กลางการค้าทางทะเลระหว่างหมู่เกาะทางทิศตะวันออกกับอินเดีย เนื่องจากมีทิศทางลมเอื้อต่อการเทียบท่าของเรือสินค้า ดังจะพบว่ามียุทธศาสตร์การค้าที่ทำการค้าบนเส้นทางนี้เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในพม่าไม่น้อย

จากบันทึกของคณะสำรวจที่ใช้เส้นทางนี้กล่าวตรงกันถึงเขตอิทธิพลทางการค้าของกลุ่มจีนมุสลิม โดยเฉพาะที่เมืองคุนหมิง (นิตยสารณ์ พรหมปัญญา, 2547) ย้อนกลับไปในประวัติศาสตร์จีนที่บอกเล่าความเป็นมาของการตั้งถิ่นฐานของพวกมุสลิมในเขตตอนใต้ของจีน ตั้งแต่สมัยราชวงศ์หยวน เรื่องเล่าที่กล่าวถึงบ่อยครั้งในสมัยเจงกิสข่านเรื่องอำนาจคือการยกทัพเข้าโจมตีถิ่นฐานของพวกมุสลิมถึงเอเชียกลาง ทว่ายุคที่มองโกลเรืองอำนาจได้อย่างแท้จริงคือสมัยของกุบไลข่านผู้เป็นหลาน (ค.ศ.1279) ในช่วงเวลานั้นการค้าภายในของสมัยราชวงศ์นี้เริ่มขยายตัว โดยเฉพาะเส้นทางสายไหม ซึ่งเป็นเสมือนจุดเชื่อมระหว่างจีนกับมุสลิมในเอเชียกลาง เนื่องจากมีชาวมุสลิมจำนวนหนึ่งถูกกวาดต้อนมาในช่วงสงคราม บางส่วนตั้งถิ่นฐานในจีน โดยเฉพาะทางด้านตะวันตกเฉียงใต้และยูนนาน บางส่วนกลายเป็นทหารของกุบไลข่าน

มาซุฮารา (2546: 13-17) วิเคราะห์ว่า “ยูนนานได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของจีนอย่างแท้จริง” ภายหลังจากที่กองทัพมองโกลสามารถยึดครองตาลีได้สำเร็จในปี ค.ศ. 1253 หลังจากนั้นราชวงศ์หยวนมีนโยบายหลายประการที่ต้องการกระชับความสัมพันธ์ระหว่างยูนนานกับจีน ทั้งการแต่งตั้งชาวมุสลิมที่มีอิทธิพลทางการค้าในยูนนานเป็นผู้ว่าราชการมณฑลในปี ค.ศ. 1274 รวมถึงนโยบายปรับปรุงเส้นทางคมนาคมระหว่างยูนนานกับมณฑลเสฉวน (Sichuan) และมณฑลกุ้ยโจว (Guizhou) จากเรื่องราวความเป็นมาของชาวมุสลิมในเขตตอนใต้ของจีนทำให้ตั้งข้อสังเกตได้ว่าภายหลังจากที่ชาวมุสลิมเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตยูนนานได้หลายร้อยปี คนกลุ่มนี้สามารถขยายอิทธิพลทางการค้าจนเป็นที่ยอมรับของชนชั้นนำจีน ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวการค้าของยูนนานน่าจะใกล้ชิดกับทั้งเอเชียกลาง จีนทางด้านเสฉวน กุ้ยโจว และรวมถึงการค้ากับบริเวณดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างยูนนานกับจีน เผยให้เห็นว่า ยูนนานกลายเป็นเป้าหมายทางการเมืองของจีนในการขยายอิทธิพลเข้ามา เมื่อยูนนานมีสถานภาพเป็นเหมือนตลาด และเส้นทางการค้าทางตอนใต้ของจีนที่

เชื่อมไปยังที่อื่น โดยเฉพาะเส้นทางสายไหม จากเดิมที่ยูหนานเป็นเหมือนรัฐอิสระภายใต้อำนาจของกลุ่มจีนมุสลิม เริ่มถูกแทรกแซงจากอำนาจของรัฐบาลจีน

นอกจากเส้นทางสายนี้จะเป็นเขตอิทธิพลทางการค้าของกลุ่มพ่อค้าจีนมุสลิม การค้าของยูหนานสัมพันธ์กับกลุ่มจีนฮั่น (หมายถึงกลุ่มที่ไม่ได้นับถือศาสนาอิสลาม) อย่างมาก เช่นที่ปรากฏในงานศึกษาของเกียส์ช (Giersch, 2001: 77-78) ซึ่งเริ่มต้นศึกษายูหนานในฐานะที่เป็นพื้นที่ที่อยู่ท่ามกลางวัฒนธรรม กลุ่มคนและอาณาจักร ที่หลากหลาย โดยเฉพาะกลุ่มพ่อค้าซึ่งมีการตั้งสมาคมของตนเอง เกียส์ชพบว่ามัสยิดที่สร้างขึ้นโดยกลุ่มพ่อค้าเกลือ ที่เดินทางมาจากซีอผิง (Shiping) เขตมณฑลยูหนาน หูหนาน (Hunan) และเจียงซี (Jiangxi) หรือพบว่าวัดโศวโฟ (Shoufo) เป็นตัวอย่างหนึ่งที่ถูกใช้เป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมของชาวฮั่น และวัดนี้ยังได้รับการอุปถัมภ์จากสมาคมพ่อค้า นอกจากนี้พวกฮั่นแล้วยังพบว่ามัสยิดกลุ่มจีนมุสลิมหรือฮุย (Hui) อาศัยอยู่ทางตะวันออกของเปาโม (Baomu) พวกฮุยมีมัสยิดของตัวเองและใช้เปาโมเป็นศูนย์กลางของการค้าเกลือ หรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่าการค้าเกลือที่เปาโมมีทั้งกลุ่มพ่อค้าฮั่นและจีนมุสลิมที่เข้ามามีบทบาทสำคัญ และคนกลุ่มนี้ยังเป็นที่รู้จักของประชากรในแถบนั้นว่าเป็นพวกที่เดินทางโดยอาศัยล่อต่าง (muleteer) ความหลากหลายของกลุ่มคนที่อยู่กันเป็นชุมชนจึงสามารถสังเกตเห็นสัญลักษณ์ของความเชื่อหลายอย่างอยู่รวมกัน

งานศึกษาของ ปิน หยาง (Bin Yang, 2004: 284) เป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าการศึกษาเรื่องเส้นทางสายไหม (the Silk Road) มักละเลยเส้นทางการค้าแถบยูหนานและตะวันตกเฉียงใต้ของจีน หรือ “Southwest Silk Road” ซึ่งเป็นเส้นทางที่เชื่อมยูหนานกับพม่าตอนบน อาณาบริเวณแถบนี้ไม่เพียงเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายของประชากร ทว่ายังเป็นแหล่งวัฒนธรรมชาติที่สำคัญ ทั้งทองคำ เงิน ตะกั่ว ดีบุก และทองแดง หรือกล่าวได้อีกทางหนึ่งว่าเส้นทางสายไหมไม่ได้แยกพื้นที่เชื่อมต่อระหว่างเส้นทางการค้าทางบก-ยูหนาน-เขตการค้าทางทะเลแต่อย่างใด พื้นที่ทั้งหมดนี้ล้วนมีการปฏิสัมพันธ์กันมาโดยตลอด

เส้นทางการค้าจากยูหนานมายังพม่าเป็นเส้นทางที่กลุ่มพ่อค้าจีนยูหนานและพ่อค้าไตใหญ่รู้จักคุ้นเคยเป็นอย่างดี ในบางช่วงของการเดินทางที่ต้องผ่านเขตพม่าตอนบน กลุ่มพ่อค้าจีนยูหนานมักอาศัยพ่อค้าไตใหญ่ให้นำทาง การค้าในแถบนี้มักมีอุปสรรคจากกองกำลังที่ต่อต้านอำนาจพม่า แม้แต่กลุ่มพ่อค้าพม่าก็ไม่เข้าไปทำการค้ากับกลุ่มคนพื้นเมืองซึ่งครอบครองแหล่งทรัพยากรอันมีค่าอย่างแร่หยก (Tambiah, 2002: 125) นอกจากนี้เส้นทางที่ลัดเลาะในเขตเขาสูงชันยังเป็นอุปสรรคต่อผู้ที่ไม่ชำนาญเส้นทาง แต่สำหรับกลุ่มที่ทำการค้าในพื้นที่ดังกล่าวอย่างพ่อค้าไตใหญ่และพ่อค้าจีนยูหนาน กลุ่มคนบนพื้นที่สูง อาทิ ปะหล่อง

ว่า ฉิ่น คะฉิ่น ฯลฯ คนกลุ่มนี้มักนำสินค้าจำพวก ชา ฝ้าย และฝิ่นมาขาย สินค้าตัวหลังนี้เริ่มแพร่กระจายเข้าไปยังตอนเหนือของพม่าภายหลังที่ระบอบอาณานิคมของอังกฤษแผ่ขยายเข้าไปยังพื้นที่ดังกล่าว และส่งเสริมให้คนพื้นเมืองปลูกฝิ่นตั้งแต่พม่าตอนบนไปจนถึงบริเวณจีนตอนใต้ ความต้องการฝิ่นที่มีอยู่อย่างแพร่หลายมีส่วนสำคัญที่ทำให้ฝิ่นกลายเป็น “สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน” กับสินค้าอื่น ในบันทึกของชาวตะวันตกเริ่มกล่าวถึงฝิ่นที่แพร่หลายในตลาด เช่นที่ล้านนาราวปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 (Bock, 1986: 171) กล่าวได้ว่าพ่อค้าจีนยูนนานมิได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจกรรมการค้าในรายละเอียดทั้งหมด ในระดับท้องถิ่นพ่อค้ายูนนานเป็นกลุ่มที่มีความสัมพันธ์อันดีกับพ่อค้าท้องถิ่นในการแลกเปลี่ยนสินค้าท้องถิ่นกับสินค้าต่างถิ่น หรืออาศัยความสัมพันธ์กับพ่อค้าใดใหญ่ทั้งในฐานะลูกค้าและให้เป็นผู้นำทางในขบวนเส้นทางคาราวาน เฉพาะคาราวานของพ่อค้าจีนยูนนานจึงมีกลุ่มคนเข้ามาเกี่ยวข้องมากกว่าหนึ่งกลุ่ม

ปิ่น หยาง (2004) ศึกษายูนนานและเส้นทางสายไหมบนฐานที่ความต้องการขยายขอบเขตของเส้นทางและสินค้าให้กว้างออกไป และพบว่ามิมีสินค้าบางรายการที่อยู่นอกเส้นทางสายไหม เช่น ฝ้ายจากเสฉวน ไม้เท้าซึ่งมาจากไผ่แถบต้าเซี่ย (DaXia) นอกจากนี้เขายังพบบันทึกทางประวัติศาสตร์ของจีนที่กล่าวถึงการติดต่อหรือแลกเปลี่ยนสินค้านี้ระหว่างจีนและอินเดียซึ่งใช้เส้นทางผ่านป่าเขา และแม่น้ำโดยใช้เส้นทางจากเสฉวน-ยูนนาน-พม่า-อัสสัม-อินเดีย ในบันทึกของจาง ฉียน¹ (Zhang Qian's report) ที่สามารถย้อนกลับไป ในสมัยราชวงศ์ฮั่นของจีน ราว 200 ปีก่อนคริสตกาล เผยให้เห็นความสัมพันธ์ทางการค้าบนเส้นทางเสฉวน-ยูนนาน-อินเดีย โดยมีพ่อค้าขายผ้าที่เดินทางมาจากอินเดียเข้ามาเปิดตลาดการค้าทางตอนเหนือของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในบันทึกกล่าวว่าพ่อค้าจากอินเดียเหล่านี้เดินทางหลายพันลี้มาจากตะวันตกเฉียงใต้ พวกเขาเปิดร้านขายผ้าทั้งในเสฉวนและบริเวณใกล้เคียง (Wicks, 1992: 33)

หากพิจารณาในภาพกว้างจะพบว่าการค้าของยูนนานนั้นมิได้มีแต่ภาพในแวบเดียว คือความสัมพันธ์กับรัฐเล็ก รัฐน้อยในเขตดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทว่ายังมีภาพการค้าตามขวางเชื่อมการค้าของจีนด้านตะวันออกกับการค้าอินเดียด้านตะวันตก ฉะนั้นเครือข่ายการค้าในเขตภาคพื้นทวีปเฉพาะอาณาบริเวณที่ศึกษานี้ แท้ที่จริงแล้วยังเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการค้าทางไกลที่เชื่อมออกสู่ทะเล และเขตป่าเขาของเนปาล ทิเบต เช่นเดียวกันกับที่นักวิชาการอีกหลายท่านให้ข้อมูลว่า เคยมีเส้นทางการค้าโบราณจากเนปาล-ทิเบต-จีน-ยูนนาน หรือจากอัสสัมมายังยูนนาน แต่เป็นเส้นทางที่ใช้กันในอดีตเท่านั้น สำหรับ

¹ จาง ฉียน เป็นทูตของจักรพรรดิฉินในสมัยราชวงศ์ฮั่นที่เดินทางไปยังเอเชียกลางราว 200 ปี ก่อนคริสตกาล จาง ฉียน เป็นทูตคนแรกที่น่าเชื่อถือที่เชื่อถือได้ของเอเชียกลางกลับมายังราชสำนักของจีน และยังเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการขยายอำนาจของจีนไปยังที่ต่างๆ เช่น การพิชิตดินแดนของซินเจียง แหล่งที่มา: <http://en.wikipedia.org/wiki/Zhang-Qian>.

ปิน หยาง (2004: 286) ข้อสรุปที่ว่าเส้นทางสายนี้หมดความสำคัญไปแล้วนั้นยังขาดน้ำหนักเพียงพอ เนื่องจากยูนนานเป็นเขตการค้าที่ไม่เพียงพบร่องรอยของการเชื่อมกับเส้นทางสายใหม่ แต่ยังเชื่อมกับเส้นทางการค้าเข้ามายังไทย ลาว และกัมพูชาอีกด้วย และการที่ยูนนานเป็นเขตเชื่อมต่อการค้าที่หลากหลายนี้เองทำให้พบว่า การเข้ายึดครองยูนนานของจีนหลายยุคหลายสมัยไม่สามารถทำให้ยูนนานเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบโลก (world-system)³ แบบเดียวกันกับจีน แต่กลับมีลักษณะที่เป็นอิสระเช่นเดียวกับพื้นที่การค้าที่เป็นบริเวณเชื่อมต่อหรืออยู่ตรงขอบของศูนย์กลางอำนาจ เนื่องจากมีการติดต่อสัมพันธ์กับอาณาจักรอื่นอีกหลากหลาย งานของปิน หยาง จึงมีลักษณะเด่นตรงที่ไม่ได้กำหนดให้จีน (แผ่นดินใหญ่) เป็นศูนย์กลางในเรื่องต่างๆ แม้แต่การใช้หลักฐาน

หากพิจารณาในภาพรวม พ่อค้ากลุ่มจีนฮั่นและจีนมุสลิมมีบทบาทพอกันสำหรับการค้าในแถบยูนนาน ทว่าหากไล่ตามเส้นทางที่เชื่อมมายังพม่าและล้านนา จะเริ่มเห็นบทบาทที่โดดเด่นของพ่อค้าจีนมุสลิม (ปิ่นไถ่, หุย) และพวกฉาน (ไตใหญ่, ทองซู่) ซึ่งในความเป็นจริงการแบ่งกลุ่มคนออกตามลักษณะทางชนชาติเช่นนี้เป็นเพียงการแบ่งอย่างหยาบ และในความเป็นจริงอาจไม่สามารถจัดกลุ่มที่เฉพาะเจาะจงลงไปได้ ทั้งนี้เพราะคนเหล่านี้สัมพันธ์กันข้ามมิติทางเศรษฐกิจ เช่นคนจีนมุสลิมที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำการค้าในเขตรัฐฉาน ก็แต่งงานกับคนท้องถิ่น ฉะนั้นหากพิจารณาว่าเส้นทางยูนนาน-พม่า เป็นเขตอิทธิพลทางการค้าของจีนมุสลิมจึงแยกไม่ออกจากเขตอิทธิพลของฉานด้วยเช่นกัน เส้นทางการค้าซึ่งแต่เดิมข้ามไปมาระหว่างรัฐเล็กรัฐน้อยในเขตภาคพื้นทวีปนี้จะเริ่มเห็นความเปลี่ยนแปลง เมื่อระบอบอาณานิคมเข้ามาและเริ่มมีความพยายามตัดเส้นทางใหม่ที่ไม่ต้องผ่านรัฐข้างเคียงเพื่อรักษาผลประโยชน์ของรัฐอาณานิคมให้ได้มากที่สุด เช่น เส้นทางตัดผ่านตอนบนของพม่าเข้าไปยังจีนโดยไม่ต้องผ่านล้านนา (Forbes and Henley, 1997: 61, 93)

2. มาตรการด้านภาษี

มาตรการด้านภาษี เป็นตัวอย่างหนึ่งที่ไม่เพียงแสดงให้เห็นถึงมิติความสัมพันธ์ระหว่างรัฐต่อรัฐในยุคจารีต เช่น เมืองที่มีความสัมพันธ์อันดีต่อกันหรือมีความเกี่ยวข้องกันในเชิงเครือญาติ มักจะทำข้อตกลง

² เส้นทางระหว่างยูนนานกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ศึกษาอยู่ในบทนี้เป็นเครื่องยืนยันว่าเส้นทางผู้คนในอาณานิคมที่ศึกษาได้ติดต่อสัมพันธ์กันทางการค้ามาอย่างยาวนาน ซึ่งปิน หยาง ก็ให้เหตุผลเพิ่มเติมว่ามันเป็นเส้นทางการค้าชา หรือม้าต่างชา (Bin Yang, 2004:286).

³ ระบบโลก คือระบบการปฏิสัมพันธ์กับประชาคมโลกโดยส่วนรวม การที่ยูนนานไม่ได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของ world-system แบบจีน นั่นคือยูนนานไม่ได้ปฏิสัมพันธ์กับโลกภายนอกในรูปแบบเดียวกับที่จีนทำ โดยรวมแล้วอาจจะหมายถึงไม่ได้มองตัวเองเป็นศูนย์กลางของโลกอย่างที่จีนมอง และอาจจะไม่ได้มองจีนเป็นศูนย์กลางของโลกด้วย (ขอขอบคุณ อาจารย์ ดร.วาศนา วงศ์สุวรรณ ที่กรุณาอธิบายเรื่องนี้)

ยกเว้นการจัดเก็บภาษี และปล่อยให้พ่อค้าชาวเมืองเดินทางไปมาหาสู่กันอย่างเสรี เรื่องภาษียังแสดงให้เห็นถึงกลไกทางอำนาจของรัฐก่อนสมัยใหม่ที่มีกษัตริย์เป็นศูนย์กลาง และตามความคิดในระบบบริวาร พวกขุนนางหรือพวกที่กินเมืองมีสิทธิ์เต็มที่ในการจัดเก็บภาษีในพื้นที่ที่ตนปกครอง

ลักษณะสำคัญของการค้าสมัยจารีต ซึ่งชาวตะวันตกเห็นว่าเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการขยายตัวของการค้าและขัดแย้งกับหลักคิดเสรีนิยม คือการผูกขาดการค้าของกษัตริย์และกลุ่มชนชั้นนำ ส่วนมาตรการทางภาษีก็มีได้มีอัตราที่แน่นอน มักขึ้นอยู่กับข้อกำหนดของผู้ปกครองในแต่ละท้องถิ่น ภายหลังจากที่ระบอบอาณานิคมเข้าไปสถาปนาอำนาจแทนที่อำนาจของกษัตริย์ตามคติความเชื่อแบบดั้งเดิมทั้งในกรณีของพม่า เวียดนาม กัมพูชา และลาว มาตรการทางภาษีและระเบียบที่เกี่ยวข้องกับการค้าจะใช้ผ่านอำนาจรัฐ ซึ่งเป็นการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง มีการกำหนดกฎเกณฑ์ค่อนข้างตายตัว เน้นการเพิ่มประสิทธิภาพที่สามารถวัดได้ในเชิงตัวเลข ในประเด็นนี้สัมพันธ์กับแนวคิดและกระบวนการเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่ เช่น ภาษีที่ดินที่มีการจัดเก็บตามสัดส่วนของพื้นที่แม้ไม่มีการทำการผลิต การจัดเก็บภาษีที่ดินเป็นวิธีการคิดที่มุ่งให้เกิดการแข่งขันและการเพิ่มผลผลิตในที่ดิน การครอบครองที่ดินในปริมาณมากแต่ไม่ได้ทำประโยชน์เช่นที่เคยเกิดขึ้นในสมัยจารีตจึงได้รับผลกระทบ อย่างไรก็ตามจะพบว่าในช่วงแรกรัฐจะประนีประนอมกับกลุ่มขุนนางเก่าหรือชนชั้นนำ เช่น การละเว้นภาษีที่ดินให้กับพวกเจ้านายในภาคเหนือของรัฐสยามในช่วงแรก แต่การประนีประนอมนี้เกิดขึ้นในช่วงแรกของการสถาปนาอำนาจรัฐในเขตหัวเมืองเท่านั้น

ในเชิงเปรียบเทียบแล้ว มาตรการด้านภาษีของรัฐจารีตมีความยืดหยุ่นกว่า เพราะถึงที่สุดแล้วรัฐมิได้เข้าไปแทรกแซงการค้าในทุกพื้นที่ (และในความเป็นจริงก็ไม่สามารถทำได้) เช่นที่ปรากฏในการศึกษาของเกียส์ช (Giersch, 2001: 82-83) ซึ่งตั้งข้อสังเกตว่าการค้าเหล่านี้ล้วนอาศัยความสัมพันธ์ส่วนบุคคลในการสร้างเครือข่าย และรัฐแทบจะไม่ได้เข้ามาแทรกแซง ซึ่งลักษณะของรัฐจารีตนั้นมีได้มองว่าบริเวณชายแดนเป็นอาณาบริเวณที่ต้องผนวกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร แต่ปล่อยให้อำนาจในท้องถิ่นได้เติบโตอย่างเต็มที่

3. สินค้า: อัญมณี, แร่, เกลือ, ไหม และฝ้าย

เกียส์ช (Giersch, 2001: 81) พบว่าขุนนางเป็นเสมือนจุดเชื่อมการค้าจากดินแดนทางตอนใต้ของขุนนางไปยังจีนในภูมิภาคอื่น โดยเฉพาะบางส่วนของที่ยังอยู่ภายใต้อำนาจของจีน (ราชวงศ์ชิง) สินค้าที่มาจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (พม่า, ถิ่นฐานของคนไต และสยาม) ไปยังจีน ได้แก่สินค้าฟุ่มเฟือยอย่างงาช้าง พลอยที่ยังไม่ได้เจียรไน หยก ทองคำ เงิน และวัตถุคิบบอื่นๆ อาทิ อาหารแห้ง รวมถึงฝ้าย เหล็ก เกลือทะเล

และน้ำปลา ส่วนสินค้าจากจีนที่ส่งมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้แก่ ไหม ผ้าแพร ด้าย เครื่องทองแดง เมืองที่เป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนที่สำคัญคือ เต็งเยว (Tengyue), หยงชาง (Yongchang) และซือเหมา โดยพ่อค้าที่นำสินค้าจากส่วนต่างๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เข้าไปยังดินแดนตอนใน และรวมถึงภูมิภาคต่างๆ ของจีน จะมีภาษีที่ถูกเรียกเก็บระหว่างการขนย้ายสินค้าจากเมืองหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่ง และเป็นเช่นนี้ตลอดการเดินทาง⁴ พวกพ่อค้าชาวฮั่นมักลงมาทางตอนใต้ของยูนนานเพื่อเสาะหาเกลือและชา⁵ และเดินทางขึ้นไปทางตอนบนของพม่า⁶ เพื่อหาพลอย เงิน และหยกนิล นอกจากนี้พวกเขายังเดินทางไปซื้อข้าวและพืชพรรณจากเขตอื่นของจีน และนำมาขายให้กับพลเมืองของยูนนาน การค้าจะดำเนินไปตลอดช่วงหน้าแล้ง คือหลังจากสิ้นสุดเดือนตุลาคมไปจนกระทั่งเข้าสู่ฤดูฝนอีกครั้ง โดยพวกเขาจะนำเครื่องทองแดงและไหมลงมาทางใต้ เพื่อติดต่อค้าขายกับพ่อค้าชาวพม่า ซึ่งจะนำสินค้าบรรทุกเรือมาตามแม่น้ำเต็มลำ

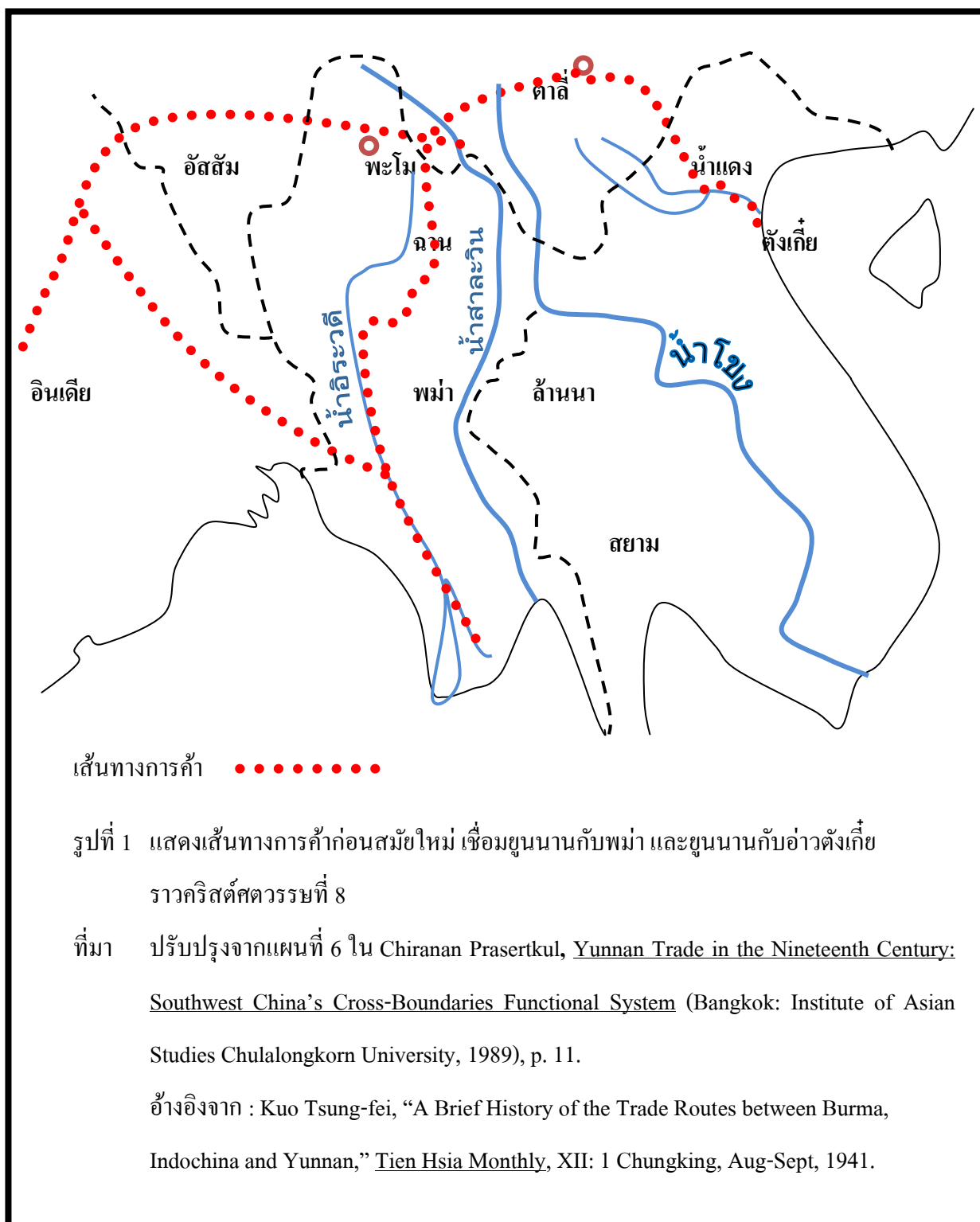
นอกจากนี้ยังพบว่าความต้องการฝ้ายมาใช้เป็นวัตถุดิบในการทอผ้าของคนยูนนานเป็นแรงผลักดันสำคัญที่ทำให้พ่อค้าจากยูนนานเดินทางมาติดต่อทำการค้ากับกลุ่มคนไต เช่นกันกับความต้องการไหม และเครื่องมือเครื่องใช้จากจีนของกลุ่มคนไตทางตอนล่าง ซึ่งเรื่องนี้สอดคล้องกับเรื่องราวที่ถูกบันทึกไว้ในเอกสารของอังกฤษชื่อ Pu'er Prefecture Gazetteer⁷ เล่าถึงพ่อค้าที่มายังซือเหมาพร้อมกับฝ้ายที่ซื้อมาจากสิบสองปันนาและที่อื่น หรือพบว่าช่วงคริสต์ทศวรรษ 1760 รัฐบาลจีน (สมัยจักรพรรดิเฉียน หลง) ภายใต้การนำของ หยาง หยิงจู (Yang Yingju) ตัดสินใจเข้ายึดแสนหวีด้วยเหตุที่แสนหวีเป็นแหล่งผลิตฝ้ายที่สำคัญ (Giersch, 2001: 82-83)

⁴ การเก็บภาษีนี้เป็นภาษีสินค้าเข้าออกที่แต่ละเมืองกำหนดขึ้น.

⁵ เกลือและชา มีอยู่ทั่วไปในยูนนานแถบสิบสองปันนา และบริเวณลุ่มน้ำโขงก็มีการค้าเกลืออยู่ทั่วไป ทั้งเกลือบ่อและเกลือทะเล คูในงานของ แอมอนิเย (2539).

⁶ บริเวณพม่าตอนบนเป็นแหล่งที่มีพลอยอยู่มาก แถบรัฐคะฉิ่น ฉิ่น (Tambiah, 2002).

⁷ Gazetteer เป็นรายงานของรัฐบาลหรือของราชการ เกี่ยวกับสภาพพื้นที่ ลักษณะทางภูมิศาสตร์ ภูมิอากาศ หรือลักษณะทางกายภาพทั่วไป และมักแทรกเรื่องราวชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน การค้า ฯลฯ เช่น *Gazetteer of Upper Burma and the Shan State* ก็มีลักษณะของการรวบรวมลักษณะทางกายภาพของเมืองต่างๆ ในเขตพม่าตอนบนและรัฐฉาน Pu'er เป็นชื่อของเมืองเมืองหนึ่งของมณฑลยูนนานอยู่ทางทิศเหนือของซือเหมา ยูนนานยังได้ชื่อว่าเป็นแหล่งผลิตชาที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชา Pu'er ที่ได้รับการจัดลำดับไว้ว่าเป็นชาที่มีคุณภาพและมูลค่าสูงเทียบเท่าทองคำ รายงานฉบับนี้นอกจากจะรายงานสภาพทั่วไปของเมืองแล้ว ยังมีเรื่องการค้าของเมือง และชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนด้วย.



การค้าระหว่างจีนยูนนานกับเมืองต่างๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปตั้งแต่อดีตโดยภาพรวมมีลักษณะร่วมคือ เมืองต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นำเข้าสินค้าจากจีนตอนใต้จำพวก เสื้อผ้า ขนสัตว์ พรหม ฝ้าย เสื้อผ้ากันหนาว และเกลือ (Colquhoun, 1985: 302) สินค้าเหล่านี้ส่วนเกินระวางในการขนส่งค่อนข้างมาก ฉะนั้นคาราวานที่เดินทางในแต่ละขบวนมักประกอบด้วยล่อต่างจำนวนมาก วูดแมน (Woodman, 1962: 439) กล่าวว่า ล่อต่างม้าต่างราว 10,000 ตัว และวัวต่างราว 50,000 ตัว ใช้เส้นทางผ่านรัฐฉานก่อนเข้าไปยังมณฑลทะเลย์ ท่าเลของรัฐฉานอยู่บนเส้นทางการค้าสำคัญ ทำให้รัฐฉานเป็นจุดพักของล่อต่างม้าต่าง วัวต่าง จำนวนมาก เส้นทางสายนี้จึงเป็นที่หมายปองของอังกฤษอีกเส้นทางหนึ่ง กล่าวได้ว่าพ่อค้าจีนยูนนาน และพ่อค้าไต้หวันใหญ่เป็นกลุ่มที่เชื่อมตลาดการค้าตั้งแต่ตอนใต้ของจีนเรื่อยลงมาถึงเขตพม่าตอนบนลาวตอนบนก่อนเข้าสู่ล้านนา ล้านช้าง และพม่าตอนล่าง คาราวานจีนยูนนานที่แมคคลาวด์ได้พบปะสนทนา ระหว่างที่พวกเขาแวะจำหน่ายสินค้าและซื้อสินค้าจากเชียงใหม่ นั้น ล้วนใช้เส้นทางสายนี้ (Grabowsky and Turton, 2003: 334,347) นางเคอร์ติส (Curtis, 1998: 159) มีชชนนารีชาวอเมริกันซึ่งพำนักอยู่ที่ลำปางช่วง ค.ศ.1895-1899 ตั้งข้อสังเกตว่าในแต่ละปี คาราวานวัวต่างตามเส้นทางการค้าสายนี้น่าจะสร้างมูลค่าการค้าได้ถึง 15,000 ดอลลาร์ โดยมีสินค้าสำคัญ คือ ไหม สีย้อม ยาง สารเคลือบ ผงทอง ทองแดง และฝ้าย

หากสำรวจรายการสินค้าที่ตลาดเมืองเชียงตุง จะพบว่ามีทั้งสินค้าจากจีนพวกเครื่องใช้ทองเหลือง ผ้าไหม ที่มาพร้อมกับพ่อค้าจีนยูนนาน ส่วนสินค้าพื้นเมือง รวมถึงสินค้าที่ได้จากป่า อาทิ ไม้ฝาง ยางไม้ ครั่ง เป็นบทบาทของพ่อค้าท้องถิ่นที่เชียงตุง ข้อสังเกตที่พบอย่างหนึ่งคือ พ่อค้าท้องถิ่นเหล่านี้จะไม่ขึ้นไปค้าขายถึงยูนนาน แต่มีบั้งลงมาค้าขายถึงเมืองเชียงราย เชียงดาว เชียงใหม่ (เขมรัฐนครเชียงตุง, 2541: 75,115,117) ความแตกต่างระหว่างพ่อค้าท้องถิ่นกับพ่อค้าจีนยูนนานในด้านการเดินทางไกลจึงค่อนข้างเด่นชัด พ่อค้าจีนยูนนานครอบครองตำแหน่งพ่อค้าทางไกลในเขตภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยไม่ต้องสงสัย คนกลุ่มนี้ทำการค้าเกือบตลอดทั้งปี ขณะที่พวกพ่อค้าท้องถิ่นยังกำกึ่งระหว่างการทำการค้าและการเกษตรตามฤดูกาล

การค้าของจีนยูนนานกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ท้ายที่สุดแล้วพบว่าเส้นทางที่เชื่อมออกสู่ทะเล เช่น หลักฐานที่พบในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17 สินค้าส่งออกจากท่าเรือพม่า (อ่าวมะละเกาะ) ไปยังสถานีการค้าของดัตช์ในแถบหมู่เกาะอินโดนีเซียนั้น ส่วนใหญ่มาจากพม่าตอนบน ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นสินค้าจากจีน เช่น เส้นไหม ทองแดง เหริยญทองแดง ขณะที่สินค้าจากพม่าเป็นพวกอัญมณี อาทิ หับทิมไพลิน จำพวกแร่มีทั้ง ทอง เงิน สังกะสี ตะกั่ว สินค้าจากป่า อาทิ งาช้าง ชะมด น้ำรัก ครั่ง บีโตรีเลียม ยางไม้

น้ำมันจากป่า ในบรรดาสินค้าเหล่านี้ ครั่งและงาช้างเป็นสินค้าที่หาได้ยาก และขนส่งลำบาก ในแต่ละปี พ่อค้าจีนยูนนานที่มายังพะม่จะนำเหรียญทองแดง ไหมดิบ ทองแดง และเงินจากเหมืองในยูนนานเข้ามา นอกจากนี้ยังมีสังกะสี เครื่องกระเบื้อง ชะมด ทองคำเปลว เงินไซซี เครื่องมือเครื่องใช้เหล็ก อาวุธ ชา ขี้ผึ้ง ก้อนกำมะถัน ฯลฯ ยูนนานมีเหมืองแร่กระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะเหมืองทองแดงซึ่งเป็นเหมืองแร่ที่สำคัญ ตั้งแต่สมัยราชวงศ์หมิงถึงราชวงศ์ชิง การส่งออกทองแดงถือเป็นสิ่งต้องห้าม อย่างไรก็ตามพ่อค้าจีนยูนนานที่เดินทางไปยังเมืองอังวะจะมีกาดัมน้ำและกระทะทองแดงไปด้วยเสมอ นอกจากสินค้าที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยูนนานยังเป็นแหล่งเลี้ยงปศุสัตว์ที่สำคัญ ทั้งล่อ ม้า วัวควาย ซึ่งมีราคาสูงกว่าที่พม่า สัตว์เหล่านี้เมื่อมาถึงพม่าจึงให้กำไรแก่พ่อค้าที่นำมาด้วย (Dijk, 2006: 120,180)

ลักษณะเด่นของการค้าก่อนสมัยใหม่ คือเป็นการค้าที่สร้างมูลค่าเพิ่มจากความต้องการสินค้าที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ และมูลค่าเพิ่มเหล่านี้ยังประเมินจากความง่าย เวลาในการเดินทาง และปริมาณสินค้า ซึ่งในท้ายที่สุดแล้วการค้าเป็นเรื่องของการต่อรอง การรักษาเครือข่าย และการอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัว

4. เมืองสำคัญบนเส้นทางการค้า

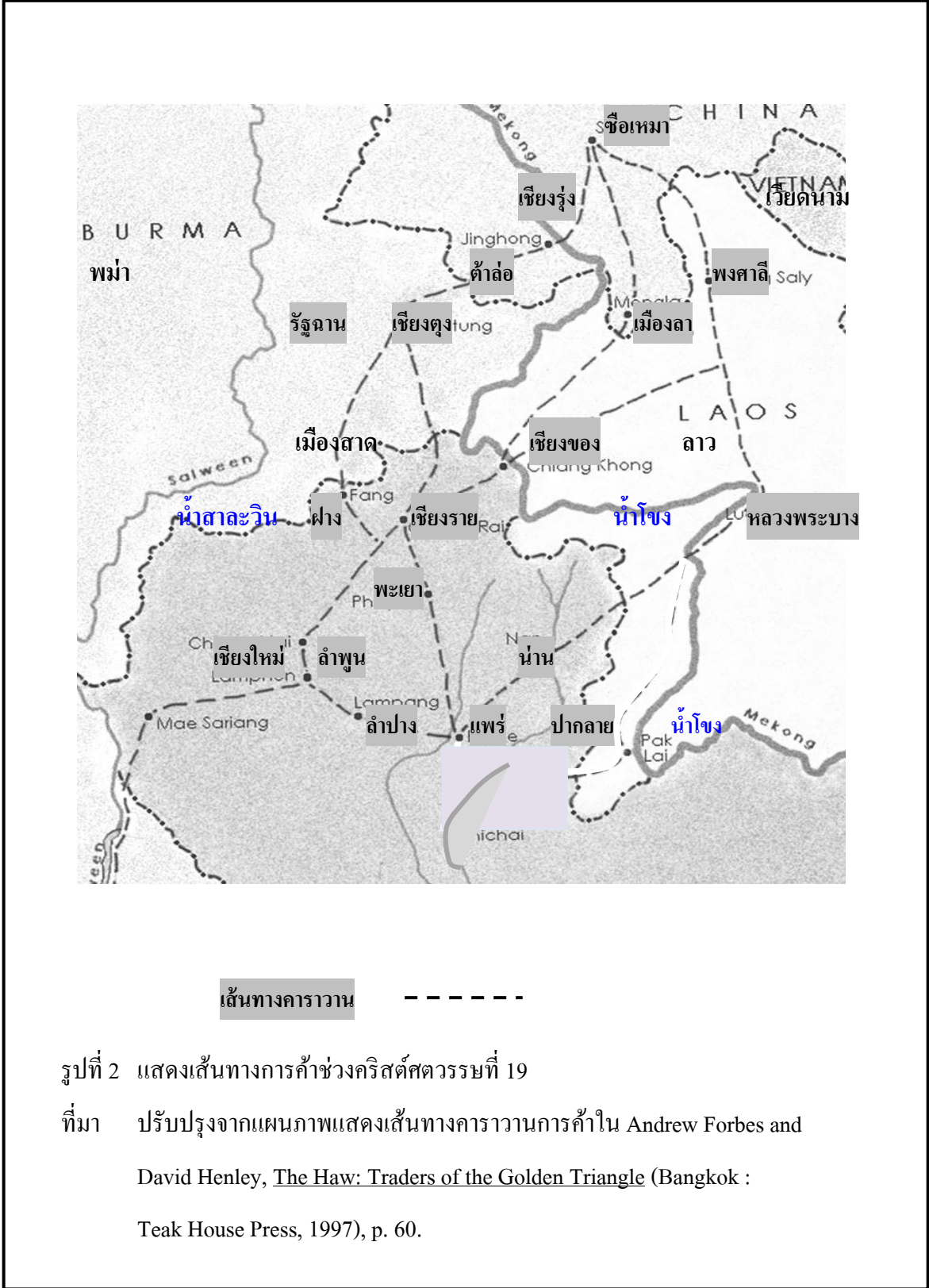
ก. เชียงตุง

เส้นทางการค้าเชื่อมระหว่างยูนนานกับรัฐไททางตอนใต้ จากเมืองเชียงรุ่งสู่เมืองเชียงตุง จากจุดนี้กลุ่มพ่อค้าสามารถเลือกใช้เส้นทางเชื่อมต่อกับพม่าตอนบน รัฐฉาน หรือใช้เส้นทางไปยังล้านนาโดยผ่านทางเมืองพยาก เมืองเลน เข้าสู่สบบวก และเชียงแสน เมืองเชียงตุงไม่เพียงมีทำเลที่ตั้งที่เหมาะสม แต่ยังมีมั่งคั่งไปด้วยทรัพยากรและการค้า เชียงตุงจึงมักตกเป็นเป้าหมายของพม่าในการเข้ายึดครองเพื่อเรียกร้องเอาบรรณาการ ทั้งกำลังคน รายได้จากภาษีอากร ผลประโยชน์จากป่าไม้ เหมืองแร่เงิน ทอง หยก และบ่อพลอย โดยทั่วไปพ่อค้าจีนยูนนานจะมีเป้าหมายในการแวะพักสินค้าและแลกเปลี่ยนสินค้าที่เมืองเชียงตุง⁸ ซึ่งเป็นจุดที่พ่อค้าไทใหญ่เข้าไปแลกเปลี่ยนสินค้าที่มาจากจีนก่อนจะกลับเข้าไปยังรัฐฉาน พ่อค้าไต่บางส่วนจะเดินทางต่อเพื่อทำการค้ากับเมืองทางตอนใต้ เมืองเชียงตุงจึงเป็นศูนย์กลางหรือจุดพบกันของการรวบรวมสินค้าทั้งที่มาจากเขตพม่าตอนบน และจากยูนนาน เมื่อสินค้ามารวมกันที่จุดนี้จะกระจายเข้าสู่พื้นที่ทั้งในเขต

⁸ วิลเลียม คูเปอร์ส แมคเคลอดด์ (William Couperus McLeod) (ผู้ได้รับมอบหมายจากรัฐบาลอาณานิคมอังกฤษให้เข้ามาสำรวจเส้นทางการค้าที่เชื่อมไปยังจีนตอนใต้ในปี ค.ศ.1837) ได้บันทึกการเดินทางเมื่อครั้งไปเชียงตุงเมื่อ ค.ศ.1837 ว่า หากเดินทางมาจากตอนใต้ของจีน เส้นทางที่ต้องผ่านเมืองเชียงตุง เข้ามายังเขตรัฐฉาน และดินแดนทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสาละวิน ตลอดการเดินทางบนเส้นทางสายนี้พบว่า ช่วงที่ผ่านเชียงตุงถือว่าปลอดภัยที่สุด (Forbes and Henley, 1997: 63)

ฉานและพื้นที่ใกล้เคียง รวมถึงเขตป่าเขา ซึ่งพบว่าพ่อค้าท้องถิ่นเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญ ขณะที่พ่อค้าจีน ยูนนานส่วนใหญ่จะแวะแลกเปลี่ยนสินค้าชั่วคราวตามเมืองสำคัญ เนื่องจากคนกลุ่มนี้ต้องรักษาเวลาในการเดินทาง เนื่องจากมีเป้าหมายในการเข้าถึงสินค้าที่อยู่ตอนล่างลงมา อาทิ ฝ้าย แต่ก็มีบ้างเช่นกันที่พ่อค้ายูนนานปักหลักค้าขายอยู่กับที่เนื่องจากพันธุคุณกาลของการเดินทาง เช่นพ่อค้าจีนยูนนานที่ค้าขายแถบรัฐฉาน และไม่สามารถเดินทางกลับได้ทันทีจะทำการค้าเล็กๆ น้อยๆ แถบเมืองเชียงตุง (Colquhoun, 1985: 302)

โดยภาพรวมจะพบว่า เส้นทางยูนนาน-พม่าเป็นเส้นทางที่คราคร่ำไปด้วยกลุ่มคน สินค้า อีกทั้งยังสามารถเชื่อมไปยังเส้นทางอื่นได้หลายทิศทาง เนื่องจากว่าเส้นทางสายนี้เป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางสายไหม และเส้นทางการค้าที่สามารถเชื่อมไปถึงทิเบต เนปาล และที่สำคัญคือ เส้นทางยูนนาน-พม่า ได้รับความนิยม และพ่อค้าใช้เป็นเส้นทางหลักในการเชื่อมการค้าของยูนนานมายังล้านนาด้วย ซึ่งในหมุ่คนได้รู้จักเส้นทางสายนี้ในฐานะของเส้นทางสายเชียงรุ่ง-เชียงตุง กรณีของเมืองเชียงรุ่งมีความน่าสนใจในประเด็นที่ว่าหากไม่นับว่าเชียงรุ่งเป็นส่วนหนึ่งของจีนในปัจจุบัน กลุ่มคนและมิติทางสังคม วัฒนธรรมของเมืองนี้มีความใกล้ชิดชิดกับเมืองทางตอนล่างค่อนข้างมาก หากพิจารณาเมืองเชียงรุ่ง เชียงตุง เชียงแสนและเมืองอื่นๆ ในฐานะของเมืองที่มีเครือข่ายการค้าเดียวกัน เมืองเหล่านี้ล้วนเป็นศูนย์กลางมากกว่าชายแดน การค้าชายแดนในอาณาบริเวณแถบนี้ทำให้เห็นภาพของการตัดแบ่งเมืองที่เคยเป็นศูนย์กลางให้กลายเป็นชายขอบของรัฐสมัยใหม่



ข. เส้นทางยูนนาน-ล้านนา

เส้นทางยูนนาน-ล้านนา แท้จริงแล้วเป็นเส้นทางเดียวกันกับเส้นทางยูนนาน-พม่า แต่เพิ่มเส้นทางส่วนที่ตัดเข้าล้านนาคือ จากเชียงตุงกลุ่มพ่อค้าจะใช้เส้นทางผ่านเมืองพยาก เมืองเลน เข้าสู่สบรวก และเชียงแสน หรือจากเชียงตุงใช้เส้นทางผ่านเมืองของไตใหญ่คือ เมืองสาด เมืองหาง เมืองจวด (ชวาด) เข้าเมืองฝาง ก่อนมุ่งหน้าสู่เชียงใหม่ หากใช้เส้นทางแรกเมื่อคาราวานมาถึงเมืองเชียงแสนจะใช้เส้นทางเชียงรายเข้าสู่ดอยสะเก็ดก่อนเข้าถึงเมืองเชียงใหม่ อีกทางหนึ่งคือ จากยูนนานลงมาทางเมืองอุเหนือ ผ่านเมืองสิงห์⁹ จากจุดนี้คาราวานสามารถมุ่งหน้าสู่เชียงของหรือ ไปแวะที่เมืองหลวงพระบางก่อนเดินทางเข้าไปยังล้านนา (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547ก)

1. เครือข่ายของพ่อค้าฮ่อ (จินมุสลิม, ฮั่น, ฉาน(ไตใหญ่หรือเงี้ยว)

กลุ่มพ่อค้าจากยูนนานที่เดินทางมาในลักษณะกองคาราวานล่อต่าง ม้าต่าง เมื่อเข้ามาสู่ล้านนา พวกเขาเป็นที่รู้จักในชื่อของ “ฮ่อ” ซึ่งเป็นคำเรียกที่พ่อค้ากลุ่มนี้ไม่ค่อยยินดีนัก งานศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของคนกลุ่มนี้ อาทิ งานของฮิลล์ (Ann Maxwell Hill, 1998: 27) ได้ให้ข้อมูลว่าคนยูนนานทางภาคเหนือของไทยนั้นมักบอกว่าตนเองเป็น “คนจีน” เมื่อพวกเขาปฏิสัมพันธ์กับคนกลุ่มอื่นในท้องถิ่น คนกลุ่มนี้ยังมีทักษะทางด้านภาษา ทั้งการใช้สำนวนและการประดิษฐ์ประโยคย้อยคำซึ่งสะท้อนความเป็นชาติพันธุ์ที่ยึดเหนี่ยวกับอัตลักษณ์ของจีน และนี่เป็นเรื่องหนึ่งที่ทำให้คนกลุ่มนี้เป็นที่ชื่นชมในหมู่มิตรกลุ่มอื่นๆ คนจีนยูนนานจึงทำการค้ากับกลุ่มที่อ้างว่ามีเชื้อสายหรือมีต้นตระกูลเป็นคนจีนได้โดยง่ายหรือแม้แต่การเข้าร่วมกิจกรรมหรือสมาคมทางการเมืองอื่นๆ ของคนจีน

อาจกล่าวได้ว่าทำให้ความหมายที่มีต่อตนเองของคนยูนนานนั้นอยู่บนเงื่อนไขซึ่งมีปัจจัยทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองเข้ามาเกี่ยวข้อง พวกเขาไม่ลังเลที่จะเสนออัตลักษณ์ความเป็นจีนเมื่อต้องติดต่อทำการค้ากับคนจีนกลุ่มอื่นๆ ทว่ากรณีของคนยูนนานในเชียงใหม่กลับให้ภาพที่ต่างกัน ฮิลล์ (1998: 27) เสนอว่าคนยูนนานซึ่งอาศัยอยู่ท่ามกลางคนหลากหลายชาติพันธุ์ในเชียงใหม่ มักจะบอกว่าพวกเขาคือ คนยูนนาน และยังมีสำนึกเรื่องบรรพบุรุษและบ้านเกิดซึ่งอยู่ในมณฑลยูนนาน โดยภาพรวมอัตลักษณ์ที่โดดเด่นของคน

⁹ ในบทนี้จะสะกดคำว่า “เมืองสิงห์” ตามที่อ้างจากงานของบุญช่วย ศรีสวัสดิ์ ส่วนบทอื่นจะใช้ว่า “เมืองสิง” ทั้งหมด บันทึกของแมคกิลวารี มิซชันนารีผู้เดินทางไปเผยแผ่คริสต์ศาสนาในล้านนาได้เดินทางไปเชียงรุ่งและสิบสองปันนาเมื่อ ค.ศ. 1893 เพื่อเยี่ยมเยือนกลุ่มไตเงินและลื้อ ระหว่างทางได้แวะที่เมืองสิงห์ ซึ่งอยู่ห่างจากเชียงแสนเป็นระยะทาง 10 วัน แมคกิลวารีพบว่าเมืองสิงห์เป็นเมืองใหญ่ ตลาคณัดที่นั่นใหญ่ที่สุดและดีที่สุดในมณฑลพายัพที่ท่านเคยเห็น (แมคกิลวารี, 2537: 468).

ยูนนานในมุมมองของคนท้องถิ่นในล้านนาคือ พ่อค้าม้าต่าง ล่อต่าง ซึ่งพวกเขาจะเดินทางมาแลกเปลี่ยนสินค้าในตลาดท้องถิ่นทุกปี

บันทึกของการ์เน (Carne, 1995) แสดงให้เห็นความแตกต่างของสินค้าที่พ่อค้าแต่ละกลุ่มทำการค้าอยู่ เช่น สินค้าที่พ่อค้าจีนยูนนานขายอยู่นั้นไม่ใช่สินค้าที่นำมาจากยูนนานเสียทั้งหมด แต่เป็นสินค้าที่ผ่านการซื้อขายแลกเปลี่ยนกับคนท้องถิ่นตามเมืองต่างๆ ตลอดเส้นทางที่เดินทางและแวะพัก ในรายการสินค้าที่การ์เนบันทึก มักพบว่าฝ้ายเป็นสินค้าหลักที่พ่อค้าจะนำกลับไปยังตลาดยูนนาน ส่วนรายการสินค้าของพ่อค้าพม่าเป็นสินค้าโรงงาน ซึ่งพ่อค้ากลุ่มนี้รับสินค้ามาจากตลาดมะละแหม่ง ผ่านการค้ากับพ่อค้าอินเดีย ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำการค้าในเขตพม่าตอนล่างตั้งแต่ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 แล้ว นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าจากเชียงใหม่ ที่นำสินค้าจำพวกงานหัตถกรรมมาขาย เป็นไปได้ว่างานฝีมือเหล่านี้เป็นสินค้ามีชื่อหรือมีแหล่งผลิตสำคัญอยู่ที่เชียงใหม่ ส่วนพ่อค้าที่ขายอาหารสดนั้นมีความแตกต่างกับตลาดในที่อื่น เพราะตลาดที่เชียงใหม่มักกล่าวถึงพ่อค้าขายหมู ขายนเนื้อ ว่าเป็นพ่อค้าฮ่อ ในเรื่องนี้อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าพวกเขาเนื้อคือพวกมุสลิม (ฮุย) ส่วนพวกเขาหมูคือพวกที่ไม่ใช่มุสลิม (ฮั่น) คนทั้งสองกลุ่มล้วนมีบทบาทสำคัญทางการค้าในล้านนาทั้งสิ้น (Carne, 1995: 155,158)

การพิจารณาผู้ประกอบการสำคัญทางการค้าและตัวสินค้าทำให้เห็นถึงมิติทางสังคม วัฒนธรรม ทั้งที่มาของกลุ่มคน สินค้า การผลิต การแลกเปลี่ยน การใช้ทรัพยากรในแต่ละพื้นที่ รวมถึงยังมีส่วนช่วยสร้างความหมายให้กับผู้ขาย ผู้ซื้อผ่านความสัมพันธ์ทางการค้าไปด้วยพร้อมกัน

2. ความสัมพันธ์ยูนนาน-ล้านนา: ร่องรอยจากเอกสาร และหลักฐานทางโบราณคดี

ความสัมพันธ์ระหว่างยูนนานกับล้านนาปรากฏอยู่ในเอกสารพื้นเมืองของล้านนา เช่น ราชวงสาพื้นเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นเรื่องราวการทำศึกสงครามระหว่างเจ้าล้านนา (พระเจ้าติโลกราช พ.ศ. 2022) กับเจ้าว้องแห่งเมืองวิเทหราช หรือเมืองฮ่อ (สมหมาย เปรมจิตต์, ปรวิวรรต, 2518) เอกสารพื้นเมืองชิ้นนี้แสดงคติความเชื่อของผู้คนสมัยจารีตไว้ค่อนข้างชัดเจน เช่นเรื่องบุญญาบารมีของกษัตริย์ เอกสารพื้นเมืองที่มีการคัดลอกต่อๆ กันมานั้น โดยส่วนใหญ่แล้วริเริ่มขึ้นโดยกลุ่มชนชั้นนำ พระสงฆ์ และอาจมีกลุ่มพ่อค้าด้วยบางส่วน สำหรับเอกสารพื้นเมืองของล้านนาเรื่องนี้ทำให้ตั้งข้อสังเกตได้อย่างหนึ่งว่ากลุ่มคนจากถิ่นฐานในเขตมณฑลยูนนานและล้านนาได้ติดต่อสัมพันธ์กันมายาวนาน บางช่วงเวลาที่ทำสงครามระหว่างกันเพื่อแย่ง

ซึ่งกำลังคนและช่วยอากร ผู้ปริวรรตเอกสารได้ชี้ให้เห็นว่าในบันทึกบางตอนยังคงสำนวนหรือภาษาของกลุ่มคนที่เข้ามายังล้านนาไว้อีกด้วย (สมหมาย เปรมจิตต์, ปริวรรต, 2518)¹⁰

ความสัมพันธ์ระหว่างยูนนานกับล้านนาตั้งแต่อดีตมิได้ปรากฏเพียงเรื่องราวในเอกสารพื้นเมืองเท่านั้น แต่ยังพบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงการแลกเปลี่ยนสินค้า สิ่งของระหว่างกลุ่มคน อาทิ กลองมโหระทึก และในปี ค.ศ. 2003 ได้มีการพบกลองมโหระทึกสร้างด้วยโลหะสำริด ซึ่งนักโบราณคดีสันนิษฐานว่าน่าจะมีอายุราว 2500-2100 ปีล่วงมาแล้ว จุดที่พบกลองคือ “เวียงจันทวี”¹¹ ซึ่งสันนิษฐานว่าเวียงนี้มีอายุอยู่ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16-17 เอกสารของจีน หย่งชวงเสี่ยวผิน (Yung Chuang Hsiao Pin) อ้างถึงวัฒนธรรมการใช้กลองมโหระทึกทางตอนใต้ของจีนในเขตยูนนานในเขต “หลิ่งหนัน” อันเป็นถิ่นฐานของชาวจ้วง ซึ่งพบกลองมโหระทึกที่ฝังดินไว้กว่า 600 ใบ ส่วนทางตอนใต้ของยูนนานลงมาพบการใช้กลองมโหระทึกในกลุ่ม ข่า ละว้า และกะเหรี่ยง โดยไตใหญ่คือกลุ่มที่ผลิตกลอง และกล่าวถึงการแลกเปลี่ยนกลองกับวัว โดยกลอง 1 ใบ สามารถแลกวัวได้ถึง 700-1000 ตัว ลักษณะภายนอกกลองเหล่านี้ ตกแต่งลวดลายเป็นรูปวัว บ้างเป็นรูปกบ อันเป็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ (ส่งศรี วีระประจักษ์, 2507 อ้างถึงใน อัญชลี สินธุสอน, 2548: 71) อัญชลี สินธุสอน สันนิษฐานว่า การแพร่ของวัฒนธรรมการใช้กลองมโหระทึกน่าจะเกี่ยวข้องกับการคมนาคมตามเส้นทางน้ำโขง เนื่องจากมีการพบกลองมโหระทึกทั้งในทางภาคเหนือและอีสานของไทยเวลานี้ (อัญชลี สินธุสอน, 2548) จากข้อมูลข้างต้นจะพบว่าการใช้กลองมิได้จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มคนสองฝั่งแม่น้ำโขงเท่านั้น แต่ยังรวมถึงกลุ่มคนในพื้นที่ป่าเขาที่ติดต่อกันกับกลุ่มที่ผลิตกลอง หรือกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมการใช้กลองมโหระทึกแสดงให้เห็นเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มคนบนเส้นทางการค้าจากยูนนานลงมาในเขตภาคพื้นทวีป ไม่เฉพาะแต่ตามลำน้ำโขง หากยังรวมถึงสาละวิน และพื้นที่ในเขตภูเขาสูงของพม่าตอนบน

นอกจากนี้กลองมโหระทึกยังแสดงให้เห็นว่ามีการบริโภคสินค้าที่มีมูลค่าและความหมายในเชิงสัญลักษณ์มายาวนาน รวมถึงการค้าและการแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ใช้ในทางพิธีกรรม หรือความต้องการครอบครองเพื่อใช้แสดงสถานภาพทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นเครื่องปั้นดินเผา เครื่องเหล็ก เครื่องประดับ และอื่นๆ ดังเช่นกลุ่มว่าทางตอนบนของพม่ามีการใช้กลองหลายรูปแบบและในจำนวนนั้นมีกลองมโหระทึกรวมอยู่ด้วย กลองมโหระทึกเมื่อจัดชั้นกับบรรดากลองอื่นแล้วถือว่าอยู่สูงสุด สำหรับกลุ่มคนที่อาศัยในเขต

¹⁰ กล่าวถึงภาษาพม่า ภาษาฮ่อ ฉวน และอื่นๆ ที่ปรากฏในเอกสารชุดนี้.

¹¹ ปัจจุบันอยู่ในเขตตำบลจันทวี อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย.

เทือกเขาสูง การผลิตพืชผลบางชนิด เช่น ข้าว มักไม่เพียงพอต่อการบริโภคเนื่องจากสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศไม่เอื้ออำนวย ฉะนั้นการประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับการผลิตจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยส่วนใหญ่แล้วผู้ครอบครองกลองจะมีความสำคัญในการประกอบพิธีกรรม ขณะเดียวกันใครมีกลองไว้ยังถือว่าเป็นอำนาจมีความมั่งคั่งเหนือกว่าคนอื่น (Zhao Yanshe, 2002; 234-243)

3. สินค้าสำคัญ: ไหม, ทองแดง, ของป่า และฝ้าย

ล้านนาเป็นตัวอย่างของอาณาจักรในเขตดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีได้อย่างโดดเด่น การศึกษาเครือข่ายการค้าของล้านนาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการเป็นศูนย์กลางในการรวบรวมสินค้าจากตอนใน เช่นเดียวกันกับกรณีของล้านช้างและเมืองอังวะในพม่า บันทึกของ โฮวาร์ด มัลคัม (Howard Malcom, 1839: 213, 266-267) กล่าวถึงพ่อค้าจากเชียงใหม่ที่เดินทางไปอังวะทุกปี โดยใช้เส้นทางจากเชียงใหม่ ผ่านเมืองนายซึ่งใช้เวลา 20 วัน และเดินทางต่ออีก 15 วัน จนถึงอังวะ พวกเขาพ่อค้าจีนยูนนานจะมาถึงอังวะราวเดือนกุมภาพันธ์ และจะทำการค้าต่อที่นั่นถึงเดือนมีนาคม สินค้าของพ่อค้าจีนยูนนานเป็นที่ต้องการในตลาดพม่า คือสินค้าที่พม่าใช้ทำเสื้อผ้าและการตกแต่ง (สมมะ โน ณ เชียงใหม่, 2538: 74) ส่วนสินค้าจากยูนนานมายังล้านนาคือ เครื่องมือเครื่องใช้ทองเหลือง เหล็ก กระจก และสินค้าจากเชียงตุง อาทิ หมวกสาน จี๊ฝั้ง วอลนัท กระจังห้อยคอแว้ว ผ้าไหม และชา (Forbes and Henley, 1997: 73)

เรื่องราวว่าด้วยการค้าระหว่างยูนนาน-ล้านนามักปรากฏอยู่ในบันทึกของชาวต่างชาติ ทั้งคณะมิชชันนารี นักสำรวจ พ่อค้า นักเดินทาง ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 เช่น บันทึกของริชาร์ดสัน (David Richardson) ระหว่าง ค.ศ.1829-1830 บันทึกของคาร์ล บ็อค (Carl Bock) ช่วง ค.ศ.1881- 1882 บันทึกของโคลคูฮัน (Archibald Ross Colquhoun) ช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1880¹² บันทึกของแมคกิลวารี (D.D. McGilvary) ช่วง ค.ศ.1864-1910 อันที่จริงมีบันทึกของชาวต่างชาติที่กล่าวถึงการค้าของล้านนาสมัยจารีตด้วย อาทิ บันทึกของโทมัส สมิท (Thomas Smythe) ซึ่งเข้ามาสำรวจการค้าของสยามเมื่อ ค.ศ. 1627 และเกิดความคาดหวังที่จะขยายตลาดค้าผ้าที่เชียงใหม่เนื่องจากเห็นว่าราคาสินค้าที่เชียงใหม่มีมูลค่าเพิ่ม 6-7 เท่า จาก

¹² โคลคูฮัน เป็นหนึ่งในทีมวิศวกรอังกฤษที่เดินทางมาสำรวจความเป็นไปได้ของการสร้างเส้นทางรถไฟจากพม่าถึงเชียงแสน คณะสำรวจของเขาซึ่งประกอบด้วย Holt S. Hallett ในปี ค.ศ. 1885 ทั้งโคลคูฮันและฮอลล์เลดต์เข้ามาเจรจากับรัฐสยามขอสร้างเส้นทางรถไฟจากพม่าติดต่อกับจีนตอนใต้ผ่านทางภาคเหนือของสยาม โดยใช้เส้นทางจากตาก (ระแหง) ตัดเชื่อมเข้ามายังภาคเหนือ เป้าหมายหลักของการสร้างทางรถไฟสายนี้คือ เพื่อใช้เป็นเส้นทางขนส่งสินค้าจากจีนไปยังอินเดีย ทว่ารัฐสยามไม่อนุญาตโครงการดังกล่าวของอังกฤษ และเป็นที่มาของโครงการสร้างทางรถไฟไปยังภาคเหนือและภูมิภาคอื่นๆ ของสยาม (การรถไฟแห่งประเทศไทย, 2513: 27 อ้างจาก จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2481: 191,195).

ราคาในตลาดของสยาม ขณะเดียวกันชาวตะวันตกก็รู้ว่าเชียงใหม่เป็นแหล่งส่งออกสินค้าที่อินเดียต้องการ นั่นคือ ทองคำ ทับติมแดง หินสี กำยาน หนังกวาง และครั้ง การค้าของเชียงใหม่เวลานั้นยังเชื่อมกับอังวะ ล้านช้าง และอยุธยา (Le May, 1986: 44) หรือกล่าวได้ว่าการค้าของล้านนาก่อนสมัยใหม่มีเครือข่ายเชื่อมต่อกับตลาดทั้งในเขตภาคพื้นทวีป และเมืองท่าเมือง

4. เมืองสำคัญบนเส้นทางการค้า

ก. เชียงของ

ความสำคัญของเมืองเชียงของ คือเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนจุดเชื่อมต่อการค้าระหว่างยูนนาน-ล้านนา และสามารถเชื่อมไปยังล้านช้างได้อีกทางหนึ่ง และโดยทำเลที่ตั้งแล้วเชียงของสัมพันธ์กับการค้าบนเส้นทางแม่น้ำโขง บันทึกของแมคกิลวารี (2537: 202-203, 468) มิชชันนารีผู้เดินทางจากเชียงใหม่ไปเชียงรายในปี ค.ศ. 1871 พบว่าที่เชียงของมีท่าเรือข้ามฟาก เรือเหล่านี้ทำหน้าที่ขนส่งคนและสินค้าข้ามไปมาระหว่างเชียงของกับหลวงพระบาง เส้นทางเชียงของ-หลวงพระบางเป็นเส้นทางตามลำน้ำโขงช่วงหนึ่งที่ใช้สัญจรมาช้านานเนื่องจากเส้นทางในช่วงนี้ถือว่ามีความเสี่ยงน้อยที่สุดจากปัญหาเกาะแก่งและน้ำเชี่ยว อย่างไรก็ตามเรือที่ใช้ตามลำน้ำโขงเป็นลักษณะเรือขุดขนาดไม่ใหญ่ พวกที่รับจ้างขนส่งสินค้าและผู้คนที่ขึ้นล่องหลวงพระบาง-เชียงของจึงต้องมีความชำนาญในการใช้เรือค่อนข้างมาก แต่หากไม่เลือกใช้เส้นทางทางน้ำ จากเชียงของสามารถเดินทางเลียบบึงลำน้ำโขงและตัดทางบกเข้าไปถึงเมืองน่าน เมืองแพร่ซึ่งจะใช้เวลาเดินทางราว 4-5 วัน (Forbes and Henley, 1997: 63-64)

ข. เชียงแสน

เชียงแสนเป็นเมืองที่สามารถเชื่อมเส้นทางยูนนาน-ล้านนาได้ทั้งสองปีก คือทั้งเส้นทางด้านตะวันตก และเส้นทางด้านตะวันออก เชียงแสนจึงเป็นทำเลที่เหมาะสมในการเป็นจุดพักสินค้าของคาราวาน รวมถึงการให้ความสำคัญต่อเมืองนี้มาหลายยุคหลายสมัย เช่น เชียงแสนเคยเป็นศูนย์กลางทางการเมืองของพม่า มีเมืองแพร่ น่าน ลำปาง ผ่าง สาด เชียงของ ขึ้นตรงต่อเมืองเชียงแสน ตลอดช่วงเวลาที่พม่าปกครองล้านนาตั้งแต่ ค.ศ. 1833 (สรสวัสดิ์ อ่องสกุล, ปรีวรรตและจัดทำ, 2534: 38-40) โดยทำเลที่ตั้งแล้วเชียงแสนเป็นชุมทางการค้ามาช้านาน การค้าที่เมืองเชียงแสนเป็นการค้าท่ามกลางความหลากหลายของสินค้าและกลุ่มชาติพันธุ์อย่างแท้จริง เนื่องจากในช่วงที่บ้านเมืองเกิดการสู้รบ ผู้คนมากมายถูกกวาดต้อน หนีภัยสงคราม ข้ามไปมาระหว่างเชียงแสนกับจุดเชื่อมต่อเข้าไปยังลาวตอนบน และบางส่วนของพม่า หรือผู้คน

จากสิบสองปันนาและเชียงตุง เมืองของ¹³เข้ามายังเชียงแสนจึงเกิดขึ้นบ่อยครั้ง ลักษณะของเชียงแสนจึงเป็นเมืองเปิดที่ผู้คนเดินทางเข้าออกอย่างสม่ำเสมอ เนื่องจากอยู่บนเส้นทางคมนาคมหลัก บางช่วงเชียงแสนกลายเป็นเมืองร้างเนื่องจากการหนีภัยสงคราม แต่ในเงื่อนไขปกติเชียงแสนเป็นแหล่งรวมความหลากหลายของกลุ่มคนและสินค้าที่สำคัญแห่งหนึ่ง ในช่วงที่อังกฤษขยายอำนาจเข้าสู่พม่าตอนบนราวปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 อังกฤษแสดงความสนใจเมืองเชียงแสน ด้วยต้องการแข่งขันการค้ากับฝรั่งเศสที่ขยายอิทธิพลมาถึงเมืองเชียงของ (Woodman, 1962: 308)

กรณีของเชียงของ และเชียงแสนเป็นตัวอย่างของเมืองที่แสดงให้เห็นพัฒนาการของเมืองที่กลายเป็นเมืองชายแดน แม้ว่ากระบวนการปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่จะทำให้เมืองเหล่านี้อยู่ในสภาพของพื้นที่ที่อยู่ชายขอบของศูนย์กลางอำนาจ ทว่าหากศึกษาผ่านมิติทางประวัติศาสตร์เมืองเหล่านี้ไม่เพียงเคยอยู่ในสถานะศูนย์กลางของอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ แต่เมื่อเกิดรัฐชาติสมัยใหม่ เมืองชายแดนเหล่านี้ยังคงทำหน้าที่สำคัญในการถ่ายเทสินค้า ผู้คน นั่นทำให้เกิดคำถามว่า พรหมแดนรัฐชาติกับการเคลื่อนไหวของผู้คนและสินค้าสัมพันธ์กันอย่างไร ระเบียบ กฎเกณฑ์ที่เกิดขึ้นใหม่ ส่งผลหรือสร้างปฏิบัติการของผู้คนที่ชายแดนอย่างไร ในฐานะของปฏิภนต่ออำนาจรัฐ และในฐานะที่กิจกรรมของคนเหล่านี้ไม่เคยถูกจำกัดด้วยขอบเขตและพรหมแดนของรัฐสมัยใหม่ การเดินทางของผู้คนและสินค้าที่มีลักษณะข้ามพรหมแดนยังคงเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา

ก. เส้นทางยูนนาน-ล้านช้าง

เส้นทางยูนนาน-ล้านช้างคือเส้นทางจากยูนนาน เดินทางข้ามเขตหุบเขาลงมาสู่ลาวตอนเหนือ ตั้งแต่เมืองอุ๋นเอ๋อลงมา (ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของแขวงพงสาตี สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) การราวนมีทางเลือกหลายทาง เช่นแยกไปทางตะวันออกถึงเมืองซอนลาเข้าไปยังเวียดนาม หรือเลือกที่จะลงทางใต้เข้าสู่เขตเมืองหลวงพระบางซึ่งจะผ่านตลาดการค้าตลอดทาง หรือมุ่งหน้าไปทางตะวันตกเฉียงใต้เข้าสู่ห้วยทราย เชียงของ การค้าของล้านช้างก็ได้จำกัดอยู่เฉพาะการค้าในเขตภาคพื้นทวีป แต่มีเครือข่ายที่เชื่อมออกสู่ทะเลได้หลายทิศทาง นอกจากทางฝั่งตั้งเกี่ยของเวียดนาม อาจเลือกเส้นทางสู่ลาวใต้และออกทะเลด้านกัมพูชา หรือเข้าทางเมืองแพร่ เมื่อน่านก่อนลงสู่เมืองท่าของสยาม หรือจากหลวงพระบาง เข้าสู่

¹³ ในปี ค.ศ.1809 จากบันทึกของแมคกิลวารี พบว่าผู้คนในเมืองของถูกกวาดต้อนโดยกองกำลังจากเชียงใหม่ “จนไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่เลยยกเว้นที่ดิน ไร่ๆ เท่านั้น” (แมคกิลวารี, 2537: 454)

ปากลาย มุ่งหน้าสู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ผ่านเมืองน้ำปาด และเมืองพิชัย (อุตรดิตถ์) ล่องน้ำนานเข้าเมืองพิษณุโลก (มาชูฮารา, 2546: 69)

1. ล้านช้างกับการค้าลุ่มน้ำโขง

ล้านช้างมีลักษณะพิเศษทางการค้าที่ต่างจากล้านนาด้วยภูมิประเทศที่ทอดตามลำน้ำโขง ทำให้ล้านช้างเป็นเสมือนศูนย์กลางในการเชื่อมลำน้ำโขงตอนกลางลงไปถึงกัมพูชา และปากน้ำโขงที่เวียดนาม แม้ว่าเส้นทางลำน้ำโขงจะมีอุปสรรคมากในการใช้สัญจรทางน้ำ แต่ก็ปรากฏว่ามีการใช้เรือขนาดเล็กขึ้นล่องตลอดลำน้ำมาช้านาน ในเอกสารของจีน “โจวต้ากวาน” (Chou Ta-kuan)¹⁴ บันทึกเรื่องที่พ่อค้าจีนไปค้าขายยังเมืองพระนครของเขมร และเล่าถึงอุปสรรคการค้าที่ต้องแข่งขันกับพ่อค้าพื้นเมืองที่เดินทางค้าขายระหว่างล้านช้างกับพระนครตามเส้นทางลำน้ำโขง โดยกล่าวว่าพ่อค้าเหล่านี้ฉลาดรอบรู้ และชำนาญการค้าทางเรือ บันทึกของชาวตะวันตกเกี่ยวกับการค้าของล้านช้างปรากฏในปี ค.ศ.1555 เมื่อบาทหลวงชาวโปรตุเกส แกสเปอร์ เดอ ลา ครูซ (Father Gaspar de la Cruz) เดินทางมาเผยแผ่คริสต์ศาสนาที่กัมพูชา ได้เล่าถึงการใช้เส้นทางตามลำน้ำโขงไว้ว่า “แม่น้ำดังกล่าวพ่อค้าได้ใช้เดินทางจากอาณาจักรลาวตอนในเพื่อมาค้าขายที่ละแวก” (Osborne, 2000: 32-58) หากนำหลักฐานจากบันทึกทั้งสองชิ้นมาประกอบกัน จะพบว่าตั้งแต่ช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 16 การค้าของล้านช้างยังอาศัยแม่น้ำโขงเป็นสำคัญ โดยมีพ่อค้าพื้นเมืองเป็นผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า คนกลุ่มนี้อาศัยความชำนาญในเส้นทางและอาจรวมถึงความสามารถในการใช้ภาษาเพื่อติดต่อสื่อสารกับชุมชนตลอดลำน้ำโขง

2. สินค้าสำคัญ: ของป่า

ในปี ค.ศ.1636 พ่อค้าดัตช์ได้เข้ามาตั้งสถานีการค้าทางตอนเหนือของพนมเปญที่เมืองอุดงค์ (Udong) เพื่อรวบรวมสินค้าจากเขมร และเมืองที่อยู่ลึกเข้าไปตอนใน สินค้าที่ได้มีทั้งข้าว ซึ่งจะส่งไปยังปัตตาเวีย หนังกวาง และครั้งส่งไปญี่ปุ่น ในระยะแรกสถานีการค้าของพวกเขาจะทำรายได้อย่างงดงามจากการค้าสินค้าจากป่า และข้าวที่นำจะได้จากตลาดในกัมพูชาและเวียดนามเป็นหลัก เพราะหลังจากเปิด

¹⁴ โจวต้ากวาน เป็นบุคคลสมัยราชวงศ์หยวนของจีน ส่วนหนึ่งจากบันทึกของโจวต้ากวาน ตอน “บันทึกเรื่องขนบธรรมเนียมของกัมพูชา” ฉบับที่ 2 ค.ศ. 1902 สรุปความโดยเสาวนิต รังสิยานนท์ ได้กล่าวถึงการค้าของกัมพูชาว่า ผู้หญิงค้าขายแก่ และชาวจีนที่มายุ่งที่นั่นมักแต่งงานกับหญิงพื้นเมืองเพื่อประโยชน์ทางการค้า โดยทั่วไปการค้าตามตลาดไม่มีร้านรวง วางของหรือสินค้ากับพื้น และผู้ค้าต้องเช่าที่จากขุนนาง สินค้าจากจีนที่เป็นที่ต้องการในกัมพูชาคือ ทองคำ เงิน ผ้าไหม ดินบุก เครื่องกระเบื้อง ปรอท กระจก ยามะถัน ฯลฯ แหล่งที่มา: <http://www.sac.or.th/databases/siamrarebooks/mai>.

สถานีการค้าที่แห่งนี้ได้ 5 ปี พ่อค้าตัดซั้ก็คาดหวังจะเข้าไปเปิดสถานีการค้าที่เวียงจันทน์ เพื่อทำการค้ากับเจ้าเมืองลาว (Osborne, 2000: 32-58)

3. เครือข่ายการค้าของพ่อค้าท้องถิ่น: ลาวและขมุ, พ่อค้าต่างถิ่น: พม่า, ฮ่อ

การค้าตลอดลำน้ำโขงช่วงที่ผ่านลาวและล้านนา เป็นการค้าภายในท้องถิ่นระหว่างคนลาวกับคนขมุหรือข่า ที่จะใช้หาคริมน้ำในช่วงหน้าแล้งเปิดตลาดนัดชั่วคราว คนขมุจะนำสินค้าจากป่ามาแลกเปลี่ยนกับสินค้าเครื่องนุ่งห่มของคนลาว บันทึกของการ์เน (Carne, 1995: 155, 158) หนึ่งในคณะสำรวจลำน้ำโขงช่วง ค.ศ. 1866-1868 ได้ตั้งข้อสังเกตภายหลังที่แวะตลาดหลวงพระบางว่า การค้าทางไกลเป็นเรื่องของพ่อค้าจีนยูนนานซึ่งต้องใช้เวลาดินทางและความชำนาญเส้นทางมากกว่าพ่อค้าพื้นเมือง พ่อค้าจีนยูนนานที่ตลาดหลวงพระบางขายสินค้าจำพวก ไหม ฝ้าย ยาสูบ นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าพม่า¹⁵ มาขาย ฝ้าย เกลือ ถ้วยพิมพ์ลาย สิ่งทอ กระดุม และเส้นไหม และยังมีพ่อค้าจากเชียงใหม่ยังเดินทางมาขายเครื่องเคลือบ ร่มกันแดด ส่วนพ่อค้าพื้นเมืองขายสินค้าพวกปลา เนื้อควาย หมู

ง. เส้นทางยูนนาน-ตังเกี๋ย

เส้นทางสายนี้คือจากยูนนานลงมา การรวามมักใช้เส้นทางเดียวกันกับทางยูนนาน-ล้านช้าง แต่กลุ่มพ่อค้าที่ต้องการเดินทางไปค้าขายยังตังเกี๋ยจะเลือกใช้เส้นทางจากอุเหนือ เข้าสู่เมืองซอนลา ก่อนจะตัดข้ามแม่น้ำดำ และแดง เพื่อแลกเปลี่ยนสินค้ากับคนท้องถิ่นตลอดเส้นทางก่อนไปถึงเมืองท่า หรือหากการรวามลงมาแวะที่หลวงพระบางก่อนจะเข้าตังเกี๋ยผ่านทางเมืองซำเหนือ

1. เครือข่ายการค้าของคนท้องถิ่นกับฮ่อ

เลอเฟบัวร์ (Lefevre, 1995: 8) เดินทางไปยังเขตสิบสองปันนาและเมืองสิงช่วง ค.ศ.1894-1896 พบว่าคนอันนัม¹⁶ คล่องแคล่วในการค้าทางเรือตามเส้นทางน้ำดำ น้ำแดง และมีสินค้าหลักคือ เกลือ โดยมีศูนย์กลางการค้าเกลือที่โจโป (Chobo) ส่วนดินแดนตอนในของเวียดนามมีการค้าระหว่างกลุ่มคนที่สูงกับคนที่ราบ โดยพวกเขาเข้าตลาดทุก 7 วัน สินค้าที่ปรากฏให้เห็นมี ฝ้าย กระดาษจากใยพืช หมวกสานที่หญิงเวียดนามนิยมใช้ สินค้าจากตังเกี๋ย ได้แก่ มีด ดาบ แก้วเจียรไน เหล้าขาว เนื้อหมู ฝ้ายสำหรับทอ เกลือ ข้าว เครื่องปั้นดินเผา สินค้าจากทะเล ฯลฯ

¹⁵ พ่อค้าพม่าที่การ์เนเห็นที่ตลาดหลวงพระบางอาจรวมถึงพ่อค้าไตใหญ่ที่ค้าขายอยู่ระหว่างล้านนา ล้านช้าง.

¹⁶ เป็นคำเรียกคนเวียดนามบริเวณตอนกลางก่อนไปทางเหนือ.

2. สินค้าสำคัญ: ฝ้าย เกลือ

การค้าระหว่างยูนิาน-ตังเกี๋ยที่สำคัญยังคงเป็นการค้าฝ้าย ซึ่งเป็นสินค้าที่พ่อค้าจีนยูนิาน ตามหา ในถิ่นฐานของไทดำตั้งแต่เดียนเบียนฟู เมืองแกลง ไปถึงเมืองไลเจา ในบันทึกของ ดอร์เลองส์ (D Orleans, 1999: 225) เล่าถึงพ่อค้าจีนยูนิานเมื่อเดินทางมาถึงตลาดเมืองแกลงว่า เขาได้พบกับคาราวานฮ่อ ซึ่งมีม้า ทั้งหมด 40 ตัว เดินทางมาค้าขายฝ้ายและของใช้อื่นๆ กับคนลาว ก่อนจะนำฝ้ายกลับไปยังยูนิาน ตลอดเส้นทางการค้ายูนิาน-อันนัม และยูนิาน-ล้านช้างเป็นที่สนใจของพ่อค้าชาวฝรั่งเศสในช่วงระบอบอาณานิคมขยายอิทธิพลเข้ามายังเวียตนาม กัมพูชา และลาว ด้วยความฝันว่าอาณานิคมดังกล่าวอุดมไปด้วยแหล่งแร่มีค่า ทั้งถ่านหิน ดีบุก เหล็ก ทองแดง เงิน ฯลฯ ซึ่งยังไม่ได้พัฒนาหรือนำไปใช้อย่างจริงจัง แม้ว่าช่วงเวลาดังกล่าวเริ่มเกิดความเคลื่อนไหวของกลุ่มคิดอาวูทที่ใช้ธงสีต่างๆ เป็นสัญลักษณ์ พวกพ่อค้าชาวตะวันตกยังคงเดินทางสำรวจแหล่งแร่ กระทั่งสามารถต่อรองค้าอาวูทกับผู้นำกลุ่มกองกำลังเหล่านั้น (Dupuis, 1998: 56-65)

การค้าแบบคาราวาน

การค้าแบบของคาราวานแทบจะเกิดขึ้นทุกหนแห่งสำหรับการค้าดินแดนตอนใน สำหรับการค้าของเอเชียแล้ว ฝ้ายไหมและการค้าที่เกี่ยวข้องกับไหมเกือบทั้งหมดอาจเรียกได้ว่าเป็นร่องรอยทางอารยธรรมสมัยโบราณ เป็นแรงจูงใจให้นักผจญภัย พ่อค้า นักเดินทางออกเดินเท้าไปยังเส้นทางที่ไม่รู้จักโดยอาศัยคาราวานอูฐ ร่วมหลายร้อยปีที่ผ่านมาทั้งเมือง อารยธรรม และราชวงศ์ต่างๆ ได้ถือกำเนิดขึ้น ทว่าเส้นทางการค้าสำคัญยังคงเชื่อมร้อยยุโรป ตะวันออกกลางเข้ากับเอเชียและเป็นที่รู้จักในชื่อของ “เส้นทางสายไหม” (Dabin Ma, 1996)

แม้ว่านักวิชาการจำนวนไม่น้อยให้ความสนใจศึกษาการค้าบนเส้นทางสายไหม ทว่าความสนใจที่มีต่อคาราวานการค้าในลักษณะของการจัดองค์กรทางสังคม หรือการพิจารณาในฐานะของสถาบันทางสังคม ในระบบเศรษฐกิจก่อนสมัยใหม่ยังมีไม่มากนัก หนึ่งในผู้ที่สนใจประเด็นเหล่านี้คือ เคเนอร์ (Knauer, 1998) โดยศึกษา “เส้นทางสายไหม” ในฐานะเส้นทางที่เป็นเสมือนเส้นทางเชื่อมความหลากหลายทางวัฒนธรรมของชุมชนการค้าตลอดเส้นทาง โดยใช้หลักฐานจากร่องรอยที่พบในงานศิลปะของจีนไม่ว่าจะเป็นพวกตุ๊กตาปั้นในสุสานของจีนที่แสดงให้เห็นถึงร่องรอยของการค้าคาราวานอูฐ และเรื่องราวของกลุ่มชนเผ่า

เร็วร้อน เคนเนอร์สนใจในประเด็นที่ละเอียดอ่อน เช่น วิธีการบรรทุกและการจัดวางสัมภาระไว้บนหลังอูฐ ซึ่งพบว่าการใช้เพียงภาพถ่ายในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19-20 ไม่สามารถแสดงให้เห็นถึงเงื่อนไขของการเลือกใช้วิธีการบรรทุกสัมภาระที่แตกต่างกัน เขาพบว่าวิธีการจัดวางมีด้วยกัน 2 แบบ คือแบบที่ยึดติดกับอาน และแบบผูกเป็นหีบห่อเข้ากับแผ่นไม้ ซึ่งอาจรวมถึงตระกร้าและกระเป๋าที่มีตรวมกันอย่างแน่นหนา

ก. ตำแหน่งแห่งที่ของสิ่งของ สัตว์ต่าง: ความเชื่อ และข้อจำกัด

การจัดวางสัมภาระของพวกคาราวานอูฐสำหรับเคนเนอร์ จึงมีความหมายมากกว่าการจัดการเพื่อการขนส่งธรรมดา การจัดวางที่แตกต่างกันล้วนมีนัยที่ต่างกัน ซึ่งอาจพิจารณาประเด็นนี้ร่วมกับความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในกลุ่มของพวกที่เดินทางไกล ทั้งเรื่องตำแหน่งแห่งที่ของคน สัตว์ สิ่งของ ความคิดเรื่องโหราศาสตร์ การพยากรณ์ การนับถือผีและวิญญาณ การเช่นสำรวจ ฯลฯ ในกลุ่มของพ่อค้าคาราวานซึ่งมีโอกาสได้ปฏิสัมพันธ์ข้ามวัฒนธรรมกับคนกลุ่มอื่น ย่อมเกิดการปะทะประสานทางวัฒนธรรมบางอย่างจนนำไปสู่การถือหลักปฏิบัติร่วมกัน อาทิ การตกแต่งเครื่องทรงบางอย่างให้กับสัตว์พาหนะด้วยความเชื่อที่สามารถป้องกันภูติผีและสัตว์ร้าย ซึ่งพบเห็นความเชื่อลักษณะนี้ได้ทั่วไปในกลุ่มที่ค้าขายแบบคาราวาน แม้แต่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่อาศัยวัวต่าง ม้าต่าง และล่อต่าง

ในงานของซูสิทรี ซุซาคิ (2545) เรื่องพ่อค้าวัวต่าง ให้ภาพพวกพ่อค้าที่เดินทางเป็นกลุ่มอาจนับได้หลักสิบหรือหลักร้อย รอนแรมไปตามป่าเขา แวะพักตามชุมชนรายทางและมีเป้าหมายที่ตลาดการค้าสำคัญของเมืองใหญ่ตลอดเส้นทาง เหตุที่ต้องเดินทางเป็นกลุ่มใหญ่ก็ด้วยเหตุผลหลายประการ ทั้งเรื่องความปลอดภัย ข้อจำกัดในการขนสินค้าหรือน้ำหนักในการบรรทุกและฤดูกาล เพราะส่วนใหญ่แล้วพวกพ่อค้าจะเลือกเดินทางเฉพาะช่วงหน้าแล้งเท่านั้น การเดินทางเป็นขบวนใหญ่จึงจำเป็นต้องอาศัยการจัดการที่ดีพอสมควร ฉะนั้นในคาราวานหนึ่งๆ จึงมีการจัดแบ่งบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบของแต่ละคนไว้อย่างชัดเจน เช่น ผู้นำคาราวานจะเป็นผู้ตัดสินใจและวางแผนการเดินทางทั้งหมด ที่เหลือเป็นพวกที่คอยควบคุมวัวอย่างใกล้ชิด ตรวจสอบดูแลสินค้าที่บรรทุกหลังวัวไม่ให้ตกหล่นเสียหาย ซึ่งโดยมากจะกำหนดให้ผู้คุม 1 คน ต่อวัว 6-8 ตัว (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547) บางครั้งในขบวนยังมีพวกคนต่างหรือคนหาบร่วมด้วย การเดินทางทั้งหมดอาศัยแรงงานในการขนถ่ายสัมภาระหลายขั้นตอน โดยทั่วไปสัมภาระบนหลังวัวจะถูกปลดออกเมื่อถึงเวลาพัก และในบางช่วงของเส้นทางจำเป็นต้องปลดสัมภาระมาเป็นคนต่างเช่นในพื้นที่ลาดชันเกินไป หรือเมื่อเปลี่ยนไปใช้เส้นทางน้ำ

การกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของคนคุมและวัวต่าง จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยปรับตามความเหมาะสมของจำนวนและสัมภาระ วัวทั้งหมดในคาราวานหนึ่งจึงต่างของไม่เหมือนกัน ส่วนหนึ่งต่างสินค้า ส่วนหนึ่งต่างสัมภาระของพวกที่เดินทาง โดยวัวต่างแต่ละตัวสามารถต่างสัมภาระหรือสินค้าได้ประมาณ 30 กิโลกรัม การค้าขนาดใหญ่จึงมีความจำเป็นต้องใช้วัวหลายตัว ยิ่งเป็นสินค้าจากภาคเกษตรที่มีน้ำหนักอย่าง ข้าวยิ่งต้องอาศัยวัวต่างจำนวนมาก โดยทั่วไปวัวจะอยู่ตำแหน่งหน้าสุดของขบวน และจะได้รับการตกแต่งด้วยกระดิ่ง ขนนกยูง ผ้าหลากสี วัวจ่าถือเป็นผู้นำทางและเป็นเสมือนสิ่งนำโชคในการเดินทางเมื่อต้องเผชิญหน้ากับภัยต่างๆ วัวจ่าจึงไม่ต้องแบกสัมภาระเช่นวัวตัวอื่น (พรรณเพ็ญ เครือไทย และคณะ, 2540: 24, 32) การตกแต่งวัวจ่าเป็นลักษณะเช่นเดียวกันกับคาราวานม้าต่าง ล่อต่างของพ่อค้าจีนยูนนาน (Bock, 1986: 190-191) ม้าจ่าหรือม้านำทางก็ได้รับการตกแต่งเป็นพิเศษ การใช้สัตว์ต่างในรูปแบบคาราวานเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมการเดินทางในเขตภาคพื้นทวีป¹⁷ไม่เฉพาะแต่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เท่านั้น

จากบันทึกการเดินทางไปยูนนานของปีซง (Pichon, 1999: 87-88) เมื่อ ค.ศ. 1892 ทำให้รู้ว่าในเขตยูนนานก็มีการใช้วัวต่างเป็นพาหนะ การใช้เกวียนแทบไม่มีให้เห็น แต่สัตว์ต่างที่เป็นที่นิยมคือม้าขนาดเล็กที่สามารถบรรทุกสินค้าได้มากกว่าและเดินทางได้ไกลกว่าคือ วันละ 25-37 กิโลเมตร บรรทุกของได้มากถึง 70 กิโลกรัม ในบันทึกชิ้นนี้ยังกล่าวถึงจำนวนวัวต่างในยูนนานที่มีถึง 12,647 ตัว อย่างไรก็ตาม ปีซงคิดว่าจำนวนสัตว์ต่างยังไม่มากพอสำหรับการขยายตัวทางการค้าที่จะมีขึ้นในอนาคต

การค้าแบบคาราวานสามารถปรับตัวได้แม้ภายหลังการเข้ามาของระบอบอาณานิคมและภายหลังการสร้างทางรถไฟ โดยคาราวานจะชุมนุมกันตามสถานีสำคัญที่เป็นจุดถ่ายเทสินค้าที่มากับขบวนรถไฟ เช่น สถานีปลายทางที่ลำปางปี ค.ศ. 1916 และเชียงใหม่ ค.ศ.1921 (ดูเนื้อหาในบทที่ 5) และทางตอนเหนือของพม่า¹⁸ การค้าในรูปแบบคาราวานในหลายเส้นทางเริ่มลดความสำคัญลงเมื่อการคมนาคมสมัยใหม่เข้ามา

¹⁷ การใช้ล่อของชาวอาร์เมเนียนในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 16 ได้รับการบันทึกโดยชาวยุโรป (Arthur Edwards, 1566) ว่าหมู่บ้านของชาวอาร์เมเนียนแห่งหนึ่งใช้ล่อในการขนไหมแต่ละปีถึง 400-500 ตัวไปยังเอเลปโป (Aleppo) และใช้ล่อ 800-1000 ตัวในการขนผ้าจากเวนิซ (Mathee, 1999: 23)

¹⁸ การขยายเส้นทางรถไฟในพม่าสมัยอาณานิคม เริ่มจากเส้นทางย่างกุ้ง-เมืองแปร ในปี ค.ศ.1877 ต่อมาสร้างเส้นทางสายย่างกุ้ง-ดองอู ในปี ค.ศ.1884 และขยายเส้นทางจากดองอูไปมณฑลเจเลย์ในปี ค.ศ.1886 เส้นทางจากมณฑลเจเลย์-มิตจินาสร้างเสร็จในปี ค.ศ.1899 ข้อมูลจาก แบบเรียนประวัติศาสตร์เมียนมา ชั้น 10, 2544 แปลโดย วิรัช นิยมธรรม จะพบว่าความสัมพันธ์ในการก่อสร้างทางรถไฟระหว่างพม่าไปยังจีนโดยผ่านทางภาคเหนือของไทยเมื่อ ค.ศ.1885 (ดูเชิงอรรถที่ 12 หน้า 46) น่าจะสัมพันธ์กับการที่อังกฤษตัดสินใจเดินทางข้ามหน้าเชื่อมต่อเส้นทางรถไฟจากมณฑลเจเลย์ขึ้นไปทางตอนบนของพม่า ซึ่งใช้

แทนที่ ทว่าในเขตพื้นที่สูง และบริเวณที่การคมนาคมยังเข้าไปไม่ถึง การวานสัตว์ต่างยังเป็นทางเลือกที่แม้ในปัจจุบันก็ยังมีอยู่

การแลกเปลี่ยน

งานศึกษาของวิกส์ (Wicks, 1992: 6) พบว่าช่วง 300 ปี ก่อนคริสตกาลถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 15 เอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยส่วนใหญ่เริ่มใช้เงินตรา เพื่อกำหนดมูลค่าการแลกเปลี่ยน เงินตราในที่นี้มีได้ หมายถึงเงินตราในระบบพาณิชย์แต่สัมพันธ์กับวัตถุสิ่งของที่มีมูลค่า ในบางสังคมเงินตราอาจปรากฏในรูปของ ข้าว หอยเบี้ย หรืออย่างอื่น ซึ่งเป็นสิ่งของที่ใช้กำหนด เทียบเคียงมูลค่าได้ หลักฐานที่เป็นเครื่องยืนยันได้อย่างหนึ่งคือการนำโลหะมาหมุนเวียนใช้เป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน

ก. หอยเบี้ย

การใช้หอยเบี้ยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปน่าจะสัมพันธ์กับการค้าระหว่างยูนิาน และเส้นทางการค้าดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น หอยเบี้ยถูกนำมาใช้เป็นตัวกลางในการกำหนดมูลค่าการแลกเปลี่ยนในยูนิานตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 13 เมื่ออิทธิพลของมองโกลขยายเข้ามาถึงบริเวณด้านตะวันตกของเวียดนาม และผนวกเอาพื้นที่ดังกล่าวเข้าเป็นส่วนหนึ่งของยูนิานภายใต้อำนาจมองโกล ก่อนหน้านั้นเมื่อย้อนกลับไปราวคริสต์ศตวรรษที่ 8-9 สมัยอาณาจักรน่านเจ้าการใช้สิ่งของเพื่อกำหนดมูลค่าการแลกเปลี่ยนมีอยู่ก่อนแล้ว อาทิ การกำหนดมูลค่าสินค้าเทียบกับความยาวของผ้า, เทียบกับสินค้าที่มีค่าอย่างระมัด รวมถึงการใช้เกลือก้อน ราวปลายคริสต์ศตวรรษที่ 14 ยูนิานก็เริ่มใช้ระบบการแลกเปลี่ยนแบบเดียวกับจีนอย่างไม่ค่อยเต็มใจนัก (Wicks, 1992: 19) เมื่อพ่อค้าจีนยูนิานลงมาค้าขายต่างเมืองก็นำเงินตราของจีนเข้ามาด้วย เงินจีนมีน้ำหนักหลากหลายและมีชื่อเรียกแตกต่างกัน อาทิ เงินกระทง เงินอานม้า และเงินขนมครก มีการบอกขนาด น้ำหนัก ชื่อผู้ผลิต วันเดือนปีที่ผลิต ตลอดจนวัตถุดิบประสงค์ในการผลิตด้วย นอกจากนี้ยังมีการใช้

เวลาอีกหลายปีกว่าจะสำเร็จ อย่างไรก็ตามเส้นทางรถไฟในพม่าก็สามารถเชื่อมกับตลาดจีนทางตอนใต้ก่อนรถไฟสายเหนือของไทยหลายปี.

“ทองใบ” คือแผ่นทองคำบางๆ เพราะสะดวกในการขนย้ายและการเดินทางไกล ทองใบที่พบประทับอักษรจีน¹⁹

ในประวัติศาสตร์ล้านนากล่าวถึงการใช้เบี้ยร่วมกับเงินตราประเภทอื่นมาช้านาน ดังปรากฏในเอกสารพื้นเมืองเรื่องค่าเงินเทียบเคียงกับเบี้ยของช่วงเวลานั้น เช่น ใน “สมุตตราช”²⁰ บางตอนกล่าวว่า 10 เงินเท่ากับ 10,000 เบี้ย บางตอนก็ระบุว่า 1 เงินเท่ากับ 100 เบี้ย (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ปวีรรต, 2524: 10-23) การกำหนดค่าเงินต่อเบี้ยจึงไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับปริมาณเบี้ยในตลาดและเงื่อนไขอื่นๆ อาทิ สถานการณ์ทางการเมืองของล้านนาช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 เกิดความขัดแย้งในกลุ่มขุนนางเกี่ยวกับสิทธิ์ในการสืบราชสมบัติ และเป็นช่วงที่การค้าของล้านนาซบเซา มีการ “ลัดเบี้ยลง” หรือมีการปรับค่าเงิน ดังว่า “...พระเมืองแก้ว แต่งเบี้ย 98 หื้อ เปน 100 ท้าวอ้ายเกล้า แต่งเบี้ย 80 เปน 100 ท้าวชาย แต่งเบี้ย 70 เปน 100 ท้าวอุปโย แต่งเบี้ย 60 เปน 100 พระแม่กุ แต่งเบี้ย 58 เปน 100...” (สรสวดี อ่องสกุล, ม.ป.ป.) การกำหนดโทษของผู้กระทำความผิดก็คิดเป็นเบี้ยตามฐานันดร ดังว่า “...หากมีโทษหมิ่นหื้อเอาพันเบี้ย โทษพันหื้อเอาร้อยเบี้ย...” (สมหมาย เปรมจิตต์, ปวีรรต, 2521: 10) การใช้เบี้ยจึงอยู่เกินบริบทของการค้าแต่เข้าไปสัมพันธ์กับมิติด้านอื่นอย่างหลากหลายกระทั่งมีผู้ตั้งข้อสังเกตกลุ่มที่ใช้ห้อยเบี้ยว่า “เขตเศรษฐกิจที่ใช้เปลือกหอยเบี้ย” ซึ่งกินพื้นที่กว้างขวางอย่างน้อยในเขตคาบสมุทรอินโดจีน และดินแดนตอนในที่ที่มีการใช้เบี้ยกันมาแต่โบราณ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในที่หนึ่งย่อมส่งผลต่ออีกที่หนึ่งภายในกลุ่มที่มีวัฒนธรรมการใช้ห้อยเบี้ยและความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างกัน (มาชูฮารา, 2546: 18)

แม้ว่าเงินตราที่กล่าวถึงในข้างต้นเป็นเงินตราที่ใช้ในตลาด มีหน้าที่เทียบเคียงมูลค่า ได้รับการยอมรับและใช้แลกเปลี่ยนสินค้า แต่เงินตราในช่วงก่อนสมัยใหม่กลับมีความหมายใกล้เคียงกับสิ่งของที่มีมูลค่า และใช้ในบริบทที่กว้างกว่าเงินตราสมัยใหม่ เช่นการใช้เพื่อประดับตกแต่ง ใช้ในพิธีกรรมการเกิด แต่งงาน การตาย ฯลฯ หรือการใช้ในความหมายนอกบริบททางเศรษฐกิจ และเฉพาะในบริบทของการค้าเองยังพบว่าเงินตราเหล่านี้มีลักษณะที่ยึดหยุ่นในการประเมินราคาจากค่าของแร่เงิน น้ำหนัก ความบริสุทธิ์มากกว่ารูปลักษณะภายนอก เนื่องจากยังไม่มีมาตรฐานด้านการผลิตและการรับรอง

¹⁹ ธนาคารแห่งประเทศไทยได้จัดทำประวัติความเป็นมาของเงินตราสมัยโบราณ ผู้ที่สนใจสามารถเข้าชมตัวอย่างเงินตราซึ่งมีการจัดแสดงไว้ในส่วนของพิพิธภัณฑ์.

²⁰ “สมุตตราช” เป็นเอกสารโบราณของล้านนา ที่มีชื่อเต็มว่า สมุตตราชและประเพณี 6 ประการ เป็นคัมภีร์โบราณประเภทกฎหมายและประเพณี ต้นฉบับโบราณเป็นของวัดพระนอนป่าเก็ดลี อ.สารภี จ.เชียงใหม่ (จาก “คำปรารภ” ใน สมุตตราชและประเพณี 6 ประการ, ปวีรรตโดย อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (เชียงใหม่: วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2524).

สรุปท้ายบท

การค้าบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปมีความเป็นมายาวนาน เส้นทางการค้าก่อนสมัยใหม่และตลาดสำคัญในอาณาบริเวณที่ศึกษา ทำให้เห็นความเป็นศูนย์กลางทั้งมิติเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม อาทิ การค้าภายในเครือข่ายของกลุ่มคนที่มีวัฒนธรรมการใช้กลองมโหระทึก การค้าของกลุ่มคนที่มีวัฒนธรรมการใช้ฝ้ายเพื่อทอเป็นเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม การค้าของกลุ่มคนภายในเครือข่ายวัฒนธรรมการใช้หอยเบี้ย เป็นต้น นอกจากนี้การค้าในเขตภาคพื้นทวีปเป็นการค้าในรูปแบบคาราวานซึ่งมีความหลากหลายของการใช้สัตว์พาหนะที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ อาทิ ในเขตยูนนานนิยมใช้ล่อต่าง ม้าต่าง มากกว่าอย่างอื่น ทั้งนี้เนื่องจากยูนนานเป็นแหล่งที่มีพื้นที่เลี้ยงปศุสัตว์กว้างขวาง ล่อและม้าใช้ขนส่งทางไกลได้ดี สามารถเดินลัดเลาะในพื้นที่ลาดชันและแคบ ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะเส้นทางที่พ่อค้าจีนยูนนานใช้เดินทางมาสู่เมืองทางตอนล่าง ขณะที่กลุ่มคนในแถบรัฐฉาน ล้านนา ล้านช้าง นิยมใช้วัวมากกว่า หากพิจารณาในรายละเอียดแล้ววัวมิได้ใช้เป็นสัตว์พาหนะเพียงอย่างเดียว การใช้วอยังสัมพันธ์กับวิถีชีวิตด้านอื่น เช่น กิจกรรมในท้องไร่ท้องนา วัวไม่สามารถเดินทางได้สมบุกสมบันเท่ากับล่อและม้า การค้าของกลุ่มพ่อค้าไตใหญ่ พ่อค้าไตยวน และลาวจึงเป็นการค้าระหว่างเมืองซึ่งมีระยะทางสั้นกว่า การค้าทางไกลบนเส้นทางยูนนาน-พม่า, เส้นทางยูนนาน-ล้านนา, เส้นทางยูนนาน-ล้านช้าง และเส้นทางยูนนาน-ตั้งเกียจึงเห็นคาราวานของพ่อค้าจีนยูนนานเป็นหลัก คนกลุ่มนี้ถือได้ว่ามีบทบาทสำคัญในการเชื่อมเครือข่ายการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป

การเดินทางของกลุ่มพ่อค้าและการไหลเวียนของสินค้า ทำให้เห็นภาพว่าอาณาบริเวณที่ต่อมากลายเป็นพื้นที่ชายแดน พื้นที่รอยต่อของอำนาจรัฐสมัยใหม่นี้ เคยดำรงฐานะการเป็นศูนย์กลางในด้านต่างๆ และค่อนข้างมีอิสระในการปกครองตนเอง ไม่ว่าจะพิจารณาจากบริบทช่วงก่อนการเข้ามาของระบอบอาณานิคม ศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองที่เข้าไปสัมพันธ์กับเมืองต่างๆ เหล่านี้มักมีมากกว่าหนึ่งแห่ง ลักษณะภูมิประเทศที่เป็นหุบเขา บางแห่งยากแก่การสัญจรเข้าถึงทำให้การใช้กองกำลังเข้าโจมตีหรือการยึดครองระยะยาวเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยาก แม้กระทั่งภายหลังที่ระบอบอาณานิคมฝรั่งเศสแผ่ขยายเข้าไปยังอินโดจีน ส่วนอังกฤษยึดครองพม่า การค้าในเขตภาคพื้นทวีปส่วนที่อยู่ลึกเข้าไปในเขตป่าอาศัยปรាកการ โดยธรรมชาติในการป้องกันการรุกรานของเจ้าอาณานิคมและความคิดตลาดเสรี อย่างไรก็ตามการรุกรานของมหาอำนาจ

ตะวันตก และการขยายตัวของแนวคิดรัฐชาติสมัยใหม่มีส่วนสำคัญในการสร้างความหมายใหม่ให้กับพื้นที่ต่างๆ นั่นคือการกำหนดบริเวณที่เป็นศูนย์กลาง-ชายแดนอย่างชัดเจน

การศึกษาในบทนี้ได้พยายามแสดงให้เห็นมิตិความสัมพันธ์ของผู้คน สินค้า บริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป ที่มีลักษณะเป็นเหมือนพรมแดนการค้าแบบหนึ่ง และได้ผนวกรวมความหมายและมิติทางสังคม วัฒนธรรมเข้าไว้ด้วยกัน กระทั่งภายหลังพรมแดนที่วานี้แยกออกจากกันด้วยเงื่อนไขของพรมแดนรัฐชาติ เมื่อพรมแดนของรัฐสมัยใหม่สวมทับลงไปบนพรมแดนการค้าที่มีอยู่ก่อนหน้านี้ ปრაกฏการณ์ที่พบคือ การเดินทางของผู้คนและสินค้าจึงมีลักษณะข้ามพรมแดน เนื่องจากพรมแดนของรัฐสมัยใหม่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายหลัง พลังของการเชื่อมโยงผู้คนและสินค้าในระบบความสัมพันธ์ที่มีอยู่ก่อนหน้านี้ยังคงมีพลัง และพบว่าภายหลังที่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดเริ่มแทรกตัวเข้าไปยังพื้นที่ดังกล่าว การค้าบริเวณชายแดน และการค้าข้ามพรมแดนยังคงอาศัยกลไกและความสัมพันธ์ในระบบเดิมเข้ามาจัดการกิจกรรมทางเศรษฐกิจ การเคลื่อนไหวของคนและสินค้าบริเวณชายแดนยังคงเกิดขึ้นท่ามกลางกระบวนการต่อรอง และปะทะสังสรรค์ทางอำนาจของคนหลายกลุ่ม ซึ่งจะศึกษารายละเอียดในบทต่อไป

บทที่ 3

การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐระยะแรก (ค.ศ. 1850-1911):

ความเคลื่อนไหวของการค้า ผู้คน และสินค้า

การศึกษานี้มุ่งทำความเข้าใจการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐในช่วงเวลาที่อำนาจอาณานิคมเริ่มรุกคืบเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เขตภาคพื้นทวีป และเป็นช่วงเวลาที่มีอำนาจในระบบบอบเก่าคือระบอบกษัตริย์/ขุนนางต้องเผชิญหน้ากับอำนาจใหม่ที่ต่างฝ่ายต่างก็ศึกษากันและกัน โดยพื้นฐานแล้วพบว่ากลุ่มชนชั้นนำในระบบบอบเก่ามิได้มีอำนาจในการต่อรองมากนัก บางกลุ่มเริ่มปรับตัวและเรียนรู้ธรรมเนียมใหม่ เริ่มศึกษาวิถีคิดและวิชาของชาวตะวันตก สำหรับกลุ่มที่ต่อต้านและไม่ยอมรับเลือกตั้งกองกำลังต่อสู้ แต่ในท้ายที่สุดการต่อต้านก็ต้องยุติลงด้วยไม่อาจต้านทานพลังอำนาจที่เหนือกว่า อย่างไรก็ตาม สิ่งที่มีพลังมากกว่าอาวุธสมัยใหม่ ก็คือพลังทางเศรษฐกิจ ซึ่งผลักดันให้อำนาจของอาณานิคมเข้ามาจัดการผู้คน และดินแดนในเขตภาคพื้นทวีป ซึ่งอุดมไปด้วยแหล่งทรัพยากรมีค่าที่ยังไม่ผ่านกระบวนการผลิตในเชิงอุตสาหกรรม รวมถึงวิธีการคิดเรื่องระบบเศรษฐกิจแบบเสรี ยิ่งกระตุ้นให้เกิดการหาตลาดเพื่อระบายสินค้า ฉะนั้นการสำรวจของนักสำรวจภายใต้การสนับสนุนของอาณานิคมในระยะแรก (ค.ศ. 1850-1911) จึงเป็นเรื่องของการสำรวจเส้นทาง สินค้า ตลาด และแหล่งทรัพยากร ไปพร้อมกับการอธิบายลักษณะทั่วไปของเมือง ภูมิภาค ประเทศ และผู้คน ซึ่งทั้งหมดนี้สัมพันธ์กับการเกิดขึ้นของชายแดน และการกำหนดพรมแดนของชาติ ทั้งนี้เนื่องจากรัฐบาลอาณานิคมเองก็มุ่งรักษาผลประโยชน์ภายในขอบข่ายอำนาจของตน พร้อมกันนั้นก็เริ่มสถาปนากลไกการจัดการพื้นที่ในอาณานิคมให้เป็นไปตามนโยบายที่ตั้งไว้ ฉะนั้นในบทนี้จึงต้องการให้เห็นภาพความเคลื่อนไหวของการค้า ผู้คน และสินค้า ท่ามกลางการแข่งขันทางอำนาจ ทั้งอำนาจอาณานิคม อังกฤษ ฝรั่งเศส และอำนาจของสยามในล้านนา เพื่อตรวจสอบว่ารัฐบริเวณตอนในเกิดการปรับเปลี่ยนรูปแบบไปอย่างไร ผู้คน และสินค้าเกิดการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยใด และนำไปสู่การสร้างความสำเร็จในเรื่องใดบ้าง

การปรับตัวของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้า

ก. การลดบทบาทของชนชั้นนำในระบบบอบเก่า

การเผชิญหน้ากับระบอบอาณานิคมในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ของผู้คน ที่อาศัยเครือข่ายและมีดีความสัมพันธ์ผ่านสิ่งที่เรียกว่า “พรมแดนการค้า” คือการเผชิญหน้ากับอำนาจในรูปแบบที่แตกต่างไปจากเดิม เพราะอำนาจของระบอบอาณานิคมได้เข้ามาเปลี่ยนแปลงดีความสัมพันธ์ในหลายด้าน เช่นกรณีของอังกฤษล้มเลิกสถาบันกษัตริย์ในพม่า และการค่อยๆ ลดบทบาทและอำนาจของพวกเจ้าฟ้าที่ปกครองอยู่ในแถบรัฐฉาน ซึ่งเป็นลักษณะคล้ายกันกับกรณีการแทรกแซงทางการเมืองกระทั่งการ

เปลี่ยนแปลงการปกครองในเขตหัวเมืองล้านนาของสยาม การเข้ายึดครองกัมพูชา เวียดนาม และลาวของฝรั่งเศส เหล่านี้ล้วนทำให้มีความสัมพันธ์ภายในพรมแดนการค้าเกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งสิ้น

และเมื่อมองผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์จะพบว่าเมื่ออำนาจของกษัตริย์และเจ้าเมือง เจ้าฟ้าเริ่มลดลง พวกพ่อค้าเริ่มมองหากลุ่มอำนาจใหม่ พ่อค้าคือกลุ่มที่ต้องคอยประเมินความสัมพันธ์เชิงอำนาจภายใต้การเมืองการปกครองเช่นนี้ ดังจะพบว่าเมื่อเกิดการผลัดเปลี่ยนราชวงศ์หรือเปลี่ยนเจ้าเมือง จะเกิดการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ภายในตามไปด้วย เช่น ในช่วงผลัดเปลี่ยนกษัตริย์พม่า สมัยพระเจ้ามินดง (ค.ศ. 1853-1878) พวกขุนนางในระบบกินเมืองทำหน้าที่เก็บรวบรวมภาษีและช่วยให้กับราชสำนัก ทว่าเมื่อถึงสมัยพระเจ้าธีบอ (ค.ศ. 1878-1885) พวกขุนนางกลุ่มนี้ยังคงเก็บภาษีและภาษีแต่ไม่ได้ส่งเข้าราชสำนักอีก (Ghosh, 2000: 74) หรืออาจกล่าวได้ว่าอำนาจท้องถิ่นเป็นอิสระมากขึ้น ซึ่งเป็นจังหวะเดียวกันกับที่อังกฤษเริ่มขยายอำนาจเข้าสู่พม่าตอนบนในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 กลุ่มพ่อค้าคาราวานบนเส้นทางยูนนาน-รัฐฉาน-ล้านนา เริ่มเข้าไปเป็นคนที่บังคับของอังกฤษเพราะมองเห็น โอกาสและช่องทางในการใช้ประโยชน์จากการเป็นคนที่สามารถเดินทางโดยสะดวก อีกทั้งไม่ต้องขึ้นศาลท้องถิ่นเมื่อเกิดคดีความ บวกกับในช่วงเวลาดังกล่าวการค้าของล้านนายังใกล้ชิดกับเมืองมะละแหม่ง ทั้งการส่งออกป้าไม้ และการนำเข้าสินค้าจากท่าเรือมะละแหม่งเข้าไปยังดินแดนตอนใน ซึ่งพ่อค้ากลุ่มนี้ยังคงมีบทบาทสำคัญ และกล่าวได้ว่าพรมแดนการค้าช่วงก่อนสมัยใหม่ได้ขยายอย่างเด่นชัด การค้าของดินแดนตอนในเชื่อมกับเมืองท่าอย่างชัดเจน เช่น ตลาดของพม่าตอนบนและล้านนา เชื่อมกับตลาดของสยามและพม่าตอนล่าง เส้นทางการค้าทางด้านแม่น้ำดำ แม่น้ำแดงเชื่อมกับตลาดถึงอ่าวตังเกี๋ยของเวียดนาม นอกจากนี้ยังเกิดกลุ่มพ่อค้าคนกลางที่มาจากภายนอก คนกลุ่มนี้คือตัวเชื่อมเครือข่ายที่กว้างออกไปจากพรมแดนการค้าในแถบภาคพื้นทวีป เพราะพวกนี้ติดต่อค้าขายกับเมืองท่าชายฝั่งด้วย เช่น พวกอินเดียที่เริ่มเข้าไปประกอบกิจกรรมการค้าในแถบพม่าตอนบน ล้านนา ลาว พ่อค้าชาวจีนจากสยามเริ่มขึ้นไปค้าขายทางเหนือ คนกลุ่มนี้มีได้มีอำนาจจากการค้าและการมีเครือข่ายทางทะเลเท่านั้น ทว่าบางคนยังได้ตำแหน่งเจ้าภาษีหรือควาตำแหน่งเจ้าหน้าที่ของรัฐในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากท้องถิ่นไปยังส่วนกลาง พวกนี้คือกลุ่มอำนาจใหม่ที่จะเข้าไปสัมพันธ์กับพวกคาราวานผ่านเรื่องเงินกู้ ลินค้า

กล่าวได้ว่าเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงในช่วงของการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐนั้น มิได้มีเหตุปัจจัยมาจากอำนาจของระบอบอาณานิคมเพียงอย่างเดียว เช่น กรณีของพม่ากับหัวเมืองไตใหญ่ ซึ่งเริ่มส่อเค้ามาตั้งแต่การเปลี่ยนกษัตริย์และทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางกับหัวเมืองค่อนข้างจะเป็นอิสระจากกัน เมื่ออำนาจของอังกฤษแทรกเข้ามายิ่งทำให้กลุ่มการเมืองภายในที่ไม่ขึ้นต่อกันแตกออกเป็นหลายฝ่าย ทั้งฝ่ายที่ยอมรับในอำนาจของอังกฤษ คือยอมเสียผลประโยชน์หลายอย่างที่ท้องถิ่นเคยได้รับเพื่อรักษาอำนาจในการปกครองในระบบเจ้าฟ้า ฝ่ายที่ต่อต้านก็ซุ่มโจมตีแต่ก็ถูกทำให้อ่อนกำลังลงเรื่อยๆ (นิธิเมียนต์, 2543: 126-145)

ในช่วงของการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐ ได้เกิดการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจภายในด้วย เมื่อมองผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ของพ่อค้ากับกลุ่มอำนาจเก่าและกลุ่มอำนาจใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้นจะเห็นภาพการค้ำที่ต่างไปจากเดิม ดังได้กล่าวไว้ตอนต้นในเรื่องของเส้นทาง ผู้คน และสินค้าที่มีความเคลื่อนไหวมากขึ้น พ่อค้าที่เดินทางต้องเผชิญกับกฎกติกาใหม่นั้นคือระเบียบในการเดินทางข้ามแดนระหว่างรัฐที่ต้องมีหนังสือเดินทาง ระบุสังกัดว่าเป็นคนในบังคับของชาติใด ซึ่งพวกพ่อค้าไม่ลังเลที่จะยึดเอาอำนาจของอังกฤษเป็นเกราะในการต่อรองเมื่อต้องเดินทางผ่านแดนเข้ามายังเขตของสยาม ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวอังกฤษเข้าไปมีผลประโยชน์ในกิจการป่าไม้ การค้าปศุสัตว์ในล้านนาค่อนข้างมาก

ข. การเกิดขึ้นของพื้นที่ชายแดน และตำแหน่งแห่งที่ของผู้คน เส้นทาง บนแผนที่

เครือข่ายอันหมายถึงความเชื่อมโยงของเส้นทาง ผู้คน และสินค้านี้ได้ถูกบันทึกและจัดตำแหน่งแห่งที่ขึ้นใหม่ สิ่งเหล่านี้ได้รับการอธิบายด้วยความรู้สมัยใหม่ เช่นความรู้ทางธรณีวิทยา ความรู้ทางภูมิศาสตร์ การจัดจำแนกกลุ่มคนตามลักษณะพื้นฐานทางกายภาพ ภาษา นอกจากนี้ยังเกิดสิ่งที่เรียกว่า borderland หรือดินแดนที่เป็นอาณาเขตติดต่อกันระหว่างรัฐ ขณะเดียวกันเส้นทางบางแห่งได้รับการขยายปรับปรุง กระทั่งการก่อสร้างสะพาน เส้นทางรถไฟ การวางสายโทรเลข ฯลฯ ซึ่งทำให้การเชื่อมโยงของเส้นทาง ผู้คน สินค้าและข้อมูลข่าวสารย่นระยะเวลามากขึ้น ขณะเดียวกันเส้นทางการค้าของคาราวานก็เกิดการปรับเปลี่ยน เช่น พวกคาราวานจะไปชุมนุมกันยังจุดสิ้นสุดสุดของขบวนรถไฟ เช่นที่ลำปาง แคนซัย อุดรดิตต์ เพื่อขนส่งสินค้าไปยังตลาดดินแดนตอนใน ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นทั้งในตอนบนของพม่าและสยาม

ค. การปรับปรุงการคมนาคม: การขยายตัวทางเศรษฐกิจ และการแผ่อำนาจการเมือง

การขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าในล้านนาส่งผลให้เส้นทางบางสายกลายเป็นที่จับจ้องและมีความสำคัญมากขึ้น เช่นเส้นทางผ่านดอยสะเก็ดเข้าสู่เชียงราย เส้นทางสายนี้เป็นเส้นทางหลักที่กลุ่มพ่อค้าวัวต่างใช้ ตลอดสายทางมีชุมชนของกลุ่มพ่อค้าตั้งหลักแหล่งอยู่เป็นหย่อมๆ และน่าจะมีที่ตั้งอยู่แบบถาวรและหนาแน่นขึ้นราวปี ค.ศ.1900 ถึงขนาดที่มีการเสนอให้มีการปรับการบริหารจัดการเมืองเชียงใหม่โดยเสนอให้แบ่งแขวงชั้นในออกเป็น 2 บริเวณ มีข้าหลวงประจำบริเวณอีก 2 กอง เฉพาะแขวงแม่กวง พบว่ามีราษฎรนับได้ 20000 คน และ “ผลประโยชน์มาก เป็นที่ชุมนุมสำคัญแถวดอยสะเก็ด มีการพักผ่อนเบียดบ่อน และเป็นทำเลช่องสุ่มโจรผู้ร้ายไปมามาก จึงควรแบ่งแขวงแม่กวงออกเป็น 2 แขวงด้วย” (“แบ่งหัวเมืองในมณฑลอุดรและมณฑลพายัพออกเป็นบริเวณ ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 6.1/8) เนื่องจากชุมชนตามเส้นทางดอยสะเก็ดส่วนใหญ่เป็นชุมชนของกลุ่มพ่อค้า ซึ่งรัฐยังไม่สามารถเข้าไปควบคุมจัดการทั้งในเรื่องภาษีและผลประโยชน์ในด้านอื่น สาเหตุหนึ่งอาจเป็นเพราะเป็นชุมชนที่เพิ่งตั้งและคนกลุ่มนี้ส่วนหนึ่งเป็น

คนในบังคับของต่างประเทศ และสัมพันธ์กับพวกเจ้านายเฉพาะเรื่องการค้ามากกว่าการอยู่ในสังกัดหรืออยู่ใต้การปกครองโดยตรง

อีก 5 ปีต่อมา ค.ศ. 1905 มีโครงการสร้างถนนจากเชียงใหม่ไปเชียงราย เจ้าสนามหลวง¹มีความเห็นว่าเส้นทางสายนี้เป็นถนนสำคัญถูกค้าเดินทางมาก ให้ข้าหลวงโยธาสำรวจแนวถนนจากเชียงใหม่ถึงดอยสะเก็ดทางหนึ่ง และให้อุปราชเข้ามาดูแล ให้เกณฑ์คน 3 แขวงมาช่วยทำ คือเชียงใหม่ สันทราย ดอยสะเก็ด ใช้เวลาทำถนนทั้งสิ้น 2 เดือน และพบว่าทางยังขาดอยู่ 2 ตอน คือตอนที่เส้นทางข้ามน้ำ ในส่วนนี้จำเป็นต้องของบประมาณเพิ่มเพื่อทำสะพานในปีถัดไป ส่วนทางช่วงดอยสะเก็ดไปถึงเชียงรายยังไม่สามารถทำได้ เนื่องจากเป็นทางขึ้นเขาลงห้วย ภายหลังการสร้างเส้นทางพบว่า การคมนาคมบนเส้นทางสายนี้เจริญขึ้นเป็นลำดับ ขณะเดียวกันเมืองต่างๆ ก็ขยายตัวและเริ่มแยกเขตการปกครองเพิ่มอีก เช่น เวียงป่าเป้าซึ่งอยู่บนเส้นทางดอยสะเก็ด-เชียงรายได้แยกการจัดการปกครองจากกิ่งแขวงแม่สรวยในบริเวณพ่ายเหนือขึ้นต่างหาก ทั้งนี้เพราะมีคนเข้าไปอาศัยอยู่มากขึ้นและเดิมทีการติดต่อราชการกับแม่สรวยทำได้ไม่ทันท่วงที (“การซ่อมสร้างถนนหนทางและสะพานในมณฑลพายัพ 27 ก.ค. ร.ศ. 120-30 ส.ค. ร.ศ. 124” และ “เปลี่ยนนามแขวง รวมแขวง 14 ก.ย. ร.ศ. 120-19 ต.ค. ร.ศ. 126,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 60/46-7)

อีกเส้นทางหนึ่งคือ เส้นทางจากพะเยาไปลำปางและเชียงราย เมื่อครั้งที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามกุฎราชกุมาร เสด็จไปมณฑลพายัพ ค.ศ.1905 ได้ตั้งข้อสังเกตว่าควรทำทางเกวียนจากพะเยาลงไปถึงนครลำปาง เพื่อจะได้สะดวกในการขนข้าว ส่วนทางเชื่อมพะเยา-พาน-เชียงราย ก็เริ่มมีชุมชนเข้ามาตั้งหนาแน่นขึ้น (“รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120 - 10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 60/44) เมื่อปี ค.ศ. 1898 มีรายงานที่กล่าวถึงเส้นทางสายนี้ว่าไม่ค่อยมีการค้ามากนัก มีแต่พวกขมุใช้เดินทางข้ามโขงลงมารับจ้างทำไม้ แต่ละวันจะมีการวานขมุ 2-3 ขบวน กองหนึ่งมี 10-40 คน (“รายงาน มร.อดต จัดการมหาดไทย 18 พ.ค. ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 1/14)

เมื่อพิจารณาเครือข่ายในช่วงเวลานี้จึงไม่เพียงเกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงกายภาพของเส้นทาง สินค้า การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ยังเกี่ยวข้องกับตัวแสดงใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นเจ้าหน้าที่รัฐ พ่อค้าที่มาจากภายนอก ตัวแปรเหล่านี้ทำให้เครือข่ายมิได้จำกัดอยู่ในอาณาบริเวณพรมแดนการค้าที่กล่าวไว้แต่แรกอีกต่อไป แต่เข้าไปเชื่อมโยงกับตัวแสดงใหม่ๆ ที่ทำให้เครือข่ายขยายออกไป

¹ เจ้าสนามหลวง อ่านว่า “เจ้าสะหนามหลวง” หมายถึง สำนักผู้ปกครองบ้านเมือง ที่ว่าราชการเมือง คณะผู้ว่าการบ้านเมือง ซึ่งประกอบด้วยขุนนางชั้นสูง เช่น พระญาแสนหลวง พระญาจำบ้าน พระญาสามล้าน พระญาเด็กชาย เป็นต้น (พจนานุกรมล้านนา-ไทย ฉบับแม่ฟ้าหลวง แหล่งที่มา : <http://art-culture.cmu.ac.th>.)

การปะทะสังสรรค์ของอำนาจบริเวณชายแดน

ในบทที่ 2 ได้แสดงให้เห็นความสำคัญของพรมแดนการค้า และพัฒนาการของเมืองที่ภายหลังคือเมืองชายแดน โดยชี้ให้เห็นว่าเดิมทีนั้นเมืองต่างๆ เหล่านี้มีสถานภาพเป็นศูนย์กลางการค้า ผู้คน และสินค้า เมื่ออยู่ในสถานภาพของเมืองชายแดน เมืองเหล่านี้ใช้ว่าจะลดความสำคัญลง ในทางตรงกันข้ามกลับแสดงให้เห็นว่าเมืองชายแดนเป็นคั้งพื้นที่ปะทะสังสรรค์ทางอำนาจที่หลากหลาย ทั้งความเคลื่อนไหวของกลุ่มคนสินค้า และการค้ามิได้เบาบางลง พื้นที่ชายแดนกลายเป็นสมรภูมิของการต่อรอง และต้องการตรวจสอบความคิดว่าด้วยอำนาจที่ปฏิบัติการบริเวณชายแดนว่ามีลักษณะอย่างไร

ในช่วงของการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐอาจพิจารณาชายแดนผ่านกระบวนการเกิดขึ้นของพรมแดนทางการเมือง ที่มาพร้อมกับระเบียบ กฎเกณฑ์ใหม่ที่อาจใช้เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของอำนาจรัฐที่ต่างไปจากเดิม กล่าวคือมีการระบอบเขตที่แน่นอนผ่านข้อตกลงเรื่องเขตแดนระหว่างรัฐที่มีพรมแดนต่อกัน หากมองในเชิงพื้นที่ทางกายภาพเส้นเขตแดนเหล่านี้ได้แบ่งพรมแดนการค้าออกเป็นส่วนๆ ทว่าสำนึกในเรื่องของชาติ เรื่องพวกเรามากขึ้นได้เกิดขึ้นทันทีทันใดเมื่อเกิดพรมแดนรัฐชาติขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณพื้นที่ชายแดนอุดมการณ์ของชาติยังต้องใช้เวลาและกระบวนการอีกมาก สิ่งที่น่าประหลาดใจคือการใช้อำนาจรัฐจัดการชายแดนผ่านมาตรการคุมเข้มการเข้าออกของผู้คนและสินค้า ซึ่งจะพบว่าภายหลังที่ฝรั่งเศสเข้าครอบครองพื้นที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแล้ว ก็ยังเป็นประเด็นความขัดแย้งกับสยามอีกในเรื่องการเดินเรือในลำน้ำโขง การเดินทางข้ามไปมาและการอ้างเรื่องคนในบังคับ

ก. การต่อรองทางอำนาจของพ่อค้า และผู้คนบนเส้นทางการค้า

กรณีของพ่อค้าในพรมแดนการค้าพบว่า พวกเขาได้ยอมรับอำนาจรัฐสมัยใหม่ทั้งหมด ทว่าเลือกเฉพาะที่มองเห็นประโยชน์ เช่นพวกเขาใช้ประเด็นในการเป็นคนในบังคับเป็นเครื่องมือในการต่อรองกับกลุ่มอำนาจเก่าที่ค่อยๆ หดพลังลง หรือเมื่อต้องเผชิญหน้ากับฝ่ายบ้านเมืองในหัวเมืองล้านนาที่ไม่ต้องการขัดแย้งกับอังกฤษ และยังได้รับสิทธิในการขึ้นศาลต่างประเทศอีกด้วย ขณะเดียวกันพวกพ่อค้าเหล่านี้ต้องปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์จากเดิมที่ได้รับการอุดหนุนและตอบแทนผลประโยชน์กับพวกเจ้าท้องถิ่นมาสู่เจ้าหน้าที่รัฐ กล่าวคือพวกเขาเลือกที่จะสัมพันธ์ผ่านระบบเดิมคือต่างตอบแทนผลประโยชน์มากกว่าการยอมรับการจำภาษีตามระบบกฎหมาย หากเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นอ้างกฎหมายและตรวจสอบการค้าอย่างเข้มงวด พวกพ่อค้าจะหาช่องทางในการหลบหลีกภาษีและการข้ามชายแดนโดยไม่ผ่านศุลกากร และยิ่งการเข้มงวดมากขึ้นเท่าใด การค้าแบบหลบหลีกเหล่านี้ยิ่งทวีมากขึ้น สินค้าที่ปราศจากการควบคุมและเด็ดขาดยิ่งมีมากขึ้น (ดูกรณีพ่อค้าฝิ่นที่มอร์แมนสัมภาษณ์หน้า 192-193 บทที่ 5)

กล่าวได้ว่าแม้รัฐสร้างกฎกติกาขึ้นมาใหม่ ไม่ว่าจะเป็นประเด็นเรื่องการเดินทางข้ามพรมแดน ที่ต้องแสดงหนังสือเดินทาง รวมถึงมาตรการด้านภาษี สิ่งเหล่านี้มิได้กระทบต่อ “พรมแดนการค้า” ที่กล่าวถึงไว้ในบทที่ 2 มากนัก ผู้คนและสินค้าที่เคลื่อนไหวอยู่ภายในเครือข่ายความสัมพันธ์ของพรมแดนการค้าแบบเดิมยังคงดำเนินต่อไป สิ่งที่น่าสนใจคือภายใต้บริบทที่เปลี่ยนแปลงและกลุ่มที่เข้ามามีอำนาจใหม่ ไม่ว่าจะป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือกลุ่มพ่อค้าจากภายนอก เมื่อพรมแดนการค้าได้ถูกซ้อนลงไปในภาพของการค้าชายแดนเมื่อกล่าวถึงบริบทของรัฐสมัยใหม่ ผู้คนยังคงเดินทางเช่นที่เคยปฏิบัติ เสมือนว่าระเบียบ กฎเกณฑ์ที่เกิดขึ้นใหม่มิได้ส่งผลกระทบมากนัก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าอำนาจรัฐที่ชายแดนไม่ได้แยกจากปฏิบัติการทางการค้าของผู้คนที่ชายแดน เช่น พวกเขาไม่ได้สัมพันธ์กับเจ้าหน้าที่ผ่านวิธีการตามกฎหมายเพียงอย่างเดียว แต่ยังอาศัยการสร้างความสัมพันธ์ผ่านการตอบแทนผลประโยชน์ ซึ่งในภาษาของรัฐสมัยใหม่อาจเรียกว่าเป็นการติดสินบน การทุจริตในหน้าที่ การลักลอบค้าสิ่งผิดกฎหมาย การลักลอบค้าสินค้าหนีภาษี การลักลอบเข้าเมืองผิดกฎหมาย ฯลฯ (ดูตัวอย่างข้อมูลของมอร์แมนหน้า 192 ในบทที่ 5 เรื่องที่เจ้าหน้าที่รัฐเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการค้าชายแดน)

การต่อรองของผู้คนและพ่อค้าที่สัมพันธ์กับการค้าชายแดนจึงมีแนวโน้มที่จะทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐตรงชายแดนให้มีลักษณะที่สอดคล้องกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ก่อนหน้านั้น ซึ่งจะทำให้เห็นว่าพวกที่เดินทางข้ามชายแดนต่างหากที่เป็นผู้กำหนดความสัมพันธ์มิใช่รัฐ หรือกล่าวได้ว่าการค้าชายแดนมีมิติทางประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์ของผู้คนที่มีอยู่ก่อนหน้านั้น ซึ่งในวิทยานิพนธ์นี้ใช้คำว่า “พรมแดนการค้า” เป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการปรับเปลี่ยนของเครือข่ายความสัมพันธ์อันเนื่องมาจากตัวแปรต่างๆ รวมถึงบริบทช่วงการเข้ามาของระบอบอาณานิคม ทว่าพรมแดนการค้ามิได้หายไปแต่ยังมีพลังในการขับเคลื่อนผู้คนตรงชายแดน

ข. นัยสำคัญของ “ตลาด” ในเขตดินแดนตอนใน

การศึกษาเรื่องชายแดน การค้าชายแดน โดยให้พื้นที่ชายแดนเป็นศูนย์กลางของการศึกษานั้น ทำให้เห็นภาพที่ต่างออกไปจากการศึกษาชายแดนในฐานะที่เป็นชายขอบของอำนาจรัฐ กล่าวคือ หากตั้งประเด็นว่าพื้นที่ชายแดนเหล่านี้เดิมเคยเป็นพื้นที่ที่อยู่ในพรมแดนการค้าที่มีเครือข่ายเชื่อมศูนย์กลางการค้าหลายแห่งในช่วงก่อนสมัยใหม่ และคำว่าศูนย์กลางการค้าในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นยังมีความหมายมากกว่าการเป็นศูนย์กลางของการแลกเปลี่ยนสินค้า ซึ่งหากจะพิจารณาเงื่อนไขของรัฐในเขตภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะพบลักษณะพิเศษบางประการ นั่นคือมีพื้นที่เพาะปลูกหรือพื้นที่การผลิตค่อนข้างจำกัดเนื่องจากสภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบระหว่างหุบเขา ไปจนถึงเขตภูเขาสูงทางตอนใต้ของจีน ภูมิประเทศและภูมิอากาศสร้างข้อจำกัดในเรื่องผลผลิตและชนิดของพืชพันธุ์ ดังนั้น “การแลกเปลี่ยน” จึงเป็นหัวใจสำคัญทั้ง

เพื่อความอยู่รอด และการกลายเป็นศูนย์กลางทางอำนาจในพื้นที่เขตหุบเขา หรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า เมืองที่มีความสำคัญล้วนสัมพันธ์กับการเป็นศูนย์กลางทางการค้าการแลกเปลี่ยนทั้งสิ้น

ฉะนั้น สำหรับพื้นที่ในเขตภาคพื้นทวีป “ตลาด” จึงเปรียบเสมือน “พื้นที่ในการผลิต” แทนพื้นที่ เรือสวนไร่นาที่มีอยู่อย่างจำกัด โดยรัฐเป็นผู้เก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากตลาดผ่านการเก็บภาษีและค่าตลาด รวมถึงกิจกรรมที่เกิดขึ้นในพื้นที่ดังกล่าวเช่น บ่อนพนัน ยิ่งกว่านั้นรัฐจารีตยังใช้พื้นที่ตลาดในการสืบเสาะ ผู้ร้าย ใต้สวนคดีความต่างๆ หรือกล่าวได้อีกนัยหนึ่งคือ ตลาดยังเป็นศูนย์กลางของข้อมูลข่าวสาร และผู้คนที่มาชุมนุมยังตลาดยังได้แลกเปลี่ยนเรื่องราว เรื่องเล่า ทำให้ภาษาและวัฒนธรรมเกิดความเคลื่อนไหว ดังจะ พบว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับตลาด ปรากฏอยู่ในเรื่องราวพื้นบ้าน อาทิ ตำนานเชียงใหม่ปางเดิม (มหาวิทยาลัย เชียงใหม่, สถาบันวิจัยสังคม, ฝ่ายวิจัยล้านนา, 2540), ตำนานและสุภายิตไทยเงิน (ทวี สว่างปัญญานุกร, กรรณิการ์ พันชนะ และเรณู วิชาศิลป์, ปวีรบรรด, 2528)

ในประเด็นนี้สามารถพิจารณาการค้าในมิติทางสังคม วัฒนธรรมผ่านเรื่องของการเข้าตลาด หรือ วัฒนธรรมการเข้าตลาดที่เป็นตลาดเวียน ตลาดนัด โดยภายในกลุ่มคนที่เข้าตลาดเวียนเหล่านี้ต่างรู้จักกาและ วันนัดที่จะเข้าตลาด อีกทั้งลักษณะพื้นฐานของตลาดในแต่ละวันที่แตกต่างกันเป็นอย่างดี วัฒนธรรมการเข้า ตลาดเวียนในเขตพรมแดนการค้าทำให้เกิดภาพความเคลื่อนไหวของผู้คนและสินค้า เช่นที่เชียงตุงมีการ นับวันเข้าตลาด(ภาค) ออกเป็นภาคในเมืองกับภาคนอกเมือง ภาคในเมืองมี 5 วัน คือภาคหลวง วันวายภาค หลวง ภาคดี ภาคมัน ภาคช่วง ซึ่งจะมีการค้าขายสินค้าแตกต่างกันในบางรายการ ส่วนภาคนอกเมืองมี 4 แห่ง อยู่ห่างจากตัวเมืองราว 8-15 กิโลเมตร เรียกกาดบุง กาดเต่า กาดท้าย กาดฟ้า ลักษณะเด่นของภาคนอก เมืองคือจะมีสินค้าจากป่า จากบนดอยมาขาย ทำให้พ่อค้าเอาสินค้าจากภาคในเมืองจำพวกสินค้าของกินของ ใช้นไปขายตลาดนอกเมือง และซื้อสินค้าจากป่าจากดอยมาขายที่ตลาดในเมืองอีกต่อหนึ่ง ส่วนภาคนัดวัว ควายจะแยกอยู่อีกต่างหาก และมีกาดอยู่นอกเขตกำแพงเมือง (เขมรัฐนครเชียงตุง, 2541: 117-120)

นัยสำคัญของตลาดที่กล่าวถึงนี้ ไม่เพียงอธิบายมิติความสัมพันธ์ของผู้คนในเขตดินแดนตอนใน แต่ ยังแสดงให้เห็นมิติความสัมพันธ์ระหว่างรัฐต่อรัฐ และรัฐต่อผู้คนผ่านการพื้นที่ของตลาด กระทั่งเมื่อเกิดการ ปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่ ยังพบว่ารัฐให้ความสำคัญอย่างยิ่งกับการสร้างตลาด หรือศูนย์กลางการค้าการ แลกเปลี่ยนตามเมืองสำคัญ (คูบทที่ 4 เรื่อง “การขยายตัวของตลาดการค้าในล้านนา หน้า 135 และการตั้ง ตลาดใหม่ หน้า 138) รวมถึงการขยายเส้นทางคมนาคมเพื่อเชื่อมเส้นทางการค้า และเพื่อความสะดวกต่อการ ควบคุมตรวจสอบพื้นที่ที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจ หรือกล่าวได้อีกทางหนึ่งว่าเป็นเส้นทางที่เชื่อม อำนาจศูนย์กลางไปยังพื้นที่ชายแดนนั่นเอง ประเด็นสำคัญคือการปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่มิได้ทำให้ พรมแดนกลายเป็นอุปสรรคต่อการเคลื่อนไหวของผู้คนและสินค้า นั่นทำให้รัฐตระหนักถึงพลังทาง เศรษฐกิจ (ดูข้อถกเถียงเรื่องการค้าขยายเส้นทางรถไฟในบทที่ 5 หน้า 168) และแสดงอำนาจผ่านการสถาปนา เส้นทาง รวมถึงพื้นที่ทางเศรษฐกิจเหล่านั้น

ค. ชายแดน: พื้นที่ถ่ายเท รั้วซึม ของผู้คน และสินค้า

การถ่ายเทของผู้คนและสินค้าจากที่หนึ่ง ไปยังที่หนึ่งจึงเกิดขึ้นไปพร้อมกับกิจกรรมการแลกเปลี่ยน ภายใต้ข้อจำกัด ดังที่ได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นของอำนาจรัฐที่ชายแดน เรื่องของการควบคุมตรวจสอบ ซึ่งข้อจำกัดเหล่านี้เองที่ทำให้การถ่ายเทพยายามหาช่องทาง เพื่อให้การเคลื่อนย้ายของผู้คนและสินค้านั้นดำเนินอยู่ได้ผ่านกระบวนการต่อรอง การหลบหลีก ซ่อนเร้น การถ่ายเทจึงกลายเป็นหัวใจสำคัญของการค้าชายแดน เพราะไม่ว่ารัฐจะพยายามควบคุมมากขึ้นเท่าไร ก็ไม่อาจหยุดยั้งการค้าได้ อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาของการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐ รัฐต้องการให้ผู้คนเข้ามาในอาณาเขตของรัฐตนเพื่อตั้งรกราก สร้างพื้นที่ทำกินและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ซึ่งไม่เพียงจะกลายเป็นรายได้พื้นฐานให้กับการปกครองในท้องถิ่นนั้นๆ แล้ว ยังจะช่วยสร้างฐานกำลังตรงชายแดนได้อีกทางหนึ่ง ปรัชญาการณีนี้อำนาจรัฐค่อนข้างผ่อนปรนในการเดินทางเข้าแต่จะเข้มงวดหากต้องการเดินทางออกไป

ดังเช่นกรณีที่เจ้าหน้าที่กงสุลอังกฤษอ้างว่าหลังปี ค.ศ. 1893 มีกลุ่มคนที่พูดได้ซึ่งได้หนีมาจากเมืองหมอกใหม่ด้วยปัญหาความขัดแย้งทางการเมือง และมาลี้ภัยอยู่ที่บ้านแม่ลาหลวง (อยู่ทางใต้ของขุนยวม) เป็นเวลา 7 ปีมาแล้ว และต้องการกลับบ้านที่เมืองหมอกใหม่ (อยู่ในเขตรัฐฉาน) แต่ได้รับการปฏิเสธจากเจ้าหน้าที่รัฐไทยที่เมืองยวม (ชื่อเดิมของแม่สะเรียง) และแม่ฮ่องสอน ซึ่งในท้ายที่สุดคนกลุ่มนี้ก็ได้รับอนุญาตให้กลับบ้านที่หมอกใหม่ นิตี ภาวครพันธุ์ วิเคราะห์ว่าเหตุที่รัฐบาลไทยไม่ต้องการให้คนใดเหล่านี้กลับบ้านอาจเป็นเพราะพรมแดนระหว่างไทยและพม่าในช่วงเวลานั้นยังไม่ถูกสร้างขึ้น² (Niti Pawakapan,

² การที่พรมแดนระหว่างไทยและพม่ายังไม่สามารถกำหนดขอบเขตที่ชัดเจน ไม่เพียงสร้างปัญหาเรื่องการส่งกองกำลังเข้าไปประจำในพื้นที่ของรัฐสยาม เพราะความเคลื่อนไหวเรื่องกองกำลังบริเวณชายแดน มักนำไปสู่ความเคลื่อนไหวของรัฐที่มีพรมแดนเชื่อมต่อกัน และเป็นช่องโหว่ต่อการควบคุมเรื่องการขนส่งสินค้าและการเดินทางข้ามพรมแดน ซึ่งมักประสบปัญหาเรื่องการปล้นชิง และรัฐมักมีข้อสันนิษฐานว่ากลุ่มที่ซ่อนตัวอยู่ตามชายแดน ก็คือกลุ่มที่ไม่อยู่เป็นที่แน่นอน เคลื่อนย้ายไปมาอยู่เสมอ ไม่เพียงเท่านั้นรัฐสยามยังระแวงว่ากลุ่มที่ขอย้ายกลับไปเมืองหมอกใหม่จะกลายเป็นกองกำลังให้กับอังกฤษ นอกจากนี้ การไม่สามารถอ้างอาณาเขตที่ชัดเจนของรัฐสยาม ยังเกิดขึ้นท่ามกลางบรรยากาศกดดันทางการเมือง เมื่ออังกฤษเริ่มส่งคนมาสำรวจและทำแผนที่ ขณะเดียวกันพื้นที่บริเวณชายแดนตั้งแต่เชียงใหม่ ไล่ลงมาทางทิศตะวันตกมาถึงเมืองฝางยังคงไม่สามารถอ้างอาณาเขตที่แน่ชัดได้ เช่นในบอกรเมืองฝางเขียนโดย หลวงศิลปสารตราวุธเมื่อ ค.ศ. 1888 มีเนื้อความว่า อังกฤษจะขึ้นมาจัดการเมืองเชียงตุงเพราะฉะนั้นต้องรีบจัดการเรื่องเขตแดน หลวงราชวรินทร์รักษาการข้าหลวงใหญ่ ให้หลวงศิลปสารตราวุธเร่งไปเชียงใหม่เพื่อปักปันเขตแดนเชียงตุง-เชียงใหม่ นอกจากนี้ยังมีข่าวว่าเจ้าเมืองเชียงตุงจะขอเจ้าเมืองเชียงใหม่ไปเป็นภรรยา เนื้อความในบอกรยังกล่าวถึงการทำให้เขตแดนเมืองฝางว่า ต้องทำ 3 ตำบล โดยใช้สันเขาด้านทิศตะวันตกติดกับเมืองหาง ทิศตะวันตกเฉียงเหนือเอาแก่งเสื่อเป็นเขต แดนเมืองฝางทิศเหนือติดกับเมืองหางยังไม่มีหลักฐานสำคัญต่อกัน นอกจากนั้นแล้ว ยังมีการส่งคนไปปักปันเขตแดนทำแผนที่ระหว่างเมืองฝางและเมืองหาง โดยสร้างเจดีย์เป็นหลักเขตแดน ซึ่งในช่วงเวลานั้น พ่อเมืองต่วนมีหนังสือมาขยงไม่ให้ เมืองหาง เมืองต่วน มาขึ้นกับเชียงใหม่ (“บอกรเมืองต่างๆ ฝาง เชียงแสน แดน เชียงราย เชียงใหม่ ม.ค. ร.ศ. 107-9 ส.ค. ร.ศ. 109,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.25/41)

2006: 27-52) อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้านี้คือ ค.ศ. 1890 มีใบบอกเมืองแม่ฮ่องสอนว่า “พวกยางแดงที่สักทนายรูปช้าง เป็นลูกน้องโลแปะสังกัดอยู่กับโปประกาศายี้ ตั้งแต่ที่ มร.อาเชอ เรียกไปที่...ปายนั้น บัดนี้มีความกำเริบขึ้นมาก ช่งสูมผู้คนเป็นผู้ร้ายลักช้างม้าโคกระบือของราษฎรในเขตแขวงเมืองขุนยวม เมืองแม่ฮ่องสอน ข้ามแม่น้ำสาละวินไปเสมอ” (“บอกเชียงใหม่ ร.ศ. 107-109,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม 2.12ก.19/22) เหตุการณ์นี้ทำให้เห็นว่ารัฐก่อนข้างกังวลและไม่ไว้วางใจความเคลื่อนไหวที่ชายแดน ในกรณีนี้แม่น้ำสาละวินยังคงเป็นพรมแดนทางการเมืองโดยธรรมชาติ และการข้ามพรมแดนในกรณีนี้รัฐมองว่าเป็นการทำทายนานา และน่าจะสัมพันธ์กับการที่รัฐสยามมีท่าทีลังเลที่คนไตชกกลับไปบ้านเกิดหลังลี้ภัยเป็นเวลา 7 ปี

อย่างไรก็ตาม นี่เป็นกรณีตัวอย่างของการข้ามพรมแดนที่ผู้คนบริเวณชายแดนกำลังเผชิญหน้ากับกติกาใหม่ การเดินทางข้ามพรมแดนเป็นเรื่องที่ต้องผ่านกงสุลและมีระเบียบขั้นตอน ซึ่งต่างจากเดิมที่อำนาจการตัดสินใจเป็นเรื่องของผู้นำท้องถิ่น ในกรณีข้างต้นจะพบว่า กลุ่มคนไตเริ่มเข้าใจสถานการณ์ว่าเมืองหมอกใหม่กับบ้านแม่ลาหลวงอยู่ใต้อำนาจรัฐที่ต่างกัน การลี้ภัยเข้ามาสะท้อนให้เห็นว่าคนกลุ่มนี้หิวยืมอำนาจรัฐสมัยใหม่เพื่อสร้างปราการให้กับตนเอง คือเชื่อว่าเมื่อมาอยู่แม่ลาหลวงแล้วอำนาจรัฐสยามจะป้องกันการคุกคามจากพม่าได้ ทั้งที่ในความเป็นจริงโลกทัศน์ที่มีต่อพื้นที่บริเวณชายแดนของคนไตยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือทั้งหมอกใหม่และแม่ลาหลวงต่างล้วนเป็นถิ่นฐานของคนไต และคนไตจากรัฐฉานก็เดินทางไปมาระหว่างรัฐฉานกับบริเวณชายแดนด้านแม่ฮ่องสอน และเมืองขมมายาวนาน หรืออาจกล่าวได้อีกทางหนึ่งว่ามนทัศน์ของคนไตที่เดินทางไปมาข้ามพรมแดนเหล่านี้มีอาณาจักรของคนไตเป็นศูนย์กลาง มิใช่รัฐสยามหรือพม่าตามความคิดของชนชั้นนำทั้งสองฝ่าย

ในกรณีที่ยกมานี้ยังเผยให้เห็นการซ้อนทับกันของพรมแดนรัฐชาติสมัยใหม่กับพรมแดนทางสังคมวัฒนธรรม ที่มีอยู่ก่อนแล้ว และเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พรมแดนของรัฐชาติสมัยใหม่ไม่เคยทำหน้าที่ในการรักษาขอบเขตอำนาจอธิปไตยทางการเมืองได้อย่างแท้จริง การโยกย้าย เดินทาง ของผู้คนบริเวณชายแดน แสดงให้เห็นว่าเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ได้นำเสนอไว้ในบทที่ 2 เรื่องพรมแดนการค้าที่มีอยู่ก่อนรัฐสมัยใหม่ยังคงทำงานอยู่ และยังมีพลังอยู่เหนือพรมแดนรัฐชาติในการกำหนดความสัมพันธ์ของผู้คน รวมถึงการถ่ายเทของสินค้า

การแข่งขันระหว่างอาณาจักรอังกฤษและฝรั่งเศสบนเส้นทางการค้ามุ่งสู่ยูนนาน

ยูนนานมีลักษณะทางกายภาพเป็นภูเขาที่มีประชากรหลากหลายชาติพันธุ์ ภาษา ผู้คนปรับตัวและดำรงอยู่ท่ามกลางอิทธิพลทางความเชื่อทั้งจากที่ราบสูงทิเบต ที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขาของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และอิทธิพลจากที่ราบภาคกลางของจีน ในยุคที่จีนเข้ามาจัดระบบการปกครองในยูนนานนี้เป็นยุค

ของการเผชิญหน้ากันระหว่างข้าราชการกับคนท้องถิ่น ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18 คนจีนในยุคนั้นยังถือว่าเป็นคนกลุ่มน้อย กระทั่งกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 คนจีนได้กลายเป็นประชากรหลักจนถึงทุกวันนี้ การปกครองของจีนภายใต้ราชวงศ์ชิงคือการให้ตำแหน่งข้าราชการกับคนพื้นเมือง โดยให้คนเหล่านี้มีหน้าที่หลักคือการปกป้องชายแดน รักษาความสงบเรียบร้อย และจัดเก็บภาษี กล่าวได้ว่าข้าราชการพื้นเมืองเหล่านี้เป็นเหมือนคนที่รับใช้องค์จักรพรรดิ ที่อาศัยราคาค่าจ้างต่ำ แต่ก็แลกกับการที่เงินไม่สามารถไถ่ล้างใจ ข้าราชการเหล่านี้ได้มากนัก (Giersch, 2006)

แม้ว่าการศึกษเกี่ยวกับยุคนั้นมีอยู่ไม่น้อย ทว่าเกียสซ์ (2006) กลับตั้งข้อสังเกตว่าแทบไม่มีองค์ความรู้เกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนรูปแบบทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ของอาณานิคมแถบตะวันตกเฉียงใต้ของจีนเลย ทั้งนี้เพราะ (1) ยังขาดการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์เพื่อทำความเข้าใจคนพื้นเมืองในช่วงก่อนสมัยใหม่ ในฐานะที่คนเหล่านี้เป็นผู้กระทำการ โดยสะท้อนผ่านมุมมองของพวกเขาเอง (2) การศึกษาอิทธิพลจากภายนอก คือจีนที่มีต่อดินแดนแถบนี้ยังถือว่าอยู่ในระยะเริ่มต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิติทางการเมือง ศาสนา และการค้า หรือมองผ่านประเด็นเรื่องชายแดนของราชวงศ์ชิงต่อกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยังขาดการทำความเข้าใจการดำรงอยู่ของผู้คนในอาณานิคมนี้ และแนวความคิดเรื่องการข้ามพรมแดน ฉะนั้นการอธิบายเพื่อทำให้เห็นภาพการปรับเปลี่ยนรูปแบบทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของชายแดนในระยะเวลาที่ยาวนานจึงทำไม่ได้ เมื่อขาดความเข้าใจจุดนี้จึงทำให้การอธิบายเรื่องการพัฒนาภายใต้สภาวะความทันสมัยใหม่เป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้ ในงานของเกียสซ์จึงเริ่มทลายกรอบคิดใหญ่ที่มักมองจีนเป็นศูนย์กลางของการศึกษามาสู่การศึกษาบันทึกของคนพื้นเมือง มีการปรับเปลี่ยนบริบททางประวัติศาสตร์ โดยให้คนท้องถิ่นเป็นผู้กระทำการมิใช่มองผ่านอิทธิพลของอำนาจรัฐและอำนาจของอาณานิคม

ก. ระบอบอาณานิคมอังกฤษและคณะสำรวจเส้นทางการค้ายูนาน-พม่า

การเข้ามาของระบอบอาณานิคมในเขตภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้พื้นที่ภายใน โดยเฉพาะบริเวณที่เป็นเส้นทางการค้าและเมืองที่เป็นตลาดสำคัญ ตกเป็นเป้าหมายของการแข่งขันทางอำนาจ ในระหว่างนั้นมีคณะสำรวจชาวตะวันตกหลายกลุ่มเดินทางเพื่อบันทึกเส้นทาง รายละเอียดของเมือง สินค้า ผู้คน บ้านเรือนและความเป็นอยู่ต่างๆ ความตึงเครียดในเรื่องเขตแดนและการพยายามไม่รุกรานอิทธิพลระหว่างเจ้าอาณานิคมอังกฤษ ฝรั่งเศส รวมถึงสยามทำให้การสำรวจอยู่ในขอบเขตจำกัด ในระหว่างนี้เองที่พบว่าความสัมพันธ์ของผู้คน เครื่องขายการค้า แม้กระทั่งเส้นทางการค้าเริ่มถูกท้าทายและตัดแยกออกจากกันภายใต้แนวคิดเรื่องเขตแดนตามแบบรัฐสมัยใหม่

ระบอบอาณานิคมของอังกฤษเริ่มเข้าไปเกี่ยวข้องกับเส้นทางยูนาน-พม่าภายหลังการทำสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าหลายครั้ง ตั้งแต่สงครามครั้งแรก (ค.ศ. 1824-1826) อังกฤษเริ่มสนใจเข้าไปตั้งสถานี

การค้าและควบคุมการค้าเมืองท่าในเขตพม่าตอนล่าง กระทั่งตามมาด้วยสงครามครั้งที่สอง (ค.ศ. 1852) และครั้งสุดท้ายในเขตพม่าตอนบน (ค.ศ. 1885) โดยนัยของสงครามทั้งสามครั้งนี้ได้นำความเปลี่ยนแปลงมากมายมหาศาลมาสู่พม่า การเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้ครอบคลุมทั้งมิติทางการเมือง โครงสร้างการปกครองที่ กษัตริย์มิได้มีอำนาจอีกต่อไป การนำกฎหมายของเจ้าอาณานิคมเข้ามาบังคับใช้กับคนท้องถิ่น การเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจที่สำคัญคือการขยายเขตเศรษฐกิจจากพม่าตอนล่างไปสู่พม่าตอนบน ระบอบอาณานิคมทำหน้าที่เชื่อมตลาดภายในกับภายนอก โดยเฉพาะภายใต้เครือข่ายการค้าของอังกฤษเอง การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจในพม่าทั้งการผลิต การบริโภค การไหลเวียนของเงินตรา ยังสัมพันธ์กับมิติทางสังคมวัฒนธรรม กล่าวคือการเคลื่อนย้ายของประชากรจากภายนอกเข้ามารองรับการขยายตัวของตลาดแรงงาน และส่วนหนึ่งเข้ามาเป็นผู้ประกอบการ ผู้ชำนาญการ ความหลากหลายของกลุ่มคนทำให้เกิดสิ่งที่เฟอร์นิวัลเรียกว่า พหุสังคม (plural society) (Furnivall, 1956)

คณะสำรวจเส้นทางยูนนาน-พม่าที่ค่อนข้างโดดเด่นคือ คณะของแมคคลาวด์ซึ่งเข้าไปสำรวจเส้นทางจากเชียงใหม่ เชียงตุง เชียงรุ่ง ช่วงปี ค.ศ.1837 (Colquhoun, 1985: 300) เส้นทางสายนี้รู้จักกันในชื่อ “เส้นทางสายทองคำ” (Golden Road) เนื่องจากเป็นเส้นทางที่อุดมไปด้วยสินแร่มีค่า และเป็นที่น่าสนใจของรัฐบาลและบริษัทการค้าของอังกฤษประจำอินเดีย (EIC: East India Company) แต่ความมุ่งหวังที่แท้จริงของอังกฤษคือการเชื่อมเส้นทางสายนี้เข้ากับศูนย์กลางการค้าของพม่าที่อังวะ ด้วยหวังจะเชื่อมเส้นทางการค้าจากเชียงตุงมุ่งสู่เมืองมะละแหม่งโดยไม่ต้องผ่านเชียงใหม่ การเร่งพัฒนาเส้นทางการค้าภายในพม่าจึงเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในระหว่างนั้น โดยอังกฤษให้เหตุผลว่าเส้นทางที่ต้องตัดข้ามหุบเขาจากเชียงใหม่มายังเมืองมะละแหม่งนั้นยากลำบาก พ่อค้าที่มาค้าขายยังมะละแหม่งไม่สามารถเดินทางกลับได้ภายในฤดูกาลเดียว ซึ่งทำให้การหมุนเวียนของสินค้าหรือการสร้างมูลค่าการค้าไม่ประสบความสำเร็จมากนัก (Forbes and Henley, 1997: 61, 93) ผลจากการสำรวจในครั้งนี้น่าจะเปลี่ยนความคิดเรื่องเส้นทางยูนนาน-พม่าที่ไม่ต้องผ่านเชียงใหม่ (ดูการสำรวจเส้นทางพม่า-เชียงแสน และเรื่องที่อังกฤษส่งวิศวกรเข้ามาเจรจาขอสร้างทางรถไฟตัดผ่านภาคเหนือของสยาม ในเชิงอรรถที่ 12 บทที่ 2 หน้า 46)

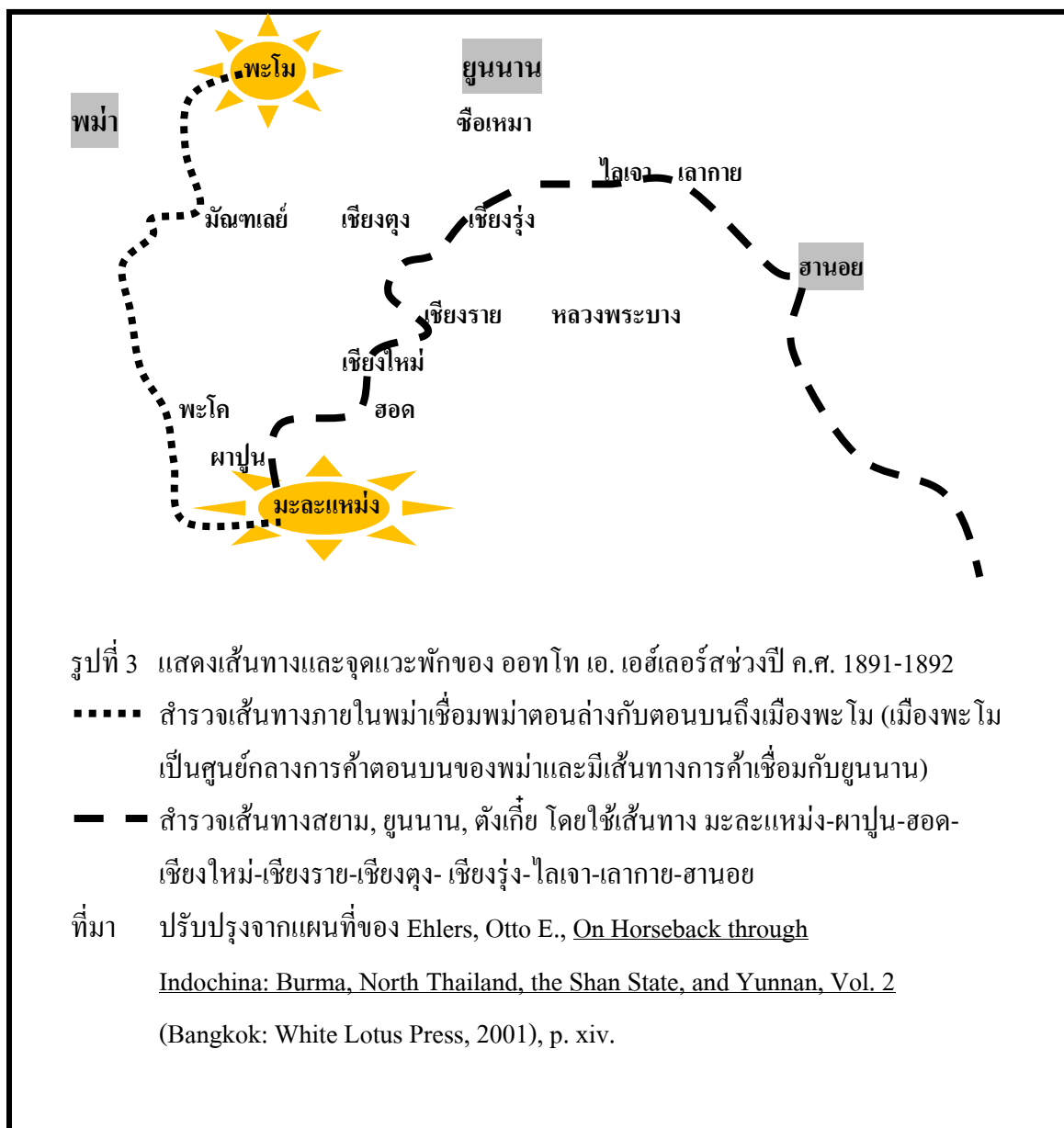
1. เครือข่ายของพ่อค้าจีนยูนนาน และการบุกเบิกตลาดของพ่อค้าอินเดีย

ข้อมูลที่แมคคลาวด์ได้รับจากกลุ่มพ่อค้า น่าจะมีส่วนสร้างความคาดหวังในการพัฒนาเส้นทางภายในของพม่าในเวลาต่อมา อย่างน้อยการเปิดตลาดในเขตพม่าตอนบนก็น่าจะเป็นเป้าหมายแรกในการระบายสินค้าจากโรงงานของอังกฤษทั้งที่อินเดีย และสินค้าจากต่างประเทศที่เข้ามายังท่าเรือตอนล่างของพม่าเข้าไปยังตลาดภายใน อังกฤษพบว่ากลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานไม่เพียงเป็นกลุ่มหลักที่ทำการค้าในอาณานิคมแถบนี้ คนกลุ่มนี้ยังเป็นกุญแจสำคัญในการขยายอำนาจของอังกฤษเข้าไปยังเขตพม่าตอนบน ซึ่งภายหลังพบว่ากลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานส่วนใหญ่เข้ามาเป็นคนในบังคับของอังกฤษ เหตุผลสำคัญน่าจะเป็นเรื่องความสะดวกในการเดินทาง การได้รับสิทธิคุ้มครองตามกฎหมายของอังกฤษหากเกิดกรณีพิพาทขึ้น และ

ประเด็นสำคัญคือในช่วงเวลาที่อังกฤษเริ่มสำรวจเขตแดนด้านที่เชื่อมต่อกับสยาม อุปสรรคของกลุ่มพ่อค้าในการเดินทางที่ต้องขอใบอนุญาตจากเจ้าเมืองเริ่มมีให้เห็นบ้างแล้ว การที่อังกฤษได้พ่อค้ากลุ่มนี้ไว้ในบังคับ น่าจะทำให้อังกฤษได้ผลประโยชน์ไม่น้อยทั้งจากข้อมูลข่าวสาร และการอาศัยพ่อค้ากลุ่มนี้เชื่อมการค้ากับยูนิาน

ความเปลี่ยนแปลงภายหลังที่ระบอบอาณานิคมอังกฤษเข้าไปยังพม่า พบว่าแม้กระทั่งพม่าตอนบนก็มีพ่อค้ากลุ่มใหม่เข้าไปทำการค้ากับคนท้องถิ่น อาทิ พ่อค้าอินเดียเข้าไปทำการค้าในถิ่นฐานของชาวปะหล่อง พ่อค้าเหล่านี้สื่อสารได้ทั้งกับทั้งไตใหญ่ และอินเดีย พ่อค้าอินเดียเป็นกลุ่มแรกๆ ที่เข้าไปดำเนินกิจการด้านสินเชื่อ และขายสินค้าโรงงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสินค้าจำพวกผ้า ขณะที่พ่อค้าจีนยูนิานอาศัยความได้เปรียบจากที่ทำการค้ากับคนท้องถิ่นซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวไตใหญ่ คะฉิ่น ฉิ่น ปะหล่อง³ โดยเฉพาะคนกลุ่มหลังนี้มีความสัมพันธ์กับจีนยูนิานค่อนข้างใกล้ชิด ไม่เฉพาะแต่เรื่องการค้า แต่ยังเป็นเรื่องของการอาศัยกลุ่มจีนยูนิานเป็นฐานกองกำลังป้องกันตนเองจากภายนอก ดังนั้นพวกพ่อค้าจีนยูนิานจึงเริ่มขยายเส้นทางคาราวานเข้าไปยังเมืองตอนบนของพมามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังที่การค้าของพม่าตอนบนขยายตัวและเชื่อมกับเขตการค้าของพม่าตอนล่าง เส้นทางจากมะยิดจินา เข้าสู่ลาเจียว และพะโม หรือพะโม เมืองพะโมกลายเป็นเมืองที่มีความสำคัญขึ้นอย่างเด่นชัด และเป็นที่ยึดมั่นว่าเป็น “ตลาดใหม่” เป็นจุดสิ้นสุดการขนส่งทางเรือจากแม่น้ำอิรวดี (Forbes and Henley, 1997: 67) การขนส่งฝ้ายจากเขตแห้งแล้งเป็นตัวอย่างหนึ่งที่อาศัยเส้นทางสายนี้ และกลุ่มพ่อค้าที่ไปคอยรับซื้อสินค้าจากเขตพม่าตอนล่างจะไปชุมนุมซื้อขายแลกเปลี่ยนที่นั่น

³ สินค้าของกะฉิ่นมีตั้งแต่หมู ผัก ผลไม้ ไปถึงฝิ่น โดยพวกเขาต้องการแลกเปลี่ยนเหล่านี้กับเกลือ ซึ่งเป็นสินค้าจากยูนิาน ขณะที่ถิ่นฐานของคนไตแถบรัฐฉาน และรวมถึงสิบสองปันนายังมีฝ้ายเป็นสินค้าสำคัญ นอกเหนือจากงานหัตถกรรมพวกเครื่องสาน ส่วนปะหล่องมีชาเป็นสินค้าส่งออก (Giersch, 2006: 163-164).



2. การเติบโตของพ่อค้าท้องถิ่น

การเปิดตลาดทางตอนเหนือของพม่าเป็นโอกาสให้พ่อค้าท้องถิ่นเติบโตด้วยเช่นกัน ภายหลังจากที่อังกฤษสร้างทางรถไฟในพม่า รถไฟแล่นจากมัณฑะเลย์มาถึงสีป้อ⁴ ทำให้การเชื่อมเครือข่ายการค้ากับปะหล่องทางเหนือเป็นไปได้โดยสะดวกขึ้น สินค้าของปะหล่องที่มีชื่อเสียงคือ ชา พวกเขาจะนำชามาแลกกับ

⁴ รถไฟสายมัณฑะเลย์-สีป้อ อยู่บนเส้นทางรถไฟมัณฑะเลย์-ลาเจียว ซึ่งสร้างเสร็จในปี ค.ศ. 1902 (วิรัช นิยมธรรม, 2544) เส้นทางรถไฟสายนี้จะเป็นเส้นหลักในการเชื่อมการค้าระหว่างจินตอนใต้กับพม่า เมื่อเทียบกับรถไฟสายมัณฑะเลย์-มิตจินา ซึ่งสร้างเสร็จไปตั้งแต่ปี ค.ศ. 1899 (คูเชิงอรรถที่ 18 บทที่ 2 หน้า 53).

สินค้าที่ต้องการจำพวกข้าว เกลือ น้ำตาล ปลาแห้ง การค้าส่วนใหญ่ นอกจากอยู่ในมือของพ่อค้าปะหล่องแล้ว ยังมีพ่อค้าอินเดีย และจีนยูนนาน การค้าบนเส้นทางแสหนวี น้ำตัน จึงเป็นเส้นทางของคาราวานล่อต่าง ทั้งสิ้น ปะหล่องขายข้าวให้กับพ่อค้าจีนยูนนาน และบริ โภคสินค้าจากยูนนาน จำพวกเครื่องทองเหลืองซึ่งเป็นของที่ใช้ในพิธีแต่งงานด้วย นอกจากการค้าขายกับจีนยูนนาน ปะหล่องยังค้าขายกับพ่อค้าพม่า สินค้าสำคัญที่ขายให้กับพม่าคือ ปรุศัตว์กับชา ส่วนสินค้าที่ปะหล่องต้องการจากพ่อค้าพม่าเป็นพวกผ้า พระพุทธรูป ชามเคลือบ ยาสูบ และหมาก สินค้าจากภายนอกเข้ามาสู่ชุมชนได้หลายทางทั้งที่มากับคาราวานล่อต่าง วิวต่าง และบางครั้งยังพบว่าปะหล่องที่มีฐานะดีมักจะติดต่อทำการค้ากับพม่าโดยตรง บางครั้งก็ลงไปซื้อสินค้าจากตลาดพม่ามาขายภายในชุมชน (Milne, 2004: 2-20, 117-222)

การเติบโตของพ่อค้าท้องถิ่นเผยให้เห็นว่าความต้องการบริโภคสินค้าจากภายนอกของคนท้องถิ่นเพิ่มสูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัด หากพิจารณาการบริโภคสินค้ามากกว่าเรื่องความจำเป็นพื้นฐานในชีวิตประจำวัน จะพบว่าสินค้าจากภายนอกทั้งสินค้าของพม่าและสินค้าจากโรงงานของอังกฤษสัมพันธ์กับการบริโภคความหมายที่มาพร้อมกับการได้ครอบครองสินค้าเหล่านั้น เช่น เรื่องความทันสมัย การแสดงออกถึงสถานภาพในสังคม ขณะเดียวกันก็อาจวิเคราะห์ได้ว่าคนท้องถิ่นต้องทำการผลิตเพิ่มมากขึ้นเพื่อเพิ่มอำนาจในการซื้อ ในประเด็นนี้สอดคล้องกับข้อเท็จจริงเรื่องการขยายพื้นที่เพาะปลูกในหลายพื้นที่ เช่น การขยายพื้นที่ปลูกชาในแถบยูนนาน การค้าชาสร้างชื่อให้กับยูนนานมาตั้งแต่อ่อนคริสต์ศตวรรษที่ 18 ทว่าในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18 นี้เอง ที่ชาผู้เออร์จากสิบสองปันนา ขยายตลาดและธุรกิจการค้าออกไปอย่างมาก และพบว่าช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18-19 นี้ ที่พื้นที่ปลูกชาขยายไปยังเมืองต่างๆ เช่น เมืองฮ่า เมืองไฮ กระทั่งการผลิตชาเริ่มปรับเปลี่ยนจากชาป่ามาสู่การทำสวนชาเป็นกิจลักษณะ (Giersch, 2006: 178-179)

ข. การขยายตัวของการค้าชายแดนด้านตะวันตกของล้านนา และการเกิดตลาดใหม่

1. การค้าชายแดนกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของพม่า

ตลาดใหม่ที่มีความสำคัญขึ้นมามาก ภายหลังจากที่อังกฤษเข้ามาปกครองพม่าคือ เมืองมะละแหม่ง เอส์เลอร์สให้ตัวเลขการส่งออกข้าวจากมะละแหม่งในปี ค.ศ. 1890 ที่ 67,787 ตัน เปรียบเทียบกับตัวเลขการส่งออกข้าวจากกรุงเทพฯ อยู่ที่ 479,660 ตัน โดยข้าวจากมะละแหม่ง 1 ใน 3 ส่งไปยังตลาดที่ยุโรป อีกจำนวนมากส่งไปยังจีน และรัฐในอารักขาของอังกฤษ อาทิ ปีนัง, มะละกา, สิงคโปร์ นอกจากนี้เรื่องข้าว เอส์เลอร์สกล่าวถึงปริมาณการส่งออกไม้สักของมะละแหม่งที่ลดลง โดยเปรียบเทียบว่าตั้งแต่ปี ค.ศ. 1885-1889 ปริมาณการส่งออกไม้สักไม่เคยต่ำกว่า 100,000 ตัน ทว่าในปี ค.ศ. 1890 ปริมาณลดลงเหลือ 74,332 ตัน เปรียบเทียบการส่งออกไม้สักจากกรุงเทพฯ B.C.R., Bangkok (1891: 2) พบว่าตัวเลขการส่งออกต่ำกว่าที่มะละแหม่งค่อนข้างมาก กล่าวคือตั้งแต่ปี ค.ศ. 1885-1890 ตัวเลขการส่งออกไม้จากท่าเรือสยามไม่เคยสูงเกิน 50,000 ตัน และมีจำนวนลดลงในปี ค.ศ. 1891 เหลือ 16,100 ตัน เมื่อเปรียบเทียบกับปี ค.ศ. 1890

มีปริมาณ 38,735 ตัน⁵ ไม้สักจากมะละแหม่ง 74,332 ตัน ส่งออกไปยังตลาดยุโรป 15,145 ตัน ซึ่งใช้ในอุตสาหกรรมการต่อเรือ (Ehlers, 2001: 10)

การขยายตัวกลายเป็นเขตเศรษฐกิจของพื้นที่พม่าตอนล่าง ส่งผลให้เส้นทางการค้าระหว่างพม่าตอนล่างกับเมืองตอนบนขยายตัวตาม บันทึกของอดอล์ฟ บาสเตียน (Adolf Bastian, ค.ศ. 1861-1862) ระหว่างทางที่จะไปตองอู เขาพบกับคาราวานวัวต่าง 500 ตัวของพวกฉานที่เพิ่งกลับจากพะโค ที่นั่นพวกเขาขายผ้าและยาสูบ และนำปลาแห้งกลับมา พ่อค้าฉานเล่าถึงความยุ่งยากที่ต้องรออยู่ตรงชายแดนเพื่อรอขึ้นตอนของการเสียภาษีอย่างเป็นทางการ พ่อค้าฉานแนะนำตัวเองกับบาสเตียนว่าเขาเป็นคนไต่ใหญ่จาก Hlayga หลังจากการคาราวานชุดนี้แยกย้ายกลับไปแล้ว บาสเตียนได้พบกับคาราวานของฉานอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเป็นคนตองซู (ปะโอ) พวกเขาขนหมากมาพร้อมกับวัวต่าง 100 ตัว จากมะละแหม่ง (Bastian, 2004: 225)

บาสเตียนพบว่าการผลิตไหมท้องถิ่นเป็นงานของชาวเขา คริวเรือนหนึ่งสามารถผลิตไหมได้ประมาณ 16-32 กิโลกรัม พวกเขาสามารถขายไหมได้ในราคา 14 รูปี/1.6 กิโลกรัม มีชาวเขา 1,217 คริวเรือนที่ทำการผลิตไหม ซึ่งคิดผลรวมทั้งหมดของการผลิตได้ 19,861 กิโลกรัมหรือเกือบ 20 ตัน ไหมทั้งหมดนี้จะมีพ่อค้าจากเมืองแปรมารับซื้อ เมื่อเขาเดินทางไปถึงเมืองมะละแหม่งวันที่ 29 สิงหาคม ค.ศ. 1862 เขาได้บรรยายสภาพตลาดที่นั่นว่า คราคร้าไปด้วยคนหลากหลายเชื้อชาติ ทั้งคนในท้องถิ่นและคนที่มาจากอินเดีย ถนนหลายสายถูกขอยออกเป็นห้องชั่วคราวเพื่อกลายเป็นที่ขายของเร่ ซึ่งเขาพบว่ามีสินค้าเกือบทุกอย่างที่มาจากตะวันตกและตะวันออก โดยเฉพาะเครื่องเทศสามารถหาได้ที่นี่ รวมถึงผลไม้และอื่นๆ คนที่มาซื้อของถูกห้อมล้อมด้วยเด็กหนุ่มที่ทำหน้าที่ยกของและนำไปจัดเก็บในตะกร้า บาสเตียนตั้งข้อสังเกตว่าการค้าของ

⁵ ในรายงานของ B.C.R., Chiengmai (1891) ซึ่งเริ่มมีรายงานการค้าของเชียงใหม่แยกออกจากกรุงเทพฯ ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1890 และนำมารวมกันอีกครั้งในปี ค.ศ. 1892 พบว่ารายงานการค้าส่งออกไม้ในปี ค.ศ. 1891 มีปริมาณต่ำกว่าปี ค.ศ. 1890 ค่อนข้างมาก ซึ่งสาเหตุหลักส่วนหนึ่งมาจากปริมาณน้ำฝนไม่เพียงพอ ทำให้การล่องซุงมาตามแม่น้ำเกิดปัญหา ปริมาณไม้ที่ตรวจคิดหน่วยเป็นจำนวนนับคือท่อน มีไม้หน่วยน้ำหนักเป็นตันอยู่ที่กรุงเทพฯ และตรวจนับที่สถานีไม้ที่ชัยนาท ซึ่งเป็นจุดรวมไม้ที่ล่องจากแม่น้ำต่างๆ ในภาคเหนือ รายงานฉบับเดียวกันนี้กล่าวถึงการทำไม้ในเขตป่าสาละวินซึ่งอยู่ในอำนาจการดูแลของเชียงใหม่ได้มีกลุ่มนายทุนชาวอินเดียถือสัญชาติอังกฤษจากมะละแหม่งเข้าไปทำไม้ และในปี ค.ศ. 1891 the Bombay-Burma Trading Corporation ก็ได้ก่อตั้งขึ้นที่เมืองลำปาง ในรายงานยังกล่าวถึงปัญหาการขโมยไม้แถบเมืองสวรรคโลก โดยไม้ที่ถูกขโมยไปจะมีการทำลายตราไม้โดยการใช้น้ำมันก๊าดจุดไฟเผา (“Report for the Year 1891 on the Trade of Chiengmai, B.C.R., Chiengmai,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1891: 3) รายงานของ B.C.R., Bangkok (1889) กล่าวถึงการทำไม้ของสยามว่าอยู่ในมือของคนพม่าและกะเหรี่ยง คือนับตั้งแต่เขตสวรรคโลกถึงเชียงใหม่ และตั้งแต่เขตป่าสาละวินถึงเมืองแพร่ เมืองน่าน โดยราคาของซุงต่อท่อนระหว่างต้นทางกับปลายทางต่างกันระหว่าง 3-4.5 บาท ไม้ที่มาถึงกรุงเทพฯ จะมีนายหน้าชาวจีนเป็นผู้ติดต่อกับโรงเลื่อย และไม้จากท่าเรือกรุงเทพฯ ร้อยละ 64 ส่งไปยังยุโรป โดยพ่อค้าที่ทำธุรกิจส่งออกไม้เป็นชาวอังกฤษ (“Report for the Year 1889 on the Trade of Bangkok, B.C.R., Bangkok,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1889: 4).

มะละแหม่งเริ่มจากการเป็นสถานีส่งออกไม้สัก ซึ่งไม้เหล่านี้ล่องตามน้ำมาจากประเทศลาว⁶ และเขตภูเขาของพวกคะเรนนิ (เขตลุ่มน้ำสาละวิน) (Bastian, 2004: 285-292)

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนประชากรช่วงปี ค.ศ. 1859-1860 เฉพาะเมืองสำคัญของพม่าตอนล่างจากบันทึกของบาสเตียน

เมือง	ยุโรป, คริสเตียน	พม่า, มอญ	ไทใหญ่, ทองซุ	กะเหรี่ยง	จีน	มาเลย์	อินเดีย	ยิว	รวม
Amherst ⁷	1,762	81,301	9,425	26,699	1,822	129	9,758	57	130,953
ทวาย	49	50,533	153	4,966	4,124	71	673	-	60,569
มะริด	167	20,442	3,603	6,255	1,018	858	1,685	-	34,028
เกาะตะมะ	37	53,101	10,861	45,304	387	-	302	-	109,992
รวม	2,015	205,377	24,042	83,224	7,351	1,058	12,418	57	335,542

(Bastian, 2004: 294)

ข้อมูลตัวเลขที่บาสเตียนรวบรวมได้นี้แสดงให้เห็นว่าเมือง Amherst เป็นศูนย์กลางที่แรกของอังกฤษ และเป็นฐานกำลังของกองทัพซึ่งอังกฤษใช้นโยบายที่นำกลุ่มคนที่มีเชื้อพม่าเข้ามาเป็นทหารในกองทัพ โดยเฉพาะกะเหรี่ยง ตัวเลขยังแสดงให้เห็นว่าชุมชนคนจีนในพม่าตอนล่างช่วงเวลาดังกล่าวยังมีไม่มากนัก แม้แต่คนอินเดียก็ยังกระจุกตัวอยู่เฉพาะที่ Amherst เป็นหลัก

⁶ ประเทศลาวในที่นี้บาสเตียนกำลังหมายถึงบริเวณล้านนา.

⁷ Amherst ปัจจุบันคือเมือง Kyaikkami อยู่ทางตอนใต้ของเมืองมะละแหม่ง เป็นเมืองที่มีคนมอญอาศัยอยู่มาก และประกอบอาชีพประมงเป็นหลัก อังกฤษใช้เมืองนี้เป็นศูนย์บัญชาการทหาร ภายหลังจากที่ทำสงครามกับพม่าครั้งแรก (ค.ศ. 1824-1825) แหล่งที่มา: <http://en.wikipedia.org/wiki/Amherst>.

จากบันทึกชิ้นนี้ทำให้เห็นภาพทั่วไปของพม่าเมื่ออังกฤษยังไม่ได้เข้ายึดครองพม่าทั้งหมด การค้าอาศัยคาราวานเชื่อมระหว่างพม่าตอนบนกับตอนล่างซึ่งเป็นบทบาทของพวกฉาน (ทั้งไตใหญ่และตองซุ) ส่วนคนอินเดียมุสลิมเข้าไปทำการค้าแถบเมืองตองอูบ้างแล้ว สักส่วนประชากรของไตใหญ่และตองซุซึ่งเป็นประชากรหลักของรัฐฉานในเขตพม่าตอนล่าง แสดงให้เห็นถึงการอพยพเข้ามาใช้แรงงานในภาคต่างๆ ทั้งเกษตรกรรม การเลี้ยงไม้ ฯลฯ

2. เมืองชายแดน: การเก็บภาษีผ่านแดน และการรักษาอำนาจอธิปไตยของรัฐ

ก. ผาปูน⁸

เมืองชายแดนของพม่าที่มีความสำคัญขึ้นมาในช่วงเวลาดังกล่าวคือ เมืองผาปูน เนื่องจากตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าจากพม่ามายังแม่สะเรียงก่อนเข้าสู่ล้านนา อังกฤษส่งเจ้าหน้าที่มาประจำอยู่ 2 คน มีตำราวจึงเป็นคนอาช่าและกะเหรี่ยง การขนส่งสินค้าระหว่างเมืองนี้กับมะละแหม่งอาศัยเรือท้องแบนขนาดเล็กราว 40 ลำ ส่วนใหญ่จะบรรทุกข้าวเปลือก เอชเลอร์ส(ค.ศ. 1891-1892) บันทึกไว้ว่า เส้นทางจากผาปูนไปยังแม่สะเรียงมีกลุ่มโจรอยู่มาก และส่วนใหญ่เป็นพวกฉาน⁹ เนื่องจากที่ตั้งของผาปูนเป็นเมืองชายแดนจึงได้ตั้งสถานีเก็บค่าผ่านทาง ทั้งจากชวานาและพ่อค้าอินเดียได้ปีหนึ่งราว 3,500 รูปี (3,062 บาท) ผาปูนอยู่บนเส้นทางคาราวานวัวต่าง ล่อต่าง และม้าต่างจากยูนนาน จากผาปูนพวกคาราวานจะเลือกเส้นทางเลาะตามฝั่งซ้ายของแม่น้ำสาละวินจนถึงเมืองมะละแหม่ง การค้าระหว่างผาปูนและเชียงใหม่ใน เอชเลอร์สเล่าผ่านคาราวานของพ่อค้าพม่า ที่เดินทางพร้อมกับช้าง 13 เชือก และเข้าทาสอีกราว 80 คน หัวหน้าคาราวานนั่งบนหลังช้างที่มีริมสีทองประดับ อันเป็นร่มที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ให้ไว้¹⁰ คาราวานที่ผ่านผาปูนส่วนหนึ่งคือกลุ่มที่เดินทางมาจากรัฐฉาน โดยมีพ่อค้าฉานลงมาพร้อมวัวต่าง หรือบางครั้งก็นำม้าแถบมาขายที่มะละแหม่ง ม้าเป็นพาหนะที่ใช้กันทั่วไปทั้งที่ย่างกุ้ง มะละแหม่ง และที่มันตะเลย์ ในระหว่างนั้น เอชเลอร์สยังพบกับพ่อค้าไม้ที่เพิ่งเดินทางมาจากเชียงใหม่พร้อมกับช้าง 20 เชือก (Ehlers, 2001: 34, 47, 63)

ข. เชียงตุง

ก่อนที่อังกฤษจะเข้ามายังพม่าตอนบน เชียงตุงเป็นศูนย์กลางการค้าที่เชื่อมการค้าของล้านนา พม่า รัฐฉานกับยูนนานอยู่ก่อนแล้ว กระทั่งเมื่ออังกฤษส่งเสริมตลาดการค้าในพม่าตอนบน ยิ่งทำให้เชียงตุงมี

⁸ คูภาพประกอบ หน้า 70.

⁹ คำว่า “ฉาน” นี้เป็นคำเรียกกว้างๆ หมายถึงคนที่มาจากรัฐฉาน ส่วนใหญ่พวกฉานที่ทำการค้าวัวต่างซึ่งเอชเลอร์สพูดถึงในหลายตอนโดยทั่วไปได้รวมไตใหญ่และตองซุไว้ในกลุ่มคนที่เรียกว่าฉานด้วย.

¹⁰ ใน B.C.R.,Bangkok (1892) พูดถึงการใช้ร่มที่เป็นงานของท้องถิ่น บางครั้งทำจากวัสดุพวกผ้า เส้นใยทองและเงิน ซึ่งนิยมใช้ในหมู่ชนชั้นนำและข้าราชการ อันเป็นเครื่องบ่งบอกฐานะทางสังคมมากกว่าใช้ในเชิงอรรถประโยชน์ (“Report for the Year 1892 on the Trade of the district of Her Majesty’s Consulate-General at Bangkok, B.C.R.,Bangkok,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ): 7.

ความสำคัญมากขึ้นอีก ตลาดที่เมืองเชียงตุงเป็นภาพที่มีชีวิตชีวาอย่างมากในความเห็นของเฮลเลอร์ส และไม่มีแม้แต่วันเดียวที่เชียงตุงจะไม่มีคาราวานเดินทางผ่าน คาราวานเหล่านี้เดินทางมาจากเมืองตาลี และมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่เชียงใหม่ แต่ก็มีคาราวานอีกไม่มากที่มาจากเมืองมณฑะเลย์ โดยใช้เวลาเดินทางราว 22-24 วัน เขาเล่าว่าคาราวานที่มาจากตาลีหรือยูนนานมีหัวหน้าเป็นมุสลิม โดยสังเกตได้จากผ้าโพกบนหัว และพวกเขาจะมีธงเป็นสัญลักษณ์ตลอดการเดินทาง เฮลเลอร์สได้ข้อมูลมาว่าพ่อค้ายูนนานจะต้องจ่ายค่าล่อต่างตัวละ 8 รูปี (7 บาท) ล่อเหล่านี้จะบรรทุกเกลือได้ราว 60 กิโลกรัมต่อตัว เดินทางจากเมืองลา (เขตชายแดนของยูนนาน) มายังเมืองเชียงตุง เมื่อถึงที่นั่นล่อเหล่านี้ยังขายต่อได้ในราคา 15 รูปี (13 บาท) หลังจากที่ได้ขนต่างมาแล้วทั้งสิ้น 17 วัน ส่วนขากลับนั้นพวกเขาต้องจ่ายค่าล่อ 11 รูปี (9 บาท) สำหรับการบรรทุกฝ้าย 60 กิโลกรัมต่อล่อหนึ่งตัวจากเมืองเชียงตุง ซึ่งที่ยูนนานพวกเขาสามารถขายล่อพร้อมกับฝ้ายได้ตัวละ 80 รูปี (70 บาท) เฮลเลอร์สเล่าถึงบรรยากาศของตลาดที่เชียงตุงเพิ่มเติมอีกว่า โดยทั่วไปตลาดที่รัฐฉานจะเข้าทุกๆ 5 วัน และในช่วงเย็นก่อนหน้าวันเข้าตลาด ผู้คนจากทั่วทุกสารทิศจะเดินทางมาถึงพร้อมกับสินค้า และสภาพถนนจะติดขัดไปด้วยผู้คนในเช้ามีดของวันเข้าตลาด ซึ่งเขาคาดคะเนว่าน่าจะมีคนมาชุมนุมกว่า 3,000 คน สินค้าจากภายนอกที่ปรากฏให้เห็นในตลาดเชียงตุงส่วนใหญ่มาพร้อมกับพ่อค้าฉาน¹¹ และพม่า แต่เขาพบว่ามีคนมุสลิมอินเดียปนอยู่ด้วย ตลาดที่เชียงตุงไม่ขาดแคลนสินค้าที่มาจากยุโรป สินค้าของเยอรมัน ได้แก่ กระจก กระจก ซ้อนเงิน มีด ฯลฯ สินค้าของอังกฤษ ได้แก่ ฝ้ายทอ ซึ่งส่วนหนึ่งนำมาจากอินเดีย สินค้าของฝรั่งเศส ได้แก่ กระดาดสี สินค้าของออสเตรีย ได้แก่ ของประดับประดาที่ทำจากขนสัตว์ สินค้าจากสวีเดนและเดนมาร์ก ได้แก่ นมข้นหวาน (เป็นที่นิยมบริโภคทั้งในพม่าและรัฐฉาน) และเสื้อคลุมผ้าไนลอน นอกจากนี้ยังมีไม้ขีดไฟจากญี่ปุ่นและสวีเดน ปืนคาบศิลาขายในราคากระบอกละ 10 รูปี (8.75 บาท) (Ehlers, 2001: 150-151)

เชียงตุงในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้แสดงให้เห็นถึงการกลายเป็นตลาดชายแดน เป็นจุดเชื่อมต่อกับอาณาเขตของจีน และสยาม ขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการค้าขนบนของพม่าที่รับสินค้าต่างประเทศมาจากเมืองท่าทางตอนใต้ เริ่มปรากฏพ่อค้ากลุ่มใหม่ที่เข้ามาแสวงหาประโยชน์จากการนำสินค้าจากภายนอกมาแลกเปลี่ยนกับสินค้าท้องถิ่น สินค้าจำพวกของใช้ในครัวเรือนที่เป็นของยุโรปคงจะแพร่กระจายในหมู่ชนชั้นนำก่อน การใช้สินค้าต่างประเทศเหล่านี้มิได้มีเรื่องอรรถประโยชน์เพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นเรื่องของการแสดงฐานะ รสนิยม การเข้าถึงความทันสมัยผ่านการบริโภค เช่นกันกับกรณีของสิ่งหัตถกรรมจากฝ้าย ที่สามารถขายได้ท่ามกลางสังคมที่ยังผูกพันกับวัฒนธรรมการทออย่างเหนียวแน่น การบริโภคสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายด้านหนึ่งจึงเป็นการต่อสู้กันของวัฒนธรรมเก่าใหม่ที่เกิดการปะทะกันขึ้นใน

¹¹ เฮลเลอร์สกล่าวถึงคนที่มิใช่ชาวจีนที่มีสายเลือดผสมระหว่างคนจีนมุสลิมที่อพยพมาจากยูนนานและมาตั้งรกรากอยู่ที่เชียงตุง กับคนฉาน เขาเรียกคนเหล่านี้ว่า “ฉานจีน” (Ehlers, 2001: 149-150).

ช่วงเวลาดังกล่าว และสินค้าที่เข้ามาและเป็นที่ยอมรับอย่างมข้นหวนก็เป็นที่น่าจับตามองด้วยเช่นกัน ทั้งในแง่ที่ว่ามข้นหวนมาพร้อมกับการบริโภคอาหารแบบใหม่และการสร้างสรรค์สูตรอาหารใหม่ๆ ที่ใช้มข้นหวนขึ้นในกลุ่มคนที่องคั่น

ค. เชียงรุ่ง

เมืองชายแดนอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งจะให้ภาพที่แตกต่างออกไปจากเมืองเชียงตุง คือเมืองเชียงรุ่ง ซึ่งในเวลาดังกล่าวเชียงรุ่งถือได้ว่าอยู่ในเขตการปกครองของจีน และแม้ว่าอังกฤษได้ขยายอำนาจเข้าไปในจีนอยู่ก่อนแล้ว ทว่าการปกครองในพื้นที่ห่างไกลอย่างมณฑลยูนนานยังเป็นเรื่องภายในท้องถิ่น และการติดต่อกับรัฐบาลที่ปักกิ่งก็ยังทำได้ลำบาก เรื่องนี้สะท้อนผ่านการเดินทางของเฮลเลอร์สด้วยเช่นกัน เมื่อวันที่ 6 มีนาคม ค.ศ. 1892 เฮลเลอร์สออกเดินทางจากเชียงตุง มุ่งสู่เชียงรุ่ง เขาเริ่มมีปัญหาเกี่ยวกับคนนำทางชาวยูนนาน 2 คน และพบว่าคนที่องคั่นแทบไม่มีจินตนาการเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศ¹² เขตแดนระหว่างเมืองเชียงตุงกับเมืองเชียงรุ่งอยู่ที่เมืองต้าล่อ¹³ (Talo) หรือเมืองต้าลั่ว (Daluo) ในปัจจุบัน เขาพบว่าจากเมืองเชียงตุงว่า เจ้าฟ้าเมืองเชียงรุ่งถูกชิงราชสมบัติและเกิดสงครามขึ้นในเมือง เฮลเลอร์สตั้งข้อสังเกตว่าคำเรียก “ลื้อ” นั้นเป็นคำเรียกที่คนฉานทางตอนใต้ของเชียงรุ่งรวมถึงคนพม่าเรียกคนฉานที่เมืองเชียงรุ่ง คนลื้อที่เชียงรุ่งมีรอยสักเหมือนพวกฉาน ทว่าพวกเขามีสีผิวที่สว่างกว่า ในเวลานั้นสินค้าของเชียงรุ่งคือกระดาษที่ผลิตจากเยื่อไม้

3. พิจารณาการปะทะสังสรรค์ทางอำนาจบริเวณชายแดน

จากข้อมูลที่นำเสนอไว้ข้างต้น จะเห็นว่าอำนาจของรัฐบาลกลางที่ปักกิ่งแทบไม่มีผลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในเขตเมืองเชียงรุ่ง เช่นที่เมืองสูง ซึ่งเป็นเมืองที่ต้องผ่านเมื่อเดินทางจากเชียงตุงเข้าสู่เชียงรุ่ง เขาพบว่าชาวเมืองที่นี่จะหนีขึ้นภูเขาทุกครั้งทีรู้ข่าวว่าจะมีคนมาเก็บภาษี ซึ่งกรณีของเมืองเชียงรุ่งและเชียงตุงมีประเด็นในเชิงเปรียบเทียบที่น่าสนใจ กล่าวคือ ในช่วงเวลาที่อังกฤษเข้าไปมีอิทธิพลทั้งในจีนและพม่า การแทรกแซงเข้าไปของอำนาจอาณานิคมระหว่างสองเมืองนี้แตกต่างกันมาก ทั้งนี้เนื่องจากวิธีคิดในการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลาง ทำให้เชียงรุ่งดำรงตำแหน่งแห่งที่เมืองชายขอบที่อิทธิพลทางการค้าของจีนยังมีได้

¹² จินตนาการเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศในที่นี้หมายถึง ความเข้าใจเกี่ยวกับสันฐานของโลก ดิน ฟ้า แม่น้ำ ภูเขา ตามโลกทัศน์สมัยใหม่ ซึ่งเป็นส่วนประกอบสำคัญของการสร้างแผนที่ การกำหนดระยะทาง การกำหนดขอบเขตที่ชัดเจน เช่นในช่วงเวลาดังกล่าวอังกฤษได้กำหนดเขตแดนระหว่างพม่ากับจีนที่เมืองต้าล่อ.

¹³ ต้าล่อ ตามความหมายในตระกูลภาษาไท (Dai) หมายถึงท่าเรือข้ามฟากของกลุ่มคนหลากหลายพันธุ์ แม่น้ำต้าล่อเป็นแม่น้ำสาขาหนึ่งของแม่น้ำโขง มีความกว้างราว 30 เมตร ในอดีตแม่น้ำต้าล่อเป็นเส้นทางในการขนส่งสินค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าชา Pu'er จากสิบสองปันนาจะต้องผ่านเมืองนี้ แหล่งที่มา: www.chinalandscapes.com รูปประกอบหน้า 42 เมืองต้าล่ออยู่บนเส้นทางการค้ายูนนาน-พม่า และยูนนาน-ล้านนา ซึ่งเป็นเส้นทางการค้าของพวกคาราวานล่อต่าง และคาราวานล่อจะต้องมาชุมนุมที่เมืองนี้เพื่อนำล่อข้ามแม่น้ำโขงไปยังซือเหมา และอาศัยเรือข้ามฟากจากเมืองนี้ ต้าล่อจึงมีความหมายว่าเป็นท่า(เต้า)ที่มีล่อมาลงเรือข้ามฟากด้วย ในบันทึกของเฮลเลอร์ส (ค.ศ. 1891-1892) เมื่อเดินทางไปเมืองนี้ และคำนวณว่าแต่ละปีมีล่อข้าม ไป-กลับ แม่น้ำโขงราว 15,000 ตัว (Ehlers, 2001: 189-190).

ส่งผลมาถึงมากนัก ขณะที่เชียงตุงภายใต้การจัดการของพม่าในอาณานิคมของอังกฤษนั้น เปลี่ยนสถานะเป็น ศูนย์กลางการค้าชายแดนที่เชื่อมต่อกับพรมแดนของจีน เมื่อเฮลเลอร์เดินทางผ่านเมืองทั้งสอง จึงพบว่าที่ เชียงตุงมีเงินรูปีเข้าไปในตลาดค่อนข้างแพร่หลาย ขณะที่เชียงรุ่งกลับ ไม่มีให้เห็น การค้าที่เชียงรุ่งยังคงอาศัย การแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้า หรือไม่เช่นนั้น ผู้ซื้อก็จะจ่ายเป็นแร่เงิน ฉะนั้นทั้งที่เชียงตุง และเชียงรุ่งจึงมี คนที่ทำอาชีพรับหลอมแร่เงิน โดยจะหลอมเศษเงินชิ้นเล็กชิ้นน้อยเข้าด้วยกัน

เส้นทางระหว่างเมืองเชียงตุงและเชียงรุ่ง ต้องผ่านเมืองไฮ ซึ่งเป็นเมืองที่มีทำเลอยู่ในระดับความสูง 1,200 เมตร เมืองนี้มีแม่น้ำฮ่าไหลผ่าน ชาวเมืองไฮปลูกข้าวและชา โดยทำเลแล้วเมืองนี้มีพื้นที่ลาดที่เหมาะสม แก่การปลูกชา ระหว่างที่ปาวีกับคณะไปถึงเมืองไฮ (เมษายน ค.ศ. 1891) พบว่าชาวเมืองกำลังเริ่มเก็บเกี่ยว ชา¹⁴ ชาของเมืองไฮเป็นที่มาของรายได้และความมั่งคั่ง ปาวีตั้งข้อสังเกตว่าทั้งที่อยู่ในช่วงบ้านเมืองไม่สงบ พวกพ่อค้ายังคงเดินทางโดยปราศจากความกังวลเรื่องความปลอดภัย สำหรับชาวบ้านทั่วไปพวกเขามีความ พร้อมในการอพยพโยกย้าย หากเกิดความวุ่นวายขึ้น พวกเขาจัดเตรียมสัมภาระที่พร้อมสำหรับเดินทางทันที โดยอาศัยติดตามสถานการณ์จากคาราวานที่ผ่านไปมา ปาวีได้พูดคุยกับเจ้าหน้าที่ซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐบาล จีน จึงรู้ว่าไม่มีการเก็บภาษีชาเมือง เพราะถือว่าเป็นการค้าที่อยู่ภายใต้อำนาจของท้องถิ่น (Pavie, 1999a: 483-490)

ในกรณีนี้จะพบว่าบางครั้งเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นก็อ้างอิงอำนาจรัฐเพื่อวัตถุประสงค์บางอย่าง ที่น่าสนใจ คือเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นมิได้อ้างอิงอำนาจรัฐสมัยใหม่เพื่อจัดการกับคนพื้นเมือง หรือพ่อค้าที่เดินทางค้าขาย ประจำและต้องข้ามพรมแดน แต่กลับอ้างอำนาจรัฐกับชาวตะวันตกที่เชื่อมั่นในรัฐสมัยใหม่ กระทั่งไม่สามารถปฏิเสธกฎเกณฑ์ เงื่อนไข ที่รัฐกำหนดขึ้น เช่น กรณีที่เฮลเลอร์ส พยายามจะใช้การเจรจาต่อรองเพื่อ ข้ามเขตแดนกับทหารรักษาด่านที่เมืองต้าล้อ เพื่อจะเดินทางต่อไปยังตาลี ทว่าเขาไม่มีหนังสือเดินทาง และ ไม่สามารถแก้ไขปัญหาในระยะเวลาอันใกล้ได้ เนื่องจากการติดต่อทางโทรเลขระหว่างเชียงใหม่กับ กรุงเทพฯ เกิดปัญหา และการติดต่อทางจดหมายต้องใช้เวลามากกว่า 14 วัน และหากเขาคาดหวังการตอบรับ จากรัฐบาลจีนที่ปักกิ่งก็ต้องใช้เวลาอีกอย่างน้อย 2 เดือน เฮลเลอร์สเล่าว่าเขาหมดหนทางที่จะเข้าไปถึงยูน นาน เพราะไม่สามารถขอเดินทางร่วมกับคาราวานของฮ่อได้ เพราะหัวหน้าคาราวานอ้างว่าหากเขาพา เฮลเลอร์สข้ามพรมแดนไปพวกเขาจะต้องโทษตัดหัว ขณะเดียวกันทหารรักษาด่านยังคงยืนกรานอย่างหนักแน่นว่า เขาไม่สามารถเดินทางต่อไปได้ต้องรอคนของรัฐบาลซึ่งจะเดินทางมาในไม่ช้า เฮลเลอร์สอยู่รอ

¹⁴ จากบันทึกเรื่องนี้สอดคล้องกับข้อมูลอื่นที่ว่า คาราวานล่อลวงม้าต่างจากที่ลงไปค้าขายตอนล่าง จะเร่งเดินทางกลับให้ทัน ก่อนสิ้นเดือนเมษายน เพราะนอกจากจะเข้าสู่ช่วงฤดูฝนทำให้การเดินทางยากลำบากและทำให้สินค้าเสียหายแล้ว ยังพอดี กับฤดูกาลในภาคเกษตรกรรม คือการเก็บเกี่ยวชา และการปลูกข้าว แต่ก็เชื่อว่าคาราวานทุกขบวนจะกลับบ้านได้ทันเวลา ปาวี พบคาราวานหลงฤดูที่เชียงราย เชียงแสน ซึ่งเพิ่งเดินทางมาจากพม่าและลาวตะวันตก (เชียงใหม่, ระแหง) กำลังมุ่งหน้าสู่ ยูนนานทั้งที่เข้าสู่เดือนพฤษภาคมแล้ว.

คำตอบอีกหลายวันเมื่อไม่มีความหวังในการเดินทางต่อไปยังตาดี เขาจึงต้องเปลี่ยนแผนการเดินทางไปยังตั้งเกียแทน ระหว่างที่พักอยู่ที่เมืองเชียงรุ่งเขาพบกับคาราวานล่อต่างที่กำลังจะกลับบ้านที่ยูนนาน พร้อมล่อ 1,200 ตัว กำลังรอข้ามแม่น้ำโขง (Ehlers, 2001: 98, 189)¹⁵

ก. กระบวนการต่อรองกับอำนาจของพวกพ่อค้าผ่านเรื่องเล่า

เรื่องเล่าเกี่ยวกับโจรสลัดตามเส้นทางการค้าด้านตะวันตกของล้านนา ตั้งแต่แนวชายแดนด้านแม่สะเรียงเรื่อยไปจนถึงเขตติดต่อระหว่างเมืองเชียงแสนกับเชียงตุง เป็นเรื่องที่น่าคิดเดินทางคนแล้วคนเล่าบันทึกไว้ เรื่องเล่าเหล่านี้ไม่สามารถหาที่มาหรือข้อมูลที่แน่ชัดได้ ทว่าหากพิจารณาเรื่องเล่าเหล่านี้เป็นเสมือนเครื่องมือของผู้ที่ไร้อำนาจ จะมองเห็นกระบวนการทำงานของมันได้อย่างน่าสนใจ เนื่องจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับโจรสลัดนั้นสะท้อนโดยตัวมันเองว่าเป็นพื้นที่ที่อำนาจรัฐไม่สามารถเข้าไปควบคุมจัดการได้ เป็นพื้นที่ที่อยู่ในอำนาจ และการจัดการของกลุ่มที่ได้ชื่อว่าเป็นโจรสลัด ซึ่งเท่าที่อ้างถึงมีทั้งฉาน เงี้ยว ไตใหญ่

บันทึกของเฮลเลอร์ส (ค.ศ. 1891-1892) เมื่อครั้งเดินทางสำรวจและต้องการเดินทางจากเชียงแสนไปยังเชียงตุง เขาได้รับคำเตือนจากแมคกิลวารี (Daniel McGilvary)¹⁶ เรื่องเส้นทางเมื่อข้ามเขตแดนของสยามออกไปจะมีกลุ่มโจรสลัดซึ่งเป็นพวกฉาน (Ehlers, 2001: 117-118) ในตอนนี้จะเห็นว่าพลังของเรื่องเล่าขึ้นอยู่กับขอบข่ายที่จะกำหนดได้ว่าใครคือผู้กุมเรื่องราว เรื่องทั้งหมดอาจเริ่มต้นจากข่าวลือ แต่ก็มีพลังมากพอที่จะยับยั้งการเดินทางของพ่อค้าที่ไม่มีเรือขายหรืออิทธิพลของคนที่คุมเส้นทางดังกล่าวอยู่ นั่นหมายความว่าเรื่องเล่าทั้งหมดนี้ ทำงานอยู่บนฐานของการสร้างความหวาดกลัวให้กับใครก็ตามที่ไม่สามารถอ้างอิงตนเองกับกลุ่มที่คุมเส้นทางการค้าดังกล่าว ซึ่งแน่นอนว่าคือพวกฉาน ทว่าพลังของเรื่องเล่าเพื่อสร้างความกลัวไม่ได้ทำหน้าที่ของมันเมื่อเล่าสู่ชาวตะวันตกที่เชื่อมั่นในตนเองเหนือสิ่งอื่นใด เช่น กรณีของเฮลเลอร์สเขามีได้ล้มเลิกแผนการเดินทาง แม้ว่าขณะเดินทางที่ออกจากเชียงใหม่มาด้วยกันได้แยกตัวออกไปไม่ร่วมเดินทางต่อ การเดินทางต่อจากนี้จึงเหลือเพียงล่อต่าง 3 ตัว กับชายฉกรรจ์อีก 5 คนเท่านั้น ซึ่งประกอบไปด้วยพ่อค้ายูนนาน 2 และพ่อค้าฉานอีก 3 สิ่งนี้เฮลเลอร์สอาจไม่คาดคิดซึ่งเขาเองก็ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้คือ พ่อค้ายูนนานและฉานที่ร่วมเดินทางกับเขา อาจเป็นกุญแจสำคัญในการพลิกสถานการณ์จากสภาวะราบรื่น เป็นไม่ราบรื่นได้ทุกเมื่อตลอดการเดินทาง จากบันทึกชิ้นนี้ทำให้เห็นการทำงานของเรื่องเล่าที่มีต่อคนกลุ่มอื่นที่มีชนยูนนานและฉานอย่างชัดเจน (เป็นข้อยกเว้นสำหรับชาวต่างชาติที่เดินทางสำรวจ

¹⁵ การเดินทางของเฮลเลอร์ส มีอุปสรรคตั้งแต่ยังไม่เริ่มเดินทาง เนื่องจากไม่สามารถหาคนนำทางได้ ซึ่งในท้ายที่สุดเขาได้รับความช่วยเหลือจาก นายเลียวโนเวนส์ (Louis T. Leonowens) ซึ่งเวลานั้นเป็นที่รักของพวกเจ้านายท้องถิ่นและหัวหน้าคาราวาน นายเลียวโนเวนส์ สนใจแผนการเดินทางของเฮลเลอร์ส และสามารถเกลี้ยกล่อมหัวหน้าคาราวานฮ่อที่ตกลงว่าจะพาเฮลเลอร์สไปถึงตาดีพร้อมกับข้าวของต่างๆ และค่าจ้างอีก 400 รูปี (350 บาท) ราคานี้รวมสัตว์ต่างและคนร่วมทาง (Ehlers, 2001: 99).

¹⁶ แมคกิลวารี เป็นมิชชันนารีชาวอเมริกันคนแรกที่มาเผยแผ่ศาสนาคริสต์นิกายเพรสไบทีเรียนที่เมืองเชียงใหม่ ค.ศ. 1868.

อาจด้วยเหตุผลที่พวกเขาเชื่อว่าตนเองเดินทางเพื่อวัตถุประสงค์อื่น และไม่ใช่เป้าหมายของกลุ่มโจร) ส่วนพวกขุนนางและฉันทัน เราสามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่าพวกเขายังคงทำการค้าเป็นปกติ และคนกลุ่มนี้เองที่น่าจะเป็นคนปล่อยข่าวลือ และสร้างเรื่องเล่าต่างๆ ขึ้นมา

ตัวอย่างเรื่องเล่าอีกเรื่องคือ กรณีเมืองเลน ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่บนเส้นทางการค้าจากเชียงแสนขึ้นไปตอนบน เช่นเรื่องเล่าของเจ้าสุริวงค์ ภายหลังที่นำช้างจากเมืองสิงไปขายที่เชียงใหม่ ระหว่างที่ผ่านเมืองเลนก็ถูกโจมตีจากกลุ่มโจรซึ่งพยายามจะยึดเอาม้าไปและฆ่าเจ้าสุริวงค์ นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าว่าคนลาวจากเมืองเลนมาหาซื้อฝิ่นก็ถูกสังหารหมู่ บ้านทีกของปาวีตั้งข้อสังเกตว่าเรื่องเล่าเหล่านี้พอมีมูลเพราะสอดคล้องกับการอพยพของชาวเมืองส่วนหนึ่งหนีจากฝั่งขวาของแม่น้ำโขงไปหาที่อยู่ที่ปลอดภัย (Pavie, 1999a)

พวกพ่อค้ายังต้องรองผ่านบทบาทในการกุมข้อมูลข่าวสาร เนื่องจากคนกลุ่มนี้เดินทางไปยังที่ต่างๆ จึงมีโอกาสรับรู้ข้อมูลจากทั่วทุกสารทิศ การสอบถามข้อมูลข่าวสารจากพวกพ่อค้าจึงเป็นวิธีการเดียวที่มีความเป็นไปได้มากที่สุด อย่างไรก็ตามพวกพ่อค้าก็เลือกที่จะให้ข้อมูลทั้งจริงและเท็จขึ้นอยู่กับสถานการณ์และกลุ่มที่พวกเขาต้องการต่อรอง เช่นเมื่อชาวตะวันตกอย่างเฮลเลอร์ต้องการรู้ข้อมูลเกี่ยวกับเมืองเชียงตุงได้ถามไถ่จากพวกฉันทันที่เดินทางมากับกองคาราวาน สิ่งที่เฮลเลอร์สพบคือ ความสับสนของข้อมูลเนื่องจากพวกเขาให้ข้อมูลไม่ตรงกัน และเขาได้ข้อสรุปอย่างหนึ่งว่าคนฉันทันจะตอบคำถามเหมือนเล่นตลกและปิดบังข้อเท็จจริง และสุดท้ายเขาก็ได้รับคำแนะนำจากหัวหน้าคาราวานที่เป็นคนพม่า และรู้ว่าเจ้าฟ้ายังอยู่ที่เมืองเชียงตุง และท้ายที่สุดเฮลเลอร์สอาศัยข้อมูลที่ จี.เจ. ยังฮัสแบนด์ (G. J. Younghusband) ซึ่งเขียนถึงเชียงตุงไว้เมื่อ ค.ศ. 1888 ข้อมูลบางส่วนค่อนข้างคลาดเคลื่อนกันมาก เช่น ตัวเลขประชากรของเชียงตุง ยังฮัสแบนด์บันทึกไว้เมื่อ ค.ศ. 1888 ว่าประชากรทั้งหมดไม่มากไปกว่า 7,000 คน (Younghusband, 2005: 27) ส่วนข้อมูลที่เขาเก็บได้ในระหว่างการเดินทางคือ ประชากรของเชียงตุงเมื่อ ค.ศ. 1892 มีประมาณ 2,000 คน ประมาณ 500 หลังคาเรือน โดยชายที่มีครอบครัวแล้วต้องเสียภาษี 2 รูปี/ปี(1.75 บาท) ส่วนพวกที่เป็นข้าราชการหรือทำงานให้กับเจ้าฟ้าได้รับการยกเว้นภาษี เฮลเลอร์สตั้งข้อสังเกตว่าชาวเมืองเชียงตุงยังคงให้ความเคารพนับถือเจ้าฟ้ามากกว่าอำนาจของอังกฤษ จะเห็นว่าในช่วงเวลาปลาย คริสต์ศตวรรษที่ 19 เชียงตุงยังไม่ถูกแทรกแซงจากอังกฤษในด้านการเมืองการปกครองมากนัก ยังคงปล่อยให้การเก็บผลประโยชน์เป็นเรื่องของเจ้าฟ้า (Ehlers, 2001: 142) ซึ่งสถานการณ์เช่นนี้ถือว่ามีลักษณะร่วมและคล้ายคลึงกับกรณีของสยามกับล้านนา เพราะเป็นช่วงที่รัฐสยามยังคงรักษาทำทีกับเจ้านายท้องถิ่น เช่น ยังปล่อยให้มีการยกเว้นภาษีแก่เจ้านาย หรือยังปล่อยให้เจ้านายและบุตรหลานมีตำแหน่งแห่งที่ทางการเมือง

การเดินทางของเฮลเลอร์สในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เข้าไปยังดินแดนตอนใน ทำให้พบว่าในหลายพื้นที่ ทั้งกรณีของเชียงตุง เชียงรุ่ง อำนาจของของอาณาจักรและชาวตะวันตกยังไม่เป็นที่ประจักษ์ชัด ในหมู่คนพื้นเมือง ทั้งนี้เนื่องจากอังกฤษยังคงให้สิทธิแก่เจ้าฟ้าในการดำรงตำแหน่งและการปกครอง ทว่าต้องส่งบรรณาการให้กับอังกฤษแทนราชสำนักพม่าดังธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติ สำหรับกลุ่มพ่อค้าพวกเขาอยู่

ในช่วงของการศึกษาทำที่ของชนชั้นนำเก่าคือพวกเจ้าฟ้าทั้งหลาย กับชนชั้นนำใหม่ซึ่งไม่ใช่เฉพาะชาวตะวันตกเท่านั้น แต่ยังรวมถึงพวกพ่อค้า นายหน้าเงินกู้ และข้าราชการที่อยู่ในบังคับของอังกฤษและเริ่มขยายเข้ามาประกอบกิจการในเขตพม่าตอนบน

เมื่อเปรียบเทียบกับเขตพม่าตอนล่างและตอนกลาง ผู้คนในแถบนี้ได้บทเรียนจากอำนาจของรัฐสมัยใหม่ผ่านระบอบอาณานิคมตั้งแต่ช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 แล้ว เช่นในกลุ่มผู้นำมีความเข้าใจในเรื่องการถือหนังสือเดินทาง อย่างไรก็ตามอำนาจรัฐก็ไม่ได้ทะลุทะลวงทุกเรื่อง เช่นกรณีเรื่องเล่าเกี่ยวกับโจรสล่ายในบันทึกของบาสเตียน (ค.ศ. 1861-1862) ในพม่า โดยเขาออกเดินทางจากเมืองชะเวอู่เมืองตองอูพร้อมกับวัฑเทียมเกวียน ในวันที่ 26 เมษายน ค.ศ. 1862 ซึ่งเวลานั้นเริ่มมีพายุฝน การแสดงหนังสือหนังสือเดินทางของเขาต่อผู้นำท้องถิ่น ทำให้บาสเตียนได้รับความช่วยเหลือทั้งจากชาวพม่าและผู้นำชุมชนในที่ต่างๆ เขาให้ข้อมูลว่าชาวพม่าต้องเสียภาษีให้กับกษัตริย์ครัวเรือนละ 3 รูปี/ปี ส่วนบ้านของคนที่มีฐานะจะต้องเสีย 15-20 รูปี/ปี (13-17.5 บาท)

การเดินทางของบาสเตียนในบางช่วงต้องเลี้ยวเส้นทางบกไปใช้เส้นทางน้ำด้วยเหตุผลเรื่องโจรสล่าย เช่นเส้นทางจาก Zinsach-jao (ไม่ปรากฏอยู่ในแผนที่) ไปยังตองอู บาสเตียนได้ข้อมูลจากพ่อค้ามุสลิมอินเดียที่เพิ่งเดินทางมาถึง Zinsach-jao พร้อมกับคาราวานขนาดใหญ่จากตองอูว่า พวกเขาถูกปิดล้อมจากพวกโจร 2 วัน 2 คืน โดยไม่สามารถไปไหนได้ จาก Zinsach-jao คณะของบาสเตียนต้องทวนแม่น้ำสะโตงขึ้นไปยังที่ราบสูงฉานซึ่งอยู่ไม่ไกลนัก เป็นไปได้ว่าเส้นทางดังกล่าวเป็นที่รู้จักของคนเดินทางว่าควรเลี้ยวไปใช้เส้นทางน้ำมากกว่าทางบก และตามบันทึกของบาสเตียน Zinsach-jao เป็นแหล่งต่อเรือ ซึ่งมีชาวมอญจากพะโคมาทำงานเล็กน้อย โดยพวกเขาติดตามหัวหน้ามาทำงานที่นี่ และมักร้องเพลงที่ทำให้คิดถึงบ้านของตัวเอง นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าอินเดียมุสลิม ซึ่งใช้ภาษาทมิฬในการเขียนตัวแลกเงินเข้ามาเสนอขายของใช้จุกจิกให้กับบาสเตียน และอ้างว่าพี่ชายของเขาทำการค้าอยู่ที่ตองอู แต่สิ่งที่บาสเตียนกำลังเผชิญอยู่ในระหว่างการเปลี่ยนเส้นทางบกไปเป็นเส้นทางน้ำนั้นคือ เขาไม่สามารถขายม้า วัฑ และเกวียนเพราะไม่สามารถหาคนซื้อได้ที่ Zinsach-jao

จากปรากฏการณ์ดังกล่าว ทำให้มองเห็นการสร้างอาณาเขตหรือการสร้างอิทธิพลเพื่อจำกัด ควบคุม และสร้างเงื่อนไขการต่อรอง ของพวกที่ทำการค้าในเขตภาคพื้นทวีป เป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของการค้าก่อนการเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่ ซึ่งเป็นลักษณะของการจัดตั้งกองกำลังขึ้นเองภายในกลุ่มเพื่อดูแลกลุ่มที่จัดว่าอยู่ในเครือข่ายเดียวกันและจำกัดหรือสกัดกลุ่มที่อยู่นอกเครือข่าย หรือไม่สามารถต่อรองแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างกันได้

ค. ระบอบอาณานิคมฝรั่งเศสและคณะสำรวจแม่น้ำโขง

ระบอบอาณานิคมฝรั่งเศสในบริเวณที่เรียกว่าโคชินจีน (Cochinchina) (เวียดนามตอนใต้) เริ่มขึ้นจากความคิดการแข่งขันทางผลประโยชน์ระหว่างเจ้าอาณานิคมอังกฤษและฝรั่งเศส ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 อังกฤษเข้าไปมีอิทธิพลทางการค้าบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกของจีน ขณะที่ฝรั่งเศสฝืนถึงเส้นทางตามแม่น้ำโขงจากด้านตะวันตกของจีนลงมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป อังกฤษยังมีแผนการจะเปิดประตูการค้าที่กว้างขวางและตลอดลุ่มน้ำแยงซี การแข่งขันที่สัมพันธ์กับนโยบายการค้าทางน้ำทำให้ฝรั่งเศสคิดจะครอบครองบริเวณปากแม่น้ำโขงและแม่น้ำแดงในเวียดนาม รวมถึงเข้าไปมีอิทธิพลในเวียดนามจนถึงฝั่งทะเลจีนใต้ เหตุการณ์ครั้งสำคัญคือวิกฤตการณ์อ่าวตังเกี๋ยในปี ค.ศ.1873 ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังการสำรวจลุ่มน้ำโขงช่วงปี ค.ศ.1866-1868 ของทีมสำรวจที่นำโดย เดอ ลาเกร (Ernest Doudart de Lagree) และฟรองซีส การ์นิเย (Francis Garnier) บนเส้นทาง 2,000 กิโลเมตร และได้ข้อสรุปว่าไม่สามารถใช้แม่น้ำโขงเป็นเส้นทางเข้าสู่จีนได้ การสำรวจครั้งนี้ยังได้พบว่ามีการค้าไหม ชา และสิ่งทอที่ส่งออกจาก ยูนนานมาตามเส้นทางแม่น้ำแดง (Brocheux and Hemery, 2009: 9, 28)

การแข่งขันระหว่างฝรั่งเศสกับอังกฤษจึงเริ่มขึ้นและเข้มข้นขึ้นทุกขณะ มีการวิ่งเต้นให้บรรดานักธุรกิจชาวฝรั่งเศสที่อยู่ในจีนสนับสนุนนโยบายของฝรั่งเศสในอินโดจีน ฌอง เดอปุยส์ (Jean Dupuis) คือบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ เดอปุยส์เข้าไปประกอบกิจการในจีนภายหลังสงครามฝิ่นครั้งที่สอง (ค.ศ. 1858-60) เขาเคยให้การสนับสนุนจีนในการปราบปรามกบฏมุสลิมทางตอนใต้ที่เกิดขึ้นช่วงปี ค.ศ.1855-1873¹⁷ และในปี ค.ศ.1873 เดอปุยส์สามารถล่อลวงชาวฮกเกี้ยนเข้าไปยังจีนผ่านทางแม่น้ำแดงไปถึงเมืองคุนหมิงได้สำเร็จ เดอปุยส์กับเพื่อนร่วมทางซึ่งเป็นชาวจีนใช้เส้นทางเดินเรือตามแม่น้ำแดงเข้าไปยังจีน โดยมีเป้าหมายที่จะกระจายสินค้าของยุโรปเข้าไปยังตลาดดินแดนตอนใน รวมถึงความหวังที่จะเปิดเหมืองแร่ในยูนนาน และทำให้พื้นที่ดังกล่าวอยู่ในเขตการค้าของชาวยุโรปภายใต้การควบคุมของฝรั่งเศส แผนการณ์ทางเศรษฐกิจของเขาได้รับการตอบรับจากผู้ปกครองโคชินจีนเวลานั้นคือ มารี จูสต์ ดูเปร (Admiral Marie-Jules Dupre) เขาเรียกให้การ์นิเยเข้าร่วมในภารกิจสำรวจเส้นทางแม่น้ำแดงครั้งใหม่นี้พร้อมกำลังคนอีก 222 คน

¹⁷ หลังจากเหตุการณ์ความวุ่นวายทางการเมือง เมื่อพวกมุสลิมลุกขึ้นต่อต้านอำนาจรัฐครั้งนั้น นำมาสู่ความบาดหมางระหว่างพวกพ่อค้าฮั่นและหุย ดังข้อสังเกตของเฮย์เลอร์ส (ค.ศ. 1891-1892) เกี่ยวกับคาราวานจากยูนนานที่เขาพบว่า บางครั้งก็มีหัวหน้าเป็นคนจีนและไม่มีคณะติดตามที่เป็นคนมุสลิมเลย เมื่อได้พูดคุยแลกเปลี่ยนกันจึงรู้ว่า จีนฮั่นได้เกิดความเกลียดชังคนมุสลิมขึ้นหลังจากเหตุการณ์กบฏมุสลิมในยูนนานครั้งล่าสุด ครอบครัวของคนจีนฮั่นที่เฮย์เลอร์สได้สนทนาคด้วย ให้ข้อมูลว่า ครอบครัวของเขาซึ่งประกอบด้วยพี่ชายและพี่สาวทั้งหมดถูกฆ่าตาย การแบ่งกลุ่มจีนฮั่นและหุยนี้เป็นการแบ่งตามศาสนา ซึ่งคนทั้งสองกลุ่มนี้เมื่อเข้ามาสัมพันธ์กับถิ่นฐานของคนไตและไท ก็ถูกเรียกว่า “ฮ่อ” ทั้งหมด.

ทว่าปฏิบัติการครั้งนี้ประสบความสำเร็จล้มเหลว ภายหลังจากการนิยเอถูกสังหารโดยกองกำลังของฮ่อซงคำ¹⁸ (Brocheux and Hemery, 2009: 28-29)

อย่างไรก็ตามฝรั่งเศสมิได้ล้มเลิกแผนการดังกล่าวลง หลังจากคณะของการนิเย ทีมสำรวจยังมีอีกหลายชุด และทำการสำรวจต่างช่วงเวลาอีก ในจำนวนนั้นทีมของ ฌอง มารี โอกุสต์ ปาวิ ได้รับความสนใจและถือว่าเป็นคณะสำรวจที่มีความสำคัญมากคณะหนึ่ง การสำรวจครั้งนี้ทั้งบันทึกไว้ให้ผู้สนใจได้ศึกษามากมาย ซึ่งทำให้พบว่าท้ายที่สุดแล้ว การแข่งขันของฝรั่งเศสและอังกฤษเพื่อค้นหาเส้นทางที่เข้าไปยังจีนทางตอนใต้ นั้น มาจากแรงกระตุ้นที่สำคัญของระบบเศรษฐกิจเสรี คือการหาตลาดใหม่ในการระบายสินค้าพร้อมกับหาแหล่งวัตถุดิบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งยูนิอันได้ชื่อว่าเป็นแหล่งที่มีสินแร่มีค่าอยู่มากและยังไม่มีมีการสำรวจและนำมาใช้อย่างจริงจัง สิ่งเหล่านี้สะท้อนอยู่ในปลายปากกาของนักสำรวจ และความกระหายใคร่รู้ของพ่อค้าที่ลงทุนจัดทีมสำรวจขึ้นเอง พวกเขามุ่งสนใจหาตำแหน่งแห่งที่ของแร่มีค่าจากคำบอกเล่าของคนท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็บันทึกเรื่องตลาด สินค้า ตามเส้นทาง และพบข้อเท็จจริงอย่างหนึ่งว่าการบริโภคของคนท้องถิ่นไม่ได้มากพอที่จะสร้างมูลค่าให้กับการค้าในเขตดินแดนตอนใต้ โดยภาพรวมเบื้องหลังของการแข่งขันทางอำนาจระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสเป็นเรื่องของการแสดงแสนยานุภาพ มากพอๆ กันกับการแข่งขันในด้านเศรษฐกิจ

ตัวอย่างเรื่องการแข่งขันกันแสดงแสนยานุภาพ มิได้เกิดขึ้นเฉพาะกรณีฝรั่งเศสกับอังกฤษเท่านั้น เช่นเหตุการณ์ปราบฮ่อ เป็นตัวอย่างหนึ่งที่ทำให้เห็นว่าสยามเข้าร่วมในสนามของการปะทะสังสรรค์ทางอำนาจ เกี่ยวกับการจัดการพื้นที่ชายแดน หรือบริเวณที่อำนาจรัฐไม่ชัดเจนอยู่เดิม ดังปรากฏคำว่าสองฝ่ายฟ้าสามฝ่ายฟ้าในบริบทของรัฐก่อนสมัยใหม่ บันทึกของกูเปต์ (P. Cupet, 2000)¹⁹ ซึ่งเดินทางสำรวจในปี ค.ศ.

¹⁸ ฮ่อเป็นคำเรียกที่ผู้คนทั้งในแถบล้านนา ลาวล้านช้างใช้เรียกกลุ่มคนที่มาจากตอนบนทั้งจากยูนิอันและมณฑลใกล้เคียง คนกลุ่มนี้เข้ามาติดต่อกับชาวตามเส้นทางยูนิอัน-ล้านช้างมาเป็นเวลาช้านานแล้ว เมื่อเกิดความเคลื่อนไหวของกลุ่มคนที่มาจากตอนบนช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งแท้ที่จริงแล้วเป็นผลพวงของกลุ่มกบฏมุสลิมบริเวณตอนใต้ของจีน ช่วงปี ค.ศ.1855-1873 เมื่อกองกำลังเหล่านี้เคลื่อนตัวลงมาได้มายังเวียดนาม ลาว คนลาวก็เรียกคนเหล่านี้ว่าฮ่อ ความเป็นมาของฮ่อในหัวเมืองลาว ได้รับการอธิบายไว้ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 9 มีความตอนหนึ่งกล่าวถึงจีนพวกหนึ่งมีหัวหน้าเป็นชาวมณฑลกังไส ใช้ธงเหลืองเป็นสัญลักษณ์เริ่มเคลื่อนไหวตั้งแต่ปี ค.ศ.1863 อีกกลุ่มมาจากเมืองลาวกาย (เล่ากาย) ใช้ธงดำเป็นสัญลักษณ์ ในช่วงแรกกองกำลังของจีนเมืองเสวทวนร่วมกับกองกำลังเวียดนามจากตั้งเกียบปราบฮ่อไปหลายครั้ง กระทั่งในปี ค.ศ.1873 กองกำลังของฮ่อเริ่มขยายเข้ามาทางเมืองเชียงขวางในเขตเมืองพวน กระทั่งเข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำในปีต่อมา และเริ่มเกิดสงครามปราบฮ่อหลายครั้งของสยาม โดยการปราบฮ่อครั้งแรกเกิดขึ้นในปี ค.ศ.1875 (กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ, 2507).

¹⁹ กูเปต์เป็นหนึ่งในสมาชิกของคณะสำรวจปาวิ ในบันทึกของเขาอ้างถึงส่วนที่ปาวิบันทึกไว้ค่อนข้างมาก โดยเฉพาะเรื่องราวที่เขียนถึงการเคลื่อนไหวของฮ่อในหัวเมืองลาว ขณะเดียวกันปาวิก็เขียนถึงกูเปต์ในลักษณะชื่นชม เป็นผู้ร่วมงาน

1888 อันเป็นช่วงเวลาที่เกิดความเคลื่อนไหวของฮ่อในบริเวณหัวพัน ลิบสองจุไท ตอนที่กูเปต์เดินทางผ่านไปยังหัวพัน (แขวงหัวพัน) เขาได้กล่าวถึงความเสียหาย การคุกคามของพวกฮ่อ และกล่าวถึงหัวพันที่แม้จะเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้าคือส่งบรรณาการทั้งด้านเวียดนามและลาว (หลวงพระบาง) ทว่าคณะสำรวจชาวฝรั่งเศสต้องการย้ำว่าเมืองสองฝ่ายฟ้าเหล่านี้ใกล้ชิดกับเวียดนามมากกว่า เมื่อถูกคุกคามจากฮ่อก็จะส่งคนไปขอกำลังจากเวียดนามมาช่วย และกองกำลังของเวียดนามก็เข้ามาปราบฮ่อหลายครั้งอย่างทันทั่วที่เมื่อเปรียบเทียบกับกองกำลังของสยาม อย่างไรก็ตามสิ่งที่ไม่อาจปฏิเสธได้คือนัยทางการเมืองเบื้องหลังการปราบปรามฮ่อของทั้งเวียดนามและสยาม ที่เป็นเสมือนการแสดงแสนยานุภาพ ทั้งที่ในความเป็นจริงต่างก็รู้ว่าการรักษาดินแดนเหล่านี้ด้วยกองกำลังแบบถาวรเป็นสิ่งที่ไม่มีทางเป็นไปได้ การยกทัพเข้ามาทำได้เพียงชั่วคราว และเป็นการแสดงให้เห็นถึงเจตจำนงของอำนาจรัฐที่มีอยู่เหนือดินแดนดังกล่าว (ธงชัย วินิจจะกุล, 2530: 129-182)

1. การขยายตัวของเส้นทางการค้าขุนนาน-ดั่งเกีย

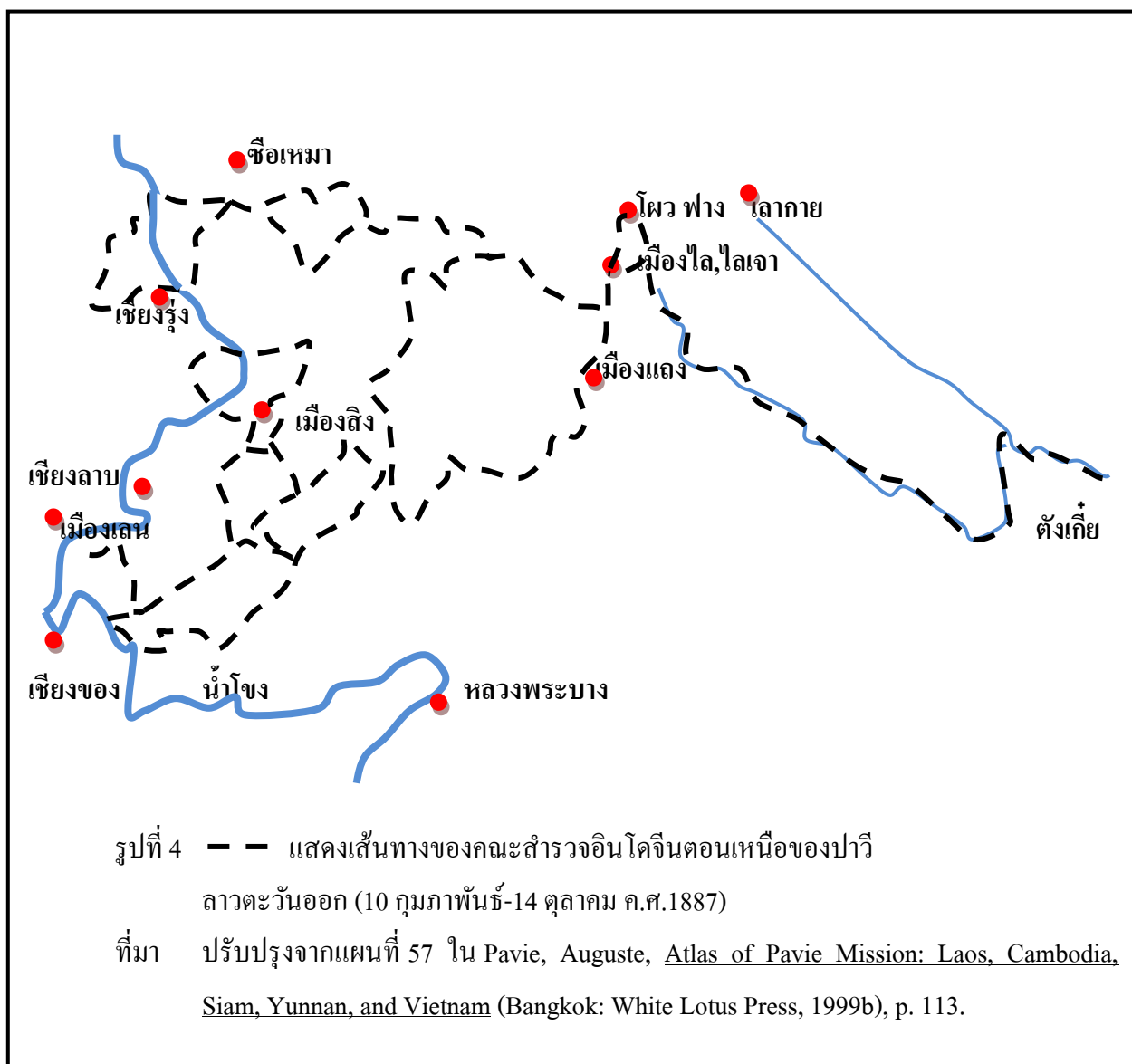
ก. เครือข่ายการค้าของคนจีนและคนท้องถิ่น

การเดินทางของคณะสำรวจป่าวิจากซานออย ถึงไลเจา (15 กุมภาพันธ์ - 17 เมษายน ค.ศ. 1890) ใช้เส้นทางทวนแม่น้ำคำขึ้นไปยังเขตแดนของจีน ไปถึงเมืองโผ ฟาง (Pou Fang) ซึ่งเป็นจุดเชื่อมเส้นทางการค้าอีกแห่งหนึ่ง การวานล่อต่างที่จะลงมายังหลวงพระบาง ผ่านทางแม่น้ำฮู่จะต้องผ่านเมืองนี้ คณะของป่าวิไปไลเจาอีกครั้งในเดือนพฤษภาคม ค.ศ. 1891 กล่าวถึงชาวเมืองไลเจาว่าส่วนใหญ่เป็นคนจีน บันทึกรายการเล่าถึงลักษณะของคนจีนที่ค่อนข้างยี่ดหยุ่น คนกลุ่มนี้มีอิทธิพลมากที่สุดบนเส้นทางการค้าในถิ่นทุรกันดารทั้งหมดของอินโดจีน คนจีนรู้วิธีการปรับตัวอยู่ในแถบกลุ่มน้ำคำซึ่งเป็นทำเลที่มีความสำคัญทางการค้า ไม่ว่าคนเหล่านี้จะทำการค้าหรืองานในตำแหน่งอื่นๆ พวกเขาล้วนมีความเข้าใจในเรื่องพิธีการ และธรรมเนียมประเพณี พวกเขารู้ว่าใครต้องการซื้อและขายอะไร คนจีนเรียนรู้ว่าต้องรักษาความสัมพันธ์กับผู้นำท้องถิ่นอย่างไร ซึ่งมีความสำคัญมากโดยเฉพาะเมื่อพวกเขาต้องเดินทาง พวกผู้นำจะให้ทั้งคำแนะนำ การช่วยเหลือเรื่องเงินทอง รวมถึงดูแลเรื่องความปลอดภัย ฉะนั้นเวลาที่คนเหล่านี้เดินทางจึงมักมีกองกำลังติดอาวุธคุ้มกัน หลายครั้งที่พบพวกเขาอยู่ท่ามกลางเครือข่ายของพวกกบฏ การให้ความคุ้มกันมักเป็นเครื่องหมายว่าพวกเขาได้รับการยอมรับให้พักค้างแรม โดยแลกเปลี่ยนกับการเสียภาษี บันทึกรายการตั้งข้อสังเกตว่าระบบนี้สามารถดำเนินการได้อย่างดีเยี่ยม แต่ต้องอาศัยการจัดการดูแลค่อนข้างมาก (Pavie, 1999a: 258-260)

การค้าในแถบนี้เป็นการค้าท่ามกลางความหลากหลายทางชาติพันธุ์อย่างแท้จริง หรือกล่าวได้อีกทางหนึ่งว่าพ่อค้าท้องถิ่นค่อนข้างมีบทบาทสำคัญในการแลกเปลี่ยน แม้ว่าพ่อค้าขุนนานจะเดินทางเข้ามาค้าขายกับคนท้องถิ่นทุกปี ซึ่งสันนิษฐานว่าพวกเขาน่าจะมิถายากกลางที่ใช้ในการสื่อสารระหว่างกัน เช่นตลาดที่เมืองงอยมีแม่คำข่า เข้า มั่ง และผู้ไท เดินทางมาค้าขายโดยใช้เวลาเดินทางราว 3-4 วัน สินค้าได้แก่

คนหนึ่งที่มีความละเอียดรอบคอบ เนื้อหาทั้งหมดที่สมาชิกของคณะสำรวจบันทึกไว้ จะผ่านการอ่านและตรวจแก้ไขโดยป่าวิก่อนจะได้รับการตีพิมพ์ สำหรับบันทึกของกูเปต์นี้ได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกเป็นภาษาฝรั่งเศส ในปี ค.ศ. 1900.

มันฝรั่งป่า ปลีกกล้วย ต้นท้ายขอม หวาย หน่อไม้ ผลผลิตที่ได้จากสวน ไข่เป็ด ไข่ไก่ นอกจากคนท้องถิ่นแล้ว บันทึกของ เลอเฟบัวร์ (Lefevre, 1995: 8) เมื่อครั้งเดินทางไปยังสิบสองปันนา เมืองสิง (ค.ศ. 1894-1896) ได้พูดถึงคนอันนับว่าเป็นพวกที่คล่องแคล่วในการค้าทางเรือตามแม่น้ำดำ แม่น้ำแดง และมีสินค้าหลักคือ เกลือ



ข. สินค้าสำคัญ: ไหม, เกลือ และชา

เส้นทางการค้ายาวนาน-ตังเกี๋ย เป็นเส้นทางที่ทอดผ่านถิ่นฐานของกลุ่มไทดำ ซึ่งปาวีบันทึกไว้เมื่อ ค.ศ. 1895 ว่า ไหมเป็นสินค้าที่ผลิตกันมากในหมู่ไทดำ และชาวเมืองให้ข้อมูลว่าเมื่อไม่นานมานี้ (ก่อน

หน้าที่ป่าวิจะเดินทางไปถึงได้ไม่นาน) มีผู้พบเห็นพ่อค้าพม่าที่ข้ามมาหาซื้อไหมที่เลียนเลียนฟู นอกจากไหม ยังพบว่าเกลือเป็นสินค้าอีกอย่างหนึ่งที่ดึงดูดผู้คนจำนวนมากให้เข้ามายังเขตแดนของฝรั่งเศส เกลือมีอยู่มาก ทั้งสองฝั่งของลำน้ำอูตั้งแต่เมืองอูขึ้น ไป สินค้าอีกอย่างหนึ่งบนเส้นทางการค้าสายนี้คือ ชา ซึ่งปลูกกันมาก ในแถบสิบสองปันนา จากสิบสองปันนาไปทางตะวันออกเชื่อมกับอ่าวตังเกี๋ย คนจีนได้กระจายเข้าไปตั้งหลักแหล่งและทำการค้าเช่นที่เมืองซงมา ซึ่งตั้งอยู่ลุ่มน้ำมาหรือน้ำมา ใกล้กับแม่น้ำดำ เป็นเมืองที่ทำการค้า ก่อนข้างมาก มีบ้านเรือนของพวกจีนที่ทำการค้าอยู่ร่วม 100 หลังคาเรือน นอกจากนี้ยังทำเหมืองทองคำ โดยมีคนจีนเข้ามาทำงานขุดเหมืองอยู่ราว 4,000 คน คนเหล่านี้ใช้เงินจำนวนมาก ช่วงที่ฮ่อซงดำจากยูนนานบุกลงมา ก็มีการเหล่านี้ต้องเลิกไป (Pavie, 1999a) ความเคลื่อนไหวของฮ่อในที่นี้หมายถึง การเคลื่อนไหวของกบฏ มุสลิมตามประวัติศาสตร์ เมื่อ ค.ศ. 1856 ซึ่งทำให้การค้าในแถบยูนนานได้รับผลกระทบอย่างมาก ทั้งการค้า ชาและอื่นๆ ทว่าช่วงเวลาดังกล่าวเกิดขึ้นไม่นานนัก เพราะในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 การค้าก็กลับมา เคลื่อนไหวดังเดิมและอาจจะมากกว่าเดิมด้วยซ้ำ เช่นพบว่าช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1880 มีม้าต่างชาราว 3000 ตัวเดินทางจากทางเหนือมายังตาลีทุกปี และหลายร้อยตัวเดินทางกลับไปยังทิเบต การค้าชาผู้เออร์ช่วง ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ขยายตัวมาก นับจำนวนล่อต่างชาได้ราว 15000 ตัว (Giersch, 2006: 179)

จากบันทึกคณะสำรวจซุคปาวี ทำให้เห็นภาพเส้นทางการค้าเชื่อมจากยูนนานลงมายังตอนล่างทาง ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง รวมถึงเส้นทางผ่านลุ่มน้ำดำ-แดงไปสู่อ่าวตังเกี๋ย และเส้นทางฝั่งตะวันตกของ แม่น้ำโขงที่สามารถนำไปเปรียบเทียบกับบันทึกของเฮลเลอร์สได้ด้วย ในบันทึกนี้กล่าวถึงเมืองซึ่งเป็นจุดพัก สินค้าที่น่าสนใจ อาทิ เชียงลาบเป็นจุดเชื่อมต่อเส้นทางที่คาราวานบางกลุ่มจะลงไปยังพม่าตอนล่างหรือตัด เข้าทางแม่น้ำอูลงสู่ลาว หรือเมืองโผว ฟาง ซึ่งเป็นจุดเชื่อมเส้นทางระหว่างเส้นทางลงสู่แม่น้ำอูเข้ามายังลาว หรือตัดเข้าสู่ลุ่มน้ำดำออกสู่อ่าวตังเกี๋ย ตลอดเส้นทางจะพบว่าเมืองต่างๆ มีสินค้าเฉพาะที่แตกต่างกัน ทำให้ คาราวานเดินทางเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้า และรวบรวมสินค้าที่เป็นที่ต้องการของยูนนานค่อนข้างสูงนั่นคือ ฝ้าย บันทึกของคณะสำรวจทีมปาวีซึ่งครอบคลุมระยะเวลาหลายปี ยังคงสะท้อนสภาพการค้าแถบดินแดน ตอนในที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้า และการ บริโภค แม้ว่าจะเริ่มปรากฏให้เห็นสินค้าจากยุโรปแพร่กระจายอยู่ในตลาดท้องถิ่นตอนใน ทว่าบรรยากาศ ของการค้าและการบริโภคหลักๆ ยังคงเป็นสินค้าของท้องถิ่นในที่ต่างๆ (Lefevre, 1995: 39-40)

1. เส้นทางตังเกี๋ย-อินเดีย

เส้นทางตังเกี๋ย-อินเดีย นี้เป็นความพยายามของนักสำรวจที่ต้องการเชื่อมเขตการค้าของยูนนานเข้า ไปยังอินเดียตามเส้นทางคัคฆาง ตามเส้นทางฮานอย-ใช้เส้นทางแม่น้ำแดง-หมิงจื่อ-ซือเหมา-ต้าหลี่-ผ่านรัฐ คณะจีน-Atentse-Bouniang-อินเดีย ซึ่งน้อยคนที่เดินทางบนเส้นทางสายนี้ นอกจากกลุ่มพ่อค้าที่ใช้เส้นทาง ดังกล่าวเชื่อมการค้าระหว่างทิเบตกับยูนนาน บันทึกการเดินทางของดอร์เลองส์(ค.ศ. 1895-1896) เกริ่นไว้ ว่าเขาต้องการจะเติมเต็มความรู้เกี่ยวกับอินโดจีนซึ่งอยู่ในการปกครองของฝรั่งเศสให้สมบูรณ์ โดยเฉพาะใน

เขตภูเขาของอันนัม (แนวเขากั้นระหว่างเวียดนามและลาว) คอร์เลองส์อ้างถึงบันทึกของของปาวี, การนิเย และบันทึกของชาวฝรั่งเศสอีกหลายคน เขาให้ข้อมูลว่าเวลานั้นมีคณะมิชชันนารีฝรั่งเศสไปก่อตั้งศูนย์กลางในการเผยแพร่คริสต์ศาสนาบริเวณชายแดนจีน-ทิเบต²⁰เรียบร้อยแล้ว ฉะนั้นจึงไม่เป็นการยากหากคณะสำรวจของเขาจะมุ่งหน้าไปยังอินเดีย (D Orleans, 1999b: 2)

ก. เมืองสำคัญบนเส้นทาง

(1) เหมิงจื่อ

เช้าตรู่ของวันที่ 26 มกราคม ค.ศ. 1895 คอร์เลองส์และคณะออกเดินทางจากซานออยด้วยเรือกลไฟ โดยมีเป้าหมายที่เมืองเลากายซึ่งมีระยะทาง 135 ไมล์ จากเมืองนี้ต้องเปลี่ยนไปใช้เรือใบ ที่เลากายเขาพบพ่อค้าที่มาจากเหมิงจื่อพร้อมกับคาราวานวัวลาก เขาตั้งข้อสังเกตว่าสัตว์เหล่านี้เดินทางได้เข้ามา โดยบรรทุกแผ่นดีบุก²¹ราว 90 กิโลกรัม นอกจากนี้ยังมีล้อไ้บรรทุกสินค้าอื่นๆ ในคาราวานมีสัตว์ทั้งหมดราว 130 ตัว บรรทุกดีบุก สินค้าเหล่านี้จะถูกนำไปแลกกับฝ้ายลินิน เส้นด้าย และยาสูบ ในปี ค.ศ. 1894 การค้าที่อาศัยเรือกำปั่นที่เลากายอยู่ในมือของนายหน้าชาวเหมิงจื่อ ซึ่งทำการค้าเหล่านี้อยู่ทั้งสิ้น 7 รายด้วยกัน รวมน้ำหนักของสินค้าที่บรรทุกโดยเรือใบรวมกันคือ 5,886 ตัน คอร์เลองส์ตั้งข้อสังเกตว่ามีนายหน้าอยู่มากมายที่ทำการค้าระหว่างเลากายและซานออย ดีบุกเหล่านี้จะมีเรือบรรทุกต่อไปยังฮ่องกง พ่อค้าจำนวนมากจากเมือง Manhao ซึ่งอยู่ห่างจากเหมิงจื่อออกไปเป็นระยะทาง 12 วัน คนกลุ่มนี้จะเดินทางไปยังเหมิงจื่อเพื่อแลกเปลี่ยนเอาสินค้าจากฮ่องกง ซึ่งมีปริมาณราว 10,000-20,000 หีบ สินค้าเหล่านั้นได้แก่ เส้นด้าย สินค้าจำพวกผ้าฝ้ายและฝ้ายลินิน ฝ้ายสักหลายดออ่อน และยาสูบ เมื่อถึงวันเข้าตลาดจะมีฝ้ายจัดเก็บภาษีมาตรวจสอบสินค้าทุกอย่างที่บรรจุอยู่ในหีบห่อและพร้อมเตรียมจำหน่าย²² เมือง Manhao เป็นแหล่งผลิตเกลือ และเกลือเป็นสินค้าอย่างเดียวที่มีการลักลอบหนีภาษี²³ นอกจากนี้ยังมีเกลือหินซึ่งมีแหล่งที่มาอยู่เหนือ Manhao ไป

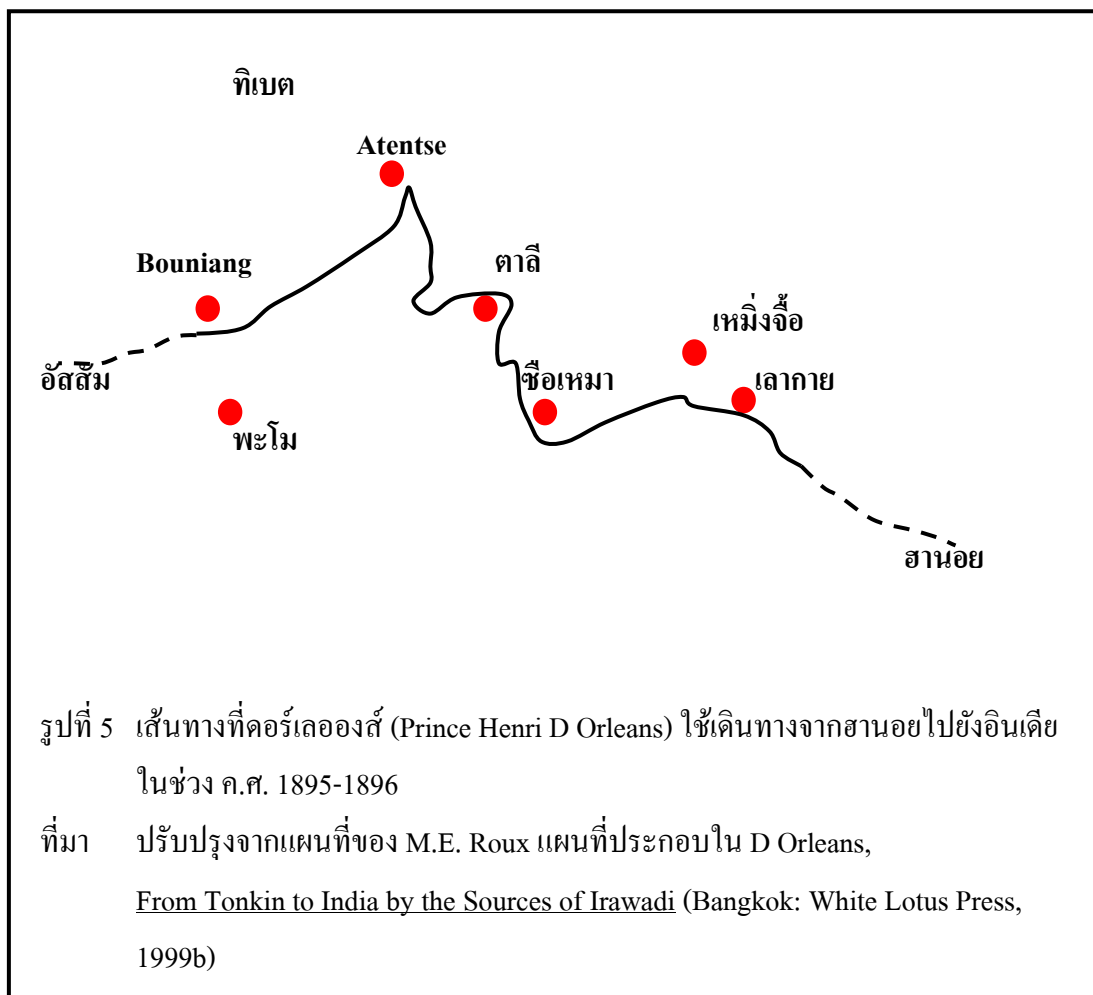
²⁰ คอร์เลองส์ยังได้พูดถึงเมือง Atentse (ดูรูปประกอบหน้าถัดไป) ซึ่งเป็นประตูกการค้าเชื่อมจีนกับทิเบต การค้าระหว่างเส้นทางสายนี้ประกอบด้วย ฆะมด, Ouaulien (รากไม้ชนิดหนึ่งใช้ย้อมสีและเป็นยา), ทองคำ, Madder (รากไม้ใช้ย้อมสี), ครั่ง, ทองแดงได้จากยูนนาน และชาที่ค้าขายผ่านเส้นทางนี้มีไม่มากนักและเป็นการค้าแบบผูกขาด (D Orleans, 1999b: 122) ข้อมูลที่ได้จากคอร์เลองส์ในเรื่องการค้าชา ต่างจากข้อมูลของปาวีก่อนหน้านี้ที่พบว่า ชาเป็นการค้าหลักบนเส้นทางการค้า ยูนนาน-ทิเบต ปริมาณการค้าก็มีมากแต่จะเป็นการค้าแบบผูกขาดหรือไม่นั้น ไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ แต่น่าจะเชื่อได้ว่าเครือข่ายที่ทำการค้าขนบนเส้นทางสายนี้ยังมิใช่การค้าแบบแข่งขัน.

²¹ เรื่องของดีบุกมีกล่าวถึงในบันทึกของการนิเยเช่นกัน เขากล่าวว่าก่อนเหตุการณ์กบฏของจีนมุสลิม ค.ศ. 1856 พวกจีนฮั่นจะนำดีบุกและสังกะสีซึ่งใช้กันในอันนัมมาผลิตเป็นเงินตราแลกเปลี่ยน (Garnier, 1996a).

²² เมืองเหมิงจื่อมีมิชชันนารีมาตั้งรกรากอยู่ก่อนปี ค.ศ. 1890 (D Orleans, 1999b: 20).

²³ เกลือเป็นสินค้าสำคัญของยูนนาน การค้าเกลือยังเผยให้เห็นรอยต่อของการค้าก่อนสมัยใหม่ เนื่องจากเกลือเป็นสินค้าที่มีความต้องการสูงมายาวนาน และรัฐก็พยายามเข้าควบคุมการค้าที่มีความสำคัญเหล่านี้ ตามบันทึกของคอร์เลองส์พ่อค้าจากเมืองที่ผลิตเกลือเหล่านี้ค้าขายกับนายหน้าหรือพ่อค้าเมืองเหมิงจื่อซึ่งรับสินค้าจากฮ่องกง เกลือจาก Manhao จึงมีหน้าที่เพิ่ม

ราว 4-5 วัน ตลาดที่ Manhao จะเข้าทุกสัปดาห์ และเป็นแหล่งรวมคนจากทุกสารทิศ และทำให้เห็นภาพของการแต่งกายและการประดับประดาที่มีสีสันมาก (D Orleans, 1999b: 8-15)



(2) ชือเหมา

ชือเหมา มีลักษณะเป็นเหมือนตลาดกลาง เป็นแหล่งรวบรวมสินค้าและกระจายสินค้าไปยังที่ต่างๆ (Skinner, 1964) เช่น สินค้าที่ได้ชื่อว่าเป็นของชือเหมา มีทั้งผ้าลินินสีฟ้า กลองยาสูบ ก็ล้วนเป็นสินค้าที่รับมาจากกวางตุ้งอีกชั้นหนึ่ง (D Orleans, 1999b: 88) โดยที่ตั้งแล้วชือเหมาสามารถรับและกระจายสินค้าทั้งกับเงินในมณฑลอื่น รับและกระจายสินค้ากับเส้นทางที่เชื่อมไปสู่ตังเกี๋ย ซึ่งรวมถึงถิ่นฐานและการค้ากับกลุ่มไทดำ นอกจากนี้สินค้าจำนวนมากมาที่เส้นทางยูนนาน-พม่า ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นสินค้าที่มาจากรัฐฉาน และสินค้าที่

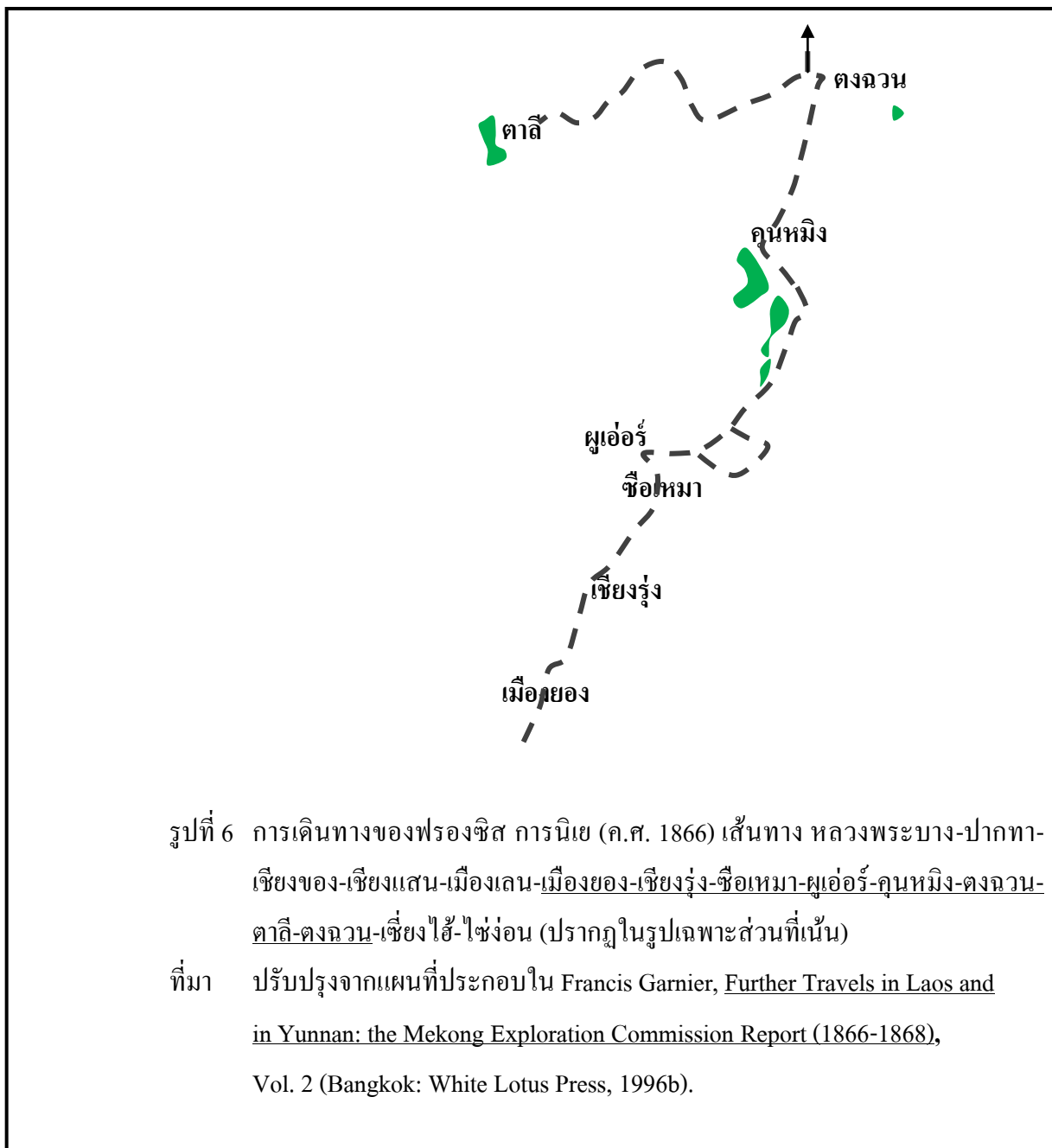
อำนาจการต่อรองให้กับกลุ่มพ่อค้าที่ติดต่อทำการค้ากับพ่อค้าที่รับสินค้าจากภายนอกด้วย และการที่เกลือเป็นสินค้าเพียงอย่างเดียวที่ล้นเกินหนี้ยินน่าจะมียกขึ้นที่แสดงให้เห็นเครือข่ายของพ่อค้าเมือง Manhao ที่ยังจัดการการค้าผ่านกลไกของท้องถิ่น และป้องกันการแทรกแซงของรัฐ.

ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนตลอดเส้นทางที่พ่อค้าจีนยูนนานลงไปค้าขายกับเมืองทางตอนล่าง ทั้งล้านนา ล้านช้าง

(3) ตาลี

เมืองที่ทำหน้าที่คล้ายกับชื่อเหมาอีกแห่งหนึ่งคือ ตาลี เมืองนี้มีประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวจีน ตลาดที่ตาลีมีสินค้าอังกฤษที่นำมาจากพม่า แต่คอร์เลองส์เห็นว่าเส้นทางที่สั้นที่สุดในการนำสินค้าเข้ามายังตลาดตอนใต้ของจีนคือ เส้นทางแม่น้ำแดง ในประเด็นนี้จะเห็นว่าคอร์เลองส์แสดงท่าทีที่ต้องการให้ฝรั่งเศสเข้าไปแข่งขันทางการค้ากับอังกฤษในตลาดตอนใต้ของจีนผ่านข้อเสนอเรื่องเส้นทางขนส่งสินค้า นอกจากนี้สินค้าที่มาทางตลาดพม่าของอังกฤษแล้ว ยังพบสิ่งทอจำพวกไหมที่นำเข้ามาจากเสฉวน (D Orleans, 1999b: 121) ตาลีในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 กลับมาทำหน้าที่เป็นตลาดกลางการค้าการแลกเปลี่ยนแล้ว หลังจากได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์กบฏก่อนหน้า²⁴ การนิเย (ค.ศ. 1866-1868) ตั้งข้อสังเกตว่าการกบฏของพวกมุสลิมสร้างความเสียหายต่อการค้าทางตอนใต้ของจีนทั้งหมด เขาย้อนให้เห็นภาพว่าในปี ค.ศ. 1857 หรือ 10 ปี ก่อนที่เขาจะเดินทางสำรวจครั้งนี้ มุสลิมราว 600 คน เข้าโจมตีเมืองตาลีเป็นแห่งที่สองของยูนนาน เพราะเห็นว่าตาลีเป็นท่าเลการค้าที่สำคัญ ซึ่งเวลานั้นมีทหารรักษาการณ์อยู่ราว 4,000 คน ทหารเหล่านี้ส่วนหนึ่งก็เป็นคนมุสลิม

²⁴ ช่วงเวลาของการเกิดกบฏปันไถ่ (the Panthay Rebellion) เกิดขึ้นระหว่างปี 1856-1873 ในช่วงเวลานี้ผู้คนจากยูนนานอพยพออกไปยังที่ต่างๆ เมืองที่เคยทำการค้าได้รับความเสียหายและไม่อาจฟื้นตัวได้ดังเดิม โดยเฉพาะการค้าของคาราวานได้รับผลกระทบอย่างมาก ในงานศึกษาของเกียส์ซ์ (2006) ยกให้ช่วงเหตุการณ์ของกบฏปันไถ่เป็นช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของ “ชายแดน” ระหว่างจีนกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ งานศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็ชิ้นหนึ่งคือวิทยานิพนธ์ของ สุชาติ เศรษฐมาลินี ให้ภาพว่าภายหลังเหตุการณ์กบฏครั้งนี้นำมาสู่การอพยพเคลื่อนย้ายของคนมุสลิมจากยูนนานเข้ามายังพม่าตอนบน และภายหลังได้เข้ามาตั้งรกรากในภาคเหนือของไทย (Suchart Setthamalinee, 2010).



ข. สินค้าสำคัญ: เกลือ, ฝ้าย และทองแดง

ดอร์เลองส์ (1999b: 28) พบว่าตั้งแต่บริเวณตั้งเกี้ยวถึงยูนนานจะใช้เกลือเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน²⁵ เกลือที่นำมาขายยังตลาดที่ชือเหมามาจาก Makai และหากพิจารณาเฉพาะเครือข่ายการค้า

²⁵ หากพิจารณาเส้นทางการค้าโดยมีล้านนาเป็นศูนย์กลางจะพบว่าเกลือเป็นสินค้าที่มีความสำคัญมาก สำหรับการค้าบนเส้นทางการค้าสายตะวันออกที่เชื่อมยูนนานลงมาทางใต้รวมถึงเส้นทางไปยังตั้งเกี้ยว การค้าด้านตะวันออกของล้านนาตั้งแต่หลวงพระบางลงไป และจากหลวงพระบางขึ้นไปถึงยูนนานก็มีเกลือเป็นสินค้าสำคัญ ซึ่งข้อมูลในเรื่องนี้ยังปรากฏในบันทึก

ระหว่างยูนนานกับตังเกี๋ยจะพบว่าสินค้าหลักได้แก่ เกลือ และบันทึกของดอร์เลองส์ก็สอดคล้องกันกับของการนิเยในเรื่องที่ว่ากลุ่มมุสลิมเข้ามาผูกขาดการค้านี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังเหตุการณ์กบฏปีนไถ่ ค.ศ. 1856 นั้นหมายความว่าพวกเขาเข้ามาควบคุมการค้าการแลกเปลี่ยนโดยทางอ้อมของภูมิภาคนี้ เพราะเกลือไม่เพียงเป็นสินค้าที่มีความต้องการสูง แต่ยังใช้เป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นๆ อีกด้วย นอกจากนี้ในบันทึกหลายตอนของดอร์เลองส์ยืนยันว่า ยูนนานติดต่อและแลกเปลี่ยนสินค้ากับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีฝ้ายเป็นสินค้าหลัก บันทึกของการนิเยก็กล่าวถึงฝ้ายจากพม่า และฝ้ายของอังกฤษบางส่วนที่มาจากกวางตุ้ง (Garnier, 1996b: 167) ส่วนสินค้าอื่นๆ ที่พบเห็นในตลาดของยูนนานได้แก่น้ำตาลอ้อยที่มาจากเมืองไกล่ซ่า ส่วนสินค้านำเข้าที่พบคือ เข็มเย็บผ้าของอังกฤษ (น่าจะมาจากเส้นทางยูนนาน-พม่า) ไหมหลากสีจากยูนนาน และกระดุมโลหะของฝรั่งเศสที่นำมาจากกวางตุ้ง ฝิ่นนั้นนำเข้ามาจากเซียงรุ่ง ดอร์เลองส์พบว่าพวกคาราวานขนฝิ่นกันทั้งปี จะเว้นการเดินทางก็เฉพาะหน้าฝนราว 3 เดือน (D Orleans, 1999b: 65) โดยภาพรวมจะพบว่าตลาดการค้าในเขตยูนนานช่วงปลาย คริสต์ศตวรรษที่ 19 มีความเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัดคือการทะลุทะลวงเข้าไปของสินค้านำเข้ายุโรป และสินค้าโรงงาน โดยมีเส้นทางหลักสองสายคือเส้นทางเชื่อมยูนนาน-พม่า และยูนนาน-ตังเกี๋ย

ยูนนานเป็นแหล่งที่อุดมไปด้วยสินแร่ ทองแดงเป็นหนึ่งในแร่ที่ได้รับการพูดถึงนอกเหนือจากดีบุก บันทึกของการนิเย เล่าถึงเหมืองแร่ทองแดงราว 40 เหมือง และมีผู้ให้ข้อมูลเขาว่า ค.ศ. 1850 ยูนนานจ่ายภาษีให้ปักกิ่งด้วยสินค้าชนิดนี้รวมน้ำหนักถึง 6 ล้านกิโลกรัม เวลานั้นทองแดงน้ำหนัก 60 กิโลกรัม ราคา 100 ปอนด์ (1,090 บาท) (ถ้าเทียบราคาเดียวกันนี้จะพบว่าทองแดงที่ใช้เป็นภาษีในปีนั้นมีมูลค่าถึง 10 ล้านปอนด์, ประมาณ 110 ล้านบาท) การนิเยพบว่าการก่อกบฏของพวกมุสลิมทำให้เหมืองทองแดงถูกทิ้งร้าง บันทึกของเขายังให้ภาพความเสียหายของการค้าในช่วงที่การเคลื่อนไหวของมุสลิมยังมีอยู่ทั่วไป และพบว่าคนกลุ่มนี้ได้เข้ายึดครองสินค้าและการค้าสำคัญอย่างเช่นเกลือไว้เรียบร้อย เกลือขายในราคา 2 ฟรังก์/กิโลกรัม (ประมาณกิโลกรัมละ 1 บาท)²⁶ (Garnier, 1996b: 165) หากเชื่อมบันทึกของการนิเยเข้ากับบันทึกของคณะปาวิจะพบว่า กลุ่มมุสลิมได้เคลื่อนกองกำลังลงไปทางใต้ตามเส้นทางการค้า และเกิดเหตุการณ์ฮ่อชิงค้า ในพื้นที่เขตติดต่อชายแดนระหว่างสยามและญวน หรืออาจกล่าวได้ว่าการเคลื่อนไหวของพวกปีนไถ่และรวมถึงฮ่อในการรับรู้ของคนลาวและสยามกินเวลากว่าครึ่งศตวรรษ

ของการนิเย (ค.ศ. 1866-1868) ซึ่งพบว่าการค้าทางบกของเมืองเซียงของเคยคิดคึกกว่าการค้าทางเรือ ทว่าเวลาเวลานี้การค้าลดลงเหลือเฉพาะสินค้าจำเป็น อาทิ เกลือ ซึ่งนำมาจากลาวทางใต้และหนองคาย (Garnier, 1996b: 13).

²⁶ อัตราแลกเปลี่ยนที่ใกล้เคียงคือ 0.534 บาท เท่ากับ 1 ฟรังก์ จำนวนจากปี ค.ศ. 1893 ในเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ที่สยามต้องเสียค่าปฏิกรรมสงครามให้แก่ฝรั่งเศส 3 ล้านฟรังก์ เวลานั้นรัฐบาลสยามได้นำเงินในท้องพระคลังมาจ่ายเป็นเงิน 1,335,470 บาท 05 อัฐ คิดเป็นมูลค่าเท่ากับ 2,500,000 ฟรังก์ (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2523: 263-264 อ้างอิงข้อมูลจากเอกสาร กชช. ฝ.18.2/1 ที่ 25 ฉ. กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ. 112).

ง. การค้าชายแดนด้านตะวันออกของล้านนา แม่น้ำโขงตอนกลางและล่าง

การขยายตัวของการค้าลุ่มน้ำโขงมีปัจจัยเข้ามาเกี่ยวข้องหลายประการ การขยายอำนาจของฝรั่งเศส เข้ามายังอินโดจีนทำให้การค้าของเวียดนาม ลาว และกัมพูชามีความใกล้ชิดกันมากขึ้น แม้ว่าเดิมที่การค้าของลาวตั้งแต่เวียงจันทน์ลงไปจะสัมพันธ์กับการค้าทั้งทางด้านเวียดนามและทางตะวันออกเฉียงเหนือของไทยเวลานี้ รวมถึงเขมรตอนใต้ ภายหลังจากที่แม่น้ำโขงทวีความสำคัญและมีเรือขึ้น-ล่องขนส่งสินค้าอย่างสม่ำเสมอ การค้าของลาวทางตอนใต้ก็เข้ามาใกล้ชิดกับหลวงพระบางมากขึ้น

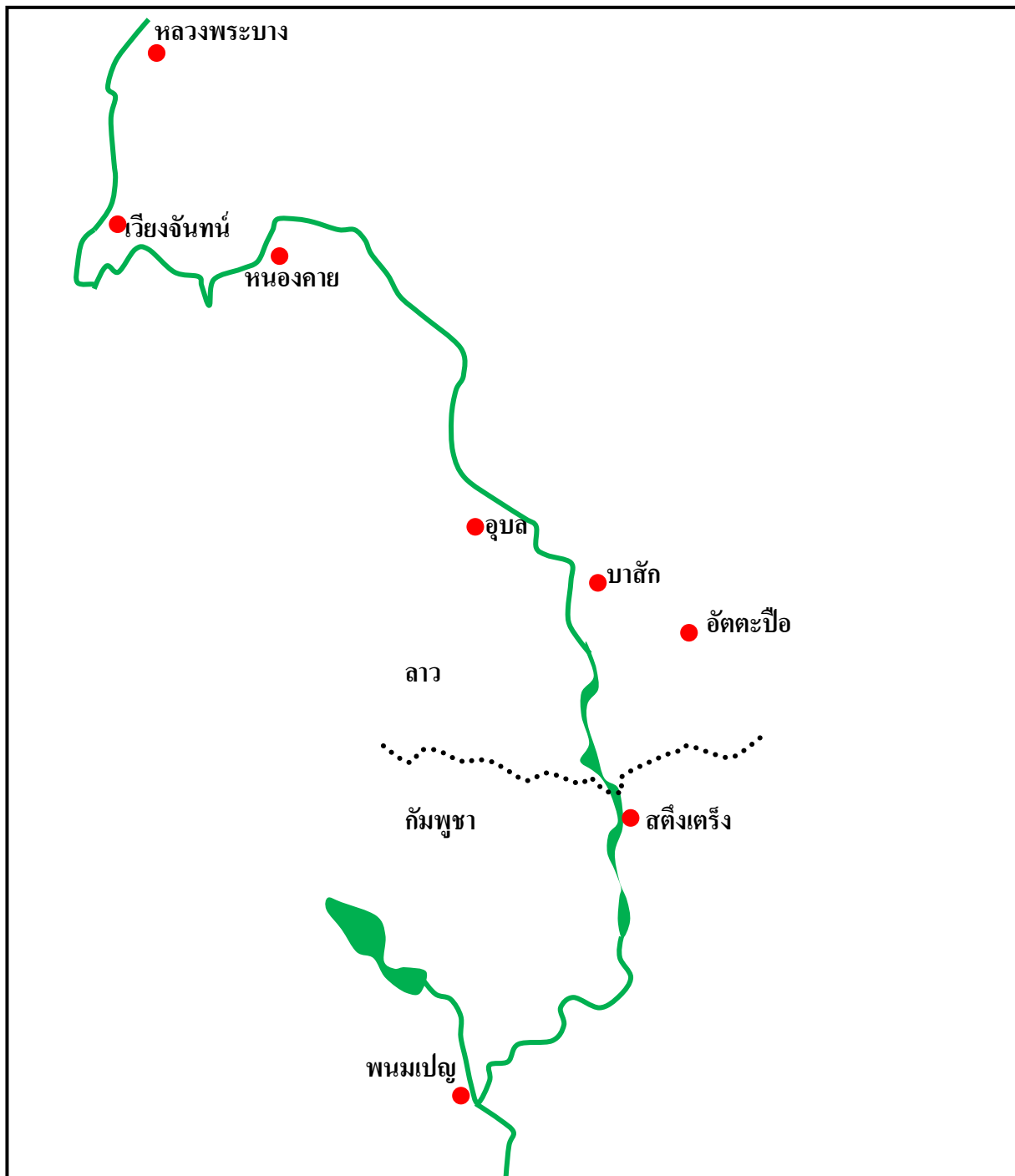
1. เมืองที่มีความสำคัญทางการค้า

ก. หลวงพระบาง

ตลาดการค้าของหลวงพระบางในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีความเคลื่อนไหวเช่นกันกับการค้าในแถบยูนนาน คือเป็นการค้าที่ติดต่อเชื่อมกับตลาดภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสินค้าสมัยใหม่ หากนำหลวงพระบางไปเปรียบเทียบกับในการงานศึกษาของสกินเนอร์ (Skinner, 1964) จะพบว่าหลวงพระบางมีลักษณะเป็นเหมือนตลาดกลางเช่นเดียวกับซือเหมาในยูนนาน คือทำหน้าที่รวบรวมและกระจายสินค้าไปยังที่ต่างๆ ในบันทึกปาวิเมื่อเดือนธันวาคม ค.ศ. 1887 (Pavie, 1999c: 201) พบว่ามีพ่อค้าชาวจีนเดินทางมาจากหนองคายเพื่อมาค้าขายสินค้าที่หลวงพระบาง สินค้าที่มาพร้อมกับชาวจีนเป็นสินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ คิดรวมมูลค่ากว่า 10,000 ฟรังก์ (534 บาท) ได้แก่ ฝ้ายทอ ฝ้ายไม่ย้อม ฝ้ายสีจากอินเดีย น้ำตาล รองเท้าแตะ ถ้วยน้ำชา กาน้ำชา กระสวย กระดาษ ส่วนซากลับพวกพ่อค้าจะซื้อสินค้าพวกไหม กายาน งาช้าง ครั่ง และฝิ่น ราคาขายข้าวอยู่ที่ 5 ฟรังก์ (2.67 บาท) ต่อข้าว 60 กิโลกรัม เงิน 1 ฟรังก์ (.534 บาท) ซื้อเนื้อหมูได้ 2 กิโลกรัม หรือปลาได้ 5 กิโลกรัม แม้ค้าลาวและลื้อที่มาตลาดจะขายสินค้าได้แก่ ไข่ เป็ด ข้าว ข้าวโพดอ่อนต้ม ถั่วลิสง ตะกร้าสาน ย่ามเดินทางสีต่างๆ พวกเธอจะหาที่นั่งวางของอย่างเสรี แม้ค้าข่าจะนำหน่อหวาย หน่อไม้ นกที่ดักได้มาขาย (Garnier, 1996a)

ตลาดการค้าของหลวงพระบางช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 จึงมิได้เป็นการค้าเฉพาะเครือข่ายของพ่อค้าท้องถิ่นอีกต่อไป แต่เชื่อมกับการค้าในภาคส่วนอื่นๆ ใน “ศุภอักษรถึงนครหลวงพระบาง” ค.ศ. 1886 ระบุว่า

“เรื่องเก็บภาษีสินค้าออกไปขายทางเมืองเชียงตุง เมืองมะละแหม่ง เมืองสทุง ซึ่งเป็นเมืองนอกพระราชอาณาเขต ถ้าผู้คุมสินค้าเข้าและออกไม่ได้ผ่านหัวเมืองในพระราชอาณาเขต ตรงออกจากเมืองหลวงพระบางไปขายยังเมืองนอกพระราชอาณาเขต หรือคุมสินค้าจากเมืองนอกพระราชอาณาเขตมาขายยังหลวงพระบาง ต้องเก็บภาษีร้อยละสามเป็นภาษีขาเข้า และเก็บเป็นภาษีเบ็ดเสร็จในขาออก โดยมีใบเสร็จเป็นสำคัญ” (“ศุภอักษรถึงนครหลวงพระบาง ร.ศ. 105-106,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5ม2.12ข.95.12/52)



รูปที่ 7 การเดินทางของฟรอนซิส การ์นิเย (ค.ศ. 1866-1868) เส้นทาง พนมเปญ-สติงเตร็ง-บาสัก-อุดม-หนองคาย-เวียงจันทน์-ปากลาย-หลวงพระบาง

ที่มา ปรับปรุงจากแผนที่ของ Francis Garnier, *Travels in Cambodia and Part of Laos: the Mekong Exploration Commission Report (1866-1868), Vol. 1* (Bangkok: White Lotus Press, 1996a).

จาก “ศุภอักษรถึงนครหลวงพระบาง” ดังกล่าว น่าจะเชื่อได้ว่าการค้าของหลวงพระบางขยายตัวอย่างมาก กระทั่งการเก็บภาษีสินค้าเข้า-ออกเมืองหลวงพระบางเป็นรายได้ที่รัฐสยามจับจ้อง และการกำหนดมาตรการที่ชัดเจนออกไปเช่นนี้ยังเป็นการแสดงออกถึงอำนาจรัฐที่สื่อไปถึงอาณาเขตข้างเคียงที่ทำการค้ากับหลวงพระบางอีกทางหนึ่งด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่าศุภอักษรฉบับนี้มีขึ้นในช่วงเวลาที่เหตุการณ์เรื่องฮ่อยังไม่สงบ

ข. อุบล

อุบลราชธานีเป็นแหล่งส่งออกเกลือสินเธาว์ไปยังลาวและเมืองใกล้เคียง และกลายเป็นศูนย์กลางการค้าทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของลาว ที่มีผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือนหนาแน่นขึ้น โดยผู้หญิงยังคงมีบทบาทสำคัญในการค้าเล็กๆ น้อยๆ เช่น เหล้า ผัก ยาสูบ ปลาบั้ง ปลาเค็ม ฯลฯ นอกจากค้าขายแล้วผู้หญิงลาวยังชำนาญในการร่อนทอง โดยเฉพาะเมืองที่ส่งส่วยทองคำให้กับสยามอย่างอัตตะปือ ได้กลายเป็นแหล่งชุมนุมของพ่อค้าและนายฮ้อย ถัดจากเมืองอุบลขึ้นไป เมืองหนองคายก็เป็นศูนย์กลางในการส่งออกสีเขียวค้ำยาสูบ ซึ่งเป็นสินค้าที่มีความต้องการของตลาดในละแวกนั้นค่อนข้างสูง (Garnier, 1996a: 119, 193) ช่วงปี ค.ศ.1895-1897 เริ่มมีกลุ่มคนจีนเข้าไปมีบทบาททางการค้าและการเก็บภาษีอากรในนามของรัฐบาลสยามแล้ว โดยเฉพาะภาษีการพนัน แอมอนิเยพบว่า ชาวจีนที่เกาะดอนสามโพทำหน้าที่นี้โดยชักเอารายได้ร้อยละ 10 ก่อนส่งรายได้ที่เหลือให้กับสยาม ในบางแห่งก็มีหมู่บ้านคนจีนราว 40-50 หลังคาอยู่รวมกัน ทำการค้าเกลือ ผ้าฝ้าย ถ้วยชาม ไม้ขีดไฟและอื่นๆ ไม่เพียงเท่านั้นการค้าปศุสัตว์ทางบกโดยกลุ่มนายฮ้อยก็เติบโตขึ้นด้วยเช่นกัน การขยายตัวทางการค้าทำให้เกิดอาชีพนอกฤดูการผลิตขึ้น อาทิ การทำเกวียนขายของลาวบ้านคูนหิน (แอมอนิเย, 2539: 23-125)

ค. บาสัก

บาสักเป็นศูนย์กลางการค้าที่สามารถเชื่อมการค้าของลาวไปยังเขมรและสยามได้ทั้งสองทาง กล่าวคือ หากมุ่งลงทางใต้ของลาวสามารถเลือกเส้นทางระหว่างลงไปยังพนมเปญ หรือ ไปกรุงเทพฯ โดยใช้เส้นทางจากอุบลไปยังโคราช หากจะเดินทางไปยังพนมเปญก็สามารถเดินทางโดยเรือได้ทีเดียว การใช้เรือบนเส้นทางนี้ถือว่ารวดเร็วที่สุดและมีค่าใช้จ่ายน้อยที่สุดในการลำเลียงสินค้าท้องถิ่นจากบาสักไปยังพนมเปญ การนิยมนี้น่าจะมีตัวแทนของรัฐบาลฝรั่งเศสที่เมืองนี้ เพราะเป็นช่องทางที่ดีในอนาคต คนที่อพยพเข้ามายังเมืองบาสักมีทั้งคนจีนและอันนัม คนกลุ่มนี้เข้ามาทำการเกษตรและการค้า เช่นคนจีนที่แต่งงานกับคนท้องถิ่นกลายเป็นชาวนาในลาว คนพื้นเมืองที่นี่คุ้นเคยกับชาวยุโรป นอกจากนี้ยังมีคนที่อพยพมาจากมะละแหม่งและทำการค้าแข่งกับคนจีน โดยเฉพาะการค้าปลี (Garnier, 1996a: 77-78, 123-124, 126)

ง. สติงเตริง

เมืองสติงเตริงเมื่อ ค.ศ. 1866 มีประชากรราว 800 คน และทั้งหมดเป็นคนลาว สติงเตริงเป็นเมืองที่เชื่อมการค้าระหว่างพนมเปญกับอัตปือ การค้าทั้งหมดอยู่ในมือของคนจีนที่มาจากฝูเจี้ยน²⁷ สินค้าที่คนจีนเหล่านี้ขายได้แก่ ไหม ผ้าฝ้าย น้ำตาล เกลือ เครื่องเย็บปักถักร้อย เครื่องมือเครื่องใช้เหล็ก เมื่อพวกเขาเดินทางไปยังพนมเปญจะซื้อกระวาน เสื้อผ้า ขี้ผึ้ง ครั่ง งาช้าง หนังและเขากวาง ขนนกยูง เครื่องจักรสาน เงินตราที่ใช้แลกเปลี่ยนที่นี่คือเงินบาทสยามแต่มีอยู่ไม่มากนัก เงินส่วนใหญ่ที่ชาวบ้านใช้กันคือเงินลาด เมื่อการนิยเดินทางมาถึงสติงเตริงมีพ่อค้าจีนเข้ามาร้องทุกข์กับเขาว่า ตอนนี้มีมีการเก็บภาษีเข้าที่พนมเปญเพิ่มอีก โดยเฉพาะสินค้าทั้งหมดที่มาจากลาวทำให้ราคาสินค้าเพิ่มสูงขึ้นมาก ทำให้พ่อค้าเงินส่วนหนึ่งหันไปค้าขายที่กรุงเทพฯ อัตราภาษีที่มีการร้องเรียนนั้นจากเดิมเก็บ 1 ส่วนต่อสินค้า 10 ส่วน เพิ่มเป็นเก็บร้อยละ 20 ของมูลค่าสินค้า อันที่จริงแล้วการนิย มองว่าเมืองโขง(ถัดจากสติงเตริงขึ้นไปตอนบนของลำน้ำโขง) เป็นศูนย์กลางการค้าที่คึกคักกว่าสติงเตริง และการค้าที่นี้อยู่ในมือของคนจีนด้วยเช่นกัน พ่อค้าจีนมาตั้งรกรากที่นี่และแต่งงานกับคนท้องถิ่น สินค้าที่อยู่นอกเหนือรายการจากที่บันทึกไว้ที่สติงเตริงคือ ไหม ซึ่งมีอยู่มากมาย เนื่องจากมีแหล่งผลิตที่สี่พันดอน อีกเมืองหนึ่งที่เขาพูดถึงคืออัตปือ และตั้งข้อสังเกตว่าแม้เมืองนี้จะมีความสำคัญทางการค้าแต่ไม่มีคนจีนเข้าไปตั้งหลักแหล่งด้วยเหตุผลเรื่อง โรคภัยที่เกิดขึ้นในพื้นที่ มีเพียงพ่อค้าพม่าไม่กี่รายเข้าไปทำการค้า โดยขายสินค้าได้แก่หินเหล็กไฟ และเครื่องแก้วของยุโรป (Garnier, 1996a: 120)

ในบันทึกของการนิย (1996a: 124) ตอนนี้นำให้เห็นภาพการค้าลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลางถึงล่าง ซึ่งจะพบว่าคนจีนยังคงมีบทบาทสำคัญ คนจีนในพื้นที่ดังกล่าวเข้ามาตั้งรกรากถาวรมากกว่าเป็นพวกคาราวานตามฤดูกาล ชุมชนคนจีนเหล่านี้ยังคงเป็นกลไกหลักด้านเศรษฐกิจ การค้า และไม่ซ้อนทับกับการค้าของกลุ่มพ่อค้าคาราวาน เนื่องจากคาราวานล่อต่างจากยูนนานส่วนใหญ่จะลงมาถึงแค่หลวงพระบางมากกว่าตามเส้นทางแม่น้ำโขงไปค้าขายกับเมืองทางตอนล่าง

สรุปท้ายบท

การศึกษาในบทนี้ทำให้เห็นภาพการขยายตัวของการค้าในเขตภาคพื้นทวีปในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ทั้งการเปลี่ยนแปลงของปริมาณ ชนิด ประเภทสินค้า และกลุ่มผู้ประกอบการสำคัญทาง

²⁷ ฝูเจี้ยน เป็นมณฑลหนึ่งของจีนอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ เป็นมณฑลชายฝั่งทะเลติดกับช่องแคบไต้หวัน ประชากรส่วนใหญ่เป็นคนจีนฮั่น หรือเป็นที่รู้จักกันในชื่อของจีนฮกเกี้ยน การเดินทางเข้ามาของชาวจีนกลุ่มนี้มาพร้อมกับเรือสินค้า หรือเป็นกลุ่มคนจีนโพ้นทะเล ที่กระจัดกระจายอยู่มากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และชุมชนคนจีนที่ตั้งรกรากอยู่ตลอดเส้นทางแม่น้ำโขงนั้นก็มีการกระจายอยู่หลายจุด เฉพาะเมืองสำคัญๆ ที่มีการบันทึกไว้ล้วนมีชุมชนคนจีนตั้งอยู่ทั้งสิ้น.

การค้า จากเดิมกลุ่มที่มีบทบาทหลักคือ พ่อค้าชาวจีน ทั้งพ่อค้าที่เดินทางเป็นกองคาราวาน และชุมชนพ่อค้าที่ตั้งหลักแหล่งตามเมืองต่างๆ เริ่มปรากฏพ่อค้ากลุ่มใหม่ เช่น พ่อค้าอินเดีย พ่อค้าท้องถิ่นที่เริ่มแสดงบทบาททางการค้าภายหลังที่การค้าขยายตัว เช่น การเชื่อมเส้นทางระหว่างพม่าตอนล่างไปยังตอนบน ทำให้เมืองพะโม (ดูแผนที่หน้า 70) กลายเป็นตลาดใหม่ และพ่อค้าท้องถิ่นเข้ามามีส่วนแบ่งทางการค้ามากขึ้น อย่างไรก็ตามพบว่า ในหลายพื้นที่พ่อค้าท้องถิ่นมีบทบาทมากและเป็นเครือข่ายการค้าที่เกิดขึ้นก่อนหน้านี้นี้นานมาแล้ว เช่นการค้าในถิ่นฐานของไทดำ การค้าในยุคนานของกลุ่มพ่อค้าเกลือ แม้ว่าการค้าในเขตภาคพื้นทวีปจะสัมพันธ์กับสินค้าสมัยใหม่มากขึ้น ทว่าการค้าและเครือข่ายการค้าภายในยังอาศัยโครงสร้างความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิมมากกว่าการถูกแทนที่ด้วยระบบเศรษฐกิจแบบตลาดอย่างเต็มรูปแบบ ตลาดที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางอำนาจยังคงใช้ระบบการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้า เช่น เมืองเชียงรุ่ง

การขยายตัวของเส้นทางการค้า ปริมาณ และชนิด ประเภทสินค้า ยังนำไปสู่การปะทะสังสรรค์ทางอำนาจระหว่างรัฐกับรัฐ และรัฐกับผู้คน รวมถึงรัฐกับอาณานิคมในพื้นที่ชายแดน ซึ่งกระบวนการเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐในระยะแรก กรณีของสยามเมื่อเผชิญหน้ากับการขยายอำนาจของอาณานิคมอังกฤษและฝรั่งเศส ได้นำมาสู่การปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐในล้านนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นที่สัมพันธ์กับข้อพิพาทเรื่องชายแดน การค้าชายแดน เช่น การส่งทหารออกไปรักษาชายแดน กระทั่งการตั้งชุมชนขึ้นบริเวณดังกล่าว การตั้งด่านควบคุมการเข้าออกสินค้าและผู้คน เช่น กรณีเมืองฝาง อย่างไรก็ตามพบว่าขณะที่ต่างฝ่ายต่างก็อ้างสิทธิ์ในพื้นที่บริเวณชายแดนเหล่านั้น กลับพบความพรัมัวของเขตแดน ดังปรากฏอยู่ในใบบอก และรายงานของข้าหลวงจากหัวเมืองต่างๆ ภาพของชายแดนที่ปรากฏขึ้นพร้อมกับการปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่กรณีของสยาม เกิดขึ้นพร้อมกับความหมายเรื่องความไม่แน่ชัด ขาดข้อมูล ความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่มาตั้งแต่ต้น และความหมายที่ถูกผลิตซ้ำผ่านปฏิบัติการที่ชายแดน คือเป็นพื้นที่ของกองโจร กลุ่มที่ไม่อยู่ใต้อำนาจของรัฐ ซึ่งในบทรนี้ได้ยกตัวอย่างปฏิบัติการของผู้คนบริเวณชายแดน และกลุ่มที่ทำการค้าข้ามพรมแดนผ่านเรื่องเล่า ซึ่งพลังของเรื่องเล่าส่งผลให้คนกลุ่มนี้ (ในบทรนี้กล่าวถึงเขตอิทธิพลของฉาน บนเส้นทางการค้ายุคนาน-ล้านนา) ยังคงมีอิทธิพลอยู่บนเส้นทางการค้าที่รัฐไม่สามารถเข้าไปแทรกแซงได้

การปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 สามารถพิจารณาผ่านการแข่งขันของมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศสในการแสวงหาตลาดใหม่ ผ่านเส้นทางในอาณานิคมของตนเองเข้าไปยังจีนตอนใต้ กรณีอังกฤษจะพบว่าตั้งแต่สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สามสิ้นสุดลง (ค.ศ.1885) อังกฤษขยายอำนาจเข้าไปยังพม่าตอนบนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐสมัยใหม่ที่เด่นชัดที่สุดคือการสร้างเส้นทางรถไฟเชื่อมตลาดการค้าของพม่าตอนล่างกับพม่าตอนบน และการค้าชายแดนพม่า-จีน, พม่า-สยาม ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 (ดูเชิงอรรถที่ 4 ในบทรนี้ หน้า 70) ขณะเดียวกันอังกฤษจัดการคนในบังคับกรณีของพ่อค้าที่เดินทางข้าม

พรมแดนในลักษณะที่ยืดหยุ่น คือนอกจากจะมีได้ควบคุม ตรวจสอบคนกลุ่มนี้ ยังยื่นมือเข้ามาช่วยเหลือในกรณีที่คนกลุ่มนี้เกิดคิดความขึ้นในรัฐอื่น อย่างไรก็ตามในประเด็นเดียวกันนี้จะพบว่ามีความตึงเครียดขึ้นกรณีที่คนในบังคับอาศัยอยู่ตามชายแดน เช่นกรณีเมืองหมอกใหม่ (ดูในบทนี้ หน้า 65) รัฐสยามและอังกฤษไม่เพียงเร่งสำรวจสำมะโนประชากร ยังเกิดความหวาดระแวงเมื่อคนกลุ่มนี้เดินทางเคลื่อนย้ายข้ามพรมแดนไปมา การค้าของล้าหน้าที่ขยายตัวในช่วงแรกจึงเชื่อมกับการขยายตัวทางการค้าในพม่าเป็นหลัก ตั้งแต่ระบบการแลกเปลี่ยนที่อาศัยเงินรูปีก่อนหน้าที่เงินบาทจะเข้าไปหลายปี หรือสะท้อนผ่านการจัดทำรายงานการค้าของกงสุลอังกฤษที่แยกบัญชีการค้าของเชียงใหม่กับพม่าไว้ต่างหาก

ในกรณีของยูนนานจะพบว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18 เมื่อราชวงศ์ชิงมีนโยบายขยายประชากรจีนในแถบชายแดน คนจีนที่เดินทางมายังชายแดนตอนใต้ของจีนในช่วงแรกอยู่ในฐานะของทหารรักษาชายแดน บางกลุ่มเป็นข้าราชการที่ดูแลเรื่องการจัดเก็บภาษี รวมถึงทำการค้า นอกจากนี้ยังพบว่าปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐในกรณีของจีนยังอาศัยคนในท้องถิ่น กล่าวคือให้คนท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมทั้งการเป็นทหาร ข้าราชการ กระบวนการเหล่านี้ทำให้คนจีนที่อพยพเข้ามาและคนท้องถิ่นเกิดการผสมผสานมิติทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมือง (Giersch, 2006) อย่างไรก็ตามไม่ว่ากระบวนการดังกล่าวจะราบรื่นและปราศจากความขัดแย้ง กระบวนการปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่เมื่อพิจารณาจากพื้นที่ชายแดนในกรณีของยูนนาน สามารถพิจารณาผ่านเหตุการณ์กบฏปิ่นไถ่ระหว่าง ค.ศ. 1856-1873 การปราบปรามกลุ่มกบฏในครั้งนี้ไม่เพียงนำไปสู่การอพยพของคนจีนมุสลิมเข้ามายังพม่า ล้าหนา ทว่าได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความหมายของพื้นที่ชายแดนใหม่ ดังจะพบว่าก่อนหน้านี้รัฐบาลจีนมีนโยบายที่ประนีประนอมกับคนท้องถิ่นและพยายามกลืนคนกลุ่มนี้เข้ามาเป็นทหารและข้าราชการ เหตุการณ์กบฏปิ่นไถ่ แสดงให้เห็นการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปที่อำนาจรัฐจากส่วนกลาง(กรณีของจีน) ต้องการเข้าใกล้และควบคุมพื้นที่ชายแดนมากยิ่งขึ้นในเรื่องนี้ยังสอดคล้องกับบันทึกของเฮย์เลอร์ส (ค.ศ. 1891-1892) เมื่อเดินทางไปยังชายแดนจีน (เมืองต้าล้อ) และพบว่าทหารรักษาด่านที่เมืองดังกล่าวไม่อนุญาตให้เขาเดินทางข้ามแดน เนื่องจากไม่มีหนังสือเดินทาง (ดูในบทนี้ หน้า 77-78 เรื่อง พิจารณาการปะทะสังสรรค์ทางอำนาจบริเวณชายแดน) กรณีของเฮย์เลอร์สยังแสดงให้เห็นว่าปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐนั้นซ้อนทับลงไปกับอำนาจของท้องถิ่น ทหารรักษาด่านอ้างอิงการอนุมัติจากรัฐบาลที่ปักกิ่งกับชาวตะวันตก ขณะเดียวกันยังคงยึดหยุ่นสำหรับการเดินทางข้ามพรมแดนของคนพื้นเมืองทั่วไป

ในทำนองเดียวกัน เมื่อศึกษาการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในแถบลุ่มน้ำโขงพบว่า สยามและอาณานิคมฝรั่งเศสแข่งขันกันแสดงแสนยานุภาพผ่านเหตุการณ์ปราบฮ่อ และการสำรวจดินแดนเพื่อจัดทำแผนที่ รวมถึงการสำรวจของฝรั่งเศสในเส้นทางต่างๆ เช่น จากตั้งเกี้ยว ใช้เส้นทางน้ำดำ น้ำแดง เข้าสู่ยูนนาน หรือเส้นทางผ่านตอนบนของลาว เป็นต้น เป้าหมายหลักของฝรั่งเศสคือ การมุ่งหาตลาดในการ

ระบายสินค้า และแหล่งทรัพยากรมีค่า ซึ่งความสนใจเหล่านี้ปรากฏอยู่ในบันทึกหลายต่อหลายชิ้นของนักสำรวจ การแข่งขันทางอำนาจระหว่างสยามและฝรั่งเศสยังสะท้อนผ่านการใช้ระเบียบกฎเกณฑ์ใหม่หลายเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางข้ามพรมแดนของผู้คนและสินค้า เช่น ข้อตกลงทางการค้าและการเก็บภาษีในระยะ 25 กิโลเมตร ระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ซึ่งพบว่ามักเกิดความลักลั่นในทางปฏิบัติระหว่างเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นกับอำนาจรัฐส่วนกลางเรื่องการเก็บภาษีอยู่บ่อยครั้ง

ความเคลื่อนไหวทางการค้า ผู้คน และสินค้าในช่วงแรกของการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐ แสดงให้เห็นพลังของตลาด สินค้า ที่เคลื่อนเข้าหาผู้คนในเขตภาคพื้นทวีป ทั้งชนิด ประเภทของสินค้า ซึ่งเป็นสินค้าสมัยใหม่แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงภายในสังคม วัฒนธรรมของผู้บริโภคสินค้าเหล่านั้น และความสำคัญของระบบเงินตรา รวมถึงการเพิ่มรายได้จากการขยายพื้นที่เพาะปลูก เช่นกรณีของการทำไร่ชาในยูนนาน หรือปริมาณการบริโภคผ้าเป็นฝืนของตลาดเชียงใหม่ ย่อมกระทบต่อวิถีการทอผ้าของคนพื้นเมือง ซึ่งมีใช่เฉพาะเรื่องการค้าฝ้ายที่เป็นสินค้าหลักระหว่างยูนนาน-ตลาดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เขตภาคพื้นทวีปเท่านั้น ทว่าสินค้าที่เคยใช้เป็นวัตถุดิบในการย้อม การตกแต่ง ก็น่าจะเกิดความเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

โดยสรุป ความเคลื่อนไหวทางการค้าในช่วงเวลานี้ รวมถึงการแข่งขันทางอำนาจ และการปะทะสังสรรค์ทางอำนาจทั้งระหว่างอาณานิคมด้วยกัน ระหว่างอาณานิคมกับรัฐที่กำลังปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่กรณีของสยาม ระหว่างรัฐกับผู้คนผ่านเรื่องการจัดการพื้นที่ การออกกฎระเบียบและธรรมเนียมต่างๆ สะท้อนการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐในช่วงระยะแรกที่ยังไม่มีประสิทธิภาพมากนัก การค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าชายแดนยังเป็นเรื่องของคนในท้องถิ่น และเครือข่ายการค้าที่มีอยู่ก่อนหน้านั้น

บทที่ 4

การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐสยามระยะแรก (ค.ศ. 1850-1911): กรณีศึกษา

การจัดการปกครองของรัฐสยาม และความเคลื่อนไหวในล้านนา

การศึกษาในบทนี้เป็นประเด็นต่อเนื่องจากบทที่แล้ว เนื่องจากการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐสยามผ่านการจัดการปกครองในล้านนานั้น สัมพันธ์อย่างยิ่งกับบริบทการเข้ามาของอาณานิคมอังกฤษและฝรั่งเศส การแข่งขันทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และปัญหาความขัดแย้งเรื่องเขตแดน กรณีล้านนานั้นมีประเด็นที่ชวนให้สังเกตอยู่ว่า ล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของพรมแดนทางการค้าที่ได้นำเสนอไว้ในบทที่ 2 ซึ่งพรมแดนการค้านี้คาบเกี่ยวกับอาณาบริเวณทั้งพม่า ลาว บริเวณด้านตะวันตกของเวียดนาม และบางส่วนของจีนตอนใต้ เมื่ออังกฤษเข้ามามีอิทธิพลในพม่า จะพบว่าล้านนาเริ่มเกิดความเคลื่อนไหวที่สัมพันธ์กับการเข้ามาของบริษัทต่างชาติ การขยายตัวทางการค้าของพม่าที่ส่งผลให้เส้นทางการค้ายูนนาน-ล้านนาขยายตัวตาม รัฐสยามซึ่งเดิมจัดวางตำแหน่งแห่งที่ให้ล้านนาเป็นรัฐประเทศราช และสัมพันธ์กับรัฐส่วนกลางผ่านระบบบรรณาการ เปลี่ยนไปสู่การจัดการปกครองในระบบเทศาภิบาลเมื่อ ค.ศ. 1899 (วารกรณ์ เรืองศรี, 2550) สำหรับการศึกษาบทนี้จะเน้นให้เห็นถึงกลไกทางเศรษฐกิจ การเมืองที่สำคัญของรัฐในการจัดการพื้นที่ที่สัมพันธ์กับการค้าชายแดนอย่างล้านนา อาทิ กลไกด้านภาษี, ระบบเงินตรา, การวางระเบียบสำหรับการเดินทางเข้า-ออกผ่านประเด็นเรื่องคนในบังคับ และหนังสือเดินทาง รวมถึงการเปลี่ยนแปลงในเชิงบริบทอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจของล้านนาเอง อาทิ การเปลี่ยนแปลงของผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า, การขยายตัวของการค้าทางเรือก่อนการสร้างทางรถไฟสายเหนือ, การขยายตัวของตลาดการค้า

พิจารณาการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐสยามในหัวเมืองประเทศราช

การขยายอำนาจของสยามไปยังหัวเมืองประเทศราชในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 นั้นสัมพันธ์อย่างยิ่งกับการขยายอำนาจของอาณานิคมเข้ามายังดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ระหว่างนั้นกลุ่มชนชั้นนำสยามเริ่มตระหนักถึงปัญหาและข้อจำกัดของรัฐแบบจารีต Brocheux and Hemery (2009: 64-65) วิเคราะห์ว่าความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสและสยามเกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองลาวบริเวณลุ่มน้ำโขงนั้นมีประเด็นสำคัญ คือ เมืองเหล่านั้นมีลักษณะที่อ่อนแอยาวนานตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านช้างและภายหลังที่อยู่ภายใต้การยึดครองของพวกไท เนื่องจากรัฐเหล่านี้รักษาอิสรภาพในการปกครองตนเองผ่านการสร้างสัมพันธ์กับรัฐที่ใหญ่กว่ามากกว่าหนึ่งรัฐ เช่น เมืองสองฝ่ายฟ้า สามฝ่ายฟ้า หรือมีลักษณะพหุบรรณาการ (multiple tributes) ประการต่อมาสยามเริ่มปรับเปลี่ยนเข้าสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ เช่นการพัฒนากองทัพตั้งแต่ปี ค.ศ. 1885 อย่างไรก็ตามกองทัพสมัยใหม่มิได้มีประสิทธิภาพมากนักเมื่อต้องอยู่ในสนามรบกลางป่าเขา (กรณีการส่งกองทัพไปปราบฮ่อเป็นปรากฏการณ์หนึ่งที่สนับสนุนข้อเสนอนี้) และประการสุดท้ายความ

ขัดแย้งเกี่ยวกับแม่น้ำโขงยังเป็นประเด็นระหว่างรัฐบาลฝรั่งเศสที่ปรึศกับรัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอน และเป็นเงื่อนไขสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้สยามต้องอยู่ในสถานะของรัฐกึ่งชนระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส ความมุ่งหวังของอังกฤษในการขยายการค้าเข้าไปถึงยูนนานนั้นยังมีอยู่ แม้ภายหลังปี ค.ศ. 1885 รัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนได้ละทิ้งแผนการก่อสร้างรถไฟจากมะละแหม่งไปถึงซือเหมาแล้วก็ตาม

ท่ามกลางบรรยากาศทางการเมืองของการแข่งขันเพื่อช่วงชิงการครอบครองดินแดนของอังกฤษและฝรั่งเศส สยามได้เข้าร่วมปฏิบัติการครั้งนี้ด้วย นั่นคือการปฏิรูปการเมืองการปกครองในหัวเมืองประเทศหรือการจัดการปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาลเมื่อ ค.ศ. 1899 หากนำรูปแบบการปกครองของสยามไปเทียบเคียงกับการปกครองในระบอบอาณานิคม จะพบว่ามีความคล้ายกันอย่างยิ่ง ตั้งแต่การลดอำนาจบทบาทของผู้ปกครองเดิมให้มีฐานะเป็นข้าราชการของรัฐ และได้รับเงินเดือนจากรัฐส่วนกลาง ส่วนผลประโยชน์ที่ได้จากท้องถิ่นส่วนใหญ่ของรายได้นำเข้าส่วนกลาง (“รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120-10 ก.ย. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/44) นอกจากนี้ก็ยังส่งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จากกรุงเทพฯ ไปปกครอง และให้มีอำนาจสูงสุดในมณฑลต่างๆ ในฐานะของข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑล

ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เกิดการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐทั้งในพื้นที่ส่วนกลางและชายแดน กล่าวคือ รัฐสยามปฏิรูปการปกครองล้านนาท่ามกลางบริบทการเกิดข้อพิพาทเรื่องเขตแดนกับรัฐข้างเคียงซึ่งเวลานั้นอยู่ในอำนาจของอังกฤษกับฝรั่งเศส ซ้ำยังเกิดเหตุการณ์ต่อต้านของชาวเมืองที่เริ่มไม่พอใจกับการใช้อำนาจของรัฐสยาม แม้ว่าเหตุการณ์สำคัญอย่างกบฏเงี้ยวยังไม่เกิดขึ้น ทว่าเริ่มมีกระแสข่าวลือต่างๆ ใน “รายงานพระวาสุเทพไปตรวจราชการมณฑลพายัพ” เมื่อ ค.ศ. 1900 แสดงให้เห็นสถานการณ์ในช่วงเวลานั้นว่า รัฐสยามจึงเร่งจัดการตั้งโรงพักตำรวจขึ้นตามเมืองสำคัญและเมืองชายแดน ได้แก่ เชียงใหม่ แม่วาง จอมทอง เมืองฮอด เมืองยวม ท่าต่าฝิ่ง ท่าโกโกะ เมืองลำพูน แม่ไล แม่ห้า เมืองเถิน นครลำปาง เมืองลอง เมืองพะเยา ด่านสบปราบ เมืองจาว และเมืองแพร่¹

การตั้งโรงพักตำรวจ เป็นทั้งการแสดงออกถึงอำนาจทางการเมืองตามแบบของรัฐสมัยใหม่ และอำนาจในเชิงสัญลักษณ์ ทั้งนี้เพราะการปกครองบ้านเมืองเดิมของล้านนา เจ้าเมืองเปรียบเสมือนผู้ถือกฎ และ

¹ ใน “รายงานพระวาสุเทพไปตรวจราชการมณฑลพายัพ” เมื่อ ค.ศ. 1900 กล่าวถึงสถานการณ์ในภาพรวมว่า “เรื่องอาวุธของพลตำรวจภูธรมีครบบริบูรณ์ พระวาสุเทพ (G. Schau) เจ้ากรมตำรวจภูธรเชียงใหม่ชาวเดนมาร์ก สะท้อนการบริหารบ้านเมืองมณฑลพายัพว่า ก่อนข้างจะเรียบร้อย ข้าราชการทำงานเต็มกำลัง แต่นายแขวงทั้งหลายยังไม่พอแก่การ การคมนาคมสะดวก ราษฎรไปมาหาสู่กันง่ายขึ้น การไปรษณีย์โทรเลขก็เจริญขึ้นเป็นลำดับ เรื่องโจรผู้ร้ายไม่ร้ายแรง พวกผู้ร้ายลักช้างม้าก่อนข้างจะชุม เรื่องข่าวที่ว่าเจ้าลาวกับราษฎรจะเกิดกระบดต่อรัฐบาลสยามนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นข่าวเท็จไม่จริง ไม่มีหลักฐานมีแต่การเล่าลือเหมือนครั้งก่อนๆ ข่าวนี้เกิดขึ้นจากพวกฝรั่ง เพราะสายที่จะสืบหาความจริงจากพวกนี้ไม่มี” (“รายงานพระวาสุเทพไปตรวจราชการมณฑลพายัพ ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.1.14/44) จะเห็นว่าการประเมินสถานการณ์ของข้าราชการสยามกรณีนี้เป็นไปเพื่อลดความวิตกกังวลของรัฐบาลกลางมากกว่าการสืบหาข้อเท็จจริงในพื้นที่ ซึ่งพบว่าเหตุการณ์กบฏเงี้ยวเกิดขึ้นหลังจากรายงานฉบับนี้เพียง 2 ปี เท่านั้น.

ใช้กฎต่างๆ ผ่านการพิจารณาคดี ตัดสินคดีและลงโทษผู้กระทำความผิด การมีโรงพักตำรวจด้านหนึ่งจึงเป็นการประกาศแสนยานุภาพของรัฐสยามเช่นกันกับการส่งทหารไปประจำการตามจุดต่างๆ ทว่าความแตกต่างประการสำคัญคือตำรวจเป็นผู้ใช้กฎหมายที่สัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเมืองมากกว่า เช่น เมื่อเกิดเหตุการณ์กบฏเงี้ยวขึ้นในภาคเหนือ โรงพักตำรวจ และเจ้าหน้าที่ตำรวจเป็นเป้าหมายแรกของการโจมตี ซึ่งด้านหนึ่งเป็นการทำทลายอำนาจในเชิงสัญลักษณ์นั่นเอง การจัดการปกครองหัวเมืองของรัฐสยาม ซึ่งเป็นเหมือนการจำลองแบบอย่างมาจากระบอบอาณานิคมนั้น ปรากฏในงานศึกษาของ เบนเนติก แอนเดอร์สัน (Anderson, 1992) ซึ่งกล่าวถึงร่องรอยการถอดแบบที่มาจากรัฐอาณานิคม โดยชี้ให้เห็นถึง “ไวยากรณ์” ที่กำกับอุดมการณ์และนโยบายอาณานิคมตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา แอนเดอร์สันย้ำว่า มีสถาบันแห่งอำนาจสามสถาบัน ที่แม้จะเปลี่ยนรูปร่างและการทำงาน ก็ยังทำให้ไวยากรณ์ดังกล่าวโดดเด่นมากขึ้น นั่นคือการเก็บข้อมูลสำมะโนประชากร, แผนที่, และพิพิธภัณฑสถาน ซึ่งเนื้อหาในบทนี้มุ่งเน้นตรวจสอบสถาบันแรกคือการจัดทำสำมะโนประชากร

ก. การสำรวจสำมะโนประชากร, หนังสือเดินทาง และคนในบังคับ

1. สำมะโนประชากร

เรื่องการสำรวจสำมะโนประชากร, หนังสือเดินทาง และคนในบังคับ ถือเป็นเรื่องใหม่สำหรับรัฐสยาม และแสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐที่เข้ามาสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน อาทิ การสำรวจสำมะโนประชากรด้านหนึ่งเป็นการสำรวจตำแหน่งแห่งที่ของผู้คน และการตรวจนับจำนวนที่แน่นอนสัมพันธ์กับการประเมินรายได้จากการจัดเก็บค่าราชการ หรือค่าแรงแทนเกณฑ์ ซึ่งพบว่าในหลายพื้นที่ยังเกิดปัญหาความซ้ำซ้อนของการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์กับการเรียกเกณฑ์แรงงานอยู่ นอกจากนี้ยังพบว่าราษฎรส่วนหนึ่งโยกย้ายที่อยู่ทำให้เกิดปัญหาการเก็บค่าราชการและการเรียกเกณฑ์แรงงาน ดังปรากฏเรื่อง “มณฑลพายัพเกิดข้าวยากหมากแพง ราษฎรอพยพ” ในปี ค.ศ. 1903 ว่า การอพยพของราษฎรมีเหตุมาจากความแห้งแล้งที่เมืองลำปาง โดยราษฎรจะย้ายไปแสวงหาที่ทำกินใหม่ซึ่งเป็นการย้ายถิ่นชั่วคราว หรืออย่างกรณีของเมืองแพร่ เมื่อเกิดภาวะที่ข้าวยากและราคาแพง ราษฎรก็พากันไปหาซื้อข้าวทางเมืองพะเยาและอุดรดิตถ์ (“มณฑลพายัพเกิดข้าวยากหมากแพง ราษฎรอพยพ ร.ศ. 122-124,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.36.1/37) หรือบางกลุ่มก็ย้ายถิ่นฐานไปสร้างครอบครัวต่างเมือง เช่น ประชากรที่เมืองเชียงใหม่มักไปพูนหมักปนกันจนแยกแยะไม่ออกว่าเป็นราษฎรของเมืองใด รัฐมองว่าการที่ราษฎรไม่อยู่ติดที่สร้างปัญหาเมื่อต้องการเกณฑ์แรงงานหรือการเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์ เพราะราษฎรมักจะอ้างว่าไม่ใช่คนเมื่อนั้น (หมายถึงเมืองที่ไปอาศัยอยู่ทั้งชั่วคราวและถาวร) รัฐจึงออกข้อบังคับใหม่ให้ถือว่าราษฎรที่อยู่เมืองใดให้ถือตามคำบังคับบัญชาเจ้าเมืองนั้นไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเกณฑ์และเรื่องอื่นๆ (“เลขในหัวเมืองลาวเฉียง ร.ศ. 115,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.5.1.4/18)

จากปัญหาเรื่องการย้ายถิ่นฐานของราษฎรและปัญหาเรื่องการเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์รวมถึงการเรียกเกณฑ์นั้น แสดงให้เห็นว่าก่อนหน้าที่รัฐจะประกาศ “เลขในหัวเมืองลาวเฉียง” ค.ศ. 1896 นั้น ราษฎรเรียนรู้ที่จะต่อรองกับอำนาจรัฐที่พยายามเข้ามาจัดตำแหน่งแห่งที่ที่แน่นอน ซึ่งเป็นสิ่งที่ขัดแย้งกับวิถีชีวิตของผู้คน ราษฎรจึงใช้อุบายอ้างเป็นคนต่างเมืองเสมอเมื่อมีการเรียกเก็บค่าราชการและการเกณฑ์แรงงาน ฉะนั้นในด้านหนึ่ง การสำรวจสำมะโนครัวหรือสำมะโนประชากรจึงเป็นความพยายามของรัฐที่ต้องการสอดคล้องความเคลื่อนไหวของประชากร ในสำมะโนครัวพลเมืองปี ค.ศ.1905 ระบุถึงปัญหาของการสำรวจสำมะโนครัวในช่วงแรกว่า เดิมทีการทำสำมะโนครัวไม่สำเร็จเพราะยังไม่ได้จัดการปกครองท้องที่ ไม่มีกรมการอำเภอและกำนันผู้ใหญ่บ้านที่จะช่วยทำบัญชีที่แน่นอน เมื่อเริ่มสำรวจยอดจำนวนพลเมือง ได้คิดทำบัญชีสำมะโนครัวโดยละเอียด คือ ให้มีรายชื่อทุกคน และลองทำแบบตารางพิมพ์แจกจ่ายแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านให้กรอกบัญชีคน แต่พบว่าทำไม่ได้ เพราะกำนันผู้ใหญ่บ้านแม้โดยมากอ่านหนังสือได้แต่น้อยคนที่เขียนหนังสือได้ และยิ่งเขียนลงในตารางพิมพ์ให้ถูกต้องยิ่งเป็นไปได้ยาก ความคิดในการทำสำมะโนครัวต้องพักไปจนถึงปี ค.ศ.1907 คราวนี้เปลี่ยนเป็นให้ทำแบบตารางพิมพ์แจกไปตามกรมการอำเภอ แต่ให้มีเสมียนถือแบบออกท้องที่โดยมีผู้ใหญ่บ้านนำออกสำรวจทุกหลังคาเรือน การบันทึกต้องลงรายละเอียดด้วยว่าเป็นคนชาติใด ซึ่งเป็นเรื่องที่ทำให้ยากเพราะพลเมืองมีหลายชาติ เช่น กรณีคนจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในไทยและมีภรรยาเป็นคนไทย คนชั้นลูกหลานลงมาจะกำหนดให้เป็นจีนเป็นไทยทำได้ยาก จึงมีข้อเสนอว่า

“การจดสำมะโนครัวจึงอาศัยเอาตามเพศที่เห็นได้จากการแต่งตัวเป็นหลัก ถ้าชายไว้เปียจะเป็นจีนแท้หรือเป็นแค่เชื้อสายให้นับเป็นจีน ถ้าเป็นหญิงแต่งตัวเป็นไทยให้นับเป็นไทย...คนมอญ เขมร ที่เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขตรับร้อยปี จะแยกว่าเป็นชาติใดให้ดูที่ภาษาพูด และการแต่งกายเป็นสิ่งสำคัญ พวกที่เป็นลาวหรือไทยนั้นกำหนดด้วยภาษาไม่ได้...ในการจดให้ลงเป็นไทยทั้งสิ้น การสำรวจสำมะโนครัวในเวลา 5 เดือน ทำให้สำเร็จ 12 มณฑล” (“สำมะโนครัวพลเมือง ร.ศ. 124-128,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม 30.2.19/4)

จากรายงานข้างต้นทำให้ทราบว่าการทำงานสำมะโนครัวเริ่มเป็นรูปธรรมตั้งแต่ ค.ศ. 1907 ทว่าก่อนหน้านี้อีก 20 ปี คือ เมื่อ ค.ศ. 1890 เคยมีความพยายามสำรวจสำมะโนครัวขึ้นที่เมืองชายแดนอย่างขุนยวม โดยการจดบันทึกให้ระบุนายละเอียดต่อไปนี้ เลขที่ ชื่อภรรยา อายุตัว ตำนาน ตำบลบ้าน แขวงเมือง ที่เกิด ภาษา บุตรชายหญิง แยกชาติ ขมุ เจี้ยว ลาว ชาวาน ยางแดง ลื้อ (“หนังสือมหาดไทยราชการฝ่ายเหนือเมืองนครเชียงใหม่ นาน แพร่ ลำพูน ลำปาง 4 มี.ค. ร.ศ. 108-8 ต.ค. ร.ศ. 110,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 63/107) กรณีขุนยวมเป็นตัวอย่างที่น่าสนใจที่แสดงให้เห็นว่ารัฐให้ความสนใจกับผู้คนบริเวณชายแดนเป็นพิเศษ เพราะการระบุว่าใครเป็นใครมีความสำคัญ และสัมพันธ์กับการประเมินสถานการณ์ที่ชายแดนของรัฐด้วย เนื่องจากผู้คนบริเวณดังกล่าวมักเดินทางเข้าออกข้ามพรมแดนอยู่เสมอ ฉะนั้นการจัดทำสำมะโนครัวที่ขุนยวมจึงเกิดขึ้นก่อนการสำรวจที่ลำพูน เชียงใหม่ถึง 10 ปี การสำรวจสำมะโนครัวได้ขยายสู่เมืองต่างๆ ใน

มณฑลพายัพ ที่ลำพูนสำรวจเมื่อ ค.ศ. 1900 ผลจากการสำรวจทำให้การเก็บเงินแทนเกณฑ์มีความชัดเจนยิ่งขึ้น (“รายงานหม่อมอมรวงศ์วิเศษเมืองเชียงใหม่ 21–25 เม.ย. ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 63.1/125) ส่วนเชียงใหม่สำรวจในปีเดียวกัน ได้ตัวเลขคนในแขวงเมืองเชียงใหม่ 128,000 คน (“จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ 2 มิ.ย. ร.ศ. 119–14 ต.ค. ร.ศ. 126,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.63.1/127)

2. หนังสือเดินทาง และคนในบังคับ

กติกาย่างใหม่ยังรวมถึงการแสดงตัวตนว่าเป็นคนในบังคับของรัฐได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อต้องเดินทางเข้าออกระหว่างพรมแดนของรัฐ ในหนังสือเดินทางนอกจากจะระบุว่าเป็นคนในบังคับของรัฐใดแล้ว ยังระบุเชื้อชาติ ที่อยู่ เพศ ชื่อ ตำนาน และอาวุธที่พกพา ผู้ติดตามที่ร่วมเดินทางด้วย รวมถึงเป้าหมายในการเดินทางไปในที่ต่างๆ และระยะเวลาในการเดินทาง (โดยทั่วไปหนังสือเดินทางมีอายุ 6 เดือน และภายในระยะเวลานั้นต้องนำไปต่ออายุที่เค้าสนามหลวงของเมืองที่เดินทางไป) รัชกาลที่ 5 มีพระราชกระแสเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า

“...คนเข้าออกไม่มีหนังสือเดินทางทำให้ไม่รู้ว่ามีใครเข้าออกนอกในพระราชอาณาเขต ซึ่งการตรวจตรา ยังเลวกว่าต่างประเทศอื่นเขามาก เรื่องคนที่ข้ามไปมาทางด้านลาวนั้น พระยาศรีสุทนต์เห็นว่า บรรดาคนที่ข้ามไปมาในหัวเมืองต้องมีหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝ่ายสยาม ถ้าคนฝั่งซ้ายเข้ามาเฉพาะในเขต 25 ก.ม.² หนังสือเดินทางของฝรั่งเศสก็ใช้ได้ ส่วนเรื่องค่าธรรมเนียม ถ้าเป็นคนที่เดินทางไปมาไม่ได้ตั้งรกรากอยู่เป็นถาวรก็ไม่ควรเก็บ...” (“หนังสือเดินทาง ร.ศ. 120-121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.30.15/3)

จะเห็นว่าการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐสยามบริเวณชายแดน หากพิจารณาผ่านความคิดเห็นของรัชกาลที่ 5 เรื่องหนังสือเดินทาง จะพบว่าทรงตำหนิในเชิงเปรียบเทียบ (ต่างประเทศ) มากกว่าวิพากษ์วิจารณ์ว่าการตรวจตรามีข้ออ่อนอย่างไร

ประเด็นเรื่องการถือหนังสือเดินทางและคนในบังคับจึงกระทบกับคนที่มีเหตุต้องเดินทางข้ามพรมแดนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และพบว่า ค.ศ. 1906 ได้มี “ร่างพระราชบัญญัติระงับความฉ้อโกง ในการใช้หนังสือสำหรับตัวคนในบังคับต่างประเทศ” เนื่องจากมีข้อร้องเรียนเรื่องหนังสือเดินทางปลอม และการซื้อขายหนังสือเดินทางปลอม เนื้อหาของร่าง พ.ร.บ.ฉบับนี้แบ่งออกเป็น 3 มาตราด้วยกัน ประกอบด้วย

² เรื่องเขต 25 กิโลเมตร คือระยะทาง 25 กิโลเมตรจากแม่น้ำโขงทางฝั่งขวาตลอดแนว เป็นหนึ่งในรายละเอียดของสัญญา ร.ศ. 112 ระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ภายหลังเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งฝรั่งเศสไม่ต้องการให้มีทหารของสยามประจำอยู่ และให้มีตำรวจที่เป็นคนพื้นเมืองเท่าที่จำเป็น เขต 25 กิโลเมตรตลอดแนวลำน้ำโขงนี้เริ่มตั้งแต่เมืองเชียงแสน เชียงของ ตามลำน้ำมาถึงเมืองเชียงคาน หนองคาย ท่าอุเทน มุกดาหาร เขมราฐ จนถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งตามเมืองเหล่านี้ฝรั่งเศสได้ส่งผู้แทนทางการค้ามาประจำอยู่ทั้งสิ้น (มานิต ชุมสาย, 2519: 1-3).

“มาตรา 1 ถ้ากรณีที่ให้ข้อมูลเท็จเพื่อให้เจ้าพนักงานต่างประเทศออกหนังสือสำคัญสำหรับจดทะเบียนให้มีโทษจำคุกไม่เกิน 3 ปี ปรับไม่เกิน 1000 บาท หรือทั้งจำทั้งปรับ มาตรา 2 ถ้าทำการทุจริตโดยการซื้อขายโอนเสาะหาหนังสือสำคัญ ที่มีใช้ของตนมาใช้ด้วยอุบายต่างๆ ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 1 ปี ปรับไม่เกิน 500 บาท หรือทั้งจำทั้งปรับ มาตรา 3 ถ้าผู้ใดต้องการอยู่ในบังคับของต่างประเทศ โดยการอ้างข้อมูลเท็จว่าตนมีชื่อและดำเนินตามหนังสือสำคัญที่ได้จดทะเบียนแล้ว มีความผิดจำคุกไม่เกิน 1 ปี ปรับไม่เกิน 500 บาท หรือทั้งจำทั้งปรับ” (“ร่างพระราชบัญญัติระงับความล้อโกง ในการใช้หนังสือสำหรับตัวคนในบังคับต่างประเทศ 12 เม.ย. ร.ศ. 125,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต.32.5/6)

จะเห็นว่ากิจกรรมที่สัมพันธ์กับการข้ามพรมแดนมักมีประเด็นเรื่องการฝ่าฝืนหรือออกนอกกรอบกฎระเบียบอยู่เสมอ การที่หนังสือเดินทางปลอมแพร่ระบาดออกไปยังสะท้อนให้เห็นว่าความเข้าใจของเจ้าหน้าที่ในการตรวจสอบหรือจับผิดก็ยังไม่เข้มแข็ง เช่นเดียวกับกับการตรวจจับเรื่องเงินปลอม ธนบัตรปลอม ซึ่งจะควบคุมให้หมดไปนั้นเป็นเรื่องยาก

ก. คนในบังคับฝรั่งเศส: ความขัดแย้งเรื่องเงินค่าราชการ

ความขัดแย้งเกี่ยวกับประเด็นเรื่องคนในบังคับระหว่างสยามและฝรั่งเศสกรณีการเดินทางข้ามไปมาของผู้คนสองฝั่งโขงนั้นเป็นเรื่องที่หาข้อมูลได้ยาก และโดยส่วนใหญ่คนที่เดินทางเป็นกลุ่มเพื่อมาทำงานหรือเป็นแรงงานมักเก็บหนังสือเดินทางไว้กับนายจ้าง หรือ ไม่ก็เข้าเมืองมากกว่าถือไว้กับตัว และก็มีหลายกรณีที่ไม่สามารถพิสูจน์หรืออ้างได้ว่าใครเป็นคนในบังคับใคร โดยพื้นฐานฝรั่งเศสและสยามตกลงให้แม่น้ำโขงเป็นแนวเขตแดนโดยธรรมชาติ ผู้คนที่มิถิ่ฐานและเกิดบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสถือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ในทางกลับกันพวกที่เกิดและอยู่ฝั่งขวาสยามก็ถือเป็นคนในบังคับ เช่น ความเห็นของพระยาทรงสุรเดช เมื่อ ค.ศ. 1895 เกี่ยวกับการที่มีเสมียนของกงสุลฝรั่งเศสมาขอคูหนังสือเดินทางของคนขมุที่เข้ามาทำงานในเมืองต่างๆ ของมณฑลลาวเฉียง ว่า ที่ผ่านมา มิได้ทำการขัดขวางคนลาวพุงขาว ขมุ ซึ่งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เมื่อเดินทางไปมาค้าขายเข้าออกก็ได้กีดกัน พระยาทรงสุรเดชอ้างว่า

“...พวกลาวพุงขาว ลื้อ ขมุ นั้นมิได้มาแต่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ที่อยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงคือในพระราชอาณาเขตสยาม ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของนครเมืองน่าน เมืองพิศณุโลกย์ เมืองพิไชยก็มีอยู่มาก แลเป็นคนในบังคับสยามโดยแท้ ที่ทำการค้าขายอยู่ในเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน เมืองแพร่ เมืองน่าน” (“ฝรั่งเศสตั้งนายหมวดพวกขมุควบคุมคนในบังคับ ร.ศ. 114,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต. 32.5/9)

ประเด็นว่าใครเป็นคนในบังคับใครนั้นค่อนข้างสับสน และกลายเป็นประเด็นทางการเมืองได้ง่าย เพราะความขัดแย้งเรื่องการเรียกเก็บเงินค่าราชการที่ต่างฝ่ายต่างก็อ้างว่าคนกลุ่มนั้นกลุ่มนี้เป็นคนในบังคับตน ยังปรากฏให้เห็นในรายงานจากหัวเมืองหลายครั้ง เช่น หนังสือของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถึงพระเจ้าอยู่หัวฯ กรณียาขอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ค.ศ. 1895 ลงวันที่ 18 ก.ค.ร.ศ. 114 และได้อ้างไปบอกของพระยาทรงสุรเดชอีกฉบับหนึ่ง ลงวันที่ 23 พ.ค. ร.ศ. 114 ถึงปัญหาในเรื่องนี้ เนื้อความในหนังสือของกรมหมื่นดำรงฯ ตอนหนึ่งว่า

“...เรื่องที่ยังมองซิเออร์ฮาร์ตวินตั้งให้เจ้าเล็กมาตรวจคนในบังคับนั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับยานาประเทศต้องมาพูดจากกรุงเทพฯ ศุภอักษรเดิมที่สยามมีถึงหลวงพระบางนั้น เป็นคำสั่งลับข้ากับเจ้า บัดนี้หลวงพระบางตกไปอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสแล้ว จะอ้างตามศุภอักษรเดิมนั้นไม่ได้...ถึงที่สุดแล้วถ้าจะต้องยอมตามที่ขอให้ยอมเฉพาะเรื่องที่ตั้งนายหมวดนายเส้นเข้ามาควบคุมคนในบังคับ เช่นที่อังกฤษตั้งควบคุมคนเงี้ยวและพม่า แต่จะยอมมากกว่านั้นคือฝรั่งเศสหมายจะเก็บตัวพวกขมุแลคนฝั่งซ้ายที่มาอยู่ในพระราชอาณาเขตกลับไปหลวงพระบางนั้นหายอมได้ไม่...” (“ฝรั่งเศสตั้งนายหมวดพวกขมุควบคุมคนในบังคับ ร.ศ. 114,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต. 32.5/9)

ข. คนในบังคับอังกฤษ: ประเด็นเรื่องที่ดิน

หากพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอังกฤษ และสยามกับฝรั่งเศสผ่านประเด็นเรื่องคนในบังคับ จะพบว่ามี ความแตกต่างกันค่อนข้างมาก กล่าวคือ ข้างความสัมพันธ์กับอังกฤษมักเป็นลักษณะที่ยอมกันได้หรือตกลงกันได้ เช่น ยอมให้ผู้ช่วยกงสุลของอังกฤษเข้ามาทำบัญชีคนในบังคับในเมืองน่าน เมืองแพร่ รวมถึงการพิจารณาคดีความคนในบังคับเมื่อ ค.ศ. 1900 ขณะที่ข้อตกลงใดๆ เกี่ยวกับประเด็นเรื่องคนในบังคับกับฝรั่งเศสมักล้มเหลว และลงเอยที่ต่างฝ่ายต่างก็ประกาศกฎระเบียบของตนเองขึ้นมา ในกรณีของคนในบังคับอังกฤษมีข้อสังเกตจากใบบอกของพระยาราชอุทธานนท์ ข้าหลวงประจำเมืองแพร่ว่า

“มร.โลล์อยู่เมืองแพร่ 14 วันก็เดินทางไปอุดรดิฐ เมืองสวรรคโลกย์ ระหว่างที่อยู่เมืองแพร่ได้พร้อมกับศาลชำระความคดีคนในบังคับไป 5 เรื่อง มีคนพม่าเงี้ยวมารับหนังสือสำหรับตัวประมาณ 250 คน แต่เป็นคนจรมากกว่าคนในพื้นที่บ้านพื้นเมือง” (“มร.โลล์ผู้ช่วยกงสุลอังกฤษเมืองน่าน มาตรวจคนในบังคับที่เมืองแพร่ แลตำเนบ้านที่กวาจา พระยาราชอุทธานนท์ และ มร.โลล์ได้สนทนากัน ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต. 32.5/19)

ในรายงานฉบับนี้จะเห็นว่าคนพม่า เงี้ยว (ไตใหญ่) ที่มารับหนังสือเดินทางนั้น เป็นกลุ่มที่เดินทางเข้าออกในลักษณะข้ามพรมแดน มิใช่คนที่ตั้งหลักปักฐานอยู่ในเมืองเหล่านั้น (คนในพื้นที่บ้านพื้นเมือง) ซึ่งคนกลุ่มนี้มีใช่กลุ่มเป้าหมายที่สยามต้องการให้เข้ามาอยู่เป็นคนในบังคับตั้งแต่แรก ทว่าทำที่ต่อเรื่องนี้จะเริ่มเปลี่ยนไปในภายหลัง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะคนในบังคับต่างชาติเหล่านี้ เริ่มแสดงบทบาททางเศรษฐกิจในพื้นที่ภาคเหนือมากขึ้นเรื่อยๆ และรัฐสยามอาจเห็นประโยชน์ว่าคงจะดีกว่าไม่น้อยหากได้คนเหล่านี้มาเป็นคนในบังคับของสยาม

ปี ค.ศ. 1901 เริ่มเกิดข้อหารือภายในกลุ่มชนชั้นนำสยาม เกี่ยวกับการเปลี่ยนสังกัดจากคนในบังคับต่างประเทศมาเป็นคนในบังคับสยาม ดังปรากฏเนื้อความในโทรเลขของพระยาอุดมพงษ์เพ็ญสุสวัสดิ์ ข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่ (ค.ศ. 1899-1902) ว่า

“...ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบข่าวจากพ่อค้าที่ลงมาจากมณฑลพายัพว่า เวลานี้คนในบังคับอังกฤษที่เมืองอื่นๆ ในมณฑลพายัพก็มีความประสงค์จะเป็นคนในบังคับไทยอีกเป็นอันมาก และเมื่อเจ้าอินทวโรรสสุริยวงษ์เจ้านครเชียงใหม่ลงมากรุงเทพฯคราวนี้ ก็มีมองปัน โยซึ่งเปนหัวหน้าคนในบังคับอังกฤษมาด้วย และมองปันโยได้มา

ร้องขอต่อข้าพระพุทธเจ้าเพื่อได้จัดการให้มองปันโยได้ออกจากในบังคับอังกฤษเป็นคนบังคับไทยหลายครั้ง... ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนถึงเหตุผลว่าคนเหล่านี้จะออกจากในบังคับอังกฤษด้วยเหตุใด ก็ได้ความเป็นแน่ว่าเป็น ด้วยเหตุหลายประการ คือเบื้องต้นการศาลในเวลานี้จะหาความยุติธรรมในศาลไทยได้ดีเท่าหรือดีกว่าศาลกงสุล ต่างประเทศ เป็นที่หมดความหวาดหวั่นของคนพวกนั้น อีกประการหนึ่งเพราะเราได้จัดการในมณฑลพายัพ กวดขันตามหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเข้ามา คนในบังคับต่างประเทศจะมีที่ดินหรือซื้อที่ดินไม่ได้ อย่างหนึ่ง แลบัดนี้ในการทำป่าไม้ได้ผ่อนผันจัดการให้พวกเงี้ยวแลพม่าซึ่งเป็นคนในบังคับไทยได้เข้าทำป่าไม้ดีเท่ากับฝรั่งคนในบังคับอังกฤษ พวกคนในบังคับต่างประเทศออกรู้สึกเดือดร้อน จึงยังเกิดความกระวนกระวายจะเป็นคนในบังคับไทย” (“พระราชบัญญัติเปลี่ยนชาติ ร.ศ. 120,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต. 32.5/3)

หากพิจารณาตามเงื่อนไขของการได้ประโยชน์และเสียประโยชน์จากกรณีการเข้าเป็นคนในบังคับสยาม มีมูลเหตุสำคัญมาจากประเด็นเรื่องที่ดิน และสิทธิในที่ทำกิน ซึ่งรัฐสยามไม่ยอมแม้กระทั่งให้คนในบังคับต่างชาติใช้ประโยชน์ในที่ดิน แม้จะไม่ได้เข้าครอบครองหรืออ้างสิทธิ์ตามกฎหมายก็ตาม (“มร.โลล์ ผู้ช่วยกงสุลอังกฤษเมืองน่าน มาตรวจคนในบังคับที่เมืองแพร่ แลสำเนาบันทึกวาจา พระยาราชฤทธานนท์ และ มร.โลล์ได้สนทนากัน ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต. 32.5/19)

ค. ข้อสังเกตเกี่ยวกับประเด็นคนในบังคับ

สถานการณ์เกี่ยวกับประเด็นคนในบังคับ แสดงให้เห็นความแตกต่างเมื่อมีการกล่าวถึงปัญหาของ คนในบังคับอังกฤษกับคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งสรุปได้ว่าปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นความขัดแย้งเรื่อง การเรียกเก็บค่าราชการที่ค่อนข้างสับสนและซ้ำซ้อน บางครั้งพบว่าราษฎรถูกเรียกเก็บทั้งจากเจ้าหน้าที่ของ ฝรั่งเศสและสยามเพราะต่างฝ่ายต่างก็อ้างว่าเป็นคนในบังคับตน และการอ้างอิงเรื่องถิ่นฐานที่อยู่ของผู้คนว่า อยู่ฝั่งซ้ายหรือขวาของแม่น้ำโขงก็ขาดความชัดเจน เพราะคนในแถบลุ่มน้ำโขงมีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับการ เดินทางข้ามไปมาตั้งแต่ก่อนเกิดพรมแดนรัฐชาติ เช่น การข้ามเพื่อทำการเกษตรในบางฤดูกาล การเยี่ยมชม ญาติพี่น้อง การค้า ฯลฯ ประเด็นเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสหรือสยามในแถบลุ่มน้ำโขงจึงค่อนข้างตึงเครียด ขณะที่ประเด็นเรื่องคนในบังคับอังกฤษจะเป็นสถานการณ์ที่ต่างออกไป เช่น รัฐสยามและข้าราชการในพื้นที่ให้ความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่กงสุลอังกฤษในการเข้ามาสำรวจและทำบัญชีคนในบังคับ ปัญหาของคนในบังคับอังกฤษน่าจะมีพื้นฐานมาจากที่คนกลุ่มนี้เริ่มเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจในภาคเหนือมากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งกิจการป่าไม้ การค้า ฯลฯ กระทั่งรัฐสยามมีกฎเรื่องการไม่อนุญาตกันคนในบังคับต่างชาติใช้ประโยชน์จากที่ดิน ทำให้เกิดข้อร้องเรียนทั้งจากกงสุลอังกฤษเอง และคนที่อยู่ในบังคับอังกฤษเริ่มอยาก เปลี่ยนมาอยู่ในบังคับสยาม ส่วนความเหมือนในประเด็นคนในบังคับคือ รัฐสยามซึ่งอยู่ในช่วงของการ ปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่นั้น ต้องการงบประมาณมหาศาลในการจัดการปกครอง การจ่าย เงินเดือนข้าราชการ การจ้างชาวต่างชาติในกระทรวงและกิจการต่างๆ ฉะนั้นเรื่องใดก็ตามที่สัมพันธ์กับ รายได้หรือผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับรัฐ จึงเป็นเรื่องที่รัฐให้ความสำคัญอย่างยิ่ง เช่น รายได้จากการเก็บค่า

ราชการที่เมืองเสียมราฐเมื่อ ค.ศ. 1898 ใน “บัญญัติผลประโยชน์ ร.ศ.117” ว่า “ถ้าจะเก็บเงินช่วยราชการพลเมืองคนหนึ่งปีละ 1 เหยียด³ประมาณจะได้เงินอีกสัก 25000 บาท” (“พระยาศรีสหเทพไปตรวจราชการในหัวเมืองมณฑลพายัพ ร.ศ. 118,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.1/43) รายได้ส่วนนี้เพิ่มขึ้นมาจากเงินราชการอย่างเดียว ยังไม่รวมรายได้อื่นที่รัฐได้จากกรเก็บภาษีที่จะกล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

ข. การเปลี่ยนแปลงระบบการจัดเก็บภาษี

1. ภาษีศุลกากรและเงินช่วยบริเวณชายแดน

การปฏิรูปการปกครอง หรือการเปลี่ยนสถานะของเมืองประเทศราชมาสู่มณฑลหนึ่งของสยามนั้นพบว่า ด้านหนึ่งสัมพันธ์กับการขยายตัวทางเศรษฐกิจในพื้นที่หัวเมืองเหล่านั้น และการปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ของสยามซึ่งกำลังเผชิญกับปัญหาเรื่องเขตแดนระหว่างรัฐ การค้าชายแดน ฉะนั้นระบบการจัดเก็บภาษีเพื่อควบคุมการเข้าออกของผู้คนและสินค้าจึงเป็นกลไกหนึ่งที่มีความสำคัญขึ้นมา เช่น ภาษีเข้า-ออกที่เมืองหลวงพระบาง ค.ศ. 1886-1887 มีรายงานว่า

“เรื่องเก็บภาษีสินค้าออกไปขายทางเมืองเชียงตุง เมืองมะละแหม่ง เมืองสทุง ซึ่งเป็นเมืองนอกพระราชอาณาเขต ถ้าผู้คุมสินค้าเข้าและออกไม่ได้ผ่านหัวเมืองในพระราชอาณาเขต ตรงออกจากเมืองหลวงพระบางไปขายยังเมืองนอกพระราชอาณาเขต หรือคุมสินค้าจากเมืองนอกพระราชอาณาเขตมาขายยังหลวงพระบาง ต้องเก็บภาษีร้อยละสามเป็นภาษีขาเข้า และเก็บเป็นภาษีเบ็ดเสร็จในขาออก โดยมีใบเสร็จเป็นสำคัญ” (“ศุภอักษรถึงนครหลวงพระบาง ร.ศ. 105-106,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ข.95/52)

การค้าระหว่างหลวงพระบางกับเมืองเชียงตุงนั้นเป็นไปได้ที่อาจไม่ผ่านเข้าเมืองในพระราชอาณาเขต เพราะมีเส้นทางตามลำน้ำอุขึ้นไปทางเชียงลาบ เชียงตุง ทว่าเส้นทางที่จะไปยังมะละแหม่งนั้นจำเป็นต้องตัดผ่านพระราชอาณาเขต อย่างไรก็ตามจะเห็นว่ารัฐสยามเข้ามาสอดส่องการค้าชายแดนมากขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งตามเส้นทางการค้าสำคัญ

เรื่องการจัดเก็บภาษีที่เกิดปัญหาคือ ภาษีใน 25 กิโลเมตร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นปัญหาทางด้านที่ติดต่อกับฝรั่งเศสคือทางด้านฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เช่น กรณีการจัดเก็บภาษีที่เมืองน่าน ค.ศ. 1898 ฝรั่งเศสอ้างว่าหลายเมืองอยู่ในเขต 25 กิโลเมตร ถ้าตั้งเก็บภาษีจะถือว่าผิดสัญญา ร.ศ.112⁴ เรื่องนี้แม้แต่ข้าราชการในท้องถิ่นก็เริ่ม

³ เหยียดเงิน Piastre ของฝรั่งเศสแพร่หลายในเขตอินโดจีนช่วง ค.ศ. 1885-1952 อัตราแลกเปลี่ยนที่ใช้กันอยู่ขณะนั้น 1 Piastre = 100 cent ประมาณ 10 บาท แหล่งที่มา: http://en.wikipedia.org/wiki/French_Indochinese_piastre แสดงว่าตัวเลขพลเมืองที่เก็บเงินช่วยราชการมีอยู่ประมาณ 2500 คน.

⁴ สัญญา ร.ศ. 112 คือหนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส ลงวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ.112 เนื้อหาในข้อสัญญามีดังนี้ “ข้อ 1 คอนเวอนเมนต์สยาม ขอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดน ณ ฝั่งซ้ายปากวันออกแม่น้ำโขง แลในบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย ข้อ 2 คอนเวอนเมนต์สยามจะไม่มีเรือรบใหญ่่น้อยไปไว้ ฤๅใช้เดินในทะเลสาบก็ดี ใน

ไม่แน่ใจ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจึงให้เหตุผลว่า “เรื่องภาษีใน 25 กม. ตามข้อสัญญาเป็นเฉพาะภาษีเข้า/ออกที่ห้ามมิให้เก็บ ไม่เกี่ยวกับภาษีอย่างอื่น” (“ฝรั่งเสสร้องว่าฝ่ายสยามตั้งด่านเก็บภาษีใน 25 กม. ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.32/53) ปัญหาที่แท้จริงเรื่องการจัดเก็บภาษีใน 25 กิโลเมตรนี้ เป็นประเด็นให้ถกเถียงกันอีกหลายเรื่อง ซึ่งไม่เกิดประโยชน์อันใดแก่ราษฎรทั้งสองฝั่งเป็นแต่เพียงการแข่งขันทางอำนาจของรัฐ เช่น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับราษฎรเมืองหนองคาย ค.ศ. 1902 ซึ่งข้ามไปทำนาที่เวียงจันทน์ ร้องเรียนว่าพนักงานเรียกเก็บเงินคนละ 7 บาท และถ้าไม่จ่ายจะขีดยาวในนาเสีย พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ (เวลานั้นทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลทูลเกล้าฯ ก่อนจะย้ายไปรับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปราจีนบุรีในปีถัดมา) จึงสั่งการไปยังข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองหนองคายว่า ถ้าคนฝั่งซ้ายข้ามมาทำนาในฝั่งขวาก็ให้เก็บเงินค่าที่ดินบ้าง (“นายแขวงบ้านได้ ได้บังคับให้คนฝั่งซ้ายซึ่งถือหนังสือเดินทางที่ไม่ควรเชื่อให้เสียเงินด้วย ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.32/84) อย่างไรก็ตาม รัฐบาลสยามพยายามมิให้ความขัดแย้งเหล่านี้บานปลายมากขึ้น และบางกรณีก็หลีกเลี่ยงที่จะไม่พิพาทเกี่ยวกับคนและระเบียบกฏเกณฑ์ในพื้นที่ 25 กิโลเมตร เช่น กรณีที่เกิดขึ้นในปี ค.ศ. 1898 เหตุมาจากท้าวขุนนายบ้านที่เชียงแสนไม่ไปถือน้ำ (พิพัฒน์สัตยา) แต่ไม่ถูกลงโทษ เพราะพระยาทรงสุรเดชว่า “เดี๋ยวนี้ไปหาฝรั่งเศส” (“ข้าราชการทางเมืองเชียงแสนไม่มาถือน้ำ 7 มิ.ย. ร.ศ. 117-10 มิ.ย. ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.61/84)

การเก็บภาษีศุลกากรที่เมืองชายแดนในช่วงแรกน่าจะติดขัดปัญหาหลายประการ เนื่องจากรัฐบาลต้องประเมินความสัมพันธ์หลายด้าน เช่น กรณีชายแดนต่อกับแดนในอาณานิคมฝรั่งเศส ค.ศ. 1886 เกิดเหตุการณ์ที่เมืองแสนปาง ต่อแดนกับเมืองเชียงแตงซึ่งมีการจัดเก็บภาษีศุลกากรอยู่ก่อนแล้ว เมื่อสยามคิดจะตั้งศุลกากรเก็บภาษีที่เมืองแสนปางบ้าง ก็เกรงว่าพ่อค้าจะไม่ยอม เพราะไม่อยากจะเสียภาษีหลายทอด ใน “ใบบอกเมืองแสนปาง” ว่า

“...ถ้าลูกค้าลักลอบนำสินค้าเข้ามาขายในราคามากกว่า 10 ชั่ง ให้ปรับเป็นเงิน 10 ชั่ง ถ้าสินค้าที่ลักลอบมีราคาน้อยกว่า 10 ชั่ง ให้ปรับตามราคาสินค้าของที่จับได้ โดยคิดสองต่อ(สองเท่า) เมืองแสนปางเป็นเมืองต่อแดนใกล้ชิดกับเมืองเชียงแตง ซึ่งลูกค้าทั้งทางบกทางเรือจะนำสินค้าขึ้นมาขายที่เมืองเชียงแตง หามาที่เมืองแสนปางไม่

แม่น้ำโขงก็ดี แลในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ภายในที่อันได้มีกำหนดไว้ในข้อต่อไปนี้ ข้อ 3 คอเวอนเมนต์สยามจะไม่ก่อสร้างด่าน ค่าย คู ฤาที่อยู่ของพลทหารในแขวงเมืองพระตะบอง แลเมืองนครเสียมราฐ แลในจังหวัด 25 กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งขวาปากตวันตแม่น้ำโขง ข้อ 4 ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแต่กองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้นๆ กับคนใช้เป็นกำลังแต่เพียงที่จำเป็นแท้ แลทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีพลประจำอาทผลเกณฑ์สรรพด้วยอาวุธเป็นทหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย ข้อ 5 คอเวอนเมนต์สยามจะรับปลุกษากับคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส ภายในกำหนดหกเดือน แต่ปีนี้ไป ในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย แลวิธีตั้งด่านโรงภาษีในที่ตั้งซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ 3 นั้น...” เนื้อหาของสัญญามีทั้งหมด 10 ข้อ (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2523: 384-387 อ้างจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112).

และหากจะตั้งเก็บภาษีที่เมืองแสนปาง ลูกค้าที่จำหน่ายซื้อขายกันเองแล้ว จึงได้บรรทุกเรือไปเมืองเชียงแตงไปขายเมืองเขมร เจ้าภาษีเมืองเชียงแตงก็เรียกภาษีตามพิกัด ถ้าจะตั้งเก็บภาษีที่เมืองแสนปางเกรงว่าลูกค้าจะไม่ยอม เพราะลูกค้าต้องไปเสียภาษีที่เมืองเชียงแตงอีก” (“ใบบอกเมืองแสนปาง สกจนคร ผาง มหาสารคาม ม.ค. ร.ศ. 98-มี.ค. ร.ศ. 107,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.14.12ก/1)

การจัดเก็บภาษีบริเวณชายแดนและเมืองชายแดนในช่วงแรก เต็มไปด้วยความสับสนและไม่แน่นอน ช้ำยังไม่ได้เกิดขึ้นจากข้อตกลงร่วมกันระหว่างสยามและฝรั่งเศส กลายเป็นเรื่องที่ต่างฝ่ายต่างกำหนดขึ้นเอง ทั้งที่สยามและฝรั่งเศสมีสัญญาและข้อตกลงร่วมกันหลังเหตุการณ์ ร.ศ. 112 (ค.ศ. 1893) ทว่า ค.ศ. 1898 ก็เกิดเหตุการณ์เรื่องฝรั่งเศสเก็บภาษีเรือที่เดินในลำน้ำโขงอีก ซึ่งเหตุการณ์ในครั้งนี้ฝรั่งเศสชี้แจงว่า เพื่อป้องกันโจรสลัด ฝายสยามจึงมีคำสั่งไปยังข้าหลวงหัวเมืองลาวกาวให้จัดการกับฝ่งขวาของน้ำโขงอย่างเดียวกัน เรื่องนี้มีประกาศจากเจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศสแก่ราษฎรว่า “ผู้ใดมีเรือให้ไปปรับตัวและนำเรือไปติดตรา และเสียค่าติดตราละ 20 อัฐ” (0.04 บาท) (“ฝรั่งเศสเก็บภาษีเรือที่เดินในลำน้ำโขง ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.32/61) แม้ว่าค่าติดตราจะไม่มากเลยเมื่อเทียบกับค่าธรรมเนียมอื่นๆ ที่ฝรั่งเศสเรียกเก็บ แต่พบว่าปัญหาเรื่องการติดตราเรือเป็นเพียงจุดเริ่มต้นเท่านั้น เพราะเหตุการณ์หลังจากนี้ยังมีการห้ามเรือจากฝ่งขวาเข้าไปค้าขายกับราษฎรในฝ่งซ้ายอีก (“ฝรั่งเศสเมืองเวียงจันทน์ประกาศห้ามราษฎรฝ่งขวาที่ไม่ได้รับตัวอนุญาตจากฝรั่งเศส เข้าไปค้าขายกับฝ่งซ้าย กับให้เก็บภาษีของราษฎรฝ่งขวาด้วย ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.32/62) และเหตุการณ์ก็เริ่มบานปลายเมื่อเกิดเรื่องว่าฝรั่งเศสเข้ามาในฝ่งขวาและจับราษฎรในฝ่งขวา และบังคับให้เสียค่าเรือ (“ฝรั่งเศสเข้ามาในฝ่งขวา จับราษฎรซึ่งเดินเรือในฝ่งขวา และบังคับให้เสียค่าละ 20 อัฐ กับจับนายหนูส่งไปเวียงจัน ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.32/64)

สำหรับการจัดการปกครองบ้านเมืองทางฝ่งซ้ายแม่น้ำโขงของฝรั่งเศสที่เกี่ยวกับการเก็บเงินราษฎร พบในรายงานจากข้าหลวงเมืองมุกดาหารว่า ค.ศ.1896 ราษฎรฝ่งซ้ายเสียเงินให้ฝรั่งเศสคนละ 2 เหรียญกับ 4 เซนต์ (20.05 บาท) ต่อปี พวกเขาเก็บคนละ 1 เหรียญ (10 บาท) ถ้าราษฎรปลูกยาสูบต้องเสียคนละ 20 ชั่ง (น่าจะหมายถึงน้ำหนัก หรือประมาณ 24 กิโลกรัม) นอกจากนี้ยังเก็บเงินคนต่างประเทศ คือกูลาและจีน โดยคนกลุ่มนี้เสียคนละ 5 เหรียญ (50 บาท) ไม่รวมค่าหนังสืออนุญาตอีก 5 สลึง (1.25 บาท) พวกแกว (เรียกคนเวียดนาม) ที่มาตั้งรกรากอยู่ในแขวงสุวรรณเขตเสียคนละ 2 เหรียญ (20 บาท) เท่ากับคนลาว นายฮ้อยเสียปีละ 2 เหรียญ ส่วนผู้ที่ขายฝิ่นต้องมาขอใบอนุญาตและเสียค่าธรรมเนียมคนละ 2 เหรียญ พวกลาว ผู้ไท ข่า ที่เดินทางไปมาค้าขายต้องขอใบอนุญาตและเสียค่าธรรมเนียม 5 อัฐ (0.07 บาท) ให้เจ้าเมือง ถ้าจะไปค้าขายนอกเมืองสุวรรณเขตต้องเสียค่าใบอนุญาต 50 อัฐ (0.78 บาท, ประมาณ 3 สลึง) นอกจากนี้ยังมีค่าภาษีสินค้าอื่นๆ อีกหลายรายการ (“ฝรั่งเศสจัดการเก็บช่วยภาษีอากรทางฝ่งซ้ายแม่น้ำโขง ร.ศ. 115-129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.31/26) จะเห็นว่าเงินรายปีที่ฝรั่งเศสเรียกเก็บผู้คนฝ่งซ้ายแม่น้ำโขงนั้นเป็นอัตราที่ค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับเงินค่าราชการที่สยามเรียกเก็บในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน อยู่ที่คนละ 4 บาท ไร่

ตามการเปรียบเทียบอัตราเหล่านี้ยังต้องคำนวณปัจจัยรายได้อื่นประกอบด้วย เช่น คนละ 20 บาท นี่เป็นอัตราที่เก็บทั่วไปทุกที่หรือเฉพาะบริเวณชายแดน ซึ่งจะพบว่ากิจกรรมของผู้คนแถบลุ่มน้ำโขงสัมพันธ์กับการค้าและเริ่มปลูกพืชเศรษฐกิจแล้ว

2. การจัดเก็บภาษีในบ้านเมือง

ก. ภาษีเพิ่มรายได้

การปรับปรุงระบบภาษีสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นที่มาของรายได้รัฐและใช้ในราชการการปกครองในระบบเทศบาล โดยเฉพาะเมืองที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจจะเห็นความแตกต่างของตัวเลขการจัดเก็บภาษีที่เพิ่มใหม่ กับของเดิมอย่างเด่นชัด เช่น ลำปาง มีการเปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีอากรหลายรายการ ในใบบอกเมืองนครลำปาง ช่วง ค.ศ. 1885-1890 ระบุเรื่องภาษีอากรเมืองนครลำปาง ไว้ดังนี้

ตารางที่ 2 แสดงการเปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีอากรเมืองนครลำปาง (ค.ศ. 1885-1890)

รายการ	จำนวนเงิน(รูปี)	คำอธิบายเพิ่ม
เงินที่ปวงที่ได้เก็บอยู่แต่ก่อน	40,852	รายได้จากภาษีที่เคยเก็บและยังคงเก็บ
เงินขึ้นใหม่ครั้งนี้	92,700	รายได้เพิ่มจากภาษีรายการใหม่
รวมทั้งสิ้น	133,552	รวมรายได้
ยกเลิกเสีย เงินขาด	2,900	รายได้ที่ขาดจากภาษีที่ยกเลิกไป
จ่ายในตัว	2,284	ส่วนที่ใช้ในพื้นที่
ส่งกรุงเทพฯ	30,000	ส่วนที่ต้องส่งกรุงเทพฯ
คงเป็นเงินงวดจ่ายราชการ	98,368	เงินที่ต้องจ่ายแก่ข้าราชการ พนักงานรวมถึงเจ้านครลำปาง

(“ใบบอกเมืองนครลำปาง ร.ศ. 104-109,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ก.64/10)

“เงินขึ้นใหม่” หรือรายได้เพิ่มจากภาษีรายการใหม่ของลำปาง ได้แก่ ค่าอนุญาตซื้อขายเงินทองรูปพรรณ, ภาษีปืน, ค่าแรงช้าง, ค่าหนังสืออนุญาตตัดฟันไม้ ส่วนภาษีที่เก็บอยู่แต่เดิมแต่ได้เพิ่มจำนวนเงินได้แก่ อากรเตาสุราผูกขาด เดิมเก็บปีละ 1500 รูปี เพิ่มเป็น 8500 รูปี และอากรยาฝิ่นเดิมเก็บปีละ 1500 รูปี เพิ่มเป็น 4000 รูปี สำหรับรายได้หลักที่เก็บเพิ่มได้มากและเป็นรายได้เข้าหลวงกรุงเทพฯ เป็นผู้เก็บโดยตรง คืออากรไม้ขนอสัก ซึ่งพบว่าเดิมรายได้ต่อปีไม่ถึง 1000 รูปี รายได้ใหม่ที่เพิ่มขึ้นคิดเป็นเงินถึง

30,000 รูปี การจัดเก็บภาษีอากรที่แสดงให้เห็นถึงเปลี่ยนแปลงอย่างเด่นชัดนอกจากอากรไม้ขนนกคือ อากรสมภักษรค่าที่ดิน ซึ่งสะท้อนให้เห็นการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตร การปลูกพืชเศรษฐกิจ และยังเป็นอากรที่แสดงให้เห็นรอยต่อของธรรมเนียมการจัดเก็บภาษีอย่างเดิม ซึ่งจะเก็บตามจำนวนผลผลิต หรือเมื่อมีการผลิต การเก็บภาษีอากรสมภักษรค่าที่ดินเพิ่มรายได้ให้รัฐขึ้นอีกมาก อาทิ ค่านา เก็บเพิ่มได้ถึง 35,000 รูปี/ปี, อากรไร่ไม้ล้มลุกต่างๆ, อากรฝ้าย เมียง นุ่น, อากรครึ่งจากเดิมเก็บปีละ 3000 รูปี เพิ่มใหม่รวมเป็น 4500 รูปี/ปี ส่วนภาษีที่จัดการเก็บขึ้นใหม่ คือ ไม้ขนนก กระจาเลย ที่ราษฎรได้ตัดฟันใช้ในบ้านเรือน⁵, ภาษีสุกรจากเดิมเก็บปีละ 600 รูปี เพิ่มใหม่รวมเป็น 3700 รูปี/ปี (“ใบบอกเมืองนครลำปาง ร.ศ. 104-109,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ก.64/10)

ตารางที่ 3 แสดงค่าต่อไม้ที่รัฐบาลสยามจัดเก็บได้ระหว่างปี ค.ศ. 1894-1895

ป่า	รายการ	ไม้ใหญ่ (ตัน)		ไม้เล็ก (ตัน)		เงินค่าต่อ (รูปี)		ส่วนของรัฐบาล (รูปี)	
		ปี ค.ศ. 1894	1895	1894	1895	1894	1895	1894	1895
แม่น้ำคง		22,687	17,235	4,830	2,426	184,522	94,526	87,371	44,125
แม่น้ำปิง		1,373	1,502	-	-	5,191	6,008	-	-
นครลำปาง		2,049	8,697	-	1,412	8,196	37,612	4,098	18,100
ลำพูน		1,354	3,022	-	-	6,092	13,599	2,708	6,044
รวม		27,463	30,456	4,830	3,838	204,001	151,745	94,177	68,269
คิดเป็นเงินบาท								82,405	59,736

(“มิสเตอร์ เอช.สะเลด รายงานเรื่องกรมป่าไม้ ร.ศ. 115,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42.1.1/27)

จากตารางแสดงค่าต่อไม้จะพบว่า ค.ศ. 1895 เงินค่าต่อที่ได้จากป่าแม่น้ำคงหายไปครึ่งหนึ่งจากปีก่อน ขณะที่ค่าต่อกลับไปเพิ่มที่นครลำปาง ซึ่งพบว่าการตัดไม้ใหญ่ ค.ศ. 1895 เพิ่มขึ้นจาก ค.ศ. 1894

⁵ การเก็บภาษีไม้ที่ราษฎรตัดฟันไปใช้ในบ้านเรือนนี้ สัมพันธ์กับการขยายตัวของชุมชน การตั้งบ้านเรือน ซึ่งพบว่าผู้คนเริ่มปลูกเรือนโดยใช้ไม้หรือสร้างแบบแข็งแรงขึ้น ในการเสด็จประพาสมณฑลพายัพของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามกุฎราชกุมาร เมื่อวันที่ 4 ก.พ. ค.ศ. 1905 ได้บรรยายบ้านเรือนแถวเมืองพะเยาว่า “...สังเกตดูผู้คนในเขตเพยานี้ดูช่างมั่งคั่ง บ้านเรือนก็เปนเรือนดี ๆ เรือนเปนฝากระดานก็มีอยู่มาก ใช้ไม้กระยาเลยเปนพื้น...” (เน้นโดยผู้ศึกษา) (“รายงานราชการมณฑลพายัพ ร.ศ. 120-129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/44)

ค่อนข้างมาก ทำให้ค่าต่อเพิ่มขึ้นเกือบ 5 เท่า อย่างไรก็ตามในภาพรวมเงินค่าต่อในส่วนของรัฐบาล ค.ศ. 1895 ยังคงลดลงจาก ค.ศ. 1894 ถึง 25,908 รูปี

ตารางที่ 4 แสดงค่าภาษีไม้ที่รัฐบาลสยามจัดเก็บได้ ระหว่าง ค.ศ. 1894-1895

ประเภทไม้	จำนวน (ตัน)		เงิน (บาท)	
	ปี ค.ศ. 1894	1895	1894	1895
ไม้ใหญ่	73,484	80,549	210,323	229,535
ไม้เล็ก	21,776	1,819	5,444	7,980
ไม้ชนิดต่างๆ	317	557	157	225
ไม้กระดาน	16 แผ่น		3	
รวม			215,927	237,740
		ค่าตรวจเผา	3,977	4,416
		รวม	219,904	242,156

(“มิสเตอร์ เอช.สะเลด รายงานเรื่องกรมป่าไม้ ร.ศ. 115,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42.1.1/27)

จากตารางที่ 3-4 พบว่าค่าต่อไม้รวมกับค่าภาษีไม้ ค.ศ. 1894 คือ 302,309 บาท และ ค.ศ. 1895 ได้ 301,892 บาท ซึ่งเป็นตัวเลขที่ไม่แตกต่างกันมาก ทั้งนี้เพราะค่าภาษี ค.ศ. 1895 เก็บได้เพิ่มขึ้นจึงไปชดเชยกับค่าต่อไม้ที่เก็บได้น้อยลงนั่นเอง (“มิสเตอร์ เอช.สะเลด รายงานเรื่องกรมป่าไม้ ร.ศ. 115,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.42.1.1/27)



รูปที่ 8 ท่อนซุงที่ไหลมาตามลำน้ำแม่วัง จ.ลำปาง ในช่วงฤดูน้ำหลาก

สะพานด้านหลังคือสะพานรัชฎาภิเศก

ที่มา พระธรรมวิมลโมลี และเกรียงศักดิ์ ชัยคุณ, เรียบเรียง, ครบรอบ 100 ปี เหตุการณ์กบฏเงี้ยวก่อการจลาจลในมณฑลพายัพ 2445, พิมพ์ครั้งที่ 3 (พะเยา: หอวัฒนธรรมนิทัศน์ วัดศรี โคมคำ พะเยา, 2553), หน้า 169.

ตารางที่ 5 แสดงค่าราชการ ที่รัฐบาลสยามจัดเก็บได้ ระหว่าง ค.ศ. 1903-1905 (หน่วยเป็นบาท)

เมือง	ปี ค.ศ.	1903	1904	1905
เชียงใหม่		397,226	681,043	730,907
ลำพูน		109,280	151,302	210,126
ลำปางและเถิน		148,972	318,139	392,319
แพร่		42,815	67,720	94,300
น่าน		124,586	143,592	406,137

รวม	822,879	1,361,796	1,833,789
-----	---------	-----------	-----------

(“จัดระเบียบเก็บเงินค่าราชการและผลประโยชน์ในมณฑลพายัพ 5 ส.ค. ร.ศ. 115–4 ก.ค. ร.ศ. 129),” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/40)

จากตารางค่าราชการจะพบว่ารายได้ที่เพิ่มขึ้นในแต่ละปีนั้น น่าจะสัมพันธ์กับการสำรวจสำมะโนครัวที่มีความละเอียดมากขึ้น และจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น น่าจะเกี่ยวข้องกับมูลเหตุแรกเรื่องสำมะโนครัวมากกว่า

ข. ระบบผูกขาด และพระราชบัญญัติ

นอกจากเรื่องภาษีที่ดินที่สะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของระบบการจัดเก็บภาษีแล้ว เรื่องการเปลี่ยนจากระบบการผูกขาดโดยเจ้าภาษี มาสู่การประกาศใช้พระราชบัญญัติ เช่น พระราชบัญญัติฆ่าโค, กระบือ, สุกร ปี ค.ศ. 1900-2 ก็เป็นอีกประเด็นหนึ่ง ซึ่งเป็นการดึงรายได้ทั้งหมดเข้าสู่ส่วนกลางโดยไม่ผ่านนายหน้าหรือเจ้าภาษี ในกรณีนี้ชนชั้นนำสยามให้ความเห็นว่าเป็นเปิดช่องให้ราษฎรทั่วไปที่พอมีทุนสามารถค้าขายได้ เพียงแต่มีค่าภาษีให้หน่วยงานของรัฐตามกฎหมาย ที่น่าสนใจคือวิถีคิดในการจัดเก็บภาษีก็เริ่มเปลี่ยนด้วย เช่น พระราชบัญญัติฆ่าโค, กระบือ, สุกร ปี ค.ศ. 1900-2 กรมหลวงดำรงราชานุภาพให้ความเห็นว่า

“ระบบเจ้าภาษีนายอากร มักจะขายสุกรราคาแพงเพราะไม่มีคู่แข่ง การประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้น่าจะให้ประโยชน์มากกว่า กล่าวคือ ราษฎรได้ซื้อสุกรในราคาที่ถูกลง แม้ว่าตอนแรกน่าจะเก็บภาษีได้ไม่มาก แต่เมื่อการค้าขายตัวก็น่าจะเก็บภาษีได้มากขึ้น โดยให้อยู่ในหน้าที่ของกรมสรรพากร” (“พระราชบัญญัติฆ่าโค, กระบือ, สุกร ร.ศ. 119-121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.5.3/15)

กรณีของการยกเลิกระบบการผูกขาดภาษีนี้นี้ ด้านหนึ่งเป็นการลดบทบาทและอำนาจของขุนนางและเจ้านายไปในตัว เพราะคนกลุ่มนี้ล้วนมีรายได้หลักมาจากการค้าในระบบผูกขาดแทบทั้งสิ้น ฉะนั้นจึงกล่าวไม่ได้ว่ารัฐเปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีเพราะคำนึงถึงประโยชน์ของราษฎรเป็นที่ตั้ง ทั้งนี้เพราะการจัดเก็บภาษีแบบผูกขาดโดยเจ้าภาษีได้สร้างปัญหาไว้หลายประการ ตั้งแต่ขั้นตอนการประมูล การค้างค่างวดส่งรัฐบาล ความขัดแย้งระหว่างรัฐที่ต้องการให้เจ้าภาษีเป็นคนที่รัฐไว้วางใจกับเจ้านายที่ต้องการให้คนใกล้ชิดเป็นผู้ผูกขาด เช่น เมื่อ ค.ศ. 1895 มีเหตุการณ์ที่ “เจ้าเชียงใหม่ตั้งประมูลภาษีครั้งโดยพลการ เจ้าภาษีหมากมะพร้าว พลุ โค สุกร ไม่ยอมจ่ายเงินค่าภาษีแก่รัฐบาล เพราะถือว่าเจ้าเชียงใหม่เข้าข้าง เจ้าภาษีสุราก็ไม่เอาเงินมาส่งคลัง” (“พระยาทรงสุรเดชคิดจัดราชการเมืองเชียงใหม่ 25 พ.ย. ร.ศ. 114–18 พ.ย. ร.ศ. 115,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.63.1/121)

ในเรื่องนี้จะพบว่า การประมูลที่จัดทำโดยรัฐเป็นการประกาศว่ารัฐเป็นผู้มีอำนาจในการจัดการเรื่องภาษี ซึ่งเป็นอำนาจแบบรวมศูนย์ ทว่าปัญหาที่สะสมจากระบบการผูกขาดใช้ว่าจะหมดไป เช่น “รายงาน

เจ้าพระยาพลเทพ (ข้าหลวงสำรวจการพระคลัง มณฑลลาวเฉียง) ที่มีถึงรัชกาลที่ 5” ค.ศ. 1889 เล่าถึงปัญหาการแย่งชิงเพื่อผูกขาดภาษีหมาก มะพร้าว พลุ โดยเจ้าภาษีที่ประมูลได้เสนอให้ราคาสูงถึง 41,000 รูปี/ปี แต่ผลคือเมื่อไปเร่งเก็บภาษีกับราษฎร ราษฎรไม่มีจ่ายเพราะไม่เคยจ่ายมาก่อน คนใช้เจ้าภาษีก็จับราษฎรมัดมือมัดเท้า (“พระยาประสงครามคิดก่อการกำเริบ ส.ค.-20 มี.ค. ร.ศ. 108,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.59/1) เช่นกันกับปัญหาการเก็บภาษีนาที่ลำปาง ราษฎรร้องทุกข์ไม่มีค่าภาษีและเจ้าภาษีนามาวัดที่นาโดยคดโกง พระยาทรงสุรเดช (ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวเฉียง, ค.ศ. 1893-1899) ตัดปัญหาว่าต่อไปให้ผูกขาดเฉพาะสุรา หมู โค ยาฝิ่น ครั้ง ในปี ค.ศ.1893 ลำปางเปลี่ยนการเก็บภาษีข้าวจากการเก็บข้าวขึ้นฉางเป็นเงิน คือที่นา 1 ไร่ เก็บ 2 สลึง (0.5 บาท) ที่นาก็ให้ยกเลิกการเก็บภาษีข้าวขึ้นฉางด้วยเช่นกัน โดยให้เก็บไร่ละ 24 อัฐ (0.37 บาท) ภายหลังพบว่านาเมืองน่านไม่ค่อยสมบูรณ์ให้เก็บลดลงเหลือไร่ละ 16 อัฐ (0.25 บาท, 1 สลึง) ส่วนที่แพร่ มีการจัดเก็บภาษีหลายรายการ เช่น นา หมาก มะพร้าว ฝ้ายเมล็ด ยาสูบ ฝิ่น สุรา โค กระบือ (“ภาษีอากรต่างๆ ทางลาวเฉียง 1 ก.ค. ร.ศ. 113-19 ต.ค. ร.ศ. 115,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 61/59)

การเปลี่ยนแปลงระบบการจัดเก็บภาษี มิได้มีเฉพาะเรื่องการเพิ่มรายการจัดเก็บ การประกาศใช้พระราชบัญญัติกับสินค้าบางรายการเท่านั้น ประเด็นสำคัญคือ การเปลี่ยนการจัดเก็บจากการคิดตามสัดส่วนของผลผลิตที่ผลิตได้มาสู่การเก็บเป็นเงินตรา ซึ่งเป็นอัตราที่แน่นอนกว่า และง่ายต่อการคำนวณรายได้ต่อไป ยิ่งเมื่อมีการสำรวจจำนวนประชากรที่ให้ตัวเลขคร่าวๆ และจำนวนที่ดินที่มีการถือครองยิ่งทำให้รัฐสามารถคำนวณรายได้ได้ชัดเจนขึ้น การจัดเก็บภาษีเป็นเงินยังแสดงให้เห็นถึงการแพร่กระจายเข้าไปของเงินตราและเงินปลีกลงในตลาด ซึ่งเป็นหัวข้อที่จะกล่าวถึงต่อจากนี้

ค. การเปลี่ยนแปลงของระบบเงินตรา

1. เงินตราของล้านนา

ระบบเงินตราและการเปลี่ยนแปลงของระบบเงินตราที่ใช้ในชีวิตประจำวันเป็นเรื่องหนึ่ง que แสดงให้เห็นไม่เพียงนัยสำคัญทางเศรษฐกิจแต่ยังเกี่ยวข้องกับมิติทางการเมือง รัฐก่อนสมัยใหม่ผลิตเงินตรา และกำหนดค่าของเงินไว้ในกฎหมายบ้านเมือง ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับการชำระหนี้ การซื้อขาย และการปรับโทษในคดีความต่าง ๆ เช่น ไบลาคนที่ 49 ของ “สมุทธราช” กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “...ผู้ใดลักกินสัตว์ป่าเนื้อกวาง ทรายระมั่ง วัวป่า ควายป่า คิดค่าตัวละ 50 เงิน ฟาน (กวานชนิดหนึ่ง) และหมูป่าตัวละ 22 เงิน ...สัตว์เหล่านี้เป็นของพระยา ผู้ใดลักกินควรค่า 50 เงิน ไข่ 4 เท่า ควรค่า 22 เงิน ไข่ 6 เท่า...” (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ปริวรรต, 2524: 34-35) กล่าวได้ว่ารัฐกับการควบคุมเรื่องของเงินตราและมาตรฐานชั่ง ตวง วัด ฯลฯ นี้มีมายาวนาน ทว่ายังมีข้อจำกัดเรื่องมาตรฐานในการผลิต ซึ่งพบว่าเงินตราโบราณมีค่าเท่าใดนั้นคิดจากปริมาณน้ำของเนื้อเงินที่ผสมอยู่ในโลหะ ถ้าเป็นเนื้อเงินอย่างเดียวก็คิดไปตามน้ำหนักของเงิน

เงินตราที่ใช้อยู่ในล้านนานั้นมีหลากหลายประเภท อาจเรียงตามมูลค่าได้ว่า เงินกำไล เงินเจียง⁶ เงินท็อกซึ่งยังแยกตามชื่อเมืองและค่าของเงินที่ผสมอยู่ ได้แก่ เงินท็อกเชียงใหม่ เงินท็อกน่าน เงินท็อกน่าน เงินท็อกวงดินม้า เงินท็อกปากหมู และเงินใบไม้หรือเงินเส้นที่จัดว่าเป็นเงินท็อกที่มีมูลค่าต่ำสุด เงินที่ทำจากเนื้อเงินบริสุทธิ์ เช่น เงินผักชีหรือเงินดอกไม้ เงินตราอื่นๆ ที่เกิดจากการค้าการแลกเปลี่ยนระหว่างล้านนากับอาณาบริเวณใกล้เคียง เช่น เงินไซซีของจีน หรือเรียกอีกอย่างว่า “เงินมุ่น” เงินกลุ่มนี้ยังมีหลายขนาดและรูปร่างแตกต่างกัน มีชื่อเรียกว่าเงินเรือสำเภา เงินอานม้า และเงินขนมครก โดยเงินกลุ่มนี้จะเทียบน้ำหนักตามมาตรฐานตำลึงจีน นอกจากการใช้นเงินตราแล้ว ยังมีการใช้ทองคำ ทั้งผงทองคำ ก้อนทอง ทองคำแท่ง และแผ่นทองคำอีกด้วย การใช้ทองคำหรือเงินตราที่มีค่ามากมักใช้ไปในการชำระหนี้จำนวนมากๆ กรณีของเงินกำไลก็เช่นกัน ลักษณะทั่วไปคล้ายเงินเจียงแต่มีขนาดใหญ่กว่า สันนิษฐานว่าพ่อค้าทำขึ้นโดยประทับตราของตนเองเพื่อชำระหนี้ (“เงินตราและการแลกเปลี่ยน,” ธนาคารแห่งประเทศไทย จ.เชียงใหม่, ม.ป.ป.)

2. เงินตราของล้านช้าง

เงินตราของล้านช้างมีลักษณะแตกต่างออกไป เรียกเงินฮ้อย เงินฮ้อยมีลักษณะคล้ายเรือขุด เรือชะล่า มูลค่าของเงินฮ้อยขึ้นอยู่กับเนื้อเงินผสมเช่นกัน เรียกฮ้อยน้ำสาม ฮ้อยน้ำหก ฮ้อยน้ำแปด มีตราประทับหลายแบบทั้งช้าง ู ตัวอักษร ตัวเลข ดอกไม้ และจักร นอกจากนี้เงินล้านช้างยังมีเงินลาด โดยใช้เป็นเงินปลีก เงินลาดเป็นเงินที่ทางการผลิตขึ้น และมีความประณีตสูง ส่วนที่ชาวบ้านผลิตขึ้นเองเรียกเงินลาดฮ้อย มูลค่ากำหนดตามค่าโลหะ ขณะที่การค้าของลาวกับเมืองต่างๆ มีการใช้ทั้งเงินกิบและเงินอัฐทองแดงพวง(เงินฮ้อย) (แอมอนิเย, 2539: 14) ส่วนการค้าของล้านนากับเมืองทางตอนล่างแต่เดิมจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้เงินพดด้วงเข้ามายังล้านนาด้วยเช่นกัน การบอกว่าเป็นพดด้วงสมัยใดดูจากตราประทับที่แตกต่างกัน

งานค้นคว้าของ ล้อม เฟ็งแก้ว (2553: 45-63) เกี่ยวกับเงินตราของล้านช้างก่อนที่เงินบาทเงินรูเปียจะเข้าไปมีบทบาทในการแลกเปลี่ยน พบว่า ล้านช้างมีเงินท้องถิ่นอยู่หลายชนิด เช่น เงินฮาง เงินตู้ เงินฮ้อย เงินลาด แต่ล้วนมีมูลค่าสูงเกินกว่าที่ชาวบ้านทั่วไปจะใช้กัน อันที่จริงแล้ว ล้อมพบว่ายังมีตราเงินที่ใช้ในหน่วยย่อยลงไปเรียกเหรียญเบี้ยที่น่าสนใจคือเหรียญเบี้ยนี้สลักด้วยอักษรลาวและจีน บอกมูลค่าของเหรียญซึ่งมีทั้งหนึ่งเบี้ยและครึ่งเบี้ย ชื่อเรียกเงินตราของล้านช้างแยกตามน้ำหนักได้เป็น ผน บัก เบี้ย ปงหรือขัน (เท่ากับเงิน 1 ฮาง) โดยเทียบได้ว่า 10 ผน เท่ากับ 1 บัก (บัก เท่ากับ 1 สลึงของสยาม) 10 บัก เท่ากับ 1 เบี้ย และ 10 เบี้ย เท่ากับ 1 ปงหรือขัน

⁶ เงินเจียง เรียกกันว่าเงินขาศิม มีรูปคล้ายเกือกม้าสองวงปลายต่อกันคอดกลาง ทำให้หักออกและทอนค่าลงได้ มีการตีตราประทับด้านละ 3 ดวง บอกน้ำหนักของเงินชื่อเมืองที่ทำขึ้น และตราจักรตามลำดับ มีมากกว่า 60 เมือง เช่น แส่น (เชียงแสน) หม (เชียงใหม่) ถก หาง สบฝางหรือฝาง นาน (น่าน) คอน (ลำปาง) แพร (แพร่) บางอันมีตราเล็กๆ อีก 1 ดวงประทับอยู่ตรงปลายขา เงินเจียงมีขนาดมาตรฐานหนัก 4 บาท ตามมาตรฐานของชาวไทย และมีขนาดอื่นบ้าง ได้แก่ 2 บาทครึ่ง 1 บาท กึ่งบาท และเฟื้องหนึ่ง (พิพิธภัณฑ์ธนาคารแห่งประเทศไทย สำนักงานภาคเหนือ, แหล่งที่มา: www2.bot.or.th/museum/thai).



เงินกำไล

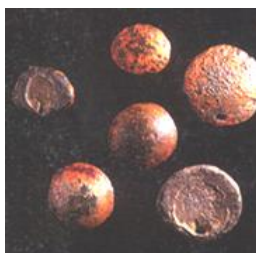


เงินเจียง

กลุ่มเงินท็อก



เงินท็อกเชียงใหม่



เงินท็อคน่าน



เงินใบไม้หรือเงินเส้น



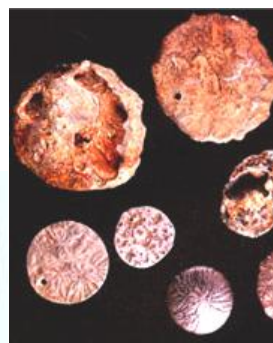
เงินท็อกวงดินม้า



เงินหอยโข่ง



เงินท็อกปากหมู



เงินผักชีหรือเงินดอกไม้



เบี้ย



เงินลาด



เงินตราสมัยล้านนา

รูปที่ 9 เงินตราของล้านนาและอาณาจักรเวียงไค้เคียง

เงินไซซี
 ที่มา พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติประเทศไทย
 สำนักงานภาคเหนือ, แหล่งที่มา: [www2.bot.or.th/ museum/thai](http://www2.bot.or.th/museum/thai).

3. เงินรูปและเงินบาทในล้านนา⁷

เงินรูปเริ่มแพร่เข้าสู่ล้านนาตั้งแต่ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 คือเมื่ออังกฤษเข้ามาปกครองพม่าและเริ่มติดต่อทำการค้ากับล้านนา และการเข้ามาของเงินตราต่างประเทศนี้ไม่ได้ทำให้เงินท้องถิ่นหายไป เช่นเงินที่ออกยังใช้เรื่อยมาจนถึงสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ (ค.ศ. 1871) (สุจิตรา มาถาวร, 2541: 22-23) ในใบบอกหรือรายงานการปฏิบัติราชการจากหัวเมืองเรื่องการจัดเก็บภาษีของข้าราชการสยามช่วงแรกคือปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ยังใช้มาตราเงินเป็น “รูเปีย”⁸ ซึ่งสอดคล้องกับบันทึกของคาร์ล บ็อค (Carl Bock, ค.ศ. 1881-1882) นักธรรมชาติวิทยาชาวเยอรมันซึ่งเดินทางขึ้นไปยังตอนเหนือของสยามสมัยรัชกาลที่ 5 ระบุว่าตั้งแต่เมืองระแหงขึ้นไปไม่มีการใช้เงินบาทเลย มีแต่เงินรูป¹⁰ (Bock, 1986: 141) และในบันทึกของกงสุลอังกฤษ (B.C.R.) ในช่วงเวลาดังกล่าวก็ใช้มาตราเงินเป็นรูปเช่นเดียวกัน เงินรูปที่ใช้ในล้านนาช่วงปลาย

⁷ ในช่วงที่อาณานิคมอังกฤษและฝรั่งเศสเข้ามามีอิทธิพลในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ไม่ปรากฏการกล่าวถึงเงินของฝรั่งเศสในล้านนา ไม่ว่าจะเงินฝรั่งเศส หรือเงินเหรียญ ซึ่งจะกล่าวถึงในรายงานของสยามเกี่ยวกับหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงใต้ หรือเมื่อรายงานเรื่องการจัดเก็บภาษีของเมืองเสียมราฐ กระทั่งคนขมุในบังคับฝรั่งเศสเมื่อเข้ามาทำงานในล้านนาก็ได้รับเงินค่าจ้างเป็นรูปทั้งสิ้น.

⁸ คำว่า “รูเปีย” นี้ น่าจะหมายถึง “รูปี” อันเป็นมาตราเงินที่อังกฤษผลิตขึ้นใช้ในอินเดียและประเทศในอาณานิคม เมื่อพิจารณาจากความสัมพันธ์ทางการค้าที่อ้างถึง อย่างไรก็ตามคำว่า “รูเปีย” เดิมทีมิได้หมายถึงเงิน “รูปี” ทว่าหมายถึงมาตราเงินที่โปรตุเกสผลิตขึ้นในอินเดียและใช้แลกเปลี่ยนทำการค้ากับประเทศต่างๆ รวมถึงอาณานิคมบริเวณแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งลาวเป็นประเทศหนึ่งที่กล่าวถึงเงินรูเปียก่อนการเข้ามาของฝรั่งเศสและอังกฤษในดินแดนแถบนี้ ผู้คนจึงคุ้นเคยกับคำเรียก “รูเปีย” ดังนั้นเมื่อเงิน “รูปี” แพร่เข้าไปในตอนหลังผู้คนก็ยังเรียกว่า “รูเปีย” อยู่เช่นเดิม (ล้อม เพ็งแก้ว, 2553: 15-24).

⁹ หลังจากบันทึกของบ็อค 4-5 ปี ปาวิได้เดินทางไประแหงครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. 1886 ได้บรรยายเมืองแห่งนี้ไว้ว่า ระแหงมีความสำคัญขึ้นมาจากการค้าไม้ และเป็นจุดเชื่อมการค้ากับพม่าคือเมืองมะละแหม่ง ซึ่งใช้เวลาในการเดินทางจากระแหง 8-10 วัน ระหว่างระแหงกับมะละแหม่งมีโทรเลขเชื่อมต่อถึงกันเรียบร้อยแล้ว พวกที่เดินทางมายังระแหงมีทั้งที่มาบข้าง และคาราวานล่อต่างจากขุนนาน (Pavie, 1999a: 226) ปาวิเคยเดินทางจากเชียงใหม่-ระแหง-พม่า โดยมีขบวนคาราวานที่ประกอบด้วยคนคุ้มกัน 623 คน ข้าง 31 เชือก ล่อ 285 ตัว และวัวต่างอีก 803 ตัว เขาบันทึกว่าล่อมาจากขุนนาน พวกขุนนานใช้ต่าง ซา ไหม ชะมด ผืน หนังสือตัว พรม ผ้าสักหลาด ทองแดง เกลือ ฯลฯ ส่วนข้างและวัวหาได้ทั่วไปในท้องถิ่นของลาว (Pavie, 1999a: 228).

¹⁰ สอดคล้องกับบันทึกของเฮลเลอร์ส (ค.ศ. 1891-1892) หลังจากบันทึกของบ็อค 10 ปี ซึ่งพบว่า เงินที่ใช้เป็นอัตราแลกเปลี่ยนมีเงินรูปอินเดียอยู่บ้าง แต่ไม่พบเงินบาทสยาม.

คริสต์ศตวรรษที่ 19 นั้น สัมพันธ์กับการเข้าไปมีอิทธิพลทางเศรษฐกิจการค้าของอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องป่าไม้ และการค้าระหว่างล้านนากับมะละแหม่ง ซึ่งการจัดการปกครองหัวเมืองล้านนาของสยามในช่วงเวลาดังกล่าวยังอยู่ในระยะเริ่มต้น และสยามยังไม่สามารถสถาปนาอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมืองในล้านนาได้อย่างแท้จริง

ความนิยมของชาวเมืองที่มีต่อเงินรูปีนั้น เนื่องจากมีมาตรฐานของขนาดและน้ำหนัก ส่วนเงินบาทของสยามนั้นเริ่มเข้าสู่ล้านนาตั้งแต่ปี ค.ศ. 1898 ด้วยรัฐบาลต้องการลดปริมาณเงินรูปีลง และมูลเหตุจากการที่พ่อค้าและคนต่างประเทศร้องทุกข์ด้วยเรื่องที่ต้องแลกและใช้เงินรูปี ทั้งลำบากและเสียประโยชน์ทางการค้า กรมหลวงดำรงราชานุภาพจึงมีความเห็นว่า

“...การค้าลาวเฉียงกับเมืองอื่นๆ ในพระราชอาณาเขตมีมากกว่าค้ากับพม่าเงี้ยวที่ใช้รูเปียดังนั้นควรจัดการให้มีการใช้เงินบาทในลาวเฉียง โดยการผ่อนผันเอาเงินบาทไปไว้ในคลังทุกเมือง และให้รัฐบาลประกาศล่วงหน้าว่าจะเก็บค่าธรรมเนียมทุกประเภทเป็นเงินบาท ให้ราษฎรมาแลกบาทไปจากคลัง ไม่ต้องห้ามให้ใช้รูเปียดังนี้ เพราะยังต้องค้าขายกับพม่าอยู่ เมื่อไปปรึกษากงสุลฝรั่งเศสที่นั่นก็เห็นด้วยว่าต่อไปจะจ้างสัปเหรอดทำงานจะจ่ายเป็นเงินบาท” (“จัดการใช้เงินบาทในมณฑลลาวเฉียง 22 พ.ค.-3 มิ.ย. ร.ศ. 118,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ค. 76/10)

อย่างไรก็ตาม นโยบายดังกล่าวไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะในช่วงเวลานั้น แม้แต่กรุงเทพฯยังประสบปัญหาเรื่องการขาดแคลนเงินปลีก ช้ำยังติดปัญหาเรื่องการขนส่งเงินตราไปยังมณฑลที่อยู่ห่างไกล อาจกล่าวได้ว่าเงินบาทเข้าไปมีบทบาทและแทนที่เงินรูปีอย่างแท้จริงภายหลังที่รถไฟจากกรุงเทพฯ ไปถึงเชียงใหม่เมื่อ ค.ศ. 1921 ซึ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจของภาคเหนือเชื่อมกับกรุงเทพฯมากขึ้น บวกกับค่าเงินรูปีเริ่มลดลงคือ ค.ศ. 1921 เงิน 1 รูปี เท่ากับ 0.625 บาท (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2540: 42-43) อย่างไรก็ตามเชื่อว่าหลัง ค.ศ. 1921 เงินรูปีจะหายไปจากตลาดการค้าในภาคเหนือ ในเอกสาร B.C.R., Chiangmai (1927) แสดงให้เห็นว่ากระทั่งค.ศ.1927 เงินรูปียังคงมีใช้กันในตลาด

การแลกเปลี่ยนและเงินตราเป็นเครื่องชี้วัดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญ ดังจะพบว่าภายหลังที่แนวคิดเสรีนิยมเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญ การกำหนดใช้เงินตราหรืออัตราแลกเปลี่ยนที่มีความจำเพาะเจาะจงได้เริ่มขึ้น เงินตราเข้ามามีอิทธิพลในการกำหนดการผลิต การลงทุน การขยายพื้นที่เพาะปลูก กิจการเงินกู้ ทรัพย์สินเงินรูปี (อินเดีย) ที่แพร่หลายอยู่ในพม่าและต่อมาเข้ามายังล้านนา เป็นเงินตราที่ได้รับการยอมรับค่อนข้างสูง โดยคนพื้นเมืองเรียกเงินรูปีว่า “เงินแถบ” การเข้ามาของเงินตราจากภายนอกมิได้ทำให้วัฒนธรรมการใช้เบี้ยหายไปทันที การค้าเล็กๆ น้อยๆ ยังคงใช้เบี้ยและการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้าที่อาศัยความพึงพอใจของทั้งสองฝ่ายก็ยังคงมีอยู่ เงินที่เข้ามาทดแทนการใช้เบี้ยกรณีของล้านนา อาจพิจารณาผ่านการแพร่กระจายของเงินตราสยามที่ผลิตขึ้นภายหลัง กรณีการใช้เบี้ยของสยามนั้นถูกทดแทนด้วยเงินบาท สลึง และเฟื้อง ซึ่งผลิตขึ้นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 ปี ค.ศ. 1858 พอถึงปี ค.ศ.1860 เงิน 1

เพียงเท่ากับ 3.125 เบี้ย และต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 มีการผลิตเงินตราขึ้นอีกหลายชนิด รวมถึงการผลิตเหรียญบาท สลึง และเฟื้องตราพระเกี่ยวขึ้นใช้ในปี ค.ศ. 1869 (สุจิตรา มาถาวร, 2541: 38-41) ทว่าเงินปลีกเหล่านี้เป็นที่ต้องการใช้ในเขตพระนครและยังขาดแคลน ฉะนั้นการแพร่กระจายของเงินปลีกไปยังล้านนา น่าจะเกิดขึ้นร่วมสมัยเดียวกันกับเงินบาทคือไปพร้อมกับการค้าทางรถไฟ

ง. การขยายตัวของการค้าทางเรือ

1. สัญชาติของเรือ

การค้าทางเรือเป็นช่องทางหนึ่งที่ทำให้คนจีนจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาเริ่มขึ้นมาตั้งหลักแหล่งตามชุมชนการค้าทางเรือ ตั้งแต่ปากน้ำโพขึ้นไป ชุมชนคนจีนเหล่านี้อาศัยสินเชื่อและเครือข่ายกับกลุ่มคนจีนในภาคกลาง ทำให้พวกเขายังคงล้ำหน้าคนกลุ่มอื่นในด้านการค้า เรื่องนี้สอดคล้องกับรายงานของกรมหมื่นพิชิตปรีชากร (ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวเฉียงคนแรก) ในปี ค.ศ.1884 เกี่ยวกับเมืองลำปางว่า “เรือที่เปนไทย เปนลาวสักลำหนึ่งก็ไม่มี มีแต่พวกพม่ากับพวกจีนบ้างเท่านั้น” (“รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง ร.ศ. 103),” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.62/88) ข้อสังเกตเกี่ยวกับสัญชาติเรือนี้ช่วยให้เห็นว่าการค้าทางเรือของคนจีนนั้นแทบจะเป็นการค้าผูกขาดเพราะไม่มีการแข่งขันจากคนกลุ่มอื่น กรณีของเรือพม่าก็น่าจะเป็นสัดส่วนที่ไม่มากนักเมื่อเทียบกับเรือของคนจีน และสันนิษฐานว่าเป็นเรือที่รับสินค้าทั้งจากมะละแหม่งผ่านทางเมืองระแหงและสินค้าจากสยาม เช่น ในรายงานตรวจราชการเมืองลำปางปี 1902 พบว่า “เมืองลำปางมีห้างพม่า 2 ห้าง เป็นตึกขายของมาจากกรุงเทพฯ และของจากเมืองพม่า” (“พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำปาง ก.พ. ร.ศ. 121),” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.2/95)



รูปที่ 10 เรือแม่ปะ หรือเรือหางแมงป่อง
แหล่งที่มา: www.lib.payap.ac.th

2. ประเภทของเรือ และการขนส่ง

เรือโดยสารและขนส่งสินค้าที่ขึ้น-ล่องทำการค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองทางเหนือมีหลายชนิด ประกอบด้วย เรือแม่ปะ หรือเรือหางแมงป่อง ซึ่งเป็นเรือขนาดใหญ่ ท้องแบน หัวและท้ายเชิดสูง ตอนท้ายงอนสูงกว่าหัว มีประทุนสานด้วยไม้ไผ่ เรือหางแมงป่องที่แล่นระหว่างกรุงเทพฯ ปากน้ำโพมีขนาดใหญ่กว่าที่ใช้ในน้ำปิง โดยทั่วไปเรือขึ้น-ล่องจากระแหงมายังลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นเรือแม่ปะ สามารถบรรทุกสินค้าพร้อมผู้โดยสารได้ราว 2 ตัน โดยเรือขนาด 40 ลูกบาศก์ฟุตจะบรรทุกน้ำหนักสินค้าได้ 1 ตัน และต้องอาศัยลูกเรือ 4 คน บวกคนคัดท้ายอีก 1 คน ไม้ต่อซึ่งเป็นอุปกรณ์สำคัญในการขับเคลื่อนให้เรือทวนน้ำมีความยาว 8-12 ฟุต (Curtis, 1998: 26-27) เรือชะล่าดงหรือเรือชะล่า เป็นเรือขนาดกลางสามารถบรรทุกสินค้าได้ 1 ตัน ใช้ลูกเรือราว 6 คน แบ่งเป็นสองกะ รวมเจ้าของเรืออีก 1 คน ส่วนแพสินค้าใช้สำหรับขนส่งสินค้าระยะสั้นๆ ระหว่างเชียงใหม่-ลำพูน กับเมืองระแหง หรืออาจเลยไปถึงกำแพงเพชร ระยะเวลาไป-กลับใช้เวลาประมาณ 1 เดือน (“จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิ.ย. ร.ศ. 119-4 ส.ค. ร.ศ. 125,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.64/158¹¹)

ข้อดีของแพคือสามารถสัญจรได้แม้ปริมาณน้ำจะน้อย ซึ่งเรื่องนี้เป็นปัญหาใหญ่อย่างหนึ่งของการใช้เรือในแม่น้ำทางภาคเหนือ เนื่องจากภูมิประเทศมีความลาดชัน น้ำในแม่น้ำสายหลักนั้นแทบจะใช้การไม่ได้ในช่วงหน้าแล้ง แต่แพยังสามารถใช้งานได้ เช่น ในรายงานตรวจราชการเมืองลำปาง ค.ศ. 1902 พบว่า “...น้ำวังเป็นน้ำใหญ่ก็จริง ถ้าน้ำน้ำเรือเดินได้ตั้งแต่กรุงเทพฯ มาถึงลำปาง แต่ถ้าน้ำแล้งน้ำน้อยสูงเพียงศอกหนึ่งเท่านั้น ถึงน้ำน้อยเวลานี้คนก็ยังเดินเรือแพอยู่ไม่ขาด อาศัยขุดทางไป” (“พระองค์เพ็ญ รายงานตรวจราชการเมืองลำปาง ก.พ. ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.2/95) นอกจากนี้เรือที่กล่าวมานี้ยังมีเรือกาบ หรือเรือขุด ใช้บรรทุกสิ่งของในระยะทางใกล้ๆ เรือพวกนี้จะไม่ใช้ค้าขายต่างเมือง และไม่มีปะทุน เรือขุดเป็นเรือที่ใช้ข้ามฟากในแม่น้ำโขงด้วย (สุทธิธิ์ ชูชาติ, 2549)

เมื่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ ค.ศ. 1908 รถไฟไปถึงพิษณุโลก มีสถานีปลายทางที่บ้านดารา (อยู่เหนือเมืองพิษัย) ระหว่างที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพลงเรือตามลำน้ำตั้งแต่เมืองพิษัยถึงอุตรดิตถ์นั้นพบว่า “...มีเรือจอดบรรทุกสินค้าทั่วคุ้งน้ำ จอดเรียงรายอย่างนี้ไปจรดเมืองน่าน...” (“กรมหลวงดำรงเสด็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ อุไทยธานี เมืองนครสวรรค์ กับด่านภาษี 15 พ.ย. ร.ศ. 117-3 ก.ค. ร.ศ. 127,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.2/110) การขนส่งสินค้าระหว่างอุตรดิตถ์-น่าน ปรากฏอยู่

¹¹ การเดินทางโดยเรือใช้เวลาค่อนข้างมาก การเดินทางจากน่านไปอุตรดิตถ์ใช้เวลาชาล่อง 5 วัน ขาขึ้น 15 วัน.

ในรายงาน ค.ศ. 1900-1906 ว่ามีการเอาสินค้าจากอุดรดิษฐ์และกรุงเทพฯ ไปขายที่น่านมีมูลค่า 50000 รูปี พม่าเขียวเอาของจากมะละแหม่ง เชียงตุงมาที่น่าน 4000 รูปี จีนฮ่อรับสินค้าจากสิบสองปันนามาที่น่านมูลค่า 1000 รูปี ลาวหลวงพระบางนำผ้าไหม กายาน มาขายที่น่านมูลค่า 600 รูปี และพบว่าเมื่อ ค.ศ. 1896 ตำรวจ ร้านค้าที่น่านมีเพียง 18 ร้าน พอถึง ค.ศ. 1899 เพิ่มขึ้นเป็น 93 ร้าน (“จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณ เมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิ.ย. ร.ศ. 119-4 ส.ค. ร.ศ. 125,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.64/158) การขยายตัวของการค้าทางเรือในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ต่อถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 นี้แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจในภาคเหนือ ซึ่งพบว่าการขนส่งทางเรือเริ่มมีข้อจำกัดในการลำเลียงสินค้ามากขึ้นทุกขณะ เมื่อเทียบกับปริมาณความต้องการสินค้าจากภายนอกของภาคเหนือ และความต้องการขายสินค้าที่ผลิตได้ไปยังเมืองตอนใต้

3. สินค้าทางเรือ

แพที่ล่องจากเชียงใหม่-ลำพูน ไปยังระแหงจะบรรทุกสินค้าจำพวกเมี่ยง ยาสูบ ครั้ง กระทบ ภาชนะดินเผาไปขายที่ระแหง เมื่อขายสินค้าแล้วพ่อค้าก็จะขายแพราคาถูกที่นั่นหรือบางครั้งก็ให้แพกับคนที่มารับสินค้า โดยทั่วไปแพ 1 หลัง สามารถบรรทุกสินค้าได้ราว 1 ตัน ช่วงที่ล่องแพได้คือช่วงเดือนตุลาคม-มิถุนายนของปีถัดไป ส่วนช่วงเดือนสิงหาคม-ตุลาคม พ่อค้าจะไม่ล่องแพเพราะเป็นช่วงน้ำหลาก และเป็นช่วงที่ลูกเรือทำนา โดยทั่วไปเรือที่ขึ้นล่องระหว่างภาคเหนือกับกรุงเทพฯ นั้น จะรับสินค้าจากกรุงเทพฯ ขึ้นมาขาย และมีเกลือทะเลเป็นสินค้าสำคัญ เกลือเหล่านี้เป็นที่ต้องการมาก เรือจากอุดรดิษฐ์บรรทุกเกลือ ทวนลำน้ำวังไปถึงลำปาง และสินค้านี้จะกระจายไปยังแพร่และน่านด้วย เรือขึ้นล่องค้าขายนี้จะขนสินค้าจากทางเหนือ อาทิ ข้าว ยาสูบ เขา หนัง ครั้ง กายาน ลงไปขายทางตอนใต้ (“กรมหลวงดำรงเสด็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ อุไทยธานี เมืองนครสวรรค์ กับด่านภาษี 15 พ.ย. ร.ศ. 117-3 ก.ค. ร.ศ. 127,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.2/110)

ช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 น่าจะเป็นช่วงที่การค้าทางเรือเฟื่องฟูสูงสุด ซึ่งพบว่าในช่วงที่การค้าทางเรือกำลังเติบโตอยู่นี้มีการยกเลิกค่าเบิกด่านเรือเข้าออกในเมืองลำปาง ค.ศ. 1885 ซึ่งรัฐคำนวณว่ารายได้ส่วนนี้ขาดหายไป 300 รูปี (“ใบบอกเมืองนครลำปาง ร.ศ. 104-109,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12 ก.64/10) รายได้ที่ขาดไปนี้เป็นสัดส่วนที่น้อยมาก หากนำไปเทียบกับรายได้ที่เพิ่มขึ้นมาจากการปรับระบบการจัดเก็บภาษีของรัฐในช่วงเวลาดังกล่าว

4. อุปสรรคของการค้าทางเรือ

โดยภาพรวมจะพบว่าการค้าทางเรือมีข้อจำกัดค่อนข้างสูง ทั้งเรื่องฤดูกาลที่สัมพันธ์กับปริมาณน้ำในลำน้ำ และคนถ่อเรือที่มักคิดงานเมื่อถึงฤดูทำนา ระยะเวลาในการเดินทาง ยังไม่นับความเสี่ยงที่เกิดขึ้นจากการเดินทาง การปล้นเรือสินค้าก็มีรายงานให้เห็นเช่นกัน เช่น ค.ศ. 1885 ใบบอกเมืองพิไชยรายงานเรื่องผู้ร้ายปล้นเรือสินค้าคนจีนที่จอดอยู่ เป็นต้น (“ใบบอกเมืองต่างๆ ก.ย.-11 ม.ค. ร.ศ. 104,” หอจดหมายเหตุ

แห่งชาติ, ร.5 ม.15/12) ไม่เพียงอุปสรรคทางธรรมชาติ และความเลื่องเรื่องการปล้นชิง ยังมีอุปสรรคอันเนื่องมาจากรัฐที่คอยควบคุมเรือทั้งขาขึ้นขาล่อง ดังข้อสั่งเกตของเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ข้าหลวงใหญ่ มณฑลพายัพ (ค.ศ. 1902-1915) ค.ศ. 1903 ว่า

“ตั้งด่านตรวจเรือแขวงมิดกา แขวงเมืองฮอด แขวงจอมทอง ทำให้เสียเวลาแก่ลูกค้าครึ่งก่อนวันไม่มีประโยชน์อันใด เพราะกรมการแขวงตรวจหนังสือเดินทาง ทั้งขาขึ้นขาล่อง ตรวจใบเสร็จค่าแรงแทนเกณฑ์ คนขึ้นล่องไม่มีใบเสร็จเป็นคู่มือก็ออกใบเสร็จให้ การตรวจก็ไม่ตรวจเรือในบังคับต่างประเทศ ไม่เสมอหน้ากัน” (“จัดระเบียบเก็บเงินค่าราชการ และผลประโยชน์ในมณฑลพายัพ 5 ส.ค. ร.ศ. 115-4 ก.ค. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/40)

ภายหลังที่เส้นทางการคมนาคมทางบกได้รับการพัฒนาขึ้น ทั้งการตัดถนน การสร้างทางรถไฟ โดยเฉพาะเมื่อรถไฟถึงเชียงใหม่ ค.ศ. 1921 การค้าทางเรือจึงค่อยๆ ลดความสำคัญลง ก่อนที่จะมีการสร้างเส้นทางรถไฟไปถึงเชียงใหม่ มีรายงานการรถไฟที่ประเมินปัญหาจากอุปสรรคการขนส่งทางน้ำในมณฑลพายัพ ค.ศ. 1903 ไว้ด้วยว่า “...รถไฟไม่ควรทำแต่อุดรดิตถ์ เพราะมีแม่น้ำพอคมนาคมได้อยู่แล้ว แต่ทางพายัพใช้ทางบกเป็นพื้น ทางเรือแสนกัณดาร ประโยชน์แท้จริงของรถไฟควรขึ้นไปให้ถึงเชียงใหม่” (“กู้เงินทำรถไฟสายเหนือ 18 ธ.ค. ร.ศ. 121-5 ส.ค. ร.ศ. 122,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ค.75/3) แท้จริงแล้วการค้าทางเรือในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ได้วางรากฐานทางเศรษฐกิจให้กับนายทุนกลุ่มใหม่ในดินแดนล้านนา หรือเปิดโอกาสให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า

จ. การเปลี่ยนแปลงของผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า

1. พ่อค้าจีน อินเดีย และพ่อค้าไทย

กลุ่มคนที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการค้าทางเรือมีหลายกลุ่ม ชูสิทธิ์ ชูชาติ จำแนกคนเหล่านี้ออกเป็นกลุ่มพ่อค้าจีน พ่อค้าไทยและลูกจ้างหรือลูก่อ พ่อค้าจีน คือกลุ่มที่คุมเส้นทางการค้าเชียงใหม่-ปากน้ำโพ-กรุงเทพฯ และเป็นตัวแทนจำหน่ายสินค้าให้แก่พ่อค้าจีนยูนนาน พ่อค้าไทยใหญ่จากรัฐฉาน พ่อค้าลาว และพ่อค้าวัวต่าง ตระกูลพ่อค้าเรือชาวจีนในตลาดเชียงใหม่ช่วงปี ค.ศ. 1855-1921 คือ แซ่โถ้ว, อุนจะน่า, วิบูลสันติ, ชูติมา, นิมมานเหมินท์, ภูวกุล, ศักดาทร, ปิฎกานนท์, นิกรพันธุ์, อัครชิโนเรศ คนในตระกูลเหล่านี้ นอกจากจะประกอบอาชีพค้าขายตลอดปีแล้ว ยังประกอบกิจการการรับจ้างอง จำนำ ออกเงินกู้ บ้างก็เป็นเจ้าภายินายอกร¹² ส่วนพ่อค้าไทย¹³ จะอาศัยเรือชะล่ารับซื้อสินค้าจากคนท้องถิ่นและผลผลิตจากป่า ล่องลำน้ำ

¹² ในงานของปลายอ้อ ได้รวบรวมกิจการต่างๆ ของตระกูลเหล่านี้ไว้ในส่วนของภาคผนวก (ปลายอ้อ หนะนนท์, 2530ก: 147-151).

ปิงมาค้าขายที่ตาก กำแพงเพชร และปากน้ำโพ ขากลับจะซื้อสินค้าโรงงาน อาทิ น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ สบู่ ด้าย ผ้า ฯลฯ ไปขายยังเชียงใหม่และเมืองใกล้เคียง ชูสิทธิ์วิเคราะห์ว่า พวกพ่อค้าไทยมิได้ทำการค้าตลอดปี เมื่อถึงฤดูทำนาลูกจ้างจะกลับไปทำนา คนกลุ่มนี้จึงได้คำตอบแทนจากการถ่อเรือเป็นครั้งๆ ลูกจ้างส่วนใหญ่ล้วนเป็นคนท้องถิ่น อาชีพถ่อเรือต้องอาศัยการสั่งสมประสบการณ์ และการฝึกฝนจนชำนาญ ซึ่งจะถ่ายทอดความรู้สืบต่อกันมาในกลุ่มเครือญาติ (ชูสิทธิ์ ชูชาติ, 2524) พ่อค้าไทยในความหมายของ ชูสิทธิ์คือใครบ้าง เป็นคำถามที่ชวนให้พิจารณา เพราะชูสิทธิ์เพียงแต่แยกประเภทพ่อค้าออกเป็นกลุ่มกว้างๆ เช่นกันกับการให้ภาพพ่อค้าที่อุตรดิตถ์ของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เมื่อ ค.ศ. 1908 ว่า

“เงินขึ้น ไปจับจองที่ริมถนนใกล้ทางรถไฟ พวกพ่อค้าอุตรดิตถ์ รับเงินหรือซื้อเชื่อจากพ่อค้าเงินกรุงเทพฯ โดยรับของมาขาย แล้วซื้อสินค้าไปจากพวกฮ่อ และพวกมณฑลพายัพ หลวงพระบาง บรรพตต่างลงมาขายกับพ่อค้าอุตรดิตถ์ พ่อค้าอุตรดิตถ์จะเอาสินค้าไปขายให้พ่อค้าเงินที่กรุงเทพฯ” (“กรมหลวงดำรงเสด็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ อุไทยธานี เมื่อจนครสวรรคต์ กับด้านภามิ 15 พ.ย. ร.ศ. 117-3 ก.ค. ร.ศ. 127,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.2/110)

การค้าของสยามตั้งแต่ช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีนายหน้าที่เป็นชาวต่างชาติที่สำคัญคือ จีนซึ่งทำธุรกิจส่งออกข้าว และพ่อค้าอินเดียในบังคับอังกฤษนำเข้าผ้าฝ้ายพับจากโรงงานที่บอมเบย์ของอินเดีย ซึ่งผ้าอินเดียได้รับความนิยมมากกว่าผ้าของอังกฤษ B.C.R.,Bangkok (1889) กล่าวถึงอุปสรรคทางการค้าที่พ่อค้าอินเดียไม่ยอมอยู่ภายใต้ระบบการจัดเก็บภาษีของสยาม นั่นคือ ข้อกำหนดของสยามเอง ที่ต้องการให้ราคาของสินค้าจะตั้งตามราคาของตลาดท้องถิ่น มิใช่มาจากมูลค่าการนำเข้า และผู้นำเข้าต้องจ่ายภาษีเป็นเงินสด จึงจะมีสิทธิขนสินค้าขึ้นจากท่าเรือ พ่อค้าอินเดียจึงหลบเลี่ยงระบบดังกล่าว โดยการติดต่อค้าขายที่ทำเรือกับผู้ที่มาซื้อสินค้าไปขายต่ออีกทีหนึ่ง ซึ่งส่วนใหญ่ได้แก่พ่อค้าจีน คนจีนมักใช้การค้าในระบบสินเชื่อ และมักจะค้างชำระหนี้ พ่อค้าจีนรายใหญ่ยังนำเข้าสินค้าจากจีนซึ่งมีมูลค่ารวมค่อนข้างสูง สินค้าสำคัญได้แก่เครื่องทองเหลือง ซึ่งมีมูลค่าคิดเป็น 2 ใน 3 ของสินค้าทั้งหมดที่มาจากจีน สินค้าอื่นๆ ได้แก่ ประทัด เกลือ กระเทียม วุ้นเส้น ฯลฯ ในรายการสินค้าเหล่านี้จะพบว่า เครื่องทองเหลืองเป็นหนึ่งในรายการสินค้าที่พ่อค้าฮ่อนำเข้ามาขายในตลาดล้านนา และเป็นสินค้าหนึ่งอย่างหนึ่งที่เรียกได้ว่ามาจากจีน เป็นสินค้าจีน

ผลการศึกษาของชูสิทธิ์ชี้ให้เห็นว่า ช่วงรอยต่อของการค้าทางเรือกับการสิ้นสุดบทบาทของการค้าดังกล่าว ยังสัมพันธ์กับคนอีกหลายกลุ่มที่เคยเข้ามามีบทบาทในพื้นที่การค้า ซึ่งบางกลุ่มมิได้ทำการค้าโดยตรง เช่น ลูกหาบ คนรับจ้างถ่อเรือ และใช้แรงงานต่างๆ คนกลุ่มนี้จะค่อยๆ หดบทบาทไปด้วย งานของชูสิทธิ์พบว่า กลุ่มที่เข้ามามีบทบาททำการค้าจะหดแคบลงเรื่อยและจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มตระกูลไม่กี่กลุ่ม งานของชูสิทธิ์และปลายอ้อจึงเป็นเหมือนงานศึกษาที่มีช่วงเวลาต่อกัน กล่าวคือชูสิทธิ์พูดถึงกำเนิดระบบ

¹³ ในความหมายนี้ ชูสิทธิ์ หมายถึงพวกเจ้านาย หรือผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดีที่ค้าขายและตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ลำน้ำปิง (ชูสิทธิ์ ชูชาติ, 2524).

เศรษฐกิจทุนนิยม โดยใช้รถไฟไปถึงเชียงใหม่ ค.ศ. 1921 เป็นห้วงเวลาสำคัญ และงานของปลายอ้อเรื่อง นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวของระบบทุนนิยมนั้นในปี ค.ศ. 1921 เป็นจุดเริ่มสำคัญ

2. พ่อค้าพื้นเมือง

ชวลิต ชูชาติ (2549: 95) ตั้งข้อสังเกตว่า เหตุที่พ่อค้าจีนประสบความสำเร็จและสามารถสืบทอดกิจการมาได้ยาวนาน ขณะที่พวกพ่อค้าพื้นเมืองไม่สามารถแข่งขันได้ เป็นเพราะประเด็นปัญหาทางวัฒนธรรม เนื่องจากชาวบ้านกลุ่มนี้เป็นชาวนา และไม่สามารถแยกตัวเองออกจากสังคมชาวนามาสู่สังคมเมือง หรือเปลี่ยนจากชนชั้นพ่อค้าในท้องถิ่นไปสู่ชนชั้นพ่อค้าในเมืองได้ ซึ่งการศึกษาของชวลิตสอดคล้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของภาคเหนือส่วนใหญ่ ที่สนใจการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายหลังที่เกิดการขยายตัวของกลุ่มนายทุน พ่อค้านายหน้า และระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา (ปลายอ้อ ษณะนนท์, 2530ข)

อย่างไรก็ตามการศึกษาภายใต้กรอบเช่นนี้ ทำให้มองไม่เห็นกิจกรรมการค้าที่มีเป้าหมายหลักเพื่อการขยายทุนและแสวงหากำไรเป็นครั้งแรก ซึ่งเป็นลักษณะของการค้าช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่เศรษฐกิจสมัยใหม่ ดังที่ได้นำเสนอไว้ในบทที่ 2 เกี่ยวกับพรมแดนการค้าและความสัมพันธ์ทางการค้าที่ยังมีมิติความสัมพันธ์ทั้งเรื่องเครือญาติ ชาติพันธุ์ การอุปถัมภ์ หรือแม้กระทั่งเงื่อนไขของรัฐในเขตภาคพื้นทวีปที่การค้าการแลกเปลี่ยนเป็นเรื่องสำคัญ ซึ่งจะพบว่ากระทั่งภายหลังที่มีกลุ่มพ่อค้าจากภายนอกเข้ามาดำเนินกิจการในเมืองเชียงใหม่มากขึ้น การค้าของพ่อค้าท้องถิ่นทั้งพ่อค้าฮ่อ พ่อค้าไตใหญ่และอื่นๆ ก็มีได้หายไปเสียทีเดียว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าในตลาดของชุมชน เมื่อมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคม เช่น เส้นทางรถไฟสายเหนือ พ่อค้าบางกลุ่มปรับตัวโดยรับสินค้าจากเมืองเข้าไปค้าขายในพื้นที่ห่างไกลที่ยังต้องอาศัยการขนส่งสินค้าแบบเดิม คืออาศัยวัวต่าง ม้าต่างเป็นหลัก และพ่อค้ากลุ่มนี้ก็ยังคงมีบทบาทในการนำผลผลิตจากหมู่บ้านเข้าสู่ตลาดอย่างสินค้าจำพวกเมี่ยง¹⁴ และชา (ปลายอ้อ ษณะนนท์, 2530ก: 31) ค.ศ. 1893 มีรายงานเรื่องการลักลอบหนีภาษีเมี่ยงว่า “...เจ้านายยังคงเก็บภาษีลับๆ ปิดบังมิให้ข้าหลวงรู้ เช่น ภาษีเมี่ยงเมืองยวมที่เจ้าราชบุตรปิดอยู่ ขมุชื่อว่าวังมีอำแดงแก้วเมืองยวมเป็นภรรยา นำเมี่ยงมาขายโดนจับจากเจ้าภาษีเรียกเอาเงิน” (“ภาษีอากรต่างๆ ทางลาวเฉียง 1 ก.ค. ร.ศ. 113-19 ต.ค. ร.ศ. 115,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 61/59)

¹⁴ เมี่ยงเป็นตัวอย่างสินค้าท้องถิ่นที่มีความน่าสนใจ กล่าวคือการค้าเมี่ยงมีตลาดบริโภคภายในค่อนข้างสูง กระทั่งเมื่อเศรษฐกิจในภาคเหนือเปลี่ยนแปลงไปค่อนข้างมากในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 คือการขยายตัวของพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้า อาทิ ข้าว เมี่ยงยังคงครองสินค้าสำคัญในอันดับต้นๆ เฉพาะช่วงปี ค.ศ. 1920-1922 ปริมาณการผลิตเมี่ยงสูงถึง 30 ล้านกิโลกรัม (Van Roy, 1971: 89-90).

บทบาทในการค้าพืชท้องถิ่นอย่างเมียงและชา น่าจะสัมพันธ์กับการปรับตัวของพ่อค้าจีนยูนนาน พ่อค้าไตใหญ่ และพ่อค้าท้องถิ่นด้วย ภายหลังจากการค้าระหว่างเชียงใหม่ ลำปาง และเมืองอื่นๆ เข้าไปใกล้ชิดกับการค้าของสยาม การค้าในภาคเหนือเริ่มอยู่ในมือของกลุ่มคนจีนที่ย้ายถิ่นฐานขึ้นมาจากลุ่มน้ำเจ้าพระยา เพื่อทำการค้าในภาคเหนือ เนื่องจากปริมาณคนจีนอพยพในพื้นที่ภาคกลางเริ่มหนาแน่นขึ้นเรื่อยๆ (สร้อยสวัสดิ อ่องสกุล, 2544: 466) งานของปลายอ้อวิเคราะห์ว่า อีกสาเหตุหนึ่งคือภายหลังการทำสนธิสัญญา บาวริงในปี ค.ศ.1855 บริษัทของชาวตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษเข้ามาดำเนินกิจการนำเข้า-ส่งออกแทนพ่อค้าจีน ทำให้พ่อค้าจีนบางส่วนหันมาทำการค้าภายในประเทศและเป็นนายหน้าให้กับบริษัทของต่างชาติ (ปลายอ้อ ชน-นนท์, 2530ก: 27)

3. การปรับตัวของพ่อค้ายูนนานและไตใหญ่¹⁵

การปรับตัวของพ่อค้ายูนนานและไตใหญ่ เกิดขึ้นท่ามกลางการแข่งขันเพื่อเข้าไปมีส่วนแบ่งในพื้นที่เศรษฐกิจ ดังจะพบว่าพ่อค้ากลุ่มนี้ปรับตัวจากการค้าในรูปแบบคาราวานมาเป็นการค้าแบบเปิดร้านหรือการตั้งหลักปักฐานในจังหวัดต่างๆ ทั่วภาคเหนือ บางส่วนแต่งงานกับคนท้องถิ่นและภายหลังสร้างชุมชนการค้าของตัวเองขึ้นมา การเสด็จประพาสสมณชลพายัพ ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามกุฎราชกุมาร ค.ศ. 1905 พบว่ามีชุมชนไตใหญ่ตั้งกระจายอยู่ทั่วภาคเหนือ เช่น ที่เมืองแพร่ “...นอกกำแพงเมือง (แพร่) ริมประตูไชยมีบ้านพวกเงี้ยว” ที่นครลำปาง “...คณะเงี้ยวที่นี่ใหญ่ และทำการค้าขาย มีบ้านเล็กๆ ขายผ้าผืนแพรพรรณสั่งมาจากมรแมน (มะละแหม่ง) โดยมาก” ที่พะเยา “...พวกเงี้ยวไปตั้งเป็นหมู่บ้านขึ้นแห่งหนึ่งอยู่นอกกำแพงเวียงห้าง...” ที่เชียงราย “...เมืองนี้เป็นประตูสินค้า เพราะฉะนั้นมีคนซึ่งไม่ใช่พื้นเมืองอยู่มาก คือพวกเงี้ยว พวกพม่า และพวกห่อ” (“รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120-10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/44) รายงานก่อนหน้านี้นี้ ค.ศ. 1900 ก็ว่า “ที่ดอยสะเก็ดมีพวกเงี้ยวตั้งช่องเปิดบ่อนอยู่มาก” และ “ท่าฝั้งที่ติดกับเมืองยวมเป็นคนเงี้ยวทั้งสิ้น” (“จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ 2 มิ.ย. ร.ศ. 119-14 ต.ค. ร.ศ.126,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.63.1/127)

จากรายงานข้างต้นจะพบว่า การตั้งหลักแหล่งขึ้นเป็นชุมชนของเงี้ยวเกิดขึ้นก่อนฮ่อหลายปี ชุมชนฮ่อแห่งแรกที่เชียงใหม่ตั้งขึ้นราว ค.ศ. 1917 เป็นกลุ่มคนจีนมุสลิมซึ่งอพยพมาจากทางตอนบนของพม่าหรือ

¹⁵ บุคลิกลักษณะของพ่อค้าทั้งพ่อค้ายูนนานและพ่อค้าเงี้ยวนี้ได้รับการบันทึกไว้น้อยมาก อย่างไรก็ตาม ปรากฏเรื่องนี้อยู่ในบันทึกของเฮลเลอร์ส (ค.ศ. 1891-1892) ซึ่งเขาตั้งข้อสังเกตเรื่องทักษะในการต่างของของคนยูนนาน โดยพวกเขาจะเล็ดลอดวัสดุในการทำตะกร้าที่มีน้ำหนักเบาและเหนียว นอกจากนี้ยังมีวิธีการป้องกันหลังของสัตว์ด้วยข้าวสาร เฮลเลอร์สยังเล่าสังเกตถึงอุปนิสัยใจคอของคนยูนนานกับคนฉานที่ร่วมเดินทาง คนยูนนาน 2 คนในขณะมักแอบเอาสินค้าจำพวกไหมและผ้าพิมพ์ลายมาใส่ในถุงสัมภาระของเขา คนยูนนานไม่มีความสุขกับการแวะพักกลางป่าเขา เพราะไม่มีไก่อ่านให้พวกเขาขโมย และไม่มีเหล้าข้าวขาย ส่วนคนฉานนั้นเป็นพวกที่มีความทรหดอดทนในการเดินทาง และปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมได้ง่าย เขาทำกับข้าวผ่านการใช้กระบอกล้อมไม้ไผ่ที่ได้ทั่วไปในการประกอบอาหาร (Ehlers, 2001: 122-130).

บริเวณชายแดนระหว่างพม่ากับจีนตอนใต้ เดิมคนกลุ่มนี้มีถิ่นฐานอยู่บริเวณตะวันตกเฉียงใต้ของจีน และหนีการกวาดล้างของรัฐบาลจีนในเหตุการณ์ปราบปรามกบฏจีนมุสลิม (ค.ศ. 1857-1873) ซึ่งการปราบปรามในครั้งนั้นมีคนจีนมุสลิมล้มตายไปเป็นจำนวนมาก เมื่อคนกลุ่มนี้เข้ามาเชียงใหม่เพื่อตั้งชุมชน ได้สร้างมัสยิดอิสลามบ้านฮ่อขึ้น ชุมชนบ้านฮ่อเป็นศูนย์รวมของคาราวานม้าต่าง รวมถึงได้รับสัมปทานให้ส่งไปรษณีย์ในเชียงใหม่ และขนไม้หอมรถไฟไปที่ขุนตาล นอกจากนี้คนจีนมุสลิมบ้านฮ่อยังทำหน้าที่พ่อค้าคนกลางส่งสินค้าอุปโภคบริโภค บทบาทของพ่อค้าฮ่อในรุ่นบุกเบิกนี้จึงสัมพันธ์กับการขยายตัวของเศรษฐกิจภายหลังรถไฟไปถึงเชียงใหม่ใน ค.ศ. 1921 ด้วย ความพยายามที่จะตั้งหลักแหล่งขึ้นอย่างมั่นคงนี้สามารถมองผ่านเรื่องการแต่งงานกับคนท้องถิ่น ซึ่งเป็นคนต่างศาสนา (Suchart Setthamalinee, 2010: 67-77) บทบาทในการขนส่งสินค้าของฮ่อในช่วงแรกที่มีการคมนาคมโดยรถยนต์ยังไม่เกิดขึ้นนั้น ถือว่ามีความโดดเด่นมาก และเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการปรับตัวของคนกลุ่มนี้

จุดเปลี่ยนสำคัญของระบบเศรษฐกิจการค้าของล้านนาจะเริ่มขึ้นภายหลังรถไฟสายเหนือแล้วเสร็จ โดยเฉพาะรถไฟมาถึงเชียงใหม่ ค.ศ. 1921 อันเป็นข้อเสนอเช่นเดียวกันกับงานของชลธิ์และปลายฮ่อ แต่ความเห็นที่ต่างจากข้อเสนอของชลธิ์คือเรื่องที่ว่า พ่อค้าท้องถิ่นลดความสำคัญและหมดบทบาทไป กระบวนการแทรกแซงโครงสร้างความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจภายในท้องถิ่นเกิดขึ้น โดยมีการเปลี่ยนแปลงของผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า กลุ่มคนจีนจากภาคกลางเข้าไปมีบทบาทแทนที่พ่อค้าชาวพม่า อินเดีย ใต้ใหญ่ อาทิ กิจการค้าขายที่ลำปาง เดิมทีพ่อค้าพม่ามีบทบาทมากที่สุด ภายหลังที่การคมนาคมทางรถไฟมาถึงพ่อค้าจีนก็เข้ามามีบทบาทแทนโดยซื้อกิจการจากพ่อค้าเหล่านั้น และปรากฏการณ์เช่นเดียวกันนี้ก็เกิดขึ้นที่เชียงใหม่ด้วย (สร้อยศักดิ์ อ่องสกุล, 2544: 475)

จ. ฮ่อและเงี้ยวในบริบททางการเมือง

เนื่องจากคำเรียก “ฮ่อ” ปรากฏอยู่ในเอกสารของฝ่ายสยาม ในการอธิบายความเคลื่อนไหวของกองกำลังติดอาวุธในหัวเมืองลาว ฉะนั้นในหัวข้อนี้จะตรวจสอบเรื่องของฮ่อในบริบททางการเมืองผ่าน “รายงานการปราบฮ่อของสยาม” เช่น ในใบบอกเมืองพิไชยปี ค.ศ.1887 ว่า “พวกฮ่อไม่ได้จุดไฟทุกบ้าน จุดแต่บ้านเจ้านครหลวงพระบาง บ้านเจ้าอุปราช...นอกนั้นพวกนักเลงเมืองหลวงพระบางบ้าง เมืองแก่นท้าวบ้าง พวกไทยบ้างเที่ยวเก็บเอาทรัพย์สิ่งของแล้วจุดไฟเผาเสีย...” (“ใบบอกเมืองพิไชย หลวงพระบาง เชียงคาน เมืองงอย ร.ศ. 106,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.20/27) หากพิจารณาเฉพาะเหตุการณ์ความเคลื่อนไหวของฮ่อบริเวณลาวตอนบนและอาณาเขตติดต่อกับเวียดนาม ก็พบว่าในหลายกรณีความปั่นป่วน การปล้นชิง การเผาบ้านเรือนเป็นการกระทำของคนท้องถิ่นด้วยกัน แต่อาศัยสถานการณ์ที่ฮ่อกำลังเคลื่อนไหวอยู่ ป้ายความผิดให้เป็นฝีมือของฮ่อทั้งหมด อย่างไรก็ตาม หากอ่านในฉบับทกลับพบว่าพวกฮ่อโจมตีอย่างมีเป้าหมาย คือกลุ่มข้าราชการ ชนชั้นนำ และตั้งใจให้เป็นการทำลายเชิงสัญลักษณ์คือสถานที่

สำคัญมากกว่าเป็นการทำลายบ้านเรือนราษฎรทั่วไป และในความเป็นจริงก็สอดคล้องกับที่มาของคนกลุ่มนี้ ที่มีมูลเหตุมาจากการต่อต้านการเก็บภาษีของรัฐบาลจีน และการที่ราษฎรบางกลุ่มอาศัยจังหวะที่บ้านเมือง เกิดเหตุวุ่นวายสวมรอยออกปล้นชิงนี้ อาจแสดงให้เห็นว่าราษฎรบางกลุ่มมีความไม่พอใจการปกครองของ สยาม และพวกเขาเจ้าเมืองหลวงพระบางอยู่ก่อนแล้ว และอาศัยจังหวะนี้ออกมาสร้างความเสียหายให้มากยิ่งขึ้น

ใบบอกพระยาสุริยวงษา ผู้ว่าราชการเมืองหล่มสัก ค.ศ. 1887-1891 เรื่องทำวเพี้ยกรรมการเมืองพวน ว่ากอหยั่งเงินฮ่อไปค้าขายฝ้าย โคนสว่าง กลับมาพร้อมหนังสือฮ่อ

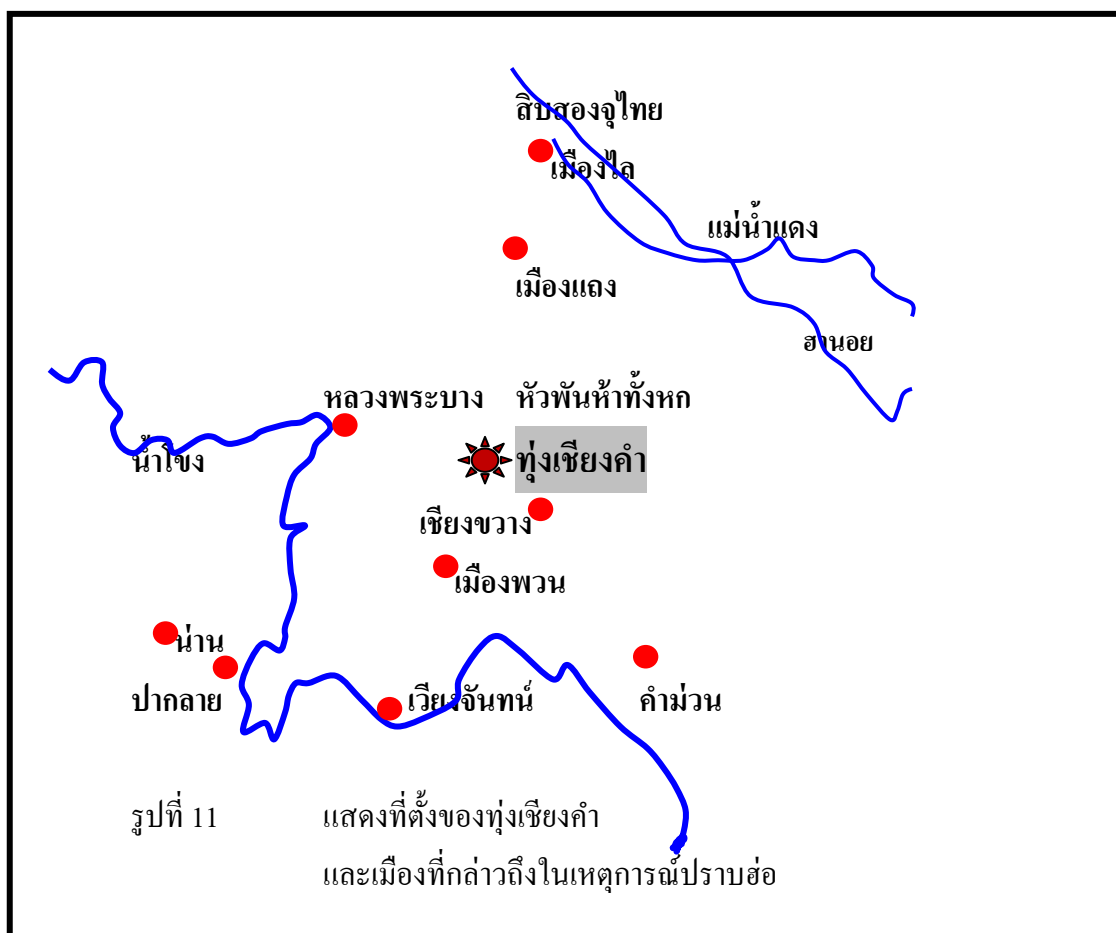
“แจ้งว่าฮ่อฮอนายทพให้ถือหนังสือมาเมื่อแปลเป็นภาษาสยามได้ความว่าเดิมเมืองจีนกับเมืองขวน เมือง พวน เคยไปมาค้าขายถึงกันอยู่ไม่ขาด ครั้งฮ่อมาเข้าเมืองพวนกับพวกแม้ว คบคิดกันจับพวกของตนมาฆ่าเสียเป็น อันมาก เมื่อฝ้ายของตนถูกกระทำก่อน ตนจึงรวบรวมคนอยู่เป็นหมู่จึงไปมาค้าขายได้ ภายหลังเมื่อคนมากขึ้น เรือๆ ก็ตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ” (“ใบบอกพระยาสุริยวงษา ผู้ว่าราชการเมืองหล่มสัก ค.ศ. 1887-1891 ม.ค. ร.ศ. 106-14 ม.ค. ร.ศ. 110,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ก.18/20)

หนังสือของหัวหน้าฮ่อนี้ เป็นส่วนหนึ่งของข้อมูลอันน้อยนิดที่ฮ่ออธิบายการกระทำของกลุ่มตนเอง ว่าเกิดขึ้นมาจากความคับแค้นใจที่คนของตนถูกทำร้ายก่อน (หรือบอกเป็นนัยว่าพวกฮ่อมิได้เป็นผู้เริ่ม สงคราม) การรวมกลุ่มกันและมีกองกำลังก็เพื่อความปลอดภัยของกลุ่ม และเพื่อสามารถที่จะทำการค้าได้ ต่อไป มิได้มีเป้าหมายอย่างอื่น แน่แน่นอนว่าคำกล่าวของฮ่อมิได้ส่งผลใดๆ ต่อการเคลื่อนไหวเพื่อปราบปราม คนกลุ่มนี้ของกองทัพสยาม ซึ่งเวลานั้น ได้ยกไปที่ทุ่งเชียงคำ

กองทัพสยามในคราวที่ยกไปตีทัพฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ ค.ศ. 1885 ได้รับความเสียหายมาก และเป็น ช่วงเวลาที่ราษฎรเดือดร้อนอย่างหนักแม้มิได้มีการสู้รบเกิดขึ้นในพื้นที่ของตน แต่ก็ถูกเรียกเกณฑ์คนและ เสบียงอาหาร ใบบอกเมืองน่าน ค.ศ. 1885-1892 ว่า “...กองทัพสยามยกไปตีฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ แต่ค่ายของฮ่อไม่ แดก กองทัพล่าถอยกลับมาตั้งหลักที่หลวงพระบาง ขาดแคลนเสบียงอาหารและกำลังคน ขอข้าวจากน่าน 100,000 ถัง และกำลังพล” (“ใบบอกเมืองน่าน ก.ค. ร.ศ. 104-15 พ.ค. ร.ศ. 111,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ม.2.12ก.43/2) หรือในใบบอกเมืองหลวงพระบาง ค.ศ. 1885 ก็ว่า “มิใบบอกเมืองหลวงพระบาง เรื่องที่ฮ่อ ยกเข้ามาที่เมืองเชียงแตง มีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี¹⁶ เป็นแม่ทัพคุมพล 2,000 ยกขึ้นไป เมืองพิไชย และมีใบบอกเมืองลับแล... เมืองอุตรดิตถ์... เมืองน้ำปาด เกณฑ์ไพร่พลและกระสุนดินดำ” (“ใบบอกเมืองต่างๆ ก.ย. ร.ศ. 104-11 ม.ค. ร.ศ. 104,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.15/12) สถานการณ์และ ความยากลำบากของทุกฝ่ายในเวลานั้นจึงไม่พ้นการยกความผิดให้กับพวกฮ่อทั้งหมด และสถานการณ์นี้ก็

¹⁶ ในครั้งที่พระยาสุรศักดิ์มนตรียกไปปราบฮ่อนี้ ปรากฏอยู่ในบันทึกของปาวีระหว่างการเดินทางเยือนลาวตะวันออก ค.ศ. 1887 และบรรยายของบ้านเมืองต่างๆ ที่ผู้คนในอยู่ภาวะไม่มั่นใจต่อสถานการณ์เมื่อกองทัพของสยามยกกลับไป (Pavie, 1999a: 231-232) การสำรวจของคณะปาวีเกิดขึ้นหลังการปราบฮ่อครั้งที่สาม (ค.ศ. 1885) ผ่านไปได้เพียง 2 ปี ซึ่งในความเป็นจริงสถานการณ์ในพื้นที่ยังคงมีความเคลื่อนไหวจากกองกำลังของฮ่อ และการอพยพเคลื่อนย้ายของชาวเมืองอยู่.

เป็นโอกาสที่รัฐสยามได้ประเมินกำลังความสามารถของกองทัพ กำลังความสามารถของเจ้าเมืองในท้องถิ่นต่างๆ ที่มีคำสั่งเรียกเกณฑ์พลและเสบียงอาหาร ซึ่งพบว่าติดขัดและมีปัญหามากมาย และน่าจะเป็นข้อมูลสำคัญที่รัฐจะใช้ในการจัดการปกครองหัวเมืองในเวลาต่อมา



รายงานในปี ค.ศ. 1887-1891 กล่าวถึง “ฮ่อจำนวนหนึ่งเข้ามาถือน้ำพิพัฒน์ แต่ฝ่ายสยามยังเห็นว่าเป็นกลอุบายของพวกฮ่อ พระยาสุริยวงษาจึงให้กองตระเวนนั่งด่าน รักษาช่องทางไว้ให้มั่นคงอย่าให้พวกฮ่อเที่ยวไปมาค้าขายล่วงเข้ามายังเขตแดนได้” (“ใบบอกพระยาสุริยวงษา ผู้ว่าราชการเมืองหล่มสักดี ร.ศ. 106-14 ม.ค. ร.ศ. 110,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ก.18/20) ระหว่างที่ยังเกิดเหตุการณ์เรื่องฮ่อบุกเข้ามายังเมืองต่างๆ และเหตุการณ์ที่กองทัพสยามยกไปปราบฮ่อนี้ กลุ่มคนที่ถูกเรียกว่าฮ่อยังคงทำการค้าในอาณาบริเวณดังกล่าว ทำให้เป็นเรื่องยากที่จะแยกแยะว่าใครเป็นใคร ยังไม่นับเรื่อง “ข่าวลือ” ซึ่งแพร่กระจายว่าฮ่อจะบุกที่นั่นที่นี้ ทำให้ราษฎรหวาดกลัวและย้ายครัวหนี พวกข้าราชการแม่ทัพจึงให้จับตัวคนปล่อยข่าวมาลงโทษ (“ใบบอกเมืองต่างๆ ร.ศ. 104-108,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.16/15) ในเรื่องนี้จะเห็นว่าข่าวลือสร้างความเสียหายให้กับฝ่ายสยาม และไม่ว่าคนแพร่กระจายข่าวจะมีเจตนาเช่นไร ย่อมแสดงให้เห็น

พลังของข่าวลือ ซึ่งได้นำเสนอไว้ในบทที่ 3 ว่า การสร้างข่าวลือเกี่ยวกับกองโจรบนเส้นทางการค้ายูนนาน-ล้านนานั้นสร้างความหวาดกลัวให้กับใครก็ตามที่มีได้มีเครือข่ายความสัมพันธ์กับกลุ่มพ่อค้างานที่ควบคุมการค้าบนเส้นทางดังกล่าว และในกรณีนี้ข่าวลือก็ทำหน้าที่คล้ายกัน

ใน “ราชกิจจานุเบกษา”¹⁷ ซึ่งรายงานเกี่ยวกับเรื่องฮ่อไว้ค่อนข้างละเอียด ตอนหนึ่งของ “คำให้การอำมมิ่งคังตามทิวสมเด็จเจ้าพระยา” บอกว่าพื้นเพของอำมมิ่งคังนี้มาจากผู้เจียน บิดาเป็นจีนฮกเกี้ยน จากถิ่นฐานบ้านเกิดอำมมิ่งคังย้ายที่ทำกินเรื่อยมาจากวางต้งมาวางสี(ในเอกสารใช้กวางไส) ซึ่งเป็นเขตแดนต่อกับเวียดนามเหนือ จากนั้นถูกบังคับให้เข้าร่วมกับกองกำลังที่ยกลงมาทางใต้ มีหน้าที่ให้คุมกำลังคน (ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่ม 3, 2540: 21) ตลอดช่วงกลางถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เกิดเหตุการณ์กบฏต่อต้านรัฐบาลจีนทางตอนใต้ของจีน 2 กลุ่มใหญ่ คือ กบฏปิ่นไถ่ (จีนมุสลิม) (ค.ศ. 1856-1873) มีศูนย์กลางอยู่ที่ยูนนานและทำให้เกิดการอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คนครั้งใหญ่ อาทิ กลุ่มที่เข้ามาบริเวณพม่าตอนบน และกบฏไท่ผิง (จีนฮั่น) (ค.ศ. 1851-1863) มีศูนย์กลางอยู่บริเวณกวางต้ง การสลายกลุ่มกบฏนี้นำมาสู่การแตกกระจายของผู้คนลงมาทางใต้ คนกลุ่มนี้ยังคงคิดอาวุธและสู้รบเช่นกรณีของฮ่อที่เข้ามาบริเวณตอนเหนือของลาว

ความเคลื่อนไหวของฮ่อดังที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นการเคลื่อนลงมาของผู้คนจากทางตอนใต้ของจีนตามแนวเส้นทางการค้าด้านตะวันตกของล้านนา ขณะที่ฮ่อที่เข้ามาในอาณาบริเวณล้านนาส่วนใหญ่คือกลุ่มที่ใช้เส้นทางด้านตะวันตก เชื่อมตอนเหนือของพม่า แลบริษฐาน และล้านนา และเป็นกลุ่มหลักที่เข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจในล้านนา

พ่อค้าอีกกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาททางเศรษฐกิจในล้านนา และเส้นทางการค้าด้านตะวันตกคือ พ่อค้าเงี้ยว คนกลุ่มนี้สัมพันธ์กับบริบททางการเมืองในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองของสยาม “เงี้ยว” เป็นคำที่กลุ่มไตยวน และกลุ่มคนในแถบล้านนาเรียกคนไตใหญ่ คนกลุ่มนี้เข้ามาทำการค้ากับล้านนาก่อนหน้าที่อังกฤษจะเข้ายึดครองพม่า คนล้านนากับไตใหญ่หรือเงี้ยวนี้จึงค่อนข้างใกล้ชิดกัน หรือหากจะกล่าวว่างเงี้ยวเป็นประชากรกลุ่มหนึ่งของล้านนาก็คงไม่ผิดนัก หากพิจารณาในเชิงเปรียบเทียบ เรื่องของเงี้ยวต่างจากกรณีของฮ่อ ตรงที่การเคลื่อนไหวของเงี้ยวในลักษณะต่อต้านอำนาจรัฐนี้มีศูนย์กลางเกิดขึ้นในล้านนา ซึ่งเป็นคนละกรณีกับฮ่อซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทางตอนเหนือของลาว

เงี้ยวในบริบททางการเมืองจะพิจารณาผ่านเหตุการณ์กบฏเงี้ยว ซึ่งปรากฏในรายงาน ไบบอก และคำให้การต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เช่น รายงาน ค.ศ.

¹⁷ ราชกิจจานุเบกษา เป็นหนังสือรวบรวมคำประกาศของทางราชการ เริ่มจัดพิมพ์ครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นเอกสารหลักในการแจ้งประกาศกฎหมาย และคำสั่งราชการให้ประชาชนทราบอย่างเป็นทางการ รายงานเกี่ยวกับฮ่อและการปราบฮ่อ ปรากฏอยู่ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2,3 อาทิ “สุกอักษรนครเมืองน่าน”, “บอกพระยามหาอำมาตย์” (หนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2, 2540: 158-159)

1893 ว่า “เงี้ยวเชียงตุงเข้ามาอยู่ริมสบเคือง(คำ) แขวงเมืองเชียงของต่อเชียงแสน เจ้าน่านจับไล่ไม่เอาเพราะเป็นโจร ไล่ไม่ไปแต่เป็นสัปเขกอังกฤษ ต้องว่ากล่าวให้ควร” (“เงี้ยวเมืองเชียงตุงเข้ามาตั้งอยู่ในแขวงเมืองเชียงของและกระทำโจรกรรมต่างๆ มี.ย.-22 ก.พ. ร.ศ. 112,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.61/77) หรือในรายงานของข้าหลวงเมืองเชียงตุงอีกฉบับหนึ่ง เป็นช่วงหลังเกิดเหตุการณ์ผู้ร้ายเงี้ยวที่เชียงแสนหลวงและเชียงรายเมื่อ ค.ศ. 1904 ว่า “เชื้อพวกเงี้ยวเอาญาติไม่ได้เปลี่ยนชื่อกันทุกคน คำนิรूपพรรณก็ไม่มี...” (“มิสเตอร์แอนดรูว์ข้าหลวงเมืองเชียงตุงมาเยี่ยมพระยาอุตรกิจพิจารณาที่เมืองเชียงราย 23 มี.ค. ร.ศ. 123–26 มี.ค. ร.ศ.123,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 60/ 53) จากรายงานสองฉบับนี้ เงี้ยวเข้าไปสัมพันธ์กับปริมณฑลของพื้นที่ชายแดน คือเชียงแสน เชียงของ ชนชั้นนำสยามแสดงออกถึงการไม่ไว้ว่างใจคนกลุ่มนี้ ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นคนในบังคับอังกฤษ

เช่นกันกับรายงานอีกฉบับหนึ่ง ค.ศ.1900 ว่า “...เจ้าเชียงใหม่มีกาศัยเงี้ยวตองชู ทางฝาง ปาย แม่ฮ่องสอนก่อความวุ่นวายตามชายแดนถ้าไม่พอใจกรุงเทพฯ เพราะเปนเมืองที่กรุงเทพฯ กำลังน้อย...” (“พระยาศรีสทเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่คืนด้วย 30 มี.ค. ร.ศ.118–30 มี.ย. ร.ศ.119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 60/ 33) รายงานฉบับนี้เผยให้เห็นว่ากลุ่มคนที่เรียกว่าเงี้ยว, ตองชู นี้เป็นพวกที่อยู่อาศัย และเคลื่อนไหวอยู่ตามชายแดน มีความสัมพันธ์กับเจ้านายทางเหนือ ในประเด็นนี้จะพบว่า “ชายแดน” เป็นสิ่งที่ถูกนำมาเชื่อมโยงเข้ากับคนกลุ่มนี้ ซึ่งรัฐเห็นว่าเป็นพวกที่ไม่อาศัยอยู่กับร่องกับรอย เคลื่อนไหวลับๆ และควบคุมยาก โดยเฉพาะตามพื้นที่ชายแดน เพราะกำลังของอำนาจรัฐสยามเข้าไม่ถึง ซ้ำกำลังในพื้นที่หมายถึงเจ้านายทางเหนือยังให้การสนับสนุนคนกลุ่มนี้อีก

ก่อนที่จะเกิดเหตุการณ์กบฏเงี้ยว ค.ศ. 1902 มีรายงานหลายฉบับที่พูดถึงความเคลื่อนไหวในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องว่าจะเกิดกบฏ เช่น ในบันทึกของพระองค์เจ้าโสณบัณฑิต (ราชองครักษ์) ค.ศ. 1889 ว่า

“...มีการล้อมผู้คน เหมือนจะเกิดกบฏ เบนที่นำสงไสยยิ่งนักว่า เขาพากันเกลียดไม่ชอบพวกไทยทั้งหมด และคิดว่าเจ้าเชียงใหม่เข้าร่วมด้วย เรื่องเจ้าเดชหลวงสงครามจะมาเยี่ยมญาติที่เชียงใหม่มีกำลังเงี้ยวมาด้วย 1500 คน ใครได้หนังสือให้ฝังดิน และเอาธงขาวเขียนชื่อเดชสงครามไว้ที่หน้าบ้าน...” (“หนังสือราชการปี 108-109 พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตเรื่องราชการเชียงใหม่ และการในพระองค์ 17 พ.ย. ร.ศ. 108-25 ก.พ. ร.ศ. 109,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 63/103)

ข้อสังเกตของพระองค์เจ้าโสณบัณฑิต¹⁸ สอดคล้องกับรายงานอีกฉบับซึ่งมีขึ้นก่อนหน้าเหตุการณ์กบฏเงี้ยวเพียงสองปี คือ ค.ศ. 1900 ว่า “พม่าเงี้ยวที่จะจราจลคงมีเหตุจากเรื่องป่าไม้ และอีกเรื่องคือการส่งตัวเงี้ยวลงมาจำคุกที่กรุงเทพฯ เงี้ยวตัวสำคัญคือพระยาใจเมืองลำพูน เปนเขยเจ้าราชสัมพันธ์วงษ์เชียงใหม่

¹⁸ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต ทรงรับตำแหน่งข้าหลวงต่างพระเนตรพระกรรณมณฑลพายัพ ค.ศ. 1900 รับผิดชอบจัดการป้องกันหัวเมืองชายแดนด้านตะวันตกของเชียงใหม่.

ตั้งแต่เงี้ยวพวกนี้โดนจับลงมากรุงเทพฯ การปล้นชิงเกิดขึ้นมาก และมักเป็นพม่าเงี้ยวทั้งสิ้น” (“ไปเขตเรื่องพม่าเงี้ยวลาวเงินจะคิดการประทุษร้ายต่อเมืองนครเชียงใหม่ 31 ส.ค.-6 พ.ย. ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 63.1/129)

อย่างไรก็ตามในรายงานพระวาสุเทพที่ไปตรวจราชการมณฑลพายัพ ค.ศ.1900 แสดงให้เห็นว่าเริ่มเกิดความระมัดระวังในการนำเสนอเรื่องกบฏ ทั้งการประเมินสถานการณ์ที่ให้น้ำหนักว่าเป็นเรื่องข่าวลือและการใช้คำในรายงานว่า “...เรื่องข่าวที่ว่าเจ้าลาวกับราษฎรจะเกิดการกระบดต่อรัฐบาลสยามนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นข่าวเท็จไม่จริง ไม่มีหลักฐานมีแต่การเล่าลือเหมือนครั้งก่อนๆ ข่าวนี้เกิดขึ้นจากพวกฝรั่ง เพราะสายที่จะสืบหาความจริงจากพวกนี้ไม่มี” (“รายงานพระวาสุเทพไปตรวจราชการมณฑลพายัพ ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29/1.14/44) จะเห็นว่ารายงานฉบับนี้ ใช้คำว่า “ราษฎร” ซึ่งเป็นคำกว้างที่กินความถึงคนทั่วไปทุกกลุ่ม ไม่ได้เจาะจงว่าหมายถึงเงี้ยว อย่างไรก็ตามมีเหตุการณ์ที่สนับสนุนความคิดว่าจะมีการกบฏมากกว่าที่จะเชื่อว่าเป็นข่าวลือ เช่น การจับกุมเงี้ยวที่แขวงแม่กกได้เมื่อ ค.ศ. 1900 พร้อมปืนชนวนทองแดง 109 กระบอก โดยผู้ต้องหากล่าวว่าจะนำไปส่งให้กับเจ้าบุรีรัตน์ที่ลำปาง เนื่องจากเจ้าตั้งชื่อจะเอาไปไว้รักษาช้างในคอก จากเหตุการณ์ครั้งนั้นนอกจากผู้ต้องหารายนี้จะถูกฟ้องแล้ว เจ้าบุรีรัตน์ยังถูกพันช์บนด้วย รายงานฉบับนี้ระบุด้วยว่าปืนเถื่อนมักจะถูกลักลอบนำเข้ามาจากชายแดนทางตอนเหนือและด้านตะวันตกของเชียงใหม่ (“นายร้อยอุเคื่องเงี้ยวนำปืนชนวนทองแดง 109 กระบอกเข้ามาในแขวงแม่กก 21 ส.ค.-16 ก.พ. ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.65/182)

รายงานการตรวจราชการเมืองนครลำปางปี ค.ศ.1902 ก็พบว่าเรื่องปืนเป็นสิ่งหนึ่งที่เจ้าเมืองนำเสนอว่า “...ของดีที่ทำมานานแล้วคือ ปืนคาบศิลา ปืนนี้ไม่ได้ทำขายถ้าใครต้องการสั่งให้ทำได้ เงี้ยวจากเมืองเชียงตุงมาสอนให้คนพื้นเมืองที่นี่ทำมานานแล้ว เงี้ยวที่ลำปางตั้งอยู่เป็นชุมชนใหญ่ และทำงานป่าไม้ เจ้านครลำปางว่าโจรสู้ร้ายนั้น ไม่ชุมมาก ที่มีอยู่ก็เป็นพวกเงี้ยว ถ้าเป็นพวกลาวก็มีเงี้ยวเป็นหัวหน้าหรือพรรคพวก...” ในรายงานฉบับเดียวกันกล่าวว่า เจ้านครลำปางได้ช่วยอุดหนุนมากในระหว่างพวกเงี้ยว (“พระองค์เพ็ญ รายงานตรวจราชการเมืองลำปาง ก.พ. ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 29.2/95)

เหตุการณ์กบฏเงี้ยวในภาคเหนือเป็นเหมือนจุดแตกหักของความตึงเครียด และความไม่พอใจของผู้คน และกลุ่มเจ้านายที่เสียผลประโยชน์อันเนื่องมาจากการปฏิรูปการปกครองของสยามในล้านนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องสิทธิประโยชน์ที่เคยได้รับการละเว้น เช่น อากรนา หรือแม้แต่ผลประโยชน์เรื่องป่าไม้ ส่วนชาวเมืองไม่พอใจเรื่องการเก็บเงินค่าราชการแทนเกณฑ์หรือเงินรัชชูปการ จากพลเมืองชายช่วงอายุ 18-60 ปี ที่ต้องเสียให้รัฐคนละ 4 บาท/ปี เหตุการณ์กลุ่มกบฏเงี้ยวบุกยึดเมืองแพร่ ค.ศ. 1902 ถือเป็นเหตุการณ์ที่มีความรุนแรงและสร้างความเสียหายมากที่สุด และในเหตุการณ์นี้เองที่เจ้าเมืองแพร่ถูกปลดออกจากตำแหน่งด้วยข้อกล่าวหาว่ามีส่วนสนับสนุนพวกเงี้ยว (พระธรรมวิมล โมลี, เกรียงศักดิ์ ชัยจรุณ, เรียบเรียง, 2553: 43, 46)

จากกรณีที่ยกขมา ทั้งกรณีของฮ่อและเงี้ยว ล้วนเป็นกลุ่มคนที่เคลื่อนไหวอยู่ท่ามกลางบริบทของ ความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง หรืออยู่ในช่วงของการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐที่สำคัญ กล่าวคือ กรณีของฮ่อ นั้นแสดงให้เห็นถึงการแข่งขันทางอำนาจระหว่างสยามกับฝรั่งเศสผ่านการปราบฮ่อ การรักษาความสงบ เรียบร้อยของเมืองชายแดน ส่วนกรณีของเงี้ยวนั้นแสดงให้เห็นถึงการแข่งขันทางอำนาจระหว่างสยามกับ อังกฤษ และนำมาสู่กระบวนการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐสยามระยะแรกในล้านนาที่มีได้ราบรื่น เนื่องจากการ ปฏิรูปนำมาซึ่งความขัดแย้ง ทั้งในเรื่องการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเจ้านาย ข้าราชการ สยาม กลุ่มพ่อค้า และชาวเมือง โดยมีเรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การจัดการทรัพยากร การควบคุม ตลาด และเส้นทางการค้าเป็นตัวแปรสำคัญ

ช. การเคลื่อนย้ายของกลุ่มคน

1. คนจีน

ในหัวข้อนี้ ต้องการแสดงให้เห็นถึงการเคลื่อนย้ายของคนจากภายนอกเข้ามายังล้านนา ซึ่งสัมพันธ์ กับหัวข้อ จ. (ในบทนี้ หน้า 122) ที่ได้พูดถึงการเปลี่ยนแปลงของผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า มีการอพยพเข้ามาของคนจีนจากกลุ่มน้ำเจ้าพระยา เพื่อเข้ามาทำธุรกิจการค้าในภาคเหนือ ทั้งเรื่องการค้าไม้ การค้า ทางเรือ กิจการโรงสี และอื่นๆ ซึ่งเป็นธุรกิจที่ขยายตัวไปก่อนหน้านั้นแล้วในเขตพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง (ยกเว้นเรื่องการค้าไม้) รายงาน B.C.R., Bangkok (1888, 1889, 1892) ให้ข้อมูลว่า ค.ศ. 1888 มีกุลิชาวจีนเข้ามา ในสยามเป็นจำนวนมาก คือมีจำนวนถึง 14,070 คน ค.ศ. 1887 มี 12,100 คน แรงงานทั้งหมดนี้ต้องการเข้ามา ทำงานในโรงสี โดยรับค่าแรงเป็นรายวัน วันละ 1 ซิลลิง 5 เพนนี (ประมาณ 3 สลิง) และอุตสาหกรรม เลื่อยไม้ซึ่งมีคนจีนเป็นเจ้าของกิจการเช่นกัน มีแรงงานที่เป็นคนสยามน้อยมาก ทั้งนี้เพราะคนสยามหากไม่ ผูกมัดอยู่ในระบบไพร่ ก็ต้องใช้แรงงานให้กับรัฐ ขณะที่คนจีนไม่มีพันธะผูกพันและยอมรับค่าจ้างราคาถูก คนจีนเหล่านี้โดยส่วนใหญ่เป็นคนแต่จิว คนจีนยังเป็นพวกพ่อค้าเร่ ค้าขายน้ำมันปืบ น้ำมันก๊าด น้ำมันแระ¹⁹ ซึ่งกลายเป็นสินค้าที่นิยมกันมากในแถบดินแดนตอนใน และเริ่มเข้าไปแทนที่น้ำมันที่ได้จากพืช ความนิยม ในการใช้ปืบก็แพร่หลายด้วยเช่นกัน มีการนำไปประยุกต์ใช้เป็นภาชนะขนน้ำ หรือดัดแปลงเป็นรูปทรง ต่างๆ กระทั่งนำไปป้องกันไม้ในบ้านเรือนที่อยู่ติดน้ำ คนจีนที่อพยพเข้ามายังสยามก่อนหน้านี และสามารถ สร้างตัวได้บ้างแล้วเริ่มอพยพขึ้นไปทำการค้าและตั้งถิ่นฐาน ตั้งแต่บริเวณปากน้ำโพขึ้นไปถึงล้านนา ตาม เส้นทางการค้าทางเรือ โดยพวกเขายังคงมีเครือข่ายการค้ากับคนจีนที่กรุงเทพฯ ส่วนคนอินเดียที่เข้ามาเป็น แรงงานนั้นทำงานเกี่ยวกับไม้และการค้า (“Report for the Year 1888 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1888, “Report for the Year 1889 on the Trade of Bangkok,” B.C.R.,

¹⁹ น้ำมันแระ ได้จากการกลั่นน้ำมันปิโตรเลียม ใช้เป็นน้ำมันหล่อลื่น และใช้ในอุตสาหกรรมเครื่องสำอาง และเป็นยาระบาย.

Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1889, “Report for the Year 1892 on the Trade of the District of her Majesty’s Consulate-General at Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1892)

2. พม่าเงี้ยวทองชู

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เชียงใหม่ก็มีประชากรเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะคนในบังคับของต่างประเทศ ซึ่งสะท้อนถึงภาวะการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ความต้องการแรงงานในกิจการต่างๆ ค.ศ. 1891 พบว่าคนพม่าและฉานที่เชียงใหม่พากันไปขุดพลอยที่เชียงของ คนพม่าและไตใหญ่ที่เชียงใหม่ทำเครื่องเงิน (“Report for the Year 1891 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1891) จดหมายพระยาศรีสทเทพว่า “บริษัทบอมเบเบอร์มา มีอำนาจต่อเจ้านายมาก ด้วยเจ้านายได้อำไศรยขายไม้แลได้เงินจากบริษัทนี้ในการป่าไม้หลายอย่าง” (“พระยาศรีสทเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ และมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย 30 มี.ค. ร.ศ. 118–30 มี.ย. ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/33) มีรายงานอีกฉบับว่า “...เงี้ยว พม่า ทองชู ยูโรปตั้งห้างขายของและรับซื้อไม้ทำป่าขนสั๊กมากขึ้นทุกปี พวกลาวขาดเงินทุนในการทำไม้รับของไปขายต้องกู้เงินชาวต่างประเทศ ประโยชน์ตกอยู่กับชาวต่างประเทศหมด เช่น บริษัทบอเนียวก่าปนีของหม่อซีก ห้างบอมเบเบอร์มา แม้แต่เจ้าลาวก็เป็นลูกหนี้ด้วย...” (“นายมาครุฑหาร ณ เมืองเชียงใหม่ ประพฤติเป็นพาลทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน 13 เม.ย. ร.ศ. 112-22 ก.ย. ร.ศ. 112,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.63/111) หากพิจารณาตามรายงานเหล่านี้จะพบว่าคนพื้นเมืองที่จะยกระดับขึ้นมาสู่พ่อค้า นายหน้า นายทุนนั้นเป็นเรื่องยาก และรายงานเกี่ยวกับร้านค้าที่เปิดกิจการตามเมืองใหญ่ มักเป็นร้านของคนในบังคับต่างชาติ หรือไม่ก็เป็นคนจีน เช่น พ่อค้าที่เปิดร้านถาวรที่ลำปางมีพ่อค้าเงี้ยวเปิดร้านรับสินค้าจากมะละแหม่งมาขาย มีห้างของคนพม่าและจีน (“รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120–10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/44)

3. ขมุ

คนขมุเข้ามาเป็นแรงงานในการทำไม้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นขมุจากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง เข้ามาทำงานป่าไม้ทางภาคเหนือในช่วงระยะสั้นราว 2-3 ปี นอกจากนี้ยังเข้ามาเป็นแรงงานในการทำถนนหนทางต่างๆ ด้วย ความต้องการแรงงานขมุเพิ่มขึ้นสูงในตอนหลังทำให้ค่าจ้างปรับตัว จากเดิมค่าจ้างแรงงานขมุอยู่ที่ 40-60 รูปี/ปี (35-52.5 บาท/ปี) รวมอาหาร ค.ศ. 1894 ค่าจ้างขมุเพิ่มขึ้นเป็น 70-90 รูปี/ปี (61.25-78.75 บาท/ปี) คนที่เข้ามาสัมปทานทำไม้ในภาคเหนือบางกลุ่มจึงหันไปจ้างแรงงานลาวและฉาน ซึ่งมีได้ให้ค่าจ้างมากกว่าขมุ แต่คนกลุ่มนี้ทำงานได้น้อยกว่า แรงงานในการทำไม้จึงหายากขึ้นเรื่อยๆ ค.ศ. 1895 ค่าจ้างเพิ่มขึ้นเป็น 120 รูปี/ปี (105 บาท/ปี) (“Report for the Year 1894 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai,

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1894: 5, “Report for the Year 1895 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1895: 5)

ปัญหาเรื่องการขาดแคลนแรงงานนั้น ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อราชการ ทว่าภาคเศรษฐกิจ การขยายตัวของภาคเกษตร และการทำป่าไม้ เหมือนแร่ต่างๆ ล้วนต้องการแรงงานทั้งสิ้น ในประเด็นนี้จึงเชื่อมโยงกับการเข้ามาของแรงงานจากภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานขุมจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งโดยมากเข้ามารับจ้างอยู่ในบริษัททำไม้ของอังกฤษ ส่วนใหญ่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ในใบบอกของพระยาทรงสุรเดช ข้าหลวงรักษาราชการมณฑลลาวเฉียง ค.ศ. 1895 ว่า แรงงานขุมทำงานกระจายกันอยู่หลายเมืองทั้งใน “เขตแขวงเมืองนครเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน น่าน แพร่ เถิน และหัวเมืองชั้นในคือเมืองตาก กำแพงเพชร สวรรคโลกย์ สุโขทัย พิไชย” (“ฝรั่งเศสตั้งนายหมวดพวกขุมควบคุมคนในบังคับ ร.ศ. 114,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต. 32.5/9)

เมื่อ ค.ศ.1898 มีขุมราว 5,000 คนทำป่าไม้ในลำปาง คนขุมเข้ามาทำงานผ่านนายหน้าซึ่งเป็นเจ้านายคนลาว เช่นเจ้าศรีสันไชย ถือเป็นเจ้านายคนลาวที่มีอิทธิพล เจ้านายผู้นี้เข้ามาอยู่เชียงใหม่และเคยเข้าเรียนในโรงเรียนทหารของสยาม เป็นต้น โดยทั่วไปขุมที่เข้ามาทำงานต้องจ่ายเงินให้เจ้าศรีสันไชยคนละ 5 รูปี (4.37 บาท) และได้รับค่าจ้างไม่เกิน 70 รูปี/ปี (61.25 บาท/ปี) หน้าที่หลักของขุมคืองานตัดไม้และกุดิ โดยมีพวกพม่าทำงานด้านเสมียนและเป็นเจ้าหน้าที่สำนักงาน พวกที่ทำงานเสมียนจะได้ค่าจ้าง 200-250 รูปี/เดือน (175-218.75 บาท) (“รายงาน มร.อดต จัดการมหาดไทย 18 พ.ค. ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 1/14) อย่างไรก็ตามการเข้ามาทำงานผ่านนายหน้าของคนขุมก็มีกรณีที่มาร้องเรียนว่าถูกหลอก เช่นกรณีที่เกิดขึ้นใน ค.ศ. 1890 ขุมเข้ามาทำงานที่น่าน แพร่ เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ตาก และกำแพงเพชร เมื่อนายหน้ารับเงินล่วงหน้าไปแล้วก็ปล่อยให้คนเหล่านั้นตระกำลำบากอยู่หัวเมือง ในรายงานฉบับเดียวกันให้ข้อมูลว่าขุมมี 2 กลุ่ม ขุมหลวงพระบางกลุ่มหนึ่ง ขมน่านกลุ่มหนึ่ง พวกขุมหลวงพระบางมีมากกว่าน่าน ขุมเข้ามารับจ้างทำไม้ถ้าพื้นที่ทำงานอยู่ใกล้(หมายถึงเมืองต่างๆ ในล้านนา) ค่าจ้างปีละ 60 รูปี (52.5 บาท) หากอยู่ไกลถึงสาละวินค่าจ้างจะขึ้นเป็น 80 รูปี/ปี (70 บาท/ปี) โดยทั่วไปขุมจะได้ค่าจ้างปีแรกเพียง 20 รูปี (17.5 บาท) ที่เหลือจะเป็นกำไรของนายร้อย (“ราชการหัวเมืองเรื่องขุม 10 ม.ค. ร.ศ. 109-3 ก.ค. ร.ศ. 110,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 61/72)

4. ชาวต่างชาติ

คนอีกกลุ่มหนึ่งที่เข้ามาล้านนา คือชาวต่างชาติซึ่งในที่นี้หมายถึงชาวตะวันตก (ดูบทที่ 5 หัวข้อ ง. หน้า 184) บางกลุ่มเข้ามาเพื่อเป้าหมายด้านศาสนา หรือทำธุรกิจการค้าไม้ เช่น กรณีคดีความระหว่างหมอฮึก

ชาวอเมริกัน²⁰ กับจีนก๊วกและอำแดงห้วยซึ่งเป็นลูกหนี้ 4,000 แลบ (3,500 บาท) นั้นน่าสนใจ เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นช่วงปี ค.ศ. 1882-1883 กล่าวคือจีนก๊วกมีบ้านและที่ดินอยู่ตำบลวัดเกษริมสะพานเมืองเชียงใหม่ จีนก๊วกใช้เงินคืนให้หมอซึกเพียง 1,000 แลบ (875 บาท) และขอมอบที่บ้านกับเรือนใช้หนี้ที่เหลือให้ แต่ที่บริเวณดังกล่าวนี้รัฐบาลสยามไม่ต้องการให้ตกอยู่ในมือของชาวต่างชาติ จึงให้เจ้านครเชียงใหม่ใช้เงินที่เหลือนั้นแทน แต่หมอซึกไม่ยอมรับเพราะต้องการที่ดินและเรือนสำหรับเป็นโรงแจกยาขายยา รัฐบาลจึงให้เจ้านครเชียงใหม่หาที่ที่เหมาะสมที่อื่นให้แทน (“หมอซึกชาวอเมริกัน ฟ้องจีนก๊วก อำแดงห้วยว่าเป็นลูกหนี้ 4000 แลบ ร.ศ. 101-102,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ก/10) การแทรกแซงอำนาจของสยามเข้ามาในคดีความเรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของประเด็นเรื่องที่ดิน และการจัดการที่ดินที่เริ่มสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจ ทำเลที่ตั้งล้วนเป็นสิ่งที่ได้รับการประเมินและให้ความสำคัญ ทำเลที่ดินของจีนก๊วกอยู่ในย่านเศรษฐกิจ ถือเป็นทำเลสำคัญเมื่อจะเกิดการเปลี่ยนสิทธิ์ในการถือครองรัฐสยามจึงเข้ามาแทรกแซงทันที

โดยภาพรวมจะพบว่าคนกลุ่มต่างๆ ที่เคลื่อนย้ายเข้ามาในพื้นที่ภาคเหนือ ล้วนสัมพันธ์กับกิจกรรมทางเศรษฐกิจไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง ความแตกต่างระหว่างกลุ่มคนในบังคับอังกฤษและฝรั่งเศสในล้านนาที่เห็นเด่นชัดคือ ความแตกต่างทางชนชั้น คนในบังคับอังกฤษคือพวกที่เป็นเจ้าของกิจการ ผู้รับสัมปทานทำไม้ หรือเป็นเสมียน ได้ค่าจ้างต่อเดือนสูงกว่าค่าจ้างทั้งปีของคนขมุ ซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ซ้ำต้องหักค่าจ้างให้กับนายหน้าที่พาเข้ามาอีกทอดหนึ่ง ประเด็นเรื่องคนในบังคับต่างชาติที่เข้ามาทำงานในล้านนาคือเป็นเรื่องที่รัฐสยามเฝ้าจับตาด้วยความรู้สึกที่ไม่สบายใจนัก ทั้งนี้เพราะเดิมทีคนกลุ่มนี้เข้ามาสัมพันธ์กับพวกเจ้านายก่อน และความสัมพันธ์แบบต่างตอบแทนนี้เองที่ทำให้รัฐต้องการเข้าไปแทรกแซง เพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์และรายได้ อีกเหตุผลหนึ่งคือเมื่อเกิดคดีความกับคนในบังคับ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวการฟ้องร้อง หรือคดีลักทรัพย์ คดีการโกงค่าจ้างที่ชาวขมุมักเผชิญเป็นประจำ ล้วนต้องมีกงสุลต่างชาติเข้ามาสอบสวน ซึ่งรัฐสยามมองว่าเป็นการแทรกแซงทางอำนาจอย่างหนึ่งนั่นเอง

๗. การขยายตัวของตลาดการค้าล้านนา

ช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 คือช่วงที่การค้าของเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง ลำพูนขยายตัวอย่างรวดเร็ว และเกิดความเปลี่ยนแปลงภายในหลายอย่าง ทั้งการเพิ่มผลผลิตสินค้า การขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ อาทิ ข้าว เมียง ฯลฯ เมืองเหล่านี้ยังคงทำหน้าที่เป็นเสมือนตลาดกลางในการรวบรวมสินค้าจากเครือข่ายการค้าตอนในไปยังเมืองท่า ในช่วงแรกก็การค้าระหว่างล้านนากับพม่า ขยายตัว สินค้าที่สำคัญที่มีการซื้อขายไปถึงมะละแหม่งคือ ปศุสัตว์ โดยมีแหล่งที่มาของปศุสัตว์ที่สำคัญคือ

²⁰ บุคคลผู้นี้คือ นายแพทย์ มารีออน ซิก คนไทยเรียกว่า “หมอซึก” เดินทางมาเชียงใหม่ตั้งแต่ ค.ศ. 1865 ขณะอายุเพียง 22 ปี หมอซึกได้รับการว่าจ้างจากบริษัทบอร์เนียว ของอังกฤษ ให้เข้ามาเป็นผู้จัดการด้านป่าไม้ของบริษัท ร่วมกับนายหลุยส์ ที. เลียวโนเวนส์ ซึ่งในตอนแรกก็จัดการด้านป่าไม้ของบริษัทเติบโตมาก.

ลาว ซึ่งเวลานั้นมิได้ส่งออกปลูศัตว์มายังเชียงใหม่แห่งเดียว แต่ยังขนส่งล่องลำน้ำโขง ไปถึงเมืองท่าทางใต้ของเขมรอีกด้วย (แอมอนีเย, 2539: 17) ล้านนาในช่วงเวลานั้นกลายเป็นแหล่งระบายสินค้าจากโรงงานของตะวันตกที่มาจากเมืองมะละแหม่ง สินค้าเหล่านั้น ได้แก่ เสื้อผ้า ผ้า เครื่องใช้ภายในบ้าน โคมไฟ ขณะเดียวกันมะละแหม่งเป็นตลาดรองรับสมุนไพร ไม้สัก วัล ควาย ม้า ไหมดิบ กำยาน ผ้าไหม เสื้อขนสัตว์ ขี้ผึ้งจากล้านนา ซึ่งพบว่ารายการสินค้าเหล่านี้เป็นสินค้าที่ล้านนานำเข้าจากยูนนานอีกชั้นหนึ่ง ส่วนสินค้าจากกรุงเทพฯ ที่เข้ามายังล้านนามีเกลือ ผ้า กระจกส่องหน้า เทียนไข น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ ผ้าลินิน ด้าย ผ้า ลักหลาด หมวก เหล็กแผ่น ตะปู ตะกั่ว กำมะถัน ปืน เสื้อผ้าสำเร็จรูป เขากวางอ่อน²¹ ขณะที่กรุงเทพฯ เป็นตลาดรับซื้อสินค้า อัญมณี เพชร พลอย ทองคำ ไม้ขนสัก และของป่าจากล้านนา (สมมะโน ณ เชียงใหม่, 2538: 74) การค้าระหว่างล้านนากับกรุงเทพฯ เริ่มขยายตัวอย่างแท้จริงราวต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20

ตลาดในล้านนาทำหน้าที่คล้ายตลาดกลางในการรวบรวมและกระจายสินค้า บางส่วนได้จากการค้ากับเชียงตุง เชียงรุ่ง สินค้ากลุ่มนี้ประกอบด้วย พริกแห้ง หอม กระเทียม ชา ยาสูบ ถั่วทอง ไหม เมียง กระดาษ สามีด ใบพลู การบูร ขี้ผึ้ง ฝ้าย เขาสัตว์ ลูกม้า ฝิ่น และของป่า ซึ่งมากับพ่อค้าจีนยูนนาน จะเห็นว่าสินค้าที่มากับพ่อค้าจีนยูนนานคือสินค้าที่ได้จากเมืองต่างๆ บนเส้นทางยูนนาน-พม่า-ล้านนา และยูนนาน- ล้านช้าง-ล้านนา สินค้าที่มาจากยูนนาน โดยเฉพาะได้แก่ ฝิ่น ขี้ผึ้ง มันฮ่อ เสื้อขนสัตว์ หมวกฟาง หม้อทองเหลือง รายการสินค้าจากยูนนานแทบไม่ได้เปลี่ยนแปลงเลย แม้ภายหลังที่ตลาดภายในเริ่มเชื่อมกับสินค้าจากเมืองท่าซึ่งเป็นสินค้าโรงงาน พ่อค้าจีนยูนนานกลับเป็นฝ่ายที่ซื้อสินค้าดังกล่าวกลับเข้าไปยังตลาดตอนใน คือเกลือ ปลาแห้ง ผ้าฝ้าย น้ำมันก๊าด สนุ่ นมกระป๋อง ไม้ขีดไฟ เทียนไข เสื้อผ้า ด้านสินค้าจากหลวงพระบาง และเวียงจันทน์ ได้แก่ ไหม เงินแท่ง เงินเหรียญ ควาย และกำยาน ขากลับจะนำสินค้าพวกน้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ เทียนไข เสื้อผ้า ปลาแห้ง และเกลือไปด้วย (สมมะโน ณ เชียงใหม่, 2538: 74) สินค้าจากเชียงใหม่ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา ส่วนใหญ่ล้วนเป็นสินค้าจากเมืองมะละแหม่ง ส่วนการค้าระหว่างเชียงใหม่กับศูนย์กลางการค้าตอนบนอย่างอังวะก็ขยายตัวอย่างมาก

1. ตลาดเมืองเชียงใหม่

ตลาดเมืองเชียงใหม่มักปรากฏอยู่ในบันทึกของนักเดินทางชาวตะวันตกเสมอ เนื่องจากเป็นตลาดใหญ่และอยู่บนเส้นทางที่นักเดินทางจะใช้เชื่อมไปยังเชียงตุง และยูนนาน ในบันทึกของปาวิ (ค.ศ. 1886-

²¹ รายการสินค้าเข้า/ออกของล้านนา ที่สมมะโนรวบรวมไว้ได้กำหนดช่วงเวลาก่อนข้างกว้างคือจาก ค.ศ.1774-1899 ซึ่งพบว่าในช่วงเวลาดังกล่าวได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การค้า และสินค้าบางรายการ ทรัพย์สินของเขากวางอ่อนเป็นสินค้าที่แตกต่างจากสินค้าอื่นๆ ที่เป็นสินค้าสมัยใหม่ ซึ่งสมมะโนมิได้บรรยายละเอียดว่าเขาากวางอ่อนนั้นมาจากที่ใด (สมมะโน ณ เชียงใหม่, 2538: 74) ในบันทึกของบ็อค (Bock, 1986: 230) กล่าวถึง “เขากวางอ่อน” ว่าเป็นสินค้าที่มีมูลค่าสูงมาก และพ่อค้าจีนยูนนานคือกลุ่มที่กระตือรือร้นในการเข้าถึงสินค้าชนิดนี้ โดยให้ราคาสูงอย่างเหลือเชื่อคือ 45 รูปี/กึ่ง (ประมาณ 39 บาท).

1887) กลางถึงเชียงใหม่ว่า เชียงใหม่ได้ชื่อว่าเป็นศูนย์กลางที่สำคัญที่สุดของล้านนา แต่เชื่อว่าชาวเมืองจะอยู่ดีกินดี เพราะตั้งแต่ที่ธุรกิจการทำไม้เติบโต ชาวเมืองก็พากันละทิ้งที่ดินเข้าไปตัดไม้ในพื้นที่ป่ามากขึ้น ระหว่างการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังเชียงใหม่ของป่าวิใช้เวลา 12-15 วัน เขาได้นับจำนวนแพที่สวนทางกันได้ 264 ลำ ไม้สักกว่า 34,400 ท่อน เรือขนส่งสินค้าที่บรรทุกหนัก 2-6 ตัน จำนวน 334 ลำ และพบว่าที่เชียงใหม่ ช้างเป็นพาหนะที่ใช้ในการเดินทางและอยู่ในการดูแลของคนท้องถิ่น เมื่อคณะของป่าวิเดินทางต่อไปยังเชียงราย เขาได้จ้างให้นำช้างร่วมทางไปด้วย 35 เชือก แยกออกเป็น 2 กอง พร้อมหน่วยคุ้มกันการเดินทางใช้เวลา 10 วัน เขาบันทึกว่าที่เมืองป่าเป้า (ปัจจุบันคืออำเภอเวียงป่าเป้า จ.เชียงราย) มีแร่กำมะถันอยู่มาก (Pavie, 1999a: 227)

นักเดินทางอีกคนหนึ่งที่ใช้เส้นทางเชียงใหม่-เชียงตุง-ยูนนานคือ เอส์เลอร์ส (ค.ศ. 1891-1892) ซึ่งได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการค้าของเมืองเชียงใหม่ไว้ว่า สินค้าที่นำเข้ามาจากกรุงเทพฯ และมะละแหม่ง ได้แก่ ผ้าฝ้ายของอังกฤษ, อินเดีย และอเมริกา การค้าในตลาดอาศัยการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้าเป็นหลัก เช่น นำมะพร้าวมาแลกกับยาสูบ สินค้าที่มีการผูกขาดภาษี และเจ้าเมืองเป็นผู้เก็บผลประโยชน์ได้แก่ เหล้า ซึ่งสร้างรายได้ต่อปี 33,333 รูปี (29,166 บาท) ฝิ่นเก็บได้ 20,000 รูปี (17,500 บาท) หมากเก็บได้ 6,666 รูปี (5,832 บาท) เอส์เลอร์สให้ภาพความแจ่มแจ้งของคาราวานวัวต่างของพวกฉาน และม้าต่างของฮ่อ ที่ผ่านสะพานแม่ปิงว่า คาราวานของฉานจะนำสินค้าได้แก่ ข้าว และสินค้าท้องถิ่นจากรัฐฉานมายังลาว²² หรือทำการค้าจากเมืองหนึ่งไปยังเมืองหนึ่งของลาว ส่วนฮ่อทำการค้าแลกเปลี่ยนระหว่างยูนนานกับรัฐฉานตอนเหนือ รวมถึงลาวและพม่า ฮ่อที่ลงมาค้าขายส่วนใหญ่มาจากเมืองตาลี สินค้าที่มากับคาราวานของฮ่อได้แก่ เกลือ หมวกปีกกว้าง (คนฉานนิยมใช้) กาน้ำทำจากเหล็ก (ใช้กันในรัฐฉานและสยาม) และมันฮ่อ พ่อค้าฮ่อที่ค้าขายบนเส้นทางตาลี-เชียงตุง-รัฐฉาน-เชียงใหม่ มีเป้าหมายในการบรรทุกฝ้ายเป็นสินค้ากลับไปยังตลาดที่ยูนนาน²³ พ่อค้าฮ่อบางกลุ่มยังเดินทางต่อจากเชียงใหม่ไปมะละแหม่ง และซื้อสินค้าของยุโรปเพื่อนำกลับมาขายยังเชียงใหม่ เชียงตุง และบางส่วนนำกลับไปขายที่ตาลี²⁴ เอส์เลอร์สพบว่าในการเดินทางมาจากตาลีของ

²² คำว่า “ลาว” ในที่นี้หมายถึง ผู้คนและบ้านเมืองทางภาคเหนือของสยาม เป็นคำเรียกที่ข้าราชการสยามและชาวตะวันตกใช้ ซึ่งเป็นคำที่ปรากฏอยู่ทั้งในรายงานการปกครองหัวเมืองและในบันทึกของชาวตะวันตก.

²³ โดยทั่วไปฝ้ายที่เก็บเกี่ยวได้จะต้องนำไปตาก แยกเอาเมล็ด สิ่งสกปรกต่างๆ ออกก่อนนำไปหีบหรืออัดในที่อัดฝ้าย เพื่อแยกเอาเมล็ดออกก่อนนำไปปั่นเป็นเส้นด้าย ฝ้ายจะเริ่มปลูกราวเดือนพฤษภาคม และเก็บเกี่ยวราวเดือนธันวาคมถึงกุมภาพันธ์ แหล่งที่มา : http://gis.agr.ku.ac.th/e_learning/texttile/html/Lesson03/2.html ซึ่งเป็นช่วงหน้าแล้งที่คาราวานล่อต่างจะลงมาแลกเปลี่ยนสินค้าและหาซื้อฝ้ายกลับไปพอดี.

²⁴ “Report for the Year 1894 on the Trade of Chiangmai, B.C.R.,Chiangmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1894: 8 รายงานการค้าของฮ่อที่ลงไปซื้อสินค้าจากมะละแหม่งว่า พวกเขาจะซื้อสินค้าจำพวกฝ้ายและสิ่งทอ ซึ่งเกือบทั้งหมดจะขายตามรายทางทั้งเชียงใหม่ เชียงตุง ลิบสองป้านา เพราะเป็นสินค้าที่ไม่ให้กำไรหากขนกลับไปที่ยูนนาน และสินค้าเหล่านี้หากนำเข้าจากเชียงไฮ้ผ่านเสฉวนจะมีราคาที่ถูกกว่า B.C.R.,Chiangmai (1894) ให้ข้อมูลว่า คาราวานที่ลงมาจากยูนนานในปีนี้ลดลง

การรวานล่อต่าง สัตว์ต่างเหล่านี้ไม่ได้บรรทุกสินค้าที่มีน้ำหนัก กระทั่งขากลับพวกล่อต่างต้องบรรทุกฝ้ายจากเชียงตุงไปยังตาลี ฉะนั้นการเปลี่ยนสัตว์พาหนะจึงมักเกิดขึ้นที่เชียงตุง การเดินทางของการรวานล่อต่างม้าต่าง จากตาลีมายังมะละแหม่งใช้เวลาประมาณ 2 เดือน โดยพวกการรวานจะออกเดินทางจากตาลีราวเดือนธันวาคม และจะต้องเดินทางกลับก่อนเข้าสู่ฤดูฝนหรือก่อนสิ้นสุดเดือนเมษายน (Ehlers, 2001: 89-90)

วันที่ 10 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1892 เฮ้เลอร์สออกเดินทางจากเชียงใหม่ด้วยล่อสำหรับขนสัมภาระของเขาเอง 2 ตัว และม้าอีก 1 ตัว ในการรวานยังประกอบด้วยช้างอีก 5 เชือก และผู้ชายอีก 20 คน เกือบทุกวันตามเส้นทางจากเชียงใหม่ไปยังเชียงตุง เขาต้องสวนทางกับการรวานวัวต่างที่บรรทุกเกลือจากยูนนาน สีย้อมพริกไทย และข้าว มาขายยังเชียงใหม่ (น่าจะเป็นกองการรวานของไตใหญ่และตองซุ) รวมถึงเมืองที่อยู่เลยเชียงใหม่ออกไป มีสัตว์ที่มากับการรวานเพื่อจะนำไปฆ่าเอาเนื้อ พวกเขาซื้อมาในราคาตัวละ 6-9 รูปี (5.25-8 บาท) และสามารถขายได้ในราคา 9-15 รูปี (8-13 บาท) ที่เชียงใหม่ (Ehlers, 2001: 101, 106)

จากภาพตลาดเชียงใหม่ในบันทึกของต่างชาติ การเข้าออกของการรวาน ผู้คน และสินค้าช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 น่าจะพลุกพล่านพอสมควร ทั้งตลาดท่าแพ และตลาดกลางเวียง ค.ศ. 1900 เกิดเหตุการณ์ย้ายตลาดเชียงใหม่จากกลางเวียง (ที่ตั้งตลาดเดิม) มายังประตูสวนปรงเพื่อปรับปรุงถนนกลางเวียงและการย้ายตลาดในช่วงเวลานั้นยังเกิดข้อถกเถียงกันระหว่างข้าราชการฝ่ายสยามที่เห็นว่าตลาดทำให้ถนนหนทางสกปรกและกีดขวางการสัญจรของรถม้า กับฝ่ายเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งเจ้าอุปราช และเจ้าราชวงศ์เมืองเชียงใหม่ที่ต้องการให้ย้ายตลาดกลับไปไว้กลางเวียงเช่นเดิม การถกเถียงเรื่องการย้ายตลาดปรากฏเนื้อความในเอกสารดังนี้

“...เปนการแรงแก่ราชการไป เพราะการที่ราษฎรเช่าตลาดขายของนี้ไม่ได้เกี่ยวในราชการอันใด เป็นของสำหรับภูมิประเทศบ้านเมืองมาแต่เดิม แลเมื่อจะย้ายตลาดรายนี้ไปตั้งที่ประตูสวนปรงนั้น พระยาทรงสุรเดช ข้าหลวงใหญ่ปรึกษา กับเจ้าราชวงศ์เจ้าอุปราชขอย้ายไปตั้งเป็นครั้งคราว ...การซึ่งตั้งตลาดควรจะย้ายมาตั้งหน้าวัดพระสิงห์นี้ โดยเหตุที่ราษฎรพากันนิยมนับถือว่าถ้าตลาดตั้งอยู่ที่ถนนประตูสวนปรงนั้นเป็นการผิดประเพณี ไม่เป็นที่พอใจของพวกปี่สางที่รักษาบ้านเมือง จึงทำให้ขัดฝืนไร่นาแห้งแล้ง ราษฎรทำการไม่เต็มภูมิลำเนา ...พระยานริศรราชกิจ (ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ) เห็นว่าการเรื่องย้ายตลาดนี้ ครั้นจะทำการรุนแรงไปไม่พอนผันตามคำขอร้องเจ้าอุปราชก็จะเกิดการไม่เรียบร้อย พระยานริศรราชกิจได้มีหนังสือชี้แจงไปยังเจ้าอุปราชอนุญาตให้ย้ายตลาดตามประสงค์เจ้าอุปราชไป” (“ตลาดที่เมืองเชียงใหม่ 24-25 เม.ย. ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 63.1/126)

เหลือเพียง 9 ขบวน และมีเพียง 2 ขบวนที่เดินทางไปถึงเมืองลำปาง ส่วนล่อต่างทั้งหมดเพียง 400 ตัว หากเปรียบเทียบกับ ค.ศ. 1893 ที่มีล่อต่างลงมาถึง 800 ตัว และมีการรวานไปถึงเมืองลำปาง 7 ขบวน สาเหตุที่การรวานล่อลดลงนี้เกี่ยวข้องกับปัญหาโรคระบาดที่ทำให้ล่อล้มตายจำนวนมาก บวกกับมีการปรับปรุงเส้นทาง และการขยายเส้นทางรถไฟในพม่าตอนบน.

อย่างไรก็ตามเรื่องการย้ายตลาดครั้งนี้ลงอยู่ที่การทำเลใหม่ในการตั้งตลาด โดยใช้ที่ว่างเปล่าหลังเจดีย์หลวงด้านทิศตะวันตกใกล้กับประตูสวนปรุงและถนนกลางเวียงหรืออยู่ระหว่างสถานที่ที่ย้ายไปชั่วคราวกับสถานที่เก่าที่เคยตั้งตลาด และที่ใหม่นี้เห็นว่าเป็นชัยภูมิดี ควรทำเป็นตลาดให้เป็นหลักฐานคือให้เจ้านายลงเงินสร้างตลาดแล้วให้เก็บค่าเช่าตามอัตราที่กำหนด พอคุ้มทุนค่าก่อสร้างแล้วให้เก็บค่าตลาดต่ออีก 1-3 ปี แล้วค่อยยกให้เป็นของหลวง ตลาดแห่งใหม่นี้ได้ชื่อว่า “ตลาดทิพเนตร์” เพราะเป็นชื่อผู้จัดการแผ่นดินตลาด และเป็นผู้ชักชวนให้เจ้านายออกเงิน เมื่อเตรียมพื้นที่แล้วเสร็จได้ให้ทิพเนตร์ทำการเปิดตลาดในเช้าของวันที่ 3 มีนาคม ร.ศ. 118 (ค.ศ. 1899) โดยทำเป็นพิธีการใหญ่ เจ้านายและข้าราชการทั้งปวงได้มาประชุมพร้อมกันและแสดงความยินดีมาก ที่มีตลาดครึกครื้นเกิดขึ้นในที่ว่างกลางเมือง ต่างคนต่างลงเงินเรียไรสร้างร้านโรงแถวให้เจริญยิ่งขึ้น และการตั้งตลาดนี้ได้ย้ายจากถนนหลวงตามความต้องการของข้าหลวงและเจ้านายก็มีความยินดี (“ตลาดที่เมืองเชียงใหม่ 24-25 เม.ย. ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.63.1/126)

การเสด็จประพาสสมณชลพาย์พของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามกุฎราชกุมาร ค.ศ. 1905 ได้ทรงบรรยายสภาพตลาดเมืองเชียงใหม่ว่า แม้จะใหญ่กว่าเมืองอื่นและมีสินค้าหลากหลายกว่า ทว่ายังขาดการลงทุนและการขยายการผลิตเพื่อการค้าขนาดใหญ่ ดังว่า

“เปนเมืองใหญ่บริบูรณ์มากจริงอยู่ แต่ตามที่คาดหมายไว้ก่อนข้างจะคิดนึกว่าจะใหญ่และดีกว่าที่เป็นจริงอยู่ที่เมืองนี้เหมือนอยู่ท่ามกลางตลาดในมณฑลพายัพทั่วไปซึ่งก็แน่นอนหนายิ่งกว่าเมืองอื่น ฝีมือช่างก็มีดีๆ พอใช้ได้ ทั้งช่างสานช่างเงิน น่าเสียดายที่ไม่มีผู้ใดคิดตั้งโรงงานใหญ่ๆ ทำของเหล่านี้ขายให้เป็นกิจจะลักษณะ เดียวนี้ช่างทำแต่เฉพาะที่มีผู้สั่งโดยมาก เพราะฉะนั้นตามตลาดเมืองเชียงใหม่เองหาเครื่องสานเครื่องเงินที่ดีแม่เสมอตลาดปากน้ำโพก็เป็นการยาก นี่ก็เห็นเปนพยานได้ว่าชาวเมืองเชียงใหม่กับคนไทยไม่คิดอะไรกันนัก คือในทางค้าขายผู้ชาวต่างประเทศไม่ได้เป็นแน่ ความคิดอยู่ก่อนข้างสันมากคิดแต่จะหาเลี้ยงชีพคราวหนึ่งๆ เท่านั้น ไม่คิดก่อร่างสร้างตัวให้บริบูรณ์ตลอดถึงบุตรหลานเหมือนชาวยุโรปหรือจีน” (เน้น โดยผู้ศึกษา) (“รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120-10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/44)

รายงานฉบับนี้รวมถึงก่อนหน้านี้ให้ภาพตลาดเชียงใหม่ที่มีความหลากหลายของกลุ่มคน พ่อค้า และพบว่าพ่อค้าต่างชาติ มีอิทธิพลทางการค้าในตลาดอย่างเด่นชัด คนท้องถิ่นทำงานหัตถกรรมยามว่างมากกว่าผลิตเพื่อขาย สินค้าในตลาดเชียงใหม่ นั้นเชื่อมกับตลาดการค้ามะละแหม่ง จากยูนนาน เชียงตุง และจากกรุงเทพฯ

2. ตลาดเมืองลำพูน

เมืองลำพูนเป็นเมืองหนึ่งที่ใกล้ชิดกับเชียงใหม่ ทั้งในด้านทำเลที่ตั้ง ถิ่นฐานของผู้คน และความสัมพันธ์ทางการค้า ตลาดการค้าและสินค้าจึงแทบจะไม่แตกต่างกันมากนัก ทุกปีพ่อค้าจากยูนนานจะนำไหม กำมะหยี่ ฝ้ายปุย ฝ้ายบาง ดิ้นทอง ชะมด พริกไทย ชา ทองแดง เครื่องเคลือบ เสื้อผ้าสำเร็จรูปจาก

โรงงานอังกฤษ วัควาย นอแรด งาช้าง และเหล็กมาขาย ริชาร์ดสัน²⁵เดินทางเข้ามาลำพูน เชียงใหม่ตั้งแต่ปี 1830 และประเมินว่าตลาดการค้าที่ลำพูนมีความเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะเป็นแหล่งระบายสินค้าโรงงานของ อังกฤษ เนื่องจากตลาดมีความเคลื่อนไหวค่อนข้างมาก และสินค้ามีความหลากหลาย (Farrington, 2004: 23) บันทึกของริชาร์ดสันเป็นเครื่องยืนยันว่าต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 สินค้าจากโรงงานอังกฤษเข้าไปยังล้านนา เป็นที่เรียบร้อยแล้วและตลาดที่นั่นน่าจะตอบรับสินค้าเหล่านี้เป็นอย่างดี จากข้อสังเกตของริชาร์ดสันที่ ประเมินว่าตลาดภายในล้านนาจะรองรับสินค้าของอังกฤษได้อีกมาก หากบันทึกของริชาร์ดสันเป็นเหมือน ภาพตัวแทนการค้าในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ของล้านนา จะพบว่าการค้าของล้านนาในช่วงนี้ ยังไม่เกิด ความเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัด กระทั่งในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 การค้าทางเรือระหว่างสยามกับล้านนา เปิดช่องทางการค้าและทำให้สินค้าสมัยใหม่เข้าไปยังล้านนาได้มากขึ้น ขณะที่สินค้าจากยุคนาน โดย ภาพรวมมิได้แตกต่างในด้านชนิด ประเภทจากก่อนหน้านี้มากนัก

3. ตลาดเมืองลำปาง

ช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ลำปาง ได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าลุ่มน้ำวัง สามารถทำการค้าได้ทั้ง ทางบก ทางเรือ เส้นทางการค้าจากลำปางสามารถเชื่อมไปยังพะเยา แพร่ น่านและอุตรดิตถ์ นอกจากทำ หน้าที่เป็นตลาดกลางเช่นกันกับเชียงใหม่แล้ว ลำปางยังเป็นแหล่งปลูกฝ้ายที่สำคัญ ฝ้ายเป็นสินค้าออกของ ลำปางที่ดึงดูดพ่อค้าจีนยูนนาน นอกจากฝ้ายแล้วลำปางยังส่งออกครั้ง และยางไม้ที่ได้จากป่า ซึ่งเป็น ผลผลิตภายในของลำปางและบางส่วนมาจากตลาดที่อยู่ใกล้เคียง (Colquhoun and Hallett, n.d.: 317)

ในรายงานการตรวจราชการเมืองนครลำปางของพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ (ผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง กระทรวงศึกษาธิการ) ปี ค.ศ. 1902 กล่าวถึงตลาดเมืองนครลำปางว่า

“ตลาดสดเมืองลำปางเป็นตลาดเช้า มีคนหนาแน่นมาก ตัวตลาดไม่มีร้านรวง พ่อค้าแม่ค้าวางของกัน ใน ถนน 3 สาย เดินถึงกัน มีส่วนที่กันเอาไว้เป็นบริเวณตลาด ของสดมีพวกผัก กล้วย ดอกไม้ มีเงินขายเนื้อ 2 ราย อย่าง อื่นไม่มีอะไรแปลกไปกว่าตลาดสดทั่วไป ถนนจากตลาดสดมีร้านของพวกเงี้ยวตั้งขายของที่มาจากกรุงเทพฯ เป็น เครื่องนุ่งห่มต่างๆ ตามถนนนั้นมีแต่พวกเงี้ยวทั้งนั้น จากตลาดเงี้ยวได้เห็นตลาดจีนอยู่ 2 ฟากถนนยาวมาก มีแต่ ร้านขายของที่มาจากกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น มีเครื่องนุ่งห่มใช้สอยเป็นพื้น ถนนนั้นเป็นเงินหมดประมาณ 200 ครั้ว ร้าน ดิจๆ มีมาก เมืองลำปางมีห้างพม่า 2 ห้าง เป็นตึกขายของมาจากกรุงเทพฯ และของจากเมืองพม่า จะเห็นว่าของใช้ สอยและเครื่องนุ่งห่มมีคนต่างประเทศเข้ามาขายทั้งนั้น... สินค้าจากเมืองลำปางที่ส่งไปขายเมืองอื่นมีเพียง ครั้งกับ งาม ...งานฝีมือของพื้นเมืองมีกล่องใส่ข้าวเหนียว เมืองนี้ว่าทำฝีมือดีเชียงใหม่ ลำพูนสู้ไม่ได้” (เน้นโดยผู้ศึกษา) (“พระองค์เจ้าเพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำปาง ก.พ. ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม29.2/95)

²⁵ David Richardson หรือ ดร.ริชาร์ดสัน เข้าร่วมงานกับ the East India Company ของอังกฤษตั้งแต่ ค.ศ. 1823 เขาเริ่มเข้ามา มีบทบาทสำคัญในกองทัพของอังกฤษตั้งแต่อังกฤษประกาศสงครามกับพม่าครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. 1824 ริชาร์ดสันได้รับการ ขอมรับว่าเป็นผู้หนึ่งที่เรียนรู้ภาษาของชนพื้นเมืองได้หลายภาษาทั้งภาษาพม่า มอญ ริชาร์ดสันเดินทางจากมะละแหม่ง โดย อาศัยคนนำทางชาวกะเหรี่ยงโดยใช้เวลา 40 วัน มาถึงเมืองลำพูน.

รายงานฉบับนี้ให้ภาพตลาดการค้าของลำปางใหญ่กว่าเชียงใหม่ ทั้งความหลากหลายของสินค้า การขยายตัวของห้างร้าน ซึ่งพบว่ากลุ่มพ่อค้าต่างชาติเข้ามามีบทบาททางการค้าเช่นเดียวกับเชียงใหม่ สินค้าของลำปางคือ ฝ้าย ครั่ง งา และเมี่ยง สินค้าสมัยใหม่ทั้งจากกรุงเทพฯ และมะละแหม่งมีอยู่มากมาย ทั้งในร้านของเจียว และจีน รวมถึงห้างของคนพม่าด้วย คนท้องถิ่นนอกจากค้าขายของสด รวมถึงเมี่ยง ยังทำงานหัตถกรรมคือ “แอ็บข้าว” หรือกลองใส่ข้าวเหนียว ซึ่งมีมือดีกว่างานของเชียงใหม่ และลำพูน

4. ตลาดเมืองอุตรดิตถ์

เมืองที่มีความสำคัญขึ้นมาอย่างมากในช่วงเวลาไล่เลี่ยกันคือ เมืองอุตรดิตถ์(อุตรดิฐ) ในรายงานของพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ (ผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง กระทรวงศึกษาธิการ) เมื่อไปตรวจราชการเมืองอุตรดิตถ์ในปี ค.ศ. 1902 เล่าถึงความเจริญของเมืองนี้ภายหลังที่มีการย้ายที่ว่าการจากเมืองพิไชยมาตั้งที่อุตรดิตถ์ และยังให้เหตุผลว่าสาเหตุที่ย้ายเนื่องจาก พระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ, ค.ศ. 1902-1915) เห็นว่าเมืองอุตรดิตถ์เป็นเมืองมีสินค้ามาก ผู้คนก็หนาแน่นกว่าเมืองพิไชย เมื่อคราวไปตรวจราชการนั้นมิใช่ราชการและพ่อค้าจีนมารอรับ โดยมีหลวงจีนนิกรพิทักษ์เป็นหัวหน้าพวกพ่อค้าที่มารอรับ ในรายงานว่า

“ตลาดที่อุตรดิฐหนาแน่นมั่งคั่งมาก โรงแถวใหญ่ๆ ซึ่งพระยาสุรสีห์ออกแบบให้ก็ทำขึ้นมากแล้ว คือเป็นห้องแถว 2 ชั้น ชั้นล่างเป็นร้านขายของชั้นบนเป็นที่พักอาศัย...เมืองอุตรดิฐเป็นเมืองที่มีสินค้าบริบูรณ์มากเพราะเป็นที่สินค้าจากเมืองลาวมารวมกัน คือเมืองหลวงพระบาง เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองลำปาง เมืองลำพูน บางที่ก็มาจากเชียงใหม่บ้าง ของก็มีหนังสือตัว เขาสัตว์ กระวาน ครั่ง เป็นต้น ส่วนสัตว์พาหนะนั้นมีโคต่างลงมาขายมาก พ่อค้าที่นั่นเป็นจีน โดยมากรับซื้อเอาไปขายที่กรุงเทพฯ ต่อไป” (เน้นโดยผู้ศึกษา) (“พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ตรวจราชการเมืองอุตรดิฐ 7 ก.พ. ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม29.2/116)

ภาพการค้าของตลาดเมืองอุตรดิตถ์มีความแตกต่างออกไปจากเมืองเชียงใหม่ และลำปาง คือมิได้เป็นเพียงตลาดกลางในการรับและกระจายสินค้าในพื้นที่ภาคเหนือ แต่เป็นตลาดที่เชื่อมการค้าระหว่างภาคเหนือกับกรุงเทพฯ ฉะนั้นชนชั้นนำสยามได้เกิดความคิดที่จะตั้งตลาดที่มีความมั่นคงถาวรขึ้น ทั้งเพื่อให้เป็นที่เก็บสินค้าได้อย่างปลอดภัย ยังคาดหวังให้เกิดการเติบโตของชุมชนภายหลังการย้ายที่ว่าการจากเมืองพิไชยมาตั้งที่นี่ การค้าส่งอยู่ในมือของคนจีน โดยไม่กล่าวถึงพ่อค้ากลุ่มอื่น สินค้าส่วนใหญ่รับมาจากลำปาง แพร่ น่าน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงเส้นทางการขนส่งทางน้ำ (น้ำวัง น้ำน่าน) บวกกับการค้าของคาราวานวัวต่างที่มาชุมนุมยังตลาดอุตรดิตถ์มากด้วยเช่นกัน

5. ตลาดเมืองแพร่

การค้าที่แพร่ช่วงปี ค.ศ.1892-1893 นอกจากพ่อค้าพื้นเมืองแล้ว พ่อค้าจีนยูนนานกับพ่อค้าพม่า คือกลุ่มที่เข้าไปทำการค้าและตั้งร้านถาวร พ่อค้าพม่าขายสินค้าจำพวกผ้าถุง ไส้รัง ของจุกจิกและเครื่องเงิน ส่วนพ่อค้าฮ่อจะขายสินค้าที่มาจากตลาดยูนนานจำพวกรองเท้าแตะ และเสื้อขนสัตว์ สินค้าที่น่าสนใจซึ่งมีตลาดใหญ่ที่แพร่คือ การค้าอัญมณี ทำให้ตลาดการค้าอัญมณีที่นี้ใกล้ชิดกับเชียงใหม่ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตอัญ

มณีที่สำคัญ ส่วนใหญ่การค้าทางบกตามเส้นทางสายนี้ยังคงพึ่งพาวิธีต่างมากกว่าการใช้วัวเทียมเกวียน (Smyth, 1998) ความแตกต่างของตลาดที่เมืองแพร่กับเมืองอื่น นอกจากสินค้าอัญมณีแล้ว จะเห็นว่าพ่อค้าฮ่อ ที่นี้ตั้งร้านถาวร และน่าจะอาศัยเครือข่ายของพ่อค้าล่อต่าง นำเข้าสินค้าจากยูนนาน เชียงตุง และรัฐฉาน มาขายที่นี้ ส่วนพ่อค้าพม่าอาจรับสินค้าจากลำปางซึ่งมีห้างของคนพม่าตั้งอยู่ หรือรับมาจากมะละแหม่งผ่านเครือข่ายของตนเอง ที่น่าสนใจคือยังไม่มีการค้าล่อถึงพ่อค้าจีนอย่างเด่นชัดในเมืองนี้ การค้าของแพร่นอกจากเชื่อมกับตลาดที่ลำปางอย่างใกล้ชิดแล้ว ยังเชื่อมกับการค้าลุ่มน้ำโขงผ่านทางเมืองเชียงของอีกด้วย

6. ตลาดเมืองน่าน

ตลาดเมืองน่านมีลักษณะพิเศษใกล้เคียงกับเมืองแพร่ คือเป็นตลาดที่เชื่อมกับเมืองลำปาง บนเส้นทางการค้าจากอุดรดิตถ์ขึ้นมา และการค้าที่เชื่อมกับลุ่มน้ำโขง ทั้งเมืองเชียงของ และยังเพิ่มหลวงพระบางเข้ามาอีกเมืองหนึ่ง มีรายงานเกี่ยวกับเมืองน่านและมูลค่าสินค้าเข้าออกเมืองน่าน ค.ศ. 1901 ว่ามูลค่าสินค้าที่มาจากอุดรดิตถ์และกรุงเทพฯ มายังเมืองน่าน 50,000 รูเปีย (43,750 บาท) พม่าและเงี้ยวนำสินค้าจากมะละแหม่งและเชียงตุงมาขายน่าน 4,000 รูเปีย (3,500 บาท) ฮ่อที่มาจากสิบสองปันนานำสินค้ามา 1,000 รูเปีย (875 บาท) ลาวหลวงพระบางนำผ้าไหม กายานเข้ามาขาย 600 รูเปีย (525 บาท) ส่วนสินค้าออกจากร้าน ได้แก่ หนัง เขา งาช้าง เขากวางอ่อน สีเสียด ครั้ง มีมูลค่า 3,000 รูเปีย (2,625 บาท) ช้างทั้งหมด 42 เชือกเป็นเงิน 43,913 รูเปีย (38,423 บาท) กระบือ 154 ตัว เป็นเงิน 4,620 รูเปีย (4,042 บาท) โค 965 ตัว เป็นเงิน 14,475 รูเปีย (12,665 บาท) ร้านค้า ค.ศ. 1896 มี 18 ร้าน พอถึง ค.ศ. 1899 มีร้านเพิ่มเป็น 93 ร้าน มีตลาดขายของกิน 2 แห่ง ตลาดหลวงมีคนมาขายของในช่วงหน้าแล้ง 600 คน หน้าฝน 300 คน (“จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิ.ย. ร.ศ. 119-4 ส.ค. ร.ศ. 125,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 64/158)

การค้าของเมืองน่านมีข้อได้เปรียบตรงที่สามารถเชื่อมกับการค้าได้มากกว่า 4 ช่องทาง ทางแรกคือการค้ากับยูนนานผ่านเครือข่ายของพ่อค้าฮ่อ สองคือการค้ากับพม่ารับสินค้าจากมะละแหม่งผ่านเครือข่ายของพ่อค้าพม่าและเงี้ยว ซึ่งสันนิษฐานว่าตั้งร้านถาวรจำหน่ายสินค้ากลุ่มนี้ สามคือการค้ากับกรุงเทพฯ ผ่านทางเมืองอุดรดิตถ์ ซึ่งมีเรือส่งสินค้าถึงเมืองน่าน และสี่คือการค้ากับเมืองหลวงพระบาง ซึ่งพบว่ารายการสินค้าของน่าน นอกจากสินค้าพื้นเมืองจำพวกของป่า เกลือ ยังมีปศุสัตว์ซึ่งสันนิษฐานว่านำเข้าจากหลวงพระบาง เนื่องจากหลวงพระบางเป็นแหล่งผลิตและส่งออกปศุสัตว์ไม่เฉพาะล้านนา แต่ยังใช้เส้นทางแม่น้ำโขงส่งออกไปยังตลาดที่กัมพูชาด้วย (แอมอนิเย, 2539)

รายงานการตรวจกิจการป่าไม้ของผู้จัดการป่าไม้หัวเมืองลาวเฉียง ปี ค.ศ. 1891 ซึ่งได้ทำการสำรวจเส้นทางการลำเลียงไม้ทางแม่น้ำโขง และมีความเห็นว่าการลำเลียงไม้ในเส้นทางดังกล่าวมีความเป็นไปได้ แต่ยังไม่สามารถที่จะกำหนดตำบลที่จะเป็นตลาดขายไม้ เพราะเห็นว่ารัฐบาลสยามกำลังจะคิดสร้างทางรถไฟ และเปิดการค้าในหัวเมืองลาวให้เจริญขึ้น ผู้จัดการป่าไม้มีความเห็นว่า เมืองที่จะตั้งเป็นตลาดขายไม้

น่าจะเป็นเมืองที่มีหนทางเชื่อมไปสู่เมืองท่าได้โดยสะดวก และเมื่อเขาได้สนทนากับข้าหลวงและเจ้าหลวงก็เห็นว่า เมืองหลวงพระบางน่าจะเป็นตลาดขายไม้ที่ให้ผลประโยชน์ได้ดีแห่งหนึ่ง ตอนที่กล่าวถึงการค้าเมืองหลวงพระบาง เขากล่าวว่า

“มีการค้าขาย (เกลือ) อยู่ที่นี่มาก ซึ่งราษฎรมาจากเมืองสบทา ค้าขายอยู่ทั้งสองฝ่ายแม่น้ำ เขาซื้อเกลือและสินค้าต่างๆ จากเมืองหลวงพระบางแล้วเอากลับไปขายที่เมืองสบทา เมืองเชียงของ เชียงแสน และเชียงราย ตามลำน้ำกก พวกที่มาจากเมืองสบทาเป็นพวกที่ชำนาญเรือ และการล่องแพไม้ และเต็มใจที่จะรับส่งไม้ลงมาให้ถึงเมืองหนองคาย” (“ให้มีสเตอร์เดอแคสเดนคอยเป็นผู้จัดการป่าไม้หัวเมืองลาวเฉียง ร.ศ. 110-113,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.41.1/8)

หลวงพระบางจึงเป็นเมืองที่มีความใกล้ชิดกับล้านนามาก หากพิจารณาผ่านความสัมพันธ์ทางการค้าพบว่าพ่อค้าแม่ค้าจากหลวงพระบางเดินทางมาค้าขายในล้านนาอยู่เสมอ โดยเฉพาะการค้าที่ตลาดเมืองน่าน โดยหลวงพระบางมีสินค้าเกลือเป็นสำคัญ เกลือเหล่านี้มาจากบ่อเกลือของเมืองน่าน และมาจากสองฝั่งของลำน้ำอูตั้งแต่เมืองอุซันไป เนื่องจากตลาดเมืองหลวงพระบางใหญ่กว่าและสามารถกระจายสินค้าได้หลายช่องทาง ทั้งทางน้ำและทางบก สินค้าทั้งหลายจึงถูกนำไปรวมไว้ที่นั่น จากบันทึกข้างต้นพบว่าเกลือจากเมืองน่านเป็นสินค้าที่มีความต้องการของตลาดภายในค่อนข้างสูง และในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เกลือทะเลจากภาคกลางเริ่มขึ้นมายังภาคเหนือผ่านการค้าทางเรือบ้างแล้ว แต่ยังไม่แพร่หลายมากนัก ความต้องการเกลือและการบริโภคเกลือในเขตภาคพื้นทวีปยังอาศัยเกลือบ่ออยู่ เกลือทะเลเริ่มเข้ามามีบทบาทมากขึ้นเรื่อยๆ พร้อมกับการขนส่งเกลือผ่านเส้นทางรถไฟเริ่มขยายตัวอย่างแท้จริงตั้งแต่ ค.ศ. 1906 หรือหลังจากสถานีรถไฟถึงปากน้ำโพได้ปีเดียว ประมาณการขนส่งเกลือทางรถไฟเพิ่มขึ้นเกือบ 7 เท่าตัว คือ ค.ศ. 1906 ปริมาณการขนส่งเพิ่มเป็น 4,902 ตัน มูลค่ารวม 20,624 บาท เมื่อเปรียบเทียบกับ ค.ศ. 1905 ปริมาณการขนส่งเท่ากับ 680 ตัน มูลค่ารวม 4,884 บาท (“Table 8: List Showing Development of Goods Traffic,” *Twentieth Administration Report on the Traffic of the Royal State Railways in Siam for the Year 2459 (1916-17)*, 1917)

7. ตลาดเมืองเชียงราย

การเสด็จประพาสมณฑลพายัพของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามกุฎราชกุมาร ค.ศ. 1905 ให้ภาพตลาดเชียงรายว่า

“เปน เมืองสำคัญเมืองหนึ่ง ผู้คนแน่นหนาแลดูจะมั่งคั่งเพราะมีเรือนดี ๆ มาก เมืองนี้เป็นประตูสินค้า เพราะฉะนั้นมีคนซึ่งไม่ใช่พื้นเมืองอยู่มาก คือพวกเงี้ยว พวกพม่าและพวกห่อ ยังมีพวกคนป่าคนดอยคือแม่เย้าและมุเซอซึ่งลงมาค้าขายเปนครั้งคราวก็มีอยู่มาก พวกห่อนำม้า พา ล่อ ลงมาเรื่อยๆ สัตว์พาหนะเหล่านี้ส่งเชียงใหม่บ้าง ลำปางบ้างขายเป็นราคาแพงๆ ม้าใหญ่ๆ บางทีเรียกราคาถึง 500 รูเปีย (437 บาท)” (“รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120-10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/44)

ลักษณะเด่นของตลาดเมืองเชียงรายคือ เป็นประตูสินค้า เชื่อมกับการค้าตอนบนของญวนนาน และการค้าลุ่มน้ำโขง มีเกลือเป็นสินค้าสำคัญ และอาศัยลำน้ำกกเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าด้วย ในรายงานแสดงให้เห็นว่า ตลาดเมืองเชียงรายมิได้ติดต่อทำการค้ากับกรุงเทพฯ โดยตรง ก่อนข้างใกล้ชิดกับตลาดตอนบนมากกว่า สังกศัตร์ได้จากกลุ่มที่ครอบครองพื้นที่ตลาดคือพ่อค้าเงี้ยว พม่าและฮ่อ โดยไม่ได้กล่าวถึงคนจีนเลย ขณะเดียวกันก็มีการค้าระหว่างคนที่ราบกับคนบนคอย การค้าของเมืองเชียงรายน่าจะเป็นการค้าที่อาศัยการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้ามากกว่าการใช้เงินตรา และสินค้าที่ให้มูลค่าเพิ่มอย่างปุศัตว์จะถูกนำมาขายที่ตลาดใหญ่อย่างเชียงใหม่ และลำปาง เชียงรายจึงน่าจะเป็นอีกเมืองหนึ่งที่น่าเข้าปุศัตว์ทั้งจากหลวงพระบาง และจากเมืองตอนบน ซึ่งมาพร้อมกับคาราวานของฮ่อ

8. ตลาดเมืองเชียงแสน

เมืองชายแดนอย่างเชียงแสนในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ยังไม่มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจมากนัก ทว่ากลุ่มชนชั้นนำสยามเริ่มเห็นความสำคัญของเมืองชายแดนในเรื่องการส่งเสริมการค้า การหาตลาดในการกระจายสินค้า ในรายงานของหลวงพลอาไศรยที่ไปตรวจราชการเมืองเชียงแสนเมื่อปี ค.ศ. 1899 พบว่ามีราษฎรมาแจ้งเรื่องปัญหาที่ไม่มีตลาดหรือแหล่งรับซื้อสินค้า ทั้งที่โดยทำเลแล้ว เชียงแสนทำนาได้ผลดี แต่ละปีจะขายข้าวได้เพียง 14-15 รูเปียเท่านั้น (12 บาท) ออกจากตัวเมืองไปยังไม่มีการให้ขายได้เลย หลวงพลอาไศรยบอกว่าต่อไปจะมีทางเกวียนให้ไปมาค้าขายโดยสะดวก ในรายงานบอกว่าสินค้าของเชียงแสนประกอบด้วย ยาสูบ ข้าว ครั่ง พริก ซึ่งมีจำนวนไม่มาก การค้าจึงจำกัดอยู่ระหว่างเชียงแสน-เชียงของ และขายกันในบ้านเมือง มีสินค้าจากที่อื่นที่พ่อค้าเงี้ยวนำมาจากเชียงตุง สำหรับราษฎรในเมืองค้าขายของสดมีอยู่ไม่เกิน 40 คน ราคาสินค้าไม่เกิน 5 สลึง อย่างต่ำ 3 อัฐ (เน้นโดยผู้ศึกษา) (“หลวงพลอาไศรยไปตรวจราชการเมืองเชียงแสน แม่กิ และเชียงแสนเก่า 10 ก.พ. ร.ศ.118,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5ม.29.1.14/57)

แม้ว่าเชียงแสนจะไม่มีตลาดการค้าที่คึกคัก ทว่ารายงานหลายชิ้นกล่าวถึงเมืองนี้ในฐานะเป็นจุดพักถ่ายสินค้าระหว่างกลุ่มพ่อค้า และเชียงแสนยังเป็นประตูไปสู่เมืองตอนบนอย่างเชียงตุงที่สะดวกกว่าทางอื่น เช่น ในปี ค.ศ. 1901 กองสุลตอังกฤษติดต่อขอหนังสือเดินทางให้เจ้าพนักงานป่าไม้ของอังกฤษ เดินทางผ่านพระราชอาณาเขตไปตรวจป่าแขวงเมืองเชียงตุง โดยจะเข้ามาทางเมืองหาง-ฝาง-แม่อาข-แม่จัน-เชียงแสน เพราะเห็นว่าเป็นเส้นทางที่สะดวกกว่าทางอื่น เพื่อไปยังบ้านช่องลึกแขวงเมืองเชียงตุง (“หนังสือเดินทาง ร.ศ. 120-121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5ม30.15/3) ลักษณะของตลาดที่เชียงแสนคล้ายกันกับเชียงรายคือมีโชตลาดที่ค้าขายผ่านระบบเงินตรา แต่น่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้ามากกว่า พ่อค้าเงี้ยวที่นำสินค้าจากตอนบนลงมา หากต้องการสินค้าจากคนพื้นเมือง เช่น ครั่ง ซึ่งเป็นสินค้าที่ตลาดตอนล่างมีความต้องการ พ่อค้าก็อาจแลกเปลี่ยนสินค้ากับคนท้องถิ่นเพื่อนำครั้งมาขายที่ตลาดเชียงใหม่ ลำปาง อีกทอดหนึ่ง

ป่าวีเดินทางไปถึงเชียงแสนราวเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1887 ซึ่งเป็นช่วงที่ปริมาณน้ำในน้ำโขงมีน้อย การเดินทางจากเชียงแสนไปหลวงพระบางใช้เวลา 10 วัน ระหว่างเดินทางไปยังหลวงพระบางเขาพบว่า

พื้นที่โล่งระหว่างหุบเขามีตลาดขนาดย่อมตั้งอยู่ ซึ่งเป็นตลาดชั่วคราวเฉพาะในช่วงหน้าแล้ง มีชาวเมืองหลวงพระบางและคนบนดอยนำสินค้ามาแลกเปลี่ยนกัน ระหว่างเส้นทางเชียงแสนไปยังเชียงตุง จะผ่านเมืองเชียงลาบ ซึ่งเป็นจุดแวะพักของพ่อค้าล่อต่างจากยูนนาน และเป็นจุดที่สามารถแยกเส้นทางเข้าไปยังลาวหรือพม่า การต่างสัตว์ข้ามน้ำโขงมีค่าใช้จ่ายประมาณ 4,500 ฟรังก์ (2,403 บาท) ต่อล่อ 18,000 ตัว ซึ่งคำนวณจากค่าภาษีต่อหัวของสัตว์เฉลี่ยหัวละ 0.25 ฟรังก์ (0.13 บาท) (Pavie, 1999a: 229)

การขยายตัวของตลาดการค้าในล้านนาช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 นั้น พิจารณาได้ว่า ล้านนาในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นแหล่งรวบรวมสินค้าจากเขตภาคพื้นทวีป และเป็นตลาดกระจายสินค้าที่มากับเรือจากกรุงเทพฯ และยังมีเส้นทางนำเข้าสู่สินค้าที่สำคัญอีกแห่งคือมะละแหม่ง การค้าในภาพรวมนั้นเริ่มเห็นบทบาทที่แตกต่างกันของกลุ่มพ่อค้า คือ พ่อค้าจีนเป็นกลุ่มที่มีอิทธิพลสำหรับการค้าทางเรือและนำสินค้าจากกรุงเทพฯ มายังตลาดล้านนา รวมถึงนำสินค้าจากล้านนาลงไปตลาดกรุงเทพฯ พ่อค้าจีน พม่า ไตใหญ่ ทองชู บางส่วนเริ่มเปิดห้าง ร้านค้าขายของตามเมืองใหญ่ คนกลุ่มนี้อาศัยเครือข่ายของตนเอง เช่น พ่อค้าจีนอาศัยเครือข่ายการค้าทางเรือ พ่อค้าพม่า ไตใหญ่ ทองชู อาศัยเครือข่ายที่นำสินค้าจากมะละแหม่งเข้ามา พ่อค้าฮ่อยังคงค้าขายบนเส้นทางคาราวาน จากยูนนานมายังล้านนา และบางกลุ่มซึ่งมีไม่มากที่ไปถึงมะละแหม่ง พ่อค้าจากหลวงพระบางเข้ามาแลกเปลี่ยนทำการค้ากับล้านนา โดยเฉพาะตลาดที่เมืองน่านนั้นขยายตัวอย่างรวดเร็ว พ่อค้าท้องถิ่นค้าขายตามแม่น้ำโขง น้ำทา น้ำกก ผ่านสินค้าพื้นเมือง เช่น เกลือบ่อ เมียง และทำการค้าเล็กๆ น้อยๆ ระหว่างเมือง

ฉ. สินค้าสำคัญ

1. ฝ้าย

ฝ้ายเป็นสินค้าพื้นเมืองที่มีความน่าสนใจด้วยเหตุผลหลายประการ ประการแรกฝ้ายเป็นสินค้าที่ดึงดูดความสนใจของกลุ่มพ่อค้าจากยูนนานมาสู่เมืองทางตอนล่าง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ที่ฝ้ายเจริญเติบโตได้ดี คนพื้นเมืองจะปลูกฝ้ายไว้สำหรับใช้เองและขายให้กับกลุ่มพ่อค้าที่มารับซื้อ ฉะนั้นฝ้ายจึงเป็นตัวแปรสำคัญที่แสดงให้เห็นมิติความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างยูนนานกับรัฐอื่นในช่วงก่อนสมัยใหม่ ประการที่สอง การค้าฝ้ายมีพัฒนาการยาวนานแม้กระทั่งภายหลังที่ระบอบอาณานิคมขยายตัวเข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาคพื้นทวีป การค้าฝ้ายระหว่างคนพื้นเมืองกับกลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานก็ยังคงมีอยู่แต่มีการปรับตัวตามสภาพแวดล้อม

บันทึกของปีซง (Pichon, 1999: 92) กล่าวถึงการผลิตฝ้ายในเขตยูนนานว่า ได้ผลผลิตน้อยและมีคุณภาพต่ำ แม้ว่าจะมีการทำไร่ฝ้ายกระจายอยู่ทั่วไปตามจังหวัดทางตอนใต้ของยูนนาน ราคาฝ้ายในแต่ละพื้นที่จึงมีความแตกต่างกันขึ้นอยู่กับคุณภาพและมูลค่าที่เพิ่มสูงขึ้นจากการขนส่งของคาราวาน ราคาฝ้ายแถบยูนนานเมื่อปี ค.ศ. 1885 อยู่ที่ 148 ฟรังก์/หาบ (79 บาท/60.47 กิโลกรัม) ฝ้ายพม่าราคา 160 ฟรังก์/หาบ (85 บาท/60.47 กิโลกรัม) บันทึกหลายชิ้นกล่าวตรงกันว่าฝ้ายที่ใช้และซื้อขายกันในเขตยูนนานมาจากตลาดทาง

ตอนใต้ และตะวันตกเฉียงใต้ ทั้งจากรัฐฉาน ล้านนา ล้านช้าง การค้าของยูนนานกับกลุ่มเมืองเหล่านี้ คือการนำผลผลิตของยูนนานไปแลกเปลี่ยน ผลผลิตที่สำคัญ คือชา ซึ่งปลูกกันมากตั้งแต่เขตสิบสองปันนาขึ้นไป (Roux, 1999: 31) ในแต่ละปีเมื่อการรวานของกลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานที่ใช้เส้นทางยูนนาน-ล้านช้างจะแหวะที่หลวงพระบางก่อนจะเข้ามายังน่านและแพร่เพื่อหาซื้อฝ้าย เนื่องจากตลาดทั้งสองแห่งเป็นแหล่งผลิตและค้าฝ้ายที่สำคัญ พ่อค้าบางกลุ่มเดินทางมาจากเสฉวน พะโมและเชียงตุง เพื่อหาซื้อฝ้าย ความต้องการฝ้ายของตลาดยูนนานสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนที่นิยมทอผ้าฝ้ายใส่เอง ฝ้ายจึงเป็นสินค้าที่มีตลาดรับซื้อสูง (Forbes and Henley, 1997: 64,78)

ย้อนกลับไปช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13-14 ฝ้ายกลายเป็นพืชที่ปลูกมากในเขตแห้งแล้ง (Dry zone) ของพม่า เนื่องจากธรรมชาติของฝ้ายเป็นพืชที่ต้องการน้ำน้อยกว่าข้าว บริเวณที่ปลูกฝ้ายได้แก่ เมกติลา (Meiktila) ยะมะซิ่น (Yamethin) และมิงยาน (Myingyan) โดยมิงยานอยู่ริมน้ำอิระวดี หรืออยู่บนเส้นทางลำเลียงฝ้ายทางเรือไปถึงพะโม (Bhamo) การขนส่งฝ้ายจะเริ่มขึ้นในช่วงเดือนตุลาคม-พฤษภาคมของปีถัดไป โดยจะมีพ่อค้าจีนยูนนานนำล่อต่างมารับฝ้ายไปยังตลาดจินตอนใน ปริมาณฝ้ายที่ขนส่งตามเส้นทางนี้มีมากถึง 10,000-25,000 viss (16,326 กิโลกรัม, 16.3 ตัน) เรือ 1 ลำจะบรรทุกฝ้ายได้ 100 หาบ (6,047 กิโลกรัม, 6 ตัน) แต่ลำเรือที่บรรทุกฝ้ายเพื่อขนส่งไปยังจีนมีประมาณ 100-150 ลำ (หรือคิดเป็นน้ำหนักฝ้ายได้ 600-900 ตัน) ยูนนานต้องการฝ้ายในปริมาณมากเพื่อใช้ในการทอผ้า ความสัมพันธ์ทางการค้ายูนนาน-พม่าเฉพาะในเรื่องการค้าฝ้ายยังปรากฏในเอกสารของจีน กล่าวถึงการส่งออกเมล็ดฝ้ายไปยังยูนนานตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 1400 และเฉพาะในปี ค.ศ. 1600 มีปริมาณสูงถึง 1,000,000 กิโลกรัมต่อปี (1,000 ตัน/ปี) (Dijk, 2006: 177-179)

ท่ามกลางที่ฝรั่งเศสพัฒนาเส้นทางการค้าทางตะวันออกก็จากตั้งเกี่ยวเข้าไปยังตอนใต้ของจีน ทำให้เส้นทางคมนาคมบริเวณลุ่มน้ำแดงเชื่อมไปถึงตาลีมีความสำคัญขึ้นมาแทน (Chiranan Prasertkul, 1989: 73) ส่งผลให้ปริมาณการนำเข้าฝ้ายตามเส้นทางลุ่มน้ำแดงขยายตัวอย่างรวดเร็ว ตัวเลขการนำเข้าฝ้ายเฉพาะที่ Mongtze²⁶ ในปี ค.ศ.1890 มีจำนวน 1,870 หาบ (113,079 กิโลกรัม, 113 ตัน) มีมูลค่า 32,644 ตำลึง หรือคิดเป็นราคาเฉลี่ย 17.44 ตำลึงต่อหาบ ในปีถัดมาปริมาณการนำเข้าเพิ่มขึ้นเป็น 3,860 หาบ (233,414 กิโลกรัม, 223 ตัน) มีมูลค่ารวมถึง 70,838 ตำลึง คิดราคาเฉลี่ยได้ 18.34 ตำลึงต่อหาบ (Pichon, 1999: 94)

ปาวิกับคณะเดินทางไปยังเชียงรุ่งเมื่อ ค.ศ. 1891 ได้พบคาราวานล่อต่างที่เพิ่งกลับจากลาว และจากรัฐทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง กำลังมุ่งหน้าไปยังซือเหมา ตาลี ยูนนาน ในคาราวานประกอบด้วยคน 10-15 คน ล่อต่างอีก 60-100 ตัว โดยส่วนใหญ่ล่อเหล่านี้บรรทุกฝ้ายไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่ยูนนาน เมื่อปาวิกกลับไปสำรวจบริเวณใกล้กับเมืองไลเจาอีกครั้งหนึ่งเมื่อ ค.ศ. 1895 เขาพบว่าไม่มีอะไรดึงดูดพวกคาราวานมากไปกว่าฝ้าย จี้ซิ่ง ไหม เกลือ และชา บริเวณตอนเหนือของลำน้ำอู ใกล้กับไลเจา ปาวิพบกับพ่อค้าจีนที่มาหาซื้อ

²⁶ หมายถึงเมืองเหมิงจื่อ (Mengzi) ซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทางลุ่มน้ำแดงจากตั้งเกี่ยวไปยังยูนนาน.

ฝ้ายจากคนบนคอคือ เย้า และซ่า ซึ่งพวกเขาปลูกฝ้าย ปาวิตั้งข้อสังเกตว่าฝ้ายพื้นเมืองดกมีขนาดสั้นกว่าของยุโรป ฝ้ายเป็นสินค้าที่เป็นที่ต้องการของขุนนาง บนเส้นทางสิบสองปันนา ปาวิมักพบล่อต่างที่บรรทุกฝ้ายมาจากเชียงใหม่ หรือมะละแหม่งและกำลังมุ่งหน้าสู่ขุนนาง เขาตั้งข้อสังเกตว่าทำไมฝรั่งเศสไม่เข้ามามีส่วนร่วมกับผลประโยชน์เหล่านี้ (Pavie, 1999a) B.C.R., Chiangmai (1894: 9) กล่าวถึงเมืองแพรวว่าเป็นแหล่งปลูกฝ้าย ซึ่งฝ้ายเจริญเติบโตได้ดี

คอร์เลองส์(1999b: 56) ให้ข้อมูลตรงกันเกี่ยวกับเรื่องการค้าฝ้าย ระหว่างเส้นทางมุ่งหน้าสู่ซือเหมา เขาได้พบกับคาราวานที่ขนฝ้ายมาจากภูมิภาคอื่น และจะนำไปแลกเปลี่ยนกับชาในเมืองซึ่งอยู่ไกลออกไปราว 18 วัน ฝ้ายเหล่านั้นซื้อได้ในราคา 8 ตำลึงเงินต่อน้ำหนัก 60 กิโลกรัม และพวกเขาจะขายได้ในราคา 14 ตำลึงในอีกเมืองหนึ่ง ในระหว่างการเดินทางเขาได้สวนทางกับคาราวานล่อต่างจำนวนมากที่ขนฝ้าย คอร์เลองส์พบว่าการผลิตสินค้าเพื่อจำหน่ายที่สำคัญล้วนต้องอาศัยฝ้ายเป็นวัตถุดิบในการยัดไส้ข้างใน (อาจเป็นสินค้าพวกที่นอน ผ้าห่ม เครื่องกันหนาว) ฝ้ายเหล่านี้ส่วนหนึ่งมาจากเชียงรุ่ง ซึ่งราคาขายปลีกอยู่ที่ 13 ตำลึง/60 กิโลกรัม

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากฝ้ายเป็นสินค้าที่กินระวางสูงและมีน้ำหนักพอสมควร การค้าฝ้ายจึงขายตัวได้ในปริมาณจำกัดซึ่งก็น่าจะเป็นสัดส่วนที่ใกล้เคียงกับปริมาณการผลิตที่ยังไม่ได้เป็นไปเพื่อการพาณิชย์อย่างเต็มที่ การค้าฝ้ายยังเป็นตัวเชื่อมโยงให้เกิดการค้าสินค้าอื่นตามมา นั่นคือสีย้อม เส้นด้าย ไหม ดิ้นเงินดิ้นทอง และผ้าประเภทอื่นๆ ที่เข้ามาในภายหลังที่ตลาดภายในเริ่มปรากฏสินค้าจากโรงงาน ช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 พบว่าการการบุกเบิกพื้นที่ทำการเกษตรเพื่อการพาณิชย์โดยเฉพาะการปลูกข้าวเพื่อการส่งออกในเขตพม่าตอนล่าง นำไปสู่การขายพื้นที่เพาะปลูกพืชอื่นๆ ด้วย ไม่เว้นแม้แต่ฝ้ายในเขตพม่าตั้งแต่เขตแห้งแล้ง และแถบรัฐฉาน ทั้งนี้เนื่องจากความต้องการข้าวในเขตพม่าตอนบนเพิ่มสูงขึ้น ขณะที่ผลผลิตข้าวในพื้นที่ดังกล่าวไม่เพียงพอต่อความต้องการ ฉะนั้นจึงมีการบุกเบิกขายพื้นที่เพาะปลูกพืชชนิดอื่นทดแทน ฝ้ายซึ่งเจริญเติบโตได้ดีในพื้นที่เหล่านี้จึงมีบทบาทสำคัญในการแลกเปลี่ยนเป็นข้าว เพื่อเลี้ยงประชากรของพม่าส่วนที่อยู่ดินแดนตอนในที่ปลูกข้าวได้น้อย (Cheng Siok-Hwa, 1968: 200) ขณะเดียวกันก็ตอบสนองความต้องการฝ้ายในตลาดจีนตอนใต้ที่ความต้องการของผู้ซื้อไม่อยู่อย่างไม่จำกัด และดูเหมือนจะเป็นที่รับรู้กันในกลุ่มพ่อค้า กระทั่งช่วงที่อำนาจของระบอบอาณานิคมขยายเข้ามา ฝ้ายยังคงมีตลาดภายในรองรับสูง แม้แต่การเดินทางสำรวจเส้นทางตามลำน้ำโขงของชาวตะวันตกก็ย่นนำฝ้ายบรรทุกไปกับเรือเพื่อนำไปแลกเปลี่ยนเป็นสินค้าในตลาดตอนบน (Carne, 1995: 100)

ในรายงานการค้าของ B.C.R., Bangkok (1888) ยังได้กล่าวถึงการค้าฝ้ายและรวบรวมข้อมูลไว้ที่น่าสนใจ กล่าวคือ มีการวิเคราะห์สัดส่วนการนำเข้าฝ้ายสำเร็จรูปเปรียบเทียบกับการนำเข้าด้ายว่า “ขณะที่การนำเข้าฝ้ายจากโรงงานมีปริมาณเพิ่มสูงขึ้น การนำเข้าด้ายสำหรับทอมีปริมาณลดลง ซึ่งน่าจะแสดงให้เห็น

เห็นว่าคนพื้นเมืองเองเริ่มนิยมผ้าฝ้ายสำเร็จมากกว่าการทอผ้าใช้เอง” (“Report for the Year 1888 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1888)

การวิเคราะห์นี้ไม่สามารถตอบคำถามได้ว่าเหตุใดในอีกไม่กี่ปีถัดจากนี้ปริมาณการนำเข้าด้ายกลับมาเพิ่มสูงขึ้นและอยู่ในปริมาณที่สูงต่อเนื่องกันหลายปี ขณะเดียวกันผ้าฝ้ายเป็นสินค้าที่กระจายเข้าสู่ตลาดตอนในอย่างรวดเร็วและเป็นสินค้าที่มีความต้องการของตลาดท้องถิ่น เช่นตลาดที่เชียงแสนนำเข้าผ้าจากหลวงพระบาง ซึ่งมาจากกรุงเทพฯ อีกทีหนึ่ง ผ้าฝ้ายยังเป็นที่ต้องการของตลาดที่เมืองฝาง ทำให้พ่อค้าท้องถิ่นของเชียงใหม่ และพ่อค้าไตใหญ่เข้ามาทำหน้าที่พ่อค้าปลีกค้าขายผ้าระหว่างฝาง-เชียงใหม่ (“Report for the Year 1891 on the Trade of Chiengmai,” B.C.R., Chiengmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1891: 5-6) การเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมการค้าของพ่อค้าท้องถิ่นในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 นี้ ยืนยันว่าการขยายตัวทางการค้ามิได้ทำให้พ่อค้าท้องถิ่นหายไป แม้ว่าคนกลุ่มนี้อาจเสียเปรียบในเรื่องเงินทุนหรือไม่สามารถขยายกิจการใหญ่โตเมื่อเทียบกับการค้าของคนจีนและคนในบังคับอังกฤษทั้งหมด ไตใหญ่ ที่ว่าการค้าปลีกระหว่างเมืองน่าจะสร้างรายได้ให้กับพ่อค้าท้องถิ่นด้วยเช่นกัน

ตารางที่ 6 เปรียบเทียบและแสดงการนำเข้าสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายของสยามและเชียงใหม่

ปี ค.ศ.	สยาม		เชียงใหม่	
	จำนวน (ผืน)	มูลค่า (บาท)	จำนวน (ผืน)	มูลค่า (บาท)
1885	3,804,750			
1886	1,882,723	2,745,710		
1887	2,377,746	3,299,931		
1888	3,288,483	3,730,001		
1889		3,886,732		
1890		4,394,705		174,378
1891		3,483,432		151,793
1892		3,189,350		
1893		3,484,217		
1894		3,354,169		
1895		3,533,453		
1896		2,512,896		

(“Report for the Year 1888-1896 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1888-1896.; “Report for the Year 1891-1896 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1891-1896)

การวิเคราะห์เรื่องกำลังซื้อของประชากรที่สัมพันธ์กับภาคการผลิตภายในประเทศ เป็นประเด็นที่น่าสนใจ อาทิ การวิเคราะห์สาเหตุที่การนำเข้าสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายลดลง B.C.R., Bangkok (1886) ว่า ปริมาณการนำเข้าสินค้าในภาพรวมของสยามลดลง ค.ศ. 1886 เช่น สินค้าฝ้ายเป็นพื้นที่ที่มีปริมาณลดลงจาก ค.ศ. 1885 ถึง 100,000 ปอนด์ (1,090,000 บาท) ปริมาณการนำเข้าสินค้าฝ้ายที่ลดลงนี้ น่าจะสัมพันธ์กับการเก็บเกี่ยวข้าวที่ลดน้อยลงใน ค.ศ. 1885 ด้วย เพราะทำให้ความสามารถในการซื้อของประชาชนลดลง พื้นที่ที่ทำการผลิตพืชผลได้น้อยคืออำเภอต่างๆ ในภาคเหนือ ที่เห็นเด่นชัดคือเมืองลวกอน (ลำปาง) ที่ประสบภาวะข้าวขาดมากแพง (“พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำปาง 19 ก.พ. ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.2/95)²⁷

อย่างไรก็ตามในปีถัดไปมูลค่าการนำเข้าสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายก็กลับมาสูงอีกครั้ง สอดคล้องกับการวิเคราะห์ว่า “สินค้าตัวนี้สะท้อนตัวเลขที่สูงขึ้นและยังคงคาดว่าจะสูงขึ้นได้อีกในปีถัดไป การคาดการณ์นี้มาจากตัวเลขการส่งออกข้าวในปีนี้มีปริมาณสูงมาก และน่าจะสร้างกำลังซื้อให้กับประชาชนทั่วไป” การคาดการณ์นี้ตรงกับข้อมูลค่าการนำเข้าสูงขึ้นต่อเนื่อง 4 ปี (“Report for the Year 1886 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1886)

ตารางที่ 7 แสดงการนำเข้าด้ายของสยาม

ปี	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
จำนวน (ห่อ)	7,322	3,402	3,735	2,470	-	5,143	-	-	4,816	9,257	8,632	6,592
มูลค่า (บาท)	-	426,190	446,202	348,516	627,109	636,854	622,978	457,560	426,854	733,101	721,144	512,201

²⁷ ปัญหาเรื่องผลผลิตตกต่ำที่เมืองลำปางนี้ยังปรากฏอยู่ในรายงานของพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ค.ศ. 1902 ซึ่งพบว่าลำปางประสบปัญหาภัยแล้ง แม่น้ำวังในหน้าแล้งระดับน้ำสูงเพียงศอก เจ้าเมืองลำปางคิดจะผันน้ำจากแม่ลาวเข้าแม่วัง ทว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ไม่ยอม เกรงว่าไร่ในเมืองเชียงใหม่จะได้รับผลกระทบ ฉะนั้นพอถึงหน้าแล้งราษฎรเมืองลำปางจึงพากันอพยพไปหางานที่อื่น เช่น ที่เชียงใหม่ ตาก ซึ่งเป็นการอพยพไปหางานทำชั่วคราว (“พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำปาง ก.พ. ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.2/95).

(“Report for the Year 1888-1896 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1888-1896)

ค้าและสิ่งหัตถกรรมจากฝ้าย เป็นสินค้าที่ค้าขายแลกเปลี่ยนกันมากสำหรับการค้าในเขตดินแดนตอนใน โดยเฉพาะเส้นทางที่ผ่านรัฐฉาน เชียงใหม่ จากตารางที่ 6 จะเห็นตัวเลขการนำเข้าสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายของเชียงใหม่ แต่ไม่ปรากฏการนำเข้าค้าย อันที่จริงแล้วตัวเลขการนำเข้าค้ายของกรุงเทพฯ มีตลาดรับซื้อที่สำคัญอยู่ที่ภาคเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเชียงใหม่ ค้ายจากเชียงใหม่ยังเป็นที่ต้องการของตลาดที่หลวงพระบาง ซึ่งมีการผลิตค้ายของท้องถิ่นเองด้วย แต่คุณภาพด้อยกว่าค้ายที่นำเข้าจากเชียงใหม่ ทั้งค้ายจากเชียงใหม่ยังมีหลากหลายให้เลือก ฉะนั้นพ่อค้าที่หลวงพระบางกลุ่มหนึ่งจะเดินทางมาพร้อมกับคาราวานช้างถึง 37 เชือก เพื่อมาซื้อสินค้าชนิดนี้ ขณะเดียวกันก็ขายค้ายของหลวงพระบางที่ตลาดเชียงใหม่ด้วย อย่างไรก็ตาม การนำเข้าสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายของเชียงใหม่ไม่ได้มาจากกรุงเทพฯ แห่งเดียว ค้ายอีกส่วนหนึ่งมาจากมะละแหม่ง ซึ่งจะมาพร้อมกับฝ้ายลินิน รวมถึงสิ่งหัตถกรรมจากขนสัตว์ด้วย (“Report for the Year 1891 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1891)

ในภาพรวมจะเห็นว่าความต้องการฝ้ายของตลาดในยุคนาน ช่วยอธิบายการค้าระหว่างยุคนานกับดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ชัดเจนที่สุด รวมถึงการสำรวจเส้นทางการค้าเข้าสู่ดินแดนตอนในของทั้งฝรั่งเศสและอังกฤษ เช่นความพยายามของอังกฤษในการเชื่อมเศรษฐกิจตอนล่างของพม่าเข้าสู่ตอนบนผ่านเส้นทางรถไฟ และการขยายพื้นที่ปลูกฝ้ายตอนบนล้วนสัมพันธ์กับความคิดในการเพิ่มปริมาณการผลิตเพื่อตลาด ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวพม่าตอนล่างกลายเป็นพื้นที่ปลูกพืชเพื่อการพาณิชย์อย่างเต็มตัวแล้ว ไม่เพียงเท่านั้นการค้าฝ้ายของพ่อค้าจีนยุคนาน ทำให้ชาวตะวันตกฝันถึงมูลค่าสินค้าจากโรงงานในอาณานิคมของตนที่จะกระจายเข้าสู่ตลาดตอนใน หรือกล่าวได้ว่า ฝ้ายเป็นสินค้าหลักในเขตดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การศึกษาเรื่องการค้าฝ้ายจึงไม่เพียงแสดงให้เห็นมิติความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมของกลุ่มคนในอาณานิคมดังกล่าว ทว่ายังฉายภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงของผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า ประเภทของสินค้า และการปรับตัวของผู้คน และความเปลี่ยนแปลงในด้านอื่นๆ

2. ฝิ่น

การค้าฝิ่นเติบโตขึ้นด้วยเป็นสินค้าที่มีตลาดความต้องการสูง ในช่วงแรกรัฐเก็บภาษีอากรฝิ่นและให้มีการค้าขายอย่างเปิดเผย ต่อมาฝิ่นกลายเป็นสินค้าที่รัฐเข้ามาควบคุมอย่างเข้มงวดมากยิ่งขึ้น โดยให้เหตุผลว่าเป็นการจำกัดปริมาณของผู้เสพ และขอขยายการค้าไม่ให้ขยายตัวมากเกินไป สถานภาพของฝิ่นจึงแตกต่างจากสินค้าอื่นในหมวดที่ใกล้เคียงกัน เช่น สุรา ที่ภายหลังยังเกิดการค้าแบบแข่งขัน และปลอดภาษี

เข้า/ออก การสูบฝิ่นถูกนำมาพ่วงเข้ากับความหมายของคนที่ไม่ดี เช่น “ให้กวัดขันวินัยทหารประพฤติสูบฝิ่นกินสุราและโจรกรรม” (“บัตรสนเท่ห์ทางลาวเฉียง 7 พ.ค.-16 ส.ค. ร.ศ. 112,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.61/60) ฝิ่นยังเข้าไปเกี่ยวข้องกับปริมาณของพื้นที่ชายแดน และเป็นหนึ่งในสินค้าหนีภาษีที่ได้รับการกล่าวถึงมากที่สุด

แหล่งผลิตฝิ่นที่สำคัญที่ถูกพูดถึงคือเมืองเชียงตุง รายงานเกี่ยวกับหนังสือเดินทางปี ค.ศ. 1901 พูดถึงเรื่องที่ฝรั่งเศสกำลังจะตั้งโรงต้มฝิ่นขึ้นที่เมืองหลวงพระบาง และให้คนถือหนังสือไปขอรับซื้อฝิ่นกับเจ้าเมืองเชียงตุงและคนอื่นๆ (“หนังสือเดินทาง ร.ศ. 120-121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.30.15/3) เรื่องของฝิ่นจากเชียงตุงได้รับการพูดถึงไว้ในเอกสารราชการตั้งแต่ช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เนื่องจากฝิ่นเป็นสินค้าผูกขาด²⁸ ในแต่ละเมืองจะมีเจ้าภาษีฝิ่นซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจีน²⁹ เช่น ที่เมืองน่าน รายงาน ค.ศ. 1897 จีนกวางเซง เป็นเจ้าภาษี ส่งเงินให้รัฐบาลกลางปีหนึ่ง 1500 รูปี (1,312 บาท) เอกสารว่า “...ซื้อฝิ่นดิบจากเชียงตุง ฮ่อเข้ายื่นมาต้มขายตำลึงเงินละ 2 รูเปีย...” (“จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิ.ย. ร.ศ. 119-4 ส.ค. ร.ศ. 125,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.64/158) กระทั่ง ค.ศ. 1906 เมื่อมีเจ้านายจากเชียงตุงมาเชียงใหม่ พระยาสุรสีห์ก็ติดต่อขอค่าขายยาฝิ่น (“เจ้าแว่นทิพพีเจ้าหลวงเชียงใหม่มาหาพรรคพวกที่เชียงใหม่ 23 พ.ค. ร.ศ. 125-25 พ.ค. ร.ศ. 125,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.61/78) ในช่วงเวลาดังกล่าวเชียงตุงเป็นแหล่งที่มีการปลูกและจำหน่ายฝิ่นเป็นสินค้าออก

เรื่องภาษีฝิ่นและการผูกขาดสินค้าชนิดนี้ยังเข้าไปเกี่ยวข้องกับการค้าชายแดน เช่น ชายแดนด้านติดต่อกับลาว (ในอาณานิคมฝรั่งเศส) ทำให้เกิดข้อพิพาทกับฝรั่งเศสในเรื่องนี้ด้วย ค.ศ. 1895 ฝรั่งเศสต่อว่าเรื่องที่สยามให้มีการเก็บภาษีฝิ่น ซึ่งมีรายงานชี้แจงเรื่องนี้ว่า “...เรื่องนี้ได้มีจดหมายชี้แจงฝรั่งเศสไปว่า ภาษีเข้า/ออก ได้เลิกเสียตั้งแต่ได้ทำสัญญาฉบับกับฝรั่งเศส ภาษีพื้นบ้านพื้นเมืองที่จะไปเกี่ยวข้องกับภาษีเข้า/ออก ก็ให้เลิกเสียเหมือนกัน ภาษีสุราก็ให้เลิกแล้ว เว้นแต่ภาษีฝิ่นอย่างเดียว” (“ฝรั่งเศสต่อว่าเรื่องภาษีสุรยาฝิ่น ร.ศ. 114,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.31/21) ด้านฝรั่งเศสก็มีการจัดเก็บภาษีฝิ่นเช่นกัน ค.ศ. 1898 มีรายงานเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “...ผู้ที่ขายฝิ่น ต้องมาขอใบอนุญาต และเสียค่าธรรมเนียม 2 เหรียญ” (20 บาท) (“ฝรั่งเศสจัดการเก็บส่วยภาษีอากรทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ร.ศ. 115-129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.31/26) และฝรั่งเศสก็ร้องเรียนมายังรัฐบาลสยามด้วยว่าเก็บภาษีในระยะ 25 กิโลเมตร ซึ่งแสดงให้เห็นว่าข้อตกลงเกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีบริเวณชายแดนนั้นค่อนข้างสับสน

ปี ค.ศ. 1898 รายงานของสยามกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

²⁸ ในรายงานการจัดการภาษีอากรมณฑลลาวเฉียงระบุว่า “...ต่อไปให้ผูกขาดแค่ 5 อย่าง สุรา หมู โค ยาฝิ่น และครึ่ง” (“ภาษีอากรต่างๆ ทางลาวเฉียง 1 ก.ค. ร.ศ. 113-19 ต.ค. ร.ศ. 115,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.61/59).

²⁹ รายงาน ค.ศ. 1902 กล่าวถึงเงินเชยเจ้าภาษีฝิ่นเมืองแพร่ (“รายงานตรวจราชการเมืองแพร่ 18 ก.พ. ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.2/86).

“...ข้าราชการผู้ใหญ่ชี้แจงว่าภาษีฝิ่น ภาษีสุกร โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นแล้ว ...ฝรั่งเศสว่าอยู่ในระยะ 25 กม. ถือว่าผิดหนังสือสัญญา ...กรมหมื่นดำรงราชานุภาพว่า เรื่องภาษีใน 25 กม. ตามข้อสัญญาเป็นเฉพาะภาษีเข้า/ออก ที่ห้ามมิให้เก็บ ...การจะตั้งภาษีฝิ่น/สุกร ในท้องที่ใดมีข้อพิจารณาอยู่เพียงว่า เป็นที่พอใจของราษฎรในพื้นที่เหล่านั้นหรือไม่” (“ฝรั่งเศสร้องว่าฝ่ายสยามตั้งด่านเก็บภาษีในที่ 25 กม. ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.31/53)

ความขัดแย้งเรื่องธรรมเนียมการจัดเก็บภาษีฝิ่น ยังยืดเยื้อ ไปถึง ค.ศ. 1906 ซึ่งฝรั่งเศสร้องเรื่องการตรวจฝิ่นเรือขึ้นร่องในลำน้ำโขงของสยามอีก (“อุปทูตฝรั่งเศสร้องเรียนเจ้าภาษีฝิ่นตรวจฝิ่นเรือขึ้นร่องในลำแม่น้ำ ร.ศ. 125,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.31/106)

ตารางที่ 8 แสดงการนำเข้าฝิ่นของสยาม

ปี	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
จำนวน (หีบ)	711	664	968	993	1,035	1,400	1,200	500	791	1,125	1,001	1,327
มูลค่า (บาท)			854,810		994,886		959,200		650,806		929,639	
	-	681,250		903,740		1,289,382		385,925		821,969		1,089,247

(“Report for the Year 1888-1896 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1888-1896)

ฝิ่นที่นำเข้ามายังสยามเกือบทั้งหมดมาจากสิงคโปร์ ตัวเลขในตารางที่ 8 แสดงให้เห็นถึงความต้องการฝิ่นที่เพิ่มสูงขึ้นทุกปี อันที่จริงตัวเลขการนำเข้าฝิ่นของสยามนี้ยังไม่ได้รวมฝิ่นที่นำเข้ามาจากยูนนาน-รัฐฉาน (เชียงตุง)-หลวงพระบาง³⁰ การสูบฝิ่นเป็นที่นิยมในหมู่คนจีน ซึ่งชอบที่จะผสมฝิ่นขาว (ฝิ่นอินเดีย) กับฝิ่นแดง (ฝิ่นยูนนาน) ตัวเลขการนำเข้าฝิ่นมิได้สะท้อนมูลค่าที่แท้จริง เพราะยังมีฝิ่นที่ลักลอบนำเข้าจากท่าเรือของจีน มายังเกาะสีชัง โดยขนมาในเรือกำปั่นและเรือสำเภาจากฮ่องกง สำหรับไร่ฝิ่นที่

³⁰ ฝิ่นที่มายังตลาดหลวงพระบาง ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากแถบเดียนเบียนฟู เช่นที่เมืองแดงพบว่ามีการปลูกฝิ่นกันมาก จากการสำรวจและบันทึกของปาวี ค.ศ. 1888 ฝิ่นนำรายได้เป็นอย่างดีมาสู่ชาวเมือง เนื่องจากฝิ่นขึ้นได้ง่ายในพื้นที่สูงและอากาศเย็น (Pavie, 1999c: 301-303).

เกิดขึ้นในสยามมีสมาคมของคนจีนเข้ามาจัดการ (“Report for the Year 1889 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1889)

งานศึกษาของเบลโล (Bello, 2003) ให้ภาพการค้าฝิ่นก่อนเหตุการณ์สงครามฝิ่นในจีน (ค.ศ. 1839-1842) โดยมองว่าการไหลบ่าของฝิ่นในจีนด้านหนึ่งแสดงให้เห็นถึงการท้าทายอำนาจรัฐ ซึ่งพยายามเข้ามาควบคุม และห้ามซื้อขายโดยเฉพาะบริเวณตะวันตกเฉียงใต้ของจีนหรือแถบยูนนาน ซึ่งการค้าฝิ่นแพร่หลายในกลุ่มชาติพันธุ์ และมีปัจจัยด้านภูมิศาสตร์เอื้ออำนวยให้การปราบปรามเป็นไปได้ยาก การลักลอบค้าฝิ่นยังคงมีอยู่แม้แต่ชายฝั่งด้านตะวันออกเฉียงใต้ของจีน ในเอกสารของรัฐบาลจีนระบุว่าพ่อค้าชาวมุสลิมเกี่ยวข้องกับการลำเลียงสิ่งเสพติดออกจากพื้นที่ ฝิ่นจากแถบยูนนานส่วนหนึ่งลำเลียงไปยังท่าเรือด้านตะวันออกเฉียงใต้ของจีน และจากจุดนี้ฝิ่นสามารถกระจายไปยังที่ต่างๆ ได้ ความล้มเหลวในการปราบปรามฝิ่นแถบตะวันตกเฉียงใต้ของจีนยังเกี่ยวข้องกับการเพิกเฉยของเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น เพราะการค้าฝิ่นสร้างรายได้ให้กับเจ้าหน้าที่ด้วย ฝิ่นเริ่มเข้ามาที่ยูนนานราว ค.ศ. 1736 โดยแรกเริ่มใช้เป็นยาเพียงอย่างเดียว หลักฐานว่ามีการปลูกฝิ่นเพื่อสูบน่าจะเกิดขึ้นไม่ช้ากว่า ค.ศ. 1801 และเมื่อ ค.ศ. 1805 เริ่มมีการปลูกเพื่อส่งตลาดที่เซี่ยเหมิน ขณะที่รัฐบาลกลางของจีนได้รับรายงานเรื่องฝิ่นแถบยูนนานตั้งแต่ ค.ศ. 1823 และพบว่ามีการแพร่กระจายของฝิ่นออกไปทุกทิศทางโดยอาศัยเส้นทางการค้าของคนท้องถิ่น³¹

3. ปศุสัตว์

จากรายงาน B.C.R., Bangkok, 1886 ได้ให้ข้อมูลสินค้าปศุสัตว์ซึ่งเป็นสินค้าที่มีตลาดรองรับสูงเมื่อเทียบกับปริมาณการผลิตที่เพิ่มขึ้นน้อยมาก ทั้งนี้เพราะปศุสัตว์ที่เข้ามาสู่ตลาดการค้าในนั้น ส่วนใหญ่มาจากภาคเกษตรหรือเลี้ยงไว้เพื่อใช้งานเป็นหลักรายงานฉบับนี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงความกังวลของอังกฤษเกี่ยวกับการส่งออกปศุสัตว์เนื่องจากเกรงว่าปริมาณการส่งออกจะลดลง ทั้งนี้เพราะสภาพอากาศ การใช้ปศุสัตว์ในการเกษตร (“Report for the Year 1886 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1886) และใช้ต่างของในการเดินทาง แต่ตัวเลขที่แสดงถึงการส่งออกแสดงให้เห็นว่าปริมาณปศุสัตว์ยังคงเพิ่มสูงขึ้น และปริมาณความต้องการขายยังคงมีอยู่อย่างเหลือเฟือ

³¹ บันทึกของการนิยช่วง ค.ศ. 1866-1868 กล่าวว่าสินค้าที่พบทั่วไปในตลาดของยูนนานคือฝิ่น มีราคาซื้อขายอยู่ที่ครั้งละถึงจีนต่อฝิ่น 1 กิโลกรัม โดยเฉพาะอย่างยิ่งชื่อเหมา ที่กลายเป็นแหล่งปลูกฝิ่นเรียบร้อยแล้ว เขาเล่าว่าเดิมทีชื่อเหมานำเข้าฝิ่นจากกวางตุ้งซึ่งมีราคาสูงมาก ทว่าภายหลังสงครามฝิ่น (ค.ศ. 1839-1842) จึงเริ่มมีการปลูกฝิ่นขึ้นที่ยูนนาน และบริเวณชายแดนของจีน แม้ว่าผลผลิตที่ได้จะไม่มากนักแต่ก็มากพอที่จะทำให้เกิดการแข่งขันกับฝิ่นจากต่างประเทศ สงครามฝิ่นในจีนครั้งแรกเริ่มขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1839 ผลคือจีนพ่ายแพ้ต่ออังกฤษ จนเป็นที่มาของสนธิสัญญานานกิงเมื่อ ค.ศ. 1842 ซึ่งเป็นสัญญาที่จีนเสียประโยชน์ให้กับต่างชาติ กล่าวคือ อังกฤษบังคับให้จีนเปิดเมืองท่าชายทะเลค้าขายกับอังกฤษ และให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่คนที่ถือสัญชาติอังกฤษ และสิทธิต่างๆ ที่อังกฤษได้รับนี้ คนต่างชาติอื่นๆ ก็ได้รับด้วย.

อย่างไรก็ตามความวิตกกังวลเกี่ยวกับการค้าปศุสัตว์ยังไม่หมดไป เพราะยังมีปัญหาเรื่องที่มาของสัตว์ที่เข้ามาสู่ตลาด ซึ่งในรายงาน B.C.R., Bangkok, 1887 ระบุว่า สัตว์ที่เข้ามาสู่เส้นทางการค้าเหล่านี้เกือบทั้งหมดเป็นสัตว์ที่มาจากการค้าลักขโมย ซึ่งรัฐบาลสยามก็พยายามติดตามตัวผู้ร้าย และตรวจสอบจำนวนของปศุสัตว์เพื่อป้องกันปัญหานี้ แต่มูลเหตุสำคัญที่อังกฤษวิตกกังวลคือ ผู้ที่รับซื้อปศุสัตว์ที่มีปัญหาเหล่านี้ส่วนใหญ่คือคนในบังคับอังกฤษที่กรุงเทพฯ โดยเฉพาะคนฮินดูระดับล่าง ในรายงานยังระบุว่าพวกผู้นำท้องถิ่นของสยามบางกลุ่มต้องการหาผลกำไรจากสัตว์ที่ลักขโมยมา มากกว่าจะปกป้องผลประโยชน์ของประชาชน รายงานปี ค.ศ. 1887 สรุปปัญหาในภาพรวมว่าการลักขโมยปศุสัตว์ได้รับการดูแลจากรัฐบาลมากขึ้น โดยรัฐบาลได้ออกคำสั่งให้เข้มงวดตรวจสอบปศุสัตว์ที่เข้ามาสู่ตลาดการค้า ให้มีการจรรยาบรรณสัญญา และมี билกำกับการซื้อขาย ภายหลังที่มีการบังคับใช้อาจเป็นไปได้ว่าปริมาณการส่งออกปศุสัตว์จะลดลง และรวมถึงรายได้ของผู้ที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจนี้ แต่ไม่ต้องสงสัยเลยว่าตลาดการค้าปศุสัตว์ที่ถูกต้องชอบธรรมยังคงเป็นตลาดใหญ่และไม่น่าจะส่งผลในภาพรวมมากนัก อันที่จริงตัวเลขการส่งออกยังคงเพิ่มสูงขึ้น ซึ่งนำกำไรและรายได้มากมายมาสู่ผู้ส่งออก (“Report for the Year 1889 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1889)³²

ตารางที่ 9 เปรียบเทียบและแสดงการส่งออกวัวหนุ่ม จากสยามและเชียงใหม่

ปี ค.ศ.	วัวหนุ่ม (สยาม)		วัวหนุ่ม (เชียงใหม่)	
	จำนวน (หัว)	มูลค่า (บาท)	จำนวน (หัว)	มูลค่า (บาท)
1881	5,681			
1882	6,853			
1883	8,335			
1884	10,537			
1885	12,654	137,928		
1886	14,141	154,136		
1887	15,263	166,366		
1888	27,118	295,586		
1889	25,770	280,893		

³² ตลาดนำเข้าวัวจากสยามที่สำคัญคือ สิงคโปร์ โดยมีพ่อค้าอินเดียในบังคับของอังกฤษเป็นนายหน้าส่งออก ส่วนตลาดส่งออกปศุสัตว์ที่แข่งขันกับสยามในช่วงเวลานั้นคือ มาเลเซีย และพม่า ใน “Report for the Year 1889 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1889.

1890	21,544	497,759	3,499
1891	14,552	285,917	4,359
1892	16,144	298,551	9,572
1893	18,664	327,152	
1894	24,923	507,286	
1895	21,612	469,136	338
1896	26,033	501,716	

(“Report for the Year 1888-1896 on the Trade of Bangkok,” B.C.R., Bangkok, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1888-1896., “Report for the Year 1891-1896 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1891-1896)

การค้าปศุสัตว์ในตารางที่ 9 มิได้รวมม้าแกลบและล่อ ซึ่งสัตว์ทั้งสองประเภทนี้มาจากเชียงตุง รัฐฉาน โดยพ่อค้าไตใหญ่ที่เดินทางมาค้าขายยังล้านนา รวมถึงพ่อค้าฮ่อ ซึ่งได้ชื่อว่าเชี่ยวชาญในการต่างม้าและต่างล่อ ฉะนั้นในฤดูกาลที่ล้านนาเผชิญปัญหาเรื่องการขนส่งทางน้ำ เนื่องจากปริมาณน้ำไม่พอ พ่อค้าล่อต่างเหล่านี้จะได้รับการว่าจ้างให้ขนส่งสินค้าระหว่างเมืองต่างๆ ด้วย (“Report for the Year 1891 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1891: 10)

จากการที่ตัวเลขการส่งออกปศุสัตว์ของสยาม ค.ศ. 1888 เพิ่มขึ้นจากปีก่อนหน้าเกือบสองเท่า ในรายงาน B.C.R., Bangkok (1888) คาดการณ์ว่า “การค้าปศุสัตว์ยังมีแนวโน้มขยายตัว บวกกับความต้องการซื้อที่ยังสูง หลายพื้นที่ของสยามเริ่มมีการเลี้ยงและผสมพันธุ์สัตว์เพื่อการนี้ การส่งออกปศุสัตว์ไปยังพม่าโดยทางบกเพิ่มขึ้นเป็นสองเท่า โดยปศุสัตว์เหล่านั้นถูกส่งไปจากกรุงเทพฯ” รายงานฉบับนี้ยังคงกล่าวถึงปัญหาเรื่องการลักขโมยปศุสัตว์มาสู่ตลาด และรัฐยังไม่สามารถจัดการปัญหานี้ได้³³ อย่างไม่รู้ก็ตาม ตัวเลขการ

³³ พอถึง ค.ศ. 1898 หรืออีก 10 ปีต่อมา พบว่า สยามมี “ประกาศเรื่องจำหน่ายโค, กระบือ ออกไปต่างประเทศ และพระราชบัญญัติตามช้าง” ซึ่งใช้ที่เมื่อถึงก่อน มีเนื้อหาว่า “...มีท้องตราราชสีห์ออกมากเป็นกึ่งกฎหมายว่าด้วยการซื้อขายโค กระบือว่าต้องไปทำหนังสือรูปพรรณ และทำการซื้อขายต่อหน้ากรมการอำเภอ เจ้าพนักงานต้องตรวจตราดูว่ามีใช้โค กระบือที่สงสัยว่าเป็นของโจรสลัด และเป็นผู้ออกหนังสือสัญญาให้ ผู้ซื้อขายจะทำหนังสือกันเองไม่ได้ กรณีที่สัตว์พาหนะนั้นยังไม่เคยทำหนังสือรูปพรรณ ต้องให้กำนันผู้ใหญ่บ้านมาเป็นพยานรับรอง...ถ้าจะนำสัตว์พาหนะออกจากเมืองต้องนำมาเสียภาษีขาเข้าออกหน้าเมืองถูกต้องตามพระราชบัญญัติ ช้างตัวละ 30 บาท ม้าตัวละ 4 บาท กระบือตัวละ 3 บาท โกล้อละ 2 บาท การจะฆ่าสัตว์พาหนะต้องแจ้งกรมการ หากไม่แจ้งมีโทษปรับไม่เกินกว่า 40 บาท เรื่องสัตว์พาหนะที่จะออกไปต่างเมืองอนุญาตให้เฉพาะตัวผู้เท่านั้น ห้ามตัวเมียเด็ดขาด ประกาศไว้วันที่ 10 ต.ค. ร.ศ. 117 ส่วน “พระราชบัญญัติตามช้าง, ร.ศ. 127” ค.ศ. 1908 ทรงมีพระบรมราชโองการฯ ว่าพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะและข้อบังคับต่างๆ ยังไม่พอที่จะป้องกันการลักขโมยทางหัวเมืองพระราชอาณาเขตบางมณฑลได้ จึงควรเพิ่มอำนาจเจ้าพนักงานมีเนื้อหาของ พรบ.ตามช้างปี

ส่งออกปศุสัตว์จากเชียงใหม่ลดลงมาก ค.ศ. 1895 ปริมาณการส่งออกม้ากลับก็ลดลงเช่นกัน ซึ่งปริมาณที่ลดลงนี้น่าจะสัมพันธ์กับรายงานปีที่ผ่านมาที่กล่าวถึงการเดินทางมาของคาราวานล่อต่างจากขุนนางที่ลดลง ซึ่งมีสาเหตุหนึ่งมาจากปัญหาโรคระบาดทำให้สัตว์ล้มตายไปเป็นอันมาก (“Report for the Year 1895 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1895: 3)³⁴

การค้าปศุสัตว์มีคณกลางเข้ามาเกี่ยวข้องกับหลายกลุ่ม นอกจากพ่อค้าอินเดียที่มีบทบาทในการส่งออกปศุสัตว์ไปยังต่างประเทศแล้ว พ่อค้าอีกกลุ่มหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการค้านี้คือ ตองซุ ซึ่งปรากฏเรื่องราวของคนกลุ่มนี้สัมพันธ์กับการค้าปศุสัตว์ ตองซุเกือบทั้งหมดที่เดินทางมาค้าขายยังมณฑลพายัพและมณฑลฝ่ายเหนือเป็นคนในบังคับอังกฤษ เช่น ค.ศ. 1871 โกอินตะตองซุนายร้อยกับโกยิตองซุนายร้อยเข้ามาค้าขายเมืองลาวฝ่ายเหนือ (“เรื่องซื้อ โครกระบือ ม.ค. ร.ศ. 90,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.1.1/2) บางกลุ่มเป็นนายหน้ารับซื้อโคกระบือ ในหลายกรณีพบว่าโคกระบือที่ตองซุซื้อมานั้นเป็นของลักมา การสอบสวนมักกล่าวไว้ให้ตองซุนำไปหาผู้ขาย ถ้าติดตามผู้ขายไม่ได้ให้ส่งตัวตองซุเข้ามากรุงเทพฯ (“มิสเตอร์เอกซ์เชนและกงสุลเยนิราลอังกฤษ มีหนังสือทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระบำราบปรปักษ์ เรื่องพวกปล้นหนีเข้ามาเชียงใหม่ พ.ค. ร.ศ. 97-เม.ย. ร.ศ. 97,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.1.1/5)

มูลค่าการค้าปศุสัตว์ระหว่างล้านนากับพม่าเป็นที่สนใจของรัฐบาลสยาม ทว่ารัฐมองเห็นข้อจำกัดของการขนส่งปศุสัตว์จากล้านนามายังท่าเรือที่กรุงเทพฯ เพื่อส่งออกไปยังต่างประเทศ ฉะนั้นจะเห็นว่าการคิดเรื่องการเชื่อมเส้นทางรถไฟไปยังภาคเหนือ นั้น นอกจากความต้องการระบายสินค้าจากตลาดกรุงเทพฯ ขึ้นไปที่ตลาดตอนบนแล้ว การขนส่งปศุสัตว์ก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่รถไฟเข้ามาเป็นคำตอบของเรื่องนี้ ซึ่งจะนำเสนอในบทต่อไป

4. สินค้าอื่นๆ

สินค้าอื่นๆ นี้จะตั้งข้อสังเกตเฉพาะกระดาษไทย แม้ว่ากระดาษมิได้เป็นรายการสินค้าที่โดดเด่นมากนักเมื่อกล่าวถึงการค้าภายในท้องถิ่น แต่เมื่อกล่าวถึงการเกณฑ์กระดาษไทยในมณฑลพายัพเพื่อใช้การทำพระเมรุทำให้เห็นว่ามีการผลิตกระดาษจำนวนมาก และบางเมืองไม่มีแหล่งผลิตต้องไปซื้อข้ามเมืองเพื่อส่งเกณฑ์ตามจำนวนที่กำหนดมา เช่น ค.ศ. 1886 “ให้เกณฑ์กระดาษไทยเมืองนครเชียงใหม่ 20000 เพลา ลำปาง 15000 เพลา น่าน 15000 เพลา ให้แสนท้าวพระยาคุมลงมา” (“บอกพระธรรมศาสน์เมืองเชียงใหม่ พ.ย. ร.ศ. 105-พ.ย. ร.ศ. 106,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ก.18/19) ค.ศ. 1885 เจ้าเมืองลำพูนให้เงินท้าวพระยา

127 ดังนี้ ภายใน 3 เดือนนับจากวันประกาศผู้มีช้างอยู่ในความครอบครองต้องพาช้างมาจดทะเบียนที่ว่าการเมือง...” (“ประกาศเรื่องจำหน่ายโค, กระบือ ออกไปต่างประเทศ และพระราชบัญญัติตามช้าง ร.ศ. 117-127,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.5.3/5).

³⁴ ในรายงานฉบับนี้ยังกล่าวถึงการค้าระหว่างเชียงใหม่กับพม่าในภาพรวมที่มีปริมาณลดลง ทั้งที่พม่าไม่มีการเก็บภาษีขาเข้า ขณะที่สยามเก็บภาษีขาเข้าร้อยละ 3.

ไปซื้อกระดาษที่เชียงใหม่ ได้กระดาษ 10000 เฟลา ตามจำนวนเกณฑ์ (“ไปบอกเมืองลำพูน ร.ศ.104-109,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ก.65/1) เรื่องนี้ทำให้เกิดการตั้งข้อสังเกตว่าหากแหล่งผลิตกระดาษเชียงใหม่สามารถผลิตกระดาษได้ปริมาณมากเช่นนี้น่าจะมีแรงงานในการผลิตอยู่มากไม่น้อย ซึ่งไม่ปรากฏเรื่องนี้ รวมถึงเรื่องภาษีกระดาษก็ไม่มีในรายการการจัดเก็บแต่อย่างใด การผลิตกระดาษน่าจะสัมพันธ์กับงานหัตถกรรมอื่นๆ เช่น ร่มกระดาษ พัดกระดาษ ตุ๊กกระดาษ ซึ่งเป็นรายการสินค้าที่ถูกกล่าวถึงบ้าง

ญ. การปรับตัวของคนกลุ่มต่างๆ

1. พ่อค้าคาราวาน

ลักษณะการค้าของคนกลุ่มนี้จำเป็นต้องเดินทางข้ามพรมแดน ซึ่งพบว่าพ่อค้าคาราวานส่วนใหญ่เลือกที่จะอยู่ในบังคับของอังกฤษหรือฝรั่งเศสมากกว่าอยู่ในบังคับสยาม ประโยชน์ที่คนกลุ่มนี้ได้รับคือเมื่อเกิดคดีความจะต้องพิจารณาในศาลคดีต่างประเทศ ไม่ต้องจ่ายค่าแรงแทนเกณฑ์และอากรต่างๆ นอกจากภาษีการค้า ค่าหนังสือเดินทาง เช่น ค.ศ. 1901 กรณีที่ที่น้อยอินตะเมืองนครลำปางร้องว่า “...การไปมาค้าขายต่างเมืองไม่สะดวกเพราะยังต้องขอหนังสือเดินทางเป็นรายบุคคล เมื่อขอใบเดียวไปเป็นหมู่สะดวกกว่า หลวงไอศูรย์ว่าที่เป็นดังนี้ต้องทำให้ละเอียด รีบร้อนเอาเร็วๆ ให้สะดวกนั้นไม่ได้” (“รายงานต่างๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง 20 ธ.ค. ร.ศ. 116 – 11 เม.ย. ร.ศ. 127,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 65/181)

2. เจ้านายท้องถิ่น

คนกลุ่มนี้ถูกทอนอำนาจและผลประโยชน์ลงเรื่อยๆ ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว รัฐสยามออกอุบายเกี่ยวลาวหลายทาง เช่น ข้อคิดเห็นของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ค.ศ. 1905 ว่า “...ถ้าประสงค์จะให้พวกลาวเชื่อ จะฝึกหัดในทางอื่น ไม่มีดีเท่ากวาดเด็กเข้าโรงเรียน จะได้ตัดสันดานและความคิดเสียตั้งแต่ยังเยาว์...” (“รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120 – 10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 60/44) หรือแม้แต่ข้อกังวลการเรียกซื้อข้าหลวงของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ค.ศ. 1899 และรัชกาลที่ 5 ทรงมีความเห็นว่า “...เป็นเรื่องที่น่าคิดเพราะเปนเหตุที่เป็นแต่เกียรติยศหาใช่สารประโยชน์ ถ้าจะเปนที่สอู้งสเทือนแก่เจ้านายลาวแล้วจจะไม่ใช้คำว่าเทศาภิบาลจดีกว่า...” (“เรียกตำแหน่งข้าหลวงมณฑลพายัพ 5- 6 ก.พ. ร.ศ. 118,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 60/ 43) หรือการเลื่อนยศให้เจ้านายเมืองน่าน ในเรื่องนี้ รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นชอบด้วยและว่า “...ในหัวเมืองไกลๆ ซึ่งจะยังเข้าใจไม่ได้ปล่อยให้มียศมากๆ แต่ไม่มีอำนาจก็เป็นการดีอยู่...” (“ตั้งบริเวณน่านตะวันออก บริเวณน่านเหนือ และบริเวณน่านใต้ 14 ธ.ค. ร.ศ. 120 – 30 ต.ค. ร.ศ. 122,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 64/159) ประเด็นสำคัญคือผลประโยชน์ที่เจ้านายเคยเก็บได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย เปลี่ยนเป็นรัฐจัดการทั้งหมดและแบ่งผลประโยชน์บางส่วนให้ กรณีเงินค่าที่ดินนาเจ้าซึ่งเจ้านายส่วนใหญ่มีที่นามากแต่ถูกเวนไม่ต้องจ่ายภาษี ก็เริ่มให้เก็บตั้งแต่หลัง ค.ศ.1899 เพราะรัฐเห็นว่าเจ้านายเหล่านี้มีเงินเดือนประจำแล้ว (“รายงานจัดการปกครองเมืองน่าน 13 มี.ค. ร.ศ. 118 – 2 มิ.ย. ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 64/145)

กรณีผลประโยชน์ในเรื่องป่าไม้เป็นตัวอย่างที่ค่อนข้างเด่นชัด เช่น ค.ศ. 1903 เกิดกรณีที่เจ้าเมืองแม่ฮ่องสอนมาปรับทุกข์กับพระยาสุรสีห์ว่าเดิมมีรายได้จากการทำไม้ในแม่ฮ่องสอน ตอนนี้อยู่ที่ตะวันตกมาสัมปทานไปหมด ทำให้ตนเองขาดรายได้ คนที่เคยมีอาชีพกับการทำไม้ร่วมกับตนเองก็พากันย้ายไป (“ปกครองบริเวณเชียงใหม่ตะวันตกและเมืองแม่ฮ่องสอน 17 ต.ค. ร.ศ. 112 – 11 พ.ค. ร.ศ. 126,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 63/115) ประเด็นเรื่องการให้สัมปทานป่า ซึ่งเดิมเจ้านายที่เป็นเจ้าของป่าและเจ้าเมืองมีอำนาจในการให้สัมปทานและจัดเก็บรายได้จากค่าต่อโดยตรง ภายหลังเมื่อรัฐตั้งกรมป่าไม้ใน ค.ศ. 1896 และเป็นผู้ผูกขาดการให้สัมปทาน รายได้ทั้งหมดจึงเข้ากรมก่อนนำรายได้มาจัดสรรบางส่วนให้กับเจ้านาย (“รายงานพระองค์เพ็ญเสด็จตรวจการป่าไม้ 1-5 พ.ค. ร.ศ. 122,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 41.1/10)

อย่างไรก็ตามพวกเจ้าหลายเมืองพยายามขู่อำนาจที่นับวันจะหลุดมือ อาทิ เมื่อ ค.ศ. 1887 เกิดเรื่องเจ้าภาษีอกร่านเมืองลำปาง กล่าวคือเจ้านครลำปางเป็นผู้ตั้งเจ้าภาษีขึ้นเอง โดยให้เหตุผลว่าเจ้าภาษีผู้นี้เป็นคนซื่อสัตย์ ขณะที่รัฐสยามให้เงินแจกเยกเจติบุตราพระราชสีห์น้อยโปรดเกล้าฯ ขึ้นไปปรับผูกขาดต่อเพราะเห็นว่าเจ้าภาษีคนเดิมค้างเงินหลวงถึง 2 ปี แต่เจ้านครลำปางไม่ยอมอ้างว่า “...ถ้าจะเก็บตามพิกัดภาษีเบ็ดเสร็จเกรงว่าราษฎรกับพนักงานจะทุ่มเถียงกัน จึงออกตราให้เงินพงเป็นผู้เก็บ โดยภาษีเข้าเมืองเก็บร้อยชักสามภาษีขาออกเก็บสิบหิบหนึ่ง” (“บอกพระธรรมศาสน์เมืองเชียงใหม่ พ.ย. ร.ศ. 105-พ.ย. ร.ศ. 106,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ก.18/19)

3. ประชากรทั่วไป

ภายหลังที่รัฐมีประกาศพระราชบัญญัติเลิกทาสและลักษณะทาสในกรุงสยาม มณฑลบูรพาและพายัพช่วง ค.ศ.1899-1905 รัฐได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ค.ศ.1900 พร้อมกับให้เหตุผลว่า “...ด้วยราชการหัวเมืองทุกวันนี้ จำเป็นที่จะต้องกะเกณฑ์แรงราษฎรรับราชการยังมีอยู่หลายอย่าง ซึ่งจะเลิกเสียยังไม่ได้ คือเกณฑ์ส่งของหลวง ส่งราชการ เกณฑ์คุมผู้ร้ายส่งแขวงในท้องที่ซึ่งไม่มีพลตระเวนเป็นต้น...” (“พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง 31 ธ.ค. ร.ศ. 119 -20 ม.ค. ร.ศ. 120,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.5/16) กระทั่งถึง ค.ศ. 1909 ในรายงานประชุมเทศาภิบาลทางมหาไทร มีการให้เหตุผลที่ยังต้องเกณฑ์แรงงานราษฎรว่า

“ข้อ 1 สุขาภิบาลยังจัดไม่ทั่วถึง ต้องใช้คนมาช่วยกัน เช่น มาปิดน้ำ มาทำถนน ถ้าต้องจ่ายจ้างจะเปลืองเงินมาก ...ข้อ 2 ราชการขอมมีเป็นครั้งคราวบางที่งานโยธาต้องใช้คนอย่างรวดเร็ว หากถูกจ้างไม่ทัน ข้อ 3 การเกณฑ์แรงมีข้อยกเว้นห้ามเกณฑ์ผู้ที่ทำไร่นา ทำให้คนไปทำไร่นามากขึ้นเพราะไม่อยากถูกเกณฑ์ ...การเกณฑ์ 2 ประเภทห้ามเกิน 10 วันต่อปี ...ถ้าไม่ยอมมาจ้างให้คนอื่นมาแทนได้...” (“รายงานประชุมเทศาภิบาลทางมหาไทร 24 พ.ย. ร.ศ. 127-24 ก.ย. ร.ศ. 128,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.13/17)

การเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์จึงเป็นรายได้สำคัญอย่างหนึ่งที่รัฐคาดหวังจะใช้เป็นทุนสำหรับการพัฒนาหัวเมืองและจ่ายเป็นเงินเดือนข้าราชการ เจ้านาย โดยทั่วไป ช่วง ค.ศ. 1899-1900 ชายอายุตั้งแต่ 16-60 ปี เสียค่าแรงแทนเกณฑ์ปีละ 4 บาท แต่มีการยกเว้นคนหลายกลุ่ม เช่น พระ นักบวช ข้าราชการ ลูกหลานเจ้านาย (“รายงานจัดการปกครองเมืองเถิน 13 มี.ค. ร.ศ. 118-2 มี.ย. ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 64/145)

ปัญหาความขัดแย้งอันเนื่องมาจากการที่ราษฎรบางส่วนจ่ายเงินค่าแรงแทนเกณฑ์แล้ว แต่ยังถูกเกณฑ์แรงงานอยู่ ปรากฏให้เห็นในเอกสารหลายฉบับ เช่น ค.ศ. 1902 มีคำเตือนจากส่วนกลางถึงข้าหลวงว่า “เชียงใหม่ ลำพูน มีการเกณฑ์แรงงานทำถนนและการต่างๆ มาก ให้ระวังจงดีถ้าเป็นเรื่องจะเสียชื่อแก่เค้าสนามและข้าหลวงใหญ่มาก เสียการจัดการปกครองอย่างใหม่ด้วย” ในรายงานฉบับเดียวกันว่า “ราษฎรแขวงแม่วังและแม่กงหลายร้อยคนขัดขืนไม่ทำถนน บอกว่าได้จ่ายค่าแรงแทนเกณฑ์แล้ว เมื่อทางการจับราษฎรแม่วังมา 12 คน มีราษฎรมาช่วยล้อมโรงพัก 100 คนเศษ” (“ราษฎรขัดขืนไม่ยอมทำตามคำสั่งราชการ 28 มี.ย.-27 พ.ย. ร.ศ. 121,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 59/21) ซึ่งก่อนหน้าปี ค.ศ. 1900 เคยมีราษฎรมาร้องทุกข์ว่าถูกเกณฑ์แรงงานหนัก เหลือเวลาทำงานส่วนตัวราว 6 เดือน และยังคงเสียส่วยอีกจุกจิก ข้าหลวงจึงเสนอว่าจะเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์ไปเลย ราษฎรก็เห็นด้วย (“พระยาศรีสทเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย 30 มี.ค. ร.ศ. 118-30 มี.ย. ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 60/33)

4. พ่อค้าคนกลาง, พ่อค้าไม้

คนกลุ่มนี้เข้ามาลงทุนทำการค้าหรือเข้ามาเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ การเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป คนกลุ่มนี้โดยพื้นฐานจึงเป็นพวกที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจ สังคมดีกว่าคนพื้นเมืองทั่วไป อาทิ คนพม่าที่เข้ามาทำไม้ในบริษัทของอังกฤษ หรือเป็นพ่อค้า พวกคนจีนที่เข้ามารับผูกขาดภาษีและเปิดร้านรับสินค้าจากกรุงเทพฯ มาขายยังตลาดหัวเมือง รวมถึงชาวตะวันตกที่เข้ามาตั้งบริษัททำไม้ คนกลุ่มนี้ค่อนข้างจะคุ้นชินกับระเบียบแบบแผนที่เกิดขึ้น เพราะโดยทั่วไปเป็นกลุ่มที่มีทุนและย้ายมาจากที่อื่นซึ่งใกล้ชิดกับธรรมเนียมการค้า และกลุ่มชนชั้นนำทางสังคม

สรุปท้ายบท

จากการศึกษาในบทนี้ทำให้เห็นถึงความไม่มั่นใจของชนชั้นนำสยาม ในช่วงของการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐในระยะแรก และความตึงเครียดอันเกิดขึ้นจากการปฏิรูปการปกครองของสยามในเขตหัวเมือง ที่ต้องเผชิญหน้ากับอำนาจอาณานิคม การแข่งขันทางเศรษฐกิจ การต่อต้านจากคนท้องถิ่น การปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐสยามในช่วงเวลาดังกล่าวมิได้นำไปสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่ด้วยเหตุผลหลายประการ แม้แต่

ความคิดความเข้าใจของชนชั้นนำสยามก็ได้สอดคล้องตรงกันทุกเรื่อง เช่นความเข้าใจเกี่ยวกับการทำแผนที่ เมื่อ ค.ศ. 1909 ภายหลังจากที่กรมแผนที่เกิดขึ้นตั้งแต่ปี ค.ศ. 1885 ก็ยังมีความเห็นเกี่ยวกับหน้าที่ของกรมแผนที่และแบ่งแผนที่ออกเป็นแผนที่ชั้นสูง คือแผนที่ที่ใช้ในราชการทหารและพลเรือน ส่วนแผนที่ชั้นต่ำเป็นแผนที่ที่ได้จากการรังวัดที่ดินเพื่อออกโฉนด เป็นต้น (“จักราหารในกรมแผนที่ใหม่ 18 ค.ศ. ร.ศ. 128-10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5ม.85.1) บรรยายภาพของการสั่งการและการปฏิรูปจึงเกิดขึ้นในลักษณะลงมือทดลองและเรียนรู้ไปด้วยพร้อมกัน อย่างไรก็ตามอัตลักษณ์ของสยามที่กลุ่มชนชั้นนำร่วมกันสร้างขึ้น คือ การเป็นรัฐที่มีความเจริญทัดเทียมกับอารยประเทศ กล่าวได้ว่ารัฐสยามมิได้เผชิญกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจจากภายนอกเท่านั้น แต่กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของสยามยังนำไปสู่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมของฮ่อและเงี้ยว

การเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างนำไปสู่การปรับตัวของคนกลุ่มต่างๆ จากข้อร้องเรียนของประชากร ทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงบางด้าน อันเกิดขึ้นภายในจิตใจของประชากร โดยเฉพาะกลุ่มพ่อค้าที่รัฐไม่สามารถควบคุมให้อยู่เป็นที่เป็นที่ทางได้ คนกลุ่มนี้มีแนวโน้มที่จะปฏิเสธหรือท้าทายอำนาจเมื่อมีโอกาส ขณะที่คนธรรมดาสามัญเริ่มต่อรองกับเจ้านาย หรือดึงอำนาจของข้าราชการสยามเข้ามาทานอำนาจของพวกเจ้าที่ยังแสวงหาประโยชน์จากระบบภาษี หรือกลุ่มที่ต้องการทะเลาะกับพวกข้าราชการก็อาจหันไปหาเจ้านายที่เสียประโยชน์หรือดึงอำนาจของรัฐอาณานิคมเข้ามา ด้วยการสมัครเป็นคนในบังคับ เป็นต้น

ความเปลี่ยนแปลงของตลาดการค้าในล้านนา ทั้งการพิจารณาจากกลุ่มคนที่อพยพเคลื่อนย้ายเข้ามายังพื้นที่เมืองต่างๆ ในลักษณะของการเข้าไปทำธุรกิจ และการค้าทางเรือ การพิจารณาเรื่องระบบเงินตรา ภาษี และสินค้า พบว่าระบบเศรษฐกิจของล้านนาในช่วงเวลาดังกล่าวได้เชื่อมเข้ากับการค้าของตลาดต่างประเทศเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ทว่าการเติบโตของตลาดและการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ยังเทียบไม่ได้เลยกับการค้าภายหลังการเกิดทางรถไฟสายเหนือซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไป การค้าทางเรือและการขนส่งทางบกบนเส้นทางคาราวานนั้นมีข้อจำกัดทั้งปริมาณ เวลา และต้นทุนต่างๆ โดยภาพรวมจะเห็นการปะทะกันของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดในระยะเริ่มแรก กับระบบการค้าที่มีอยู่ก่อนหน้านี้ และนำมาสู่การปรับตัวของการค้าคาราวาน อาทิ การตั้งร้านของพ่อค้าฮ่อ ใต้ใหญ่ และอาศัยการนำเข้าสินค้าจากเครือข่ายที่ยังเดินทางตามเส้นทางคาราวานจากยูนนาน มาถึงล้านนา และเครือข่ายที่นำสินค้าจากมะละแหม่งเข้ามายังล้านนา

ความเคลื่อนไหวทางการค้าที่กล่าวมานี้ เกิดขึ้นท่ามกลางการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐสยามในล้านนา ซึ่งจะพบว่าพลังทางเศรษฐกิจเป็นเงื่อนไขใหญ่ของการปฏิรูปการปกครองล้านนา พร้อมกันกับการอาศัยกลไกของรัฐสมัยใหม่ ทั้งเรื่องการสำรวจสำมะโนครัว ซึ่งเป็นประเด็นที่เชื่อมโยงกับเรื่องคนในบังคับ มาตรการด้านภาษี โดยเฉพาะการจัดเก็บภาษีเป็นเงินตราแทนระบบเดิมที่คิดเป็นสัดส่วนจากผลผลิต การเก็บอากรนาที่สะท้อนถึงความคิดในการจัดการที่ดินและลดอำนาจของเจ้านายท้องถิ่นที่ครอบครองที่ดินไว้เป็นจำนวนมากแต่ไม่ได้ใช้ประโยชน์ การปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐในล้านนาเกิดขึ้นท่ามกลางบริบทที่ทำให้ต้องเกิด

การต่อรองความสัมพันธ์เชิงอำนาจอยู่ตลอดเวลา เช่น เรื่องสัดส่วนของรายได้จากภาษี เรื่องเจ้าภาษีนายอากร แม้แต่เรื่องการย้ายตลาด ปัญหาหลายประการเกิดขึ้นอย่างเห็นความคาดหมาย และเกือบทุกเรื่องมิได้มีสูตรสำเร็จ หรือตำราในการปกครองให้ปฏิบัติใช้ จะโดยรู้ตัวหรือไม่ ชนชั้นนำสยามก็ได้เรียนรู้เรื่องกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของสยามผ่านการปฏิรูปการเมืองการปกครอง ผ่านการนิยามและสร้างความหมายให้กับคนอื่นเพื่อให้ตัวตนของตนเองเด่นชัดขึ้น เป็นรัฐสมัยใหม่ที่สมบูรณ์ขึ้น แข็งแกร่งขึ้น การบริหารอำนาจมีประสิทธิภาพขึ้น ขณะเดียวกันคนในท้องถิ่นก็เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่จะอยู่ท่ามกลางการต่อรองความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มคนที่ต้องเดินทางข้ามพรมแดน และทำการค้าข้ามพรมแดน คนเหล่านี้ปรับตัวอย่างรวดเร็วกับระเบียบใหม่ กระทั่งหยิบยืมเครื่องมือของรัฐมาใช้ต่อรองในกิจกรรมของตน เช่นเรื่องประเด็นคนในบังคับ, การสร้างสถานการณ์, การปล่อยข่าวลือ เป็นต้น

การค้าชายแดนในบพทนี้จึงมีนัยที่แสดงถึงช่วงเวลาของการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐโดยตัวมันเอง คือเป็นช่วงที่อำนาจรัฐได้ปะทะสังสรรค์กับอำนาจหลากหลายกลุ่ม ทั้งผู้คนบริเวณชายแดน อำนาจท้องถิ่น อำนาจอาณานิคม อำนาจของตลาด ฯลฯ อย่างไรก็ตามการเกิดขึ้นของชายแดน ล้วนสัมพันธ์กับผู้คนและความเคลื่อนไหวที่มีอยู่ก่อนหน้านั้น ประเด็นต่างๆ เหล่านี้จะนำไปสู่การทำความเข้าใจเรื่องการปรับเปลี่ยนอำนาจรัฐในเขตภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อีกด้านหนึ่ง ประการแรก รัฐเข้าใจข้อจำกัดของตนเองในการควบคุม ตรวจสอบความเคลื่อนไหวของคนและสินค้าบริเวณชายแดน ในช่วงอาณานิคม คนที่สัมพันธ์กับชายแดนจึงเป็นกลุ่มที่รัฐเฝ้าจับจ้อง หากเป็นกลุ่มพ่อค้าในบังคับต่างประเทศ รัฐสยามหันมาใช้นโยบายที่จูงใจให้คนกลุ่มนี้เข้ามาตั้งก๊อปปี้เป็นคนในบังคับสยามแทน กรณีที่เป็นชาวเมืองธรรมดา รัฐเร่งสำรวจและบันทึกสำมะโนครัวคนกลุ่มนี้ และมีท่าทีไม่สบายใจหากคนกลุ่มนี้เคลื่อนไหว ย้ายที่ทำกิน หรือเดินทางในลักษณะข้ามพรมแดน ในประเด็นเรื่องการค้ารัฐอาศัยอำนาจท้องถิ่น ทั้งในเรื่องการจัดเก็บภาษี การควบคุมความสงบเรียบร้อยบริเวณชายแดน เนื่องจากรัฐสยามเรียนรู้ว่าการปกครองท้องถิ่นโดยคนท้องถิ่นนั้นเสี่ยงกับการต่อต้านน้อยกว่า และให้ผลตอบแทนมากกว่าในระยะยาว

บทที่ 5

การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐสยามระยะที่สอง (ค.ศ. 1911-1939):

พิจารณาผ่านการค้าข้ามพรมแดน และการค้าทางรถไฟ

การศึกษาในบทนี้ต้องการแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของการค้าข้ามพรมแดน ซึ่งเป็นลักษณะการค้าของล้านนาและการค้าในเขตภาคพื้นทวีป และความเปลี่ยนแปลงของการค้าข้ามพรมแดนในช่วง ค.ศ. 1911-1939 ซึ่งสัมพันธ์กับการขยายเส้นทางรถไฟ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การสร้างทางรถไฟสายเหนือ ที่นำมาสู่การไหลบ่าของสินค้าจากตลาดกรุงเทพฯ มายังภาคเหนือ และการขยายตัวของสินค้าท้องถิ่นซึ่งเริ่มเกิดการผลิตเพื่อขายมากขึ้น โดยอาศัยการขนส่งทางรถไฟเป็นสำคัญ การศึกษาในบทนี้ จึงต้องการตรวจสอบสมมติฐานที่ว่า การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของภาคเหนือ น่าจะเกิดขึ้นหลัง ค.ศ. 1921 เมื่อรถไฟมาถึงเชียงใหม่เป็นที่เรียบร้อยแล้ว โดยก่อนหน้านี้การการค้าทางรถไฟเริ่มมีความเคลื่อนไหวตั้งแต่รถไฟมาถึงอุดรดิตถ์ สถานีท่าโพธิ์ และท่าเสา(ท่าเขา) ตั้งแต่ ค.ศ. 1911 แต่ยังไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างอย่างเด่นชัด ในกรณีของภาคเหนือ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจในช่วงเวลาดังกล่าว มีนัยสำคัญต่อการอธิบายเรื่องการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐไปสู่รัฐสมัยใหม่ ทั้งนโยบายด้านคมนาคม การสร้างศูนย์กลางทางการค้า และการเปลี่ยนแปลงของระบบเงินตราในภาคเหนือ ล้วนสัมพันธ์กับอำนาจรัฐจากส่วนกลางที่เข้าไปในพื้นที่ กรณีของเส้นทางการค้าจะเป็นตัวแปรที่เด่นชัด ซึ่งจะนำเสนอไว้ในบทนี้

การศึกษาในบทนี้จึงเป็นการตรวจสอบปฏิสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างการค้าทางรถไฟ ซึ่งเป็นสิ่งใหม่ กับการค้าข้ามพรมแดนของล้านนาซึ่งเป็นลักษณะการค้าที่มีอยู่ก่อนหน้า และยังคงดำเนินอยู่พร้อมกับการปรับตัวภายใต้กระบวนการเกิดขึ้นของพรมแดนรัฐชาติ แน่แน่นอนว่าการค้าข้ามพรมแดนในบริบทใหม่นี้ย่อมเกิดความเปลี่ยนแปลงในหลายมิติ การเปลี่ยนแปลงของเส้นทางการค้าหลักระหว่างล้านนา-มะละแหม่ง มาสู่การค้าระหว่างล้านนา-กรุงเทพฯ ผ่านเส้นทางรถไฟ ไม่เพียงแสดงให้เห็นถึงการสถาปนาอำนาจรัฐผ่านมิติทางเศรษฐกิจ ยังเผยให้เห็นความซับซ้อนของปฏิสัมพันธ์ทางอำนาจ กล่าวคือรัฐสมัยใหม่มิได้อาศัยกลไกทางการเมืองเพียงอย่างเดียว เช่นการปฏิรูปการปกครอง การใช้อำนาจผ่านกฎหมายสมัยใหม่ เข้าไปจัดการหรือสร้างความเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ชายแดน รวมถึงอาณาบริเวณที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางอำนาจ แต่เป็นเงื่อนไขทางเศรษฐกิจต่างหาก ที่ผนวกเอาผู้คนบริเวณชายขอบของอำนาจ เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐผ่านการค้าและการแลกเปลี่ยน นอกจากนี้ความเคลื่อนไหวดังกล่าว ยังพบว่าการค้าข้ามพรมแดนและการค้าทางรถไฟช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง ได้เผชิญกับปัญหาภาวะเศรษฐกิจตกต่ำซึ่งเป็นกระแสที่เกิดขึ้นทั่วโลก เนื่องจากการค้าดินแดนตอนในช่วงเวลาดังกล่าวเริ่มเชื่อมโยงกับตลาดโลก ทั้งการนำเข้าและส่งออกสินค้า

การเกิดขึ้นของพื้นที่ “ชายแดน” และ “การค้าข้ามพรมแดน”

ก. ความขัดแย้งเรื่องเขตแดน และการจัดการพื้นที่ชายแดน

คำว่า “ชายแดน” อันหมายถึงพื้นที่ชายขอบของอำนาจรัฐ และเป็นพื้นที่เชื่อมต่อกับรัฐอื่นที่มีอาณาเขตติดต่อกันนั้น เริ่มมีความหมายและความสำคัญต่อรัฐสมัยใหม่ เนื่องจากชายแดนกลายเป็นพื้นที่ที่รัฐต้องการแสดงออกถึงขอบเขตอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดน การจัดการพื้นที่ชายแดนในด้านหนึ่งจึงเป็นการแสดงออกถึงกระบวนการปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ เช่นในกรณีของสยาม เมื่อพิจารณาผ่านประเด็นเรื่องชายแดนจะพบว่า รัฐเริ่มตระหนักเรื่องปริมณฑลของรัฐบริเวณชายแดนเมื่ออำนาจอาณานิคมอังกฤษและฝรั่งเศสที่ร่ายล้อมอยู่เวลานั้นแข่งขันทางอำนาจผ่านการเร่งสำรวจเขตแดนและทำแผนที่ ปัญหาทั้งที่อังกฤษ ฝรั่งเศส และรัฐสยามเผชิญหน้าในเวลานั้นคือความคลุมเครือของเขตแดน และการไม่สามารถกำหนดให้ชัดเจนลงไปว่าเขตแดนของใครถึงไหน ยิ่งตรวจสอบว่าเมืองเหล่านี้เคยส่งบรรณาการหรือภักดีกับเมืองใดมาก่อนยิ่งสร้างความขัดแย้งระหว่างรัฐคู่กรณียิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะเมืองที่ตั้งอยู่บริเวณชายแดนนั้นเดิมสัมพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองมากกว่าหนึ่งแห่ง ดังที่เรียกว่าเมืองสองฝ่ายฟ้า สามฝ่ายฟ้า และเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่คงที่อาจปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ทางการเมืองแต่ละห้วงเวลา ไม่เพียงเท่านั้นลักษณะสำคัญของเมืองที่อยู่บริเวณชายแดนยังค่อนข้างมีอิสระในการปกครองตนเอง หรืออาจกล่าวได้ว่าเดิมเมืองเหล่านี้มีลักษณะเป็นศูนย์กลางทางการเมือง เศรษฐกิจขนาดย่อมที่มีอำนาจในการจัดการเมืองของตนเองพอสมควร ในเอกสารของกรมแผนที่เริ่มแสดงให้เห็นถึงความสนใจของรัฐสยามต่ออาณาบริเวณที่เป็นชายแดน หรือแนวเขตของอำนาจรัฐ และใช้คำว่า “แนวพระราชอาณาเขต” สื่อความหมายถึงขอบเขตของรัฐสมัยใหม่ในช่วงเวลาดังกล่าว (“เบ็ดเสร็จราชการในกรมแผนที่ 27 พ.ย. ร.ศ. 110-16 พ.ย. ร.ศ. 111,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.84.2/3)

กรณีพิพาท เรื่อง “เมืองใหม่” ช่วง ค.ศ. 1888-1890 เป็นกรณีตัวอย่างของความขัดแย้งระหว่างสยามกับอังกฤษในพื้นที่ชายแดน รายงานของสยาม ค.ศ. 1888 ว่า

“อันเมืองใหม่นี้ เราเชื่อว่าเปนแผ่นดินเชียงใหม่ แลพระราชอาณาเขตฝ่ายสยาม แลเราได้ปักปึกรักษา กันโจนผู้ร้าย ที่จะมาทำอันตรายกับลูกค้ำกานิจที่จะคามไปมาในเมืองใหม่มาช้านานแล้ว...ที่จะให้เราเชื่อเอาเปน แน่ว่าเป็นแผ่นดินเมืองมอกลีใหม่นั้นเราเชื่อไม่ได้” (“บอกเชียงใหม่ ร.ศ. 107-109,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.12ก.19/22)

ปี ค.ศ. 1890 สยามได้ส่งเจ้าหน้าที่ออกไปสำรวจแนวเขตแดนด้านตะวันตก ซึ่งพบว่าบริเวณลุ่มน้ำสาละวินนั้นเต็มไปด้วยป่าไม้ที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะไม้สัก ซึ่งอังกฤษก็พยายามทุกวิถีทางที่จะให้ไม้จากป่าสาละวินเชื่อมเข้ากับตลาดที่มะละแหม่งแทนที่จะเป็นเชียงใหม่ ความแตกต่างของการทำไม้จากเขตป่าสาละวินกับป่าไม้ทางภาคเหนือของสยามเวลานั้น จะพบว่าโดยพื้นฐานประชากรส่วนใหญ่ในเขต

ลุ่มน้ำสาละวินทั้งสองฝั่งคือคนฉาน บางส่วนคือตองซุ และกะเหรี่ยง และหากมองย้อนกลับไปก่อนหน้า อาณานิคมอังกฤษจะเข้ามา อาณาบริเวณแถบนี้สัมพันธ์กับศูนย์กลางทางการเมืองทั้งด้านพม่าและล้านนา กระทั่งเมื่อมีการสัมปทานป่าไม้ในพื้นที่ดังกล่าว ก็พบว่าแรงงานส่วนใหญ่มิใช่ชาวมุขเหมือนป่าไม้ในเขตอื่นของภาคเหนือ แต่เป็นแรงงานชาวฉาน ตองซุ และคารินี (กะเหรี่ยงแดง) (Wilson, 1985: 29-36) และในช่วงเวลาใกล้เคียงกับเหตุการณ์เรื่องเมืองใหม่นี้ พบว่าบริเวณแนวชายแดนด้านตะวันตกเฉียงเหนือของ สยามมีความเคลื่อนไหวของผู้คนที่เดินทางข้ามพรมแดน ดังปรากฏในใบบอกหัวเมืองฝ่ายเหนือช่วง ค.ศ. 1880-1909 ว่า

“...ปี (ร.ศ.) 101 (ค.ศ. 1882) ชาวเมืองเชียงตุงเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่เชียงแสน ปี 109 (ค.ศ. 1890) คนเมืองหมอกใหม่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่เมืองปายรวมชายหญิง 2645 คน ปี 115 (ค.ศ. 1896) เจ้าเมืองยางแดงรบกับเจ้าฟ้าขุนหลวงเมืองหมอกใหม่ เจ้าไชยสงครามคุมไพร่ไปรักษาด่านขุนขวม ปี 122 (ค.ศ. 1903) บอกรเจ้าไชยสงครามไปตั้งด่านที่ท่าขี้เหล็ก แขวงเมืองเชียงแสน และเกณฑ์คนไปรักษาด่าน” (“ใบบอกหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. 99-128,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.15/6)

ความเคลื่อนไหวบริเวณชายแดน ทั้งการสู้รบระหว่างกลุ่มอำนาจในท้องถิ่น การอพยพของผู้คนทำให้รัฐสยามเกิดความตื่นตัวเรื่องการรักษาด่านชายแดน อันเป็นการแสดงออกถึงการพยายามรักษาอำนาจอธิปไตยของรัฐเหนือดินแดนเหล่านั้น และยังทำให้ความคิดเรื่องการป้องกันชายแดนมีความสำคัญมากขึ้น ค.ศ. 1898 มีรายงานว่าด้วยการตั้งด่านเมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน โดยให้กระจายจุดตรวจไว้ที่ “เข้าเปลือก (บ้านท่าข้าวเปลือก) 1 บ้านนางแล 1 บ้านเข้าดัม (บ้านแม่ข้าวดัม) 1 ทุงยังไปเมืองเพิงเชียงของ 1 ทุงก่อ ทางไปเชียงแสน เชียงของ 1” ในเรื่องนี้มีความเห็นของพระยาทรงสุรเดช (ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวเฉียง ค.ศ. 1893-1899) ว่า เมืองเชียงแสน เมืองเชียงของเป็นปลายพระราชอาณาเขตต้องมีด่าน ในขณะที่ ขุนรักษานรา (ข้าหลวงรักษากรุงเทพเมืองเชียงราย เชียงแสน เมืองฝาง) มีความเห็นว่า “การรักษาด่านหละหลวม ต่อไปเข้มงวดขึ้น เอาปืนใหญ่ไปตั้งบนเขาใกล้กำแพงเมืองเชียงราย เวลาเมื่อเหตุให้ยิงปืนให้ได้ยิน เกณฑ์คนในหมู่บ้านใกล้เคียงมาเฝ้า” (“ตั้งด่านเมืองเชียงแสน เมืองเชียงราย เมืองเชียงของ 14 ก.ค. ร.ศ. 117-1 ก.ย. ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.61/85)

นอกจากการตั้งด่านตามเมืองชายแดนแล้ว ยังมีความพยายามสร้างความร่วมมือระหว่างรัฐที่มีชายแดนต่อกัน เช่น ค.ศ. 1904 มีรายงานว่าด้วยความร่วมมือเรื่องผู้ร้ายข้ามแดน ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลังกบฏเงี้ยว (ค.ศ. 1902) ว่า

“รัฐบาลอังกฤษอยากให้ค้าขายดีขึ้นกว่าเดิม อยากให้พนักงานที่รักษาปลายเขตแดนทั้ง 2 ฝ่ายมีความคุ้นเคย ...เมื่อเจอกันพูดคุยเรื่องผู้ร้ายเงี้ยวที่เชียงแสนหลวง และเชียงราย และฝ่ายอังกฤษขอรายชื่อหัวหน้าเงี้ยวถ้าเจอในเชียงตุงจะช่วยจับ... แขวงเชียงแสนน้อยเกี่ยวกับ 25 กิโลเมตร (แขวงเชียงแสนน้อยอยู่ในพื้นที่ตามข้อตกลงของสนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 เกี่ยวกับการจัดการพื้นที่ชายแดนในระยะ 25 กิโลเมตร) ที่เซ็น

สัญญาฉบับฝรั่งเศส เลขเป็นที่เป็นช่องสุมนคน” (“มิสเตอร์แอนดรูว์ข้าหลวงเมืองเชียงตุงมาเยี่ยมพระยาอุตรกิจ พิจารณ์ที่เมืองเชียงราย 23 มี.ค. ร.ศ. 123-26 มี.ค. ร.ศ. 123,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/53)

จากรายงานจะพบว่าหลังเหตุการณ์กบฏเงี้ยว ค.ศ. 1902 ผู้เข้าร่วมขบวนการที่หนีการจับกุมของเจ้าหน้าที่รัฐ ได้เคลื่อนไหวยุ่บริเวณชายแดน ช่วง ค.ศ. 1905-1906 เกิดเหตุคนร้ายยิงที่ว่าการแขวงเชียงแสนน้อย มีการจัดตั้งพลอาษาที่เป็นคนท้องถิ่นรักษาความเรียบร้อยประจำอยู่เชียงแสนน้อย 12 คน และเชียงของ 38 คน ซึ่งเป็นหน้าที่เพียงชั่วคราวเพราะรัฐเห็นว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงงบประมาณ (“จัดตั้งกองอาสา 4 พ.ค. ร.ศ. 124-29 มิ.ย. ร.ศ. 125,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.61/87)

ความคิดเกี่ยวกับการป้องกันรักษาชายแดน รวมถึงความคิดเรื่องเขตแดนช่วงปลาย คริสต์ศตวรรษที่ 19 มิได้จำกัดอยู่เฉพาะการสำรวจแนวพระราชอาณาเขตเท่านั้น ช่วงเวลาดังกล่าวรัฐสยามยังต้องเผชิญกับปัญหาข้อขัดแย้งระหว่างข้าราชการเกี่ยวกับเขตแดนระหว่างเมือง เช่น ปัญหาเขตแดนระหว่างเมืองตากกับเมืองเถิน ค.ศ. 1896 ซึ่งมีมูลเหตุความขัดแย้งมาจากเรื่องป่าไม้และการทำไม้ ดังว่า

“...ข้อถกเถียงเรื่องเขตแดนระหว่างเมืองเถินกับเมืองตาก โดยต่างฝ่ายต่างก็อ้างเขตแดนที่ซ้อนทับกันอยู่ ข้าหลวงได้ให้ดูแผนที่ที่ต่างฝ่ายต่างอ้าง กรมหมื่นดำรงฯ เห็นว่าเรื่องลอยทั้งสองฝ่าย เมื่อตรวจดูในแผนที่แล้วเห็นว่าเมืองตากควรได้ระหว่างห้วยเชียงรายถึงน้ำแม่สลิด เมืองเถินได้ลำห้วยแม่พริกลงมาถึงลำห้วยแม่ลวาน ความเดิมมาจากบริเวณแม่พริกกับแม่สลิดมีป่า ไม้อยู่มาก เมื่อคนเมืองตากมาตัดฟัน ไม้บริเวณนั้น กรมการเมืองเถินก็มาจับตัวไว้บ้าง ยึดไม้บ้าง ฝ่ายเมืองตากก็ทำอย่างเดียวกัน ถ้าคนเมืองเถินเข้ามาตัดไม้” (“เมืองปิ่นแขวงเมืองตากกับเมืองเถิน ร.ศ. 115,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5ม.6.1/15)

อาจกล่าวได้ว่าข้อพิพาทเรื่องเขตแดนระหว่างรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้สร้างหรือกระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวในหมู่ข้าราชการเกี่ยวกับการจัดการพื้นที่ที่มีขอบเขตที่แน่นอนขึ้นมา ซึ่งเรื่องนี้จะสัมพันธ์กับเรื่องการจัดทำแผนที่เมืองภายในพระราชอาณาเขตของกรมแผนที่ในภายหลัง

ปัญหาความคลุมเครือเรื่องเขตแดนระหว่างรัฐ นำมาสู่ภารกิจอันยิ่งใหญ่ของคณะสำรวจแนวพระราชอาณาเขตของพนักงานแผนที่สยาม ซึ่งมีความจำเป็นต้องทำงานร่วมกันระหว่างพนักงานของรัฐที่มีอาณาเขตติดต่อกัน แต่การสำรวจเพื่อจัดทำแผนที่ของสยามในช่วงแรกยังคงมีปัญหาและมีอุปสรรคอีกหลายเรื่อง ทั้งปัญหาเรื่องการเดินทาง งบประมาณ บุคลากร การให้ความร่วมมือระหว่างรัฐและผู้นำในท้องถิ่น และประเด็นสำคัญคือเขตแดนได้กลายเป็นตัวกำกับข้อขัดแย้งในเรื่องถัดมา นั่นคือประเด็นเรื่องคนในบังคับซึ่งมักจะหยิบยกว่าคนกลุ่มนั้นกลุ่มนี้มีภูมิลำเนาอยู่ที่ใด ที่แห่งนั้นอยู่ในเขตอำนาจของรัฐใด

ข. ข้อขัดแย้งเรื่องคนในบังคับ

ประเด็นเรื่องคนในบังคับเป็นเรื่องใหม่ของรัฐสยามเช่นเดียวกันกับประเด็นเรื่องเขตแดน และการที่รัฐต้องระบุให้ได้ว่าใครเป็นคนในบังคับของรัฐใดนั้น ไม่เพียงสัมพันธ์กับความคิดเรื่องรัฐสมัยใหม่แล้ว ทว่ายังมีปัจจัยอื่นที่ทำให้การจัดการ “คน” มีความสำคัญขึ้นมา เรื่องแรกคือกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ซึ่งสัมพันธ์กับเรื่องสิทธิทางกฎหมาย สิทธิในการครอบครองทรัพย์สิน และการขอสัมปทาน แน่่อนว่าการเลือกตั้งกรัฐที่ต่างกัน ย่อมหมายถึงการเข้าถึงสิทธิบางอย่างที่แตกต่างกันด้วย เช่น รัฐสยามกำหนดข้อบังคับว่า คนในบังคับของต่างประเทศไม่มีสิทธิในการครอบครองที่ดิน ซึ่งเรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่มาก ดังปรากฏใน “สำเนาบันทึกวาจา พระยาราชฤทธานนท์ (ข้าหลวงเมืองแพร่, ค.ศ. 1897-1902) และ มร.โลล์ ผู้ช่วยกงสุลอังกฤษเมืองน่าน” ค.ศ. 1900 ตอนหนึ่งมีใจความว่า

“มร.โลล์ ถามว่าคนในบังคับจะไม่ถือเอาเป็นสิทธิ ถ้าที่ใครกร้างว่างเปล่าจะยอมให้ปลูกสร้างบ้านเรือนทำสวนไร่นาโดยไม่ได้รับอนุญาตได้หรือไม่ พระยาราชฤทธานนท์ตอบว่าทำไม่ได้ มร.โลล์เห็นว่าถ้าเช่นนั้นคนในบังคับ (อังกฤษ) ก็คงจะพบกับความยากลำบาก...” (“มร.โลล์ผู้ช่วยกงสุลอังกฤษเมืองน่าน มาตรวจคนในบังคับที่เมืองแพร่ แลสำเนาบันทึกวาจา พระยาราชฤทธานนท์ และ มร.โลล์ได้สนทนากัน ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5ต.32.5/19)

ข้อกำหนดเรื่องมิให้สิทธิในที่ดินแก่คนในบังคับต่างประเทศนี้ ส่งผลให้คนในบังคับต่างประเทศจำนวนหนึ่งเรียกร้องขอเปลี่ยนมาอยู่ในบังคับสยาม ปรากฏในหนังสือทูลเกล้าฯ ถวายของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ค.ศ. 1901 ว่า “...มีคนในบังคับอังกฤษแขวงเมืองนครเข็ญใหม่เป็นอันมากอยากออกจากบังคับอังกฤษเป็นคนในบังคับไทย...” กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้ไต่สวนถึงสาเหตุแล้วมีความเห็นว่า

“เบื้องต้นการศาลในเวลานี้จะหาความยุติธรรมในศาลไทยได้ดีเท่า หรือดีกว่าศาลกงสุลต่างประเทศ เปนที่หมดความหวาดหวั่นของคนพวกนั้น อีกประการหนึ่งเพราะ...คนในบังคับต่างประเทศจะมีที่ดินหรือซื้อที่ดินไม่ได้ อย่างหนึ่ง แลบัดนี้ในการทำป่าไม้ได้ผ่อนผันจัดการให้พวกเงี้ยวแลพม่าซึ่งเป็นคนในบังคับไทยได้เข้าทำป่าไม้ได้เท่ากับฝรั่งคนในบังคับอังกฤษ พวกคนในบังคับต่างประเทศออกรู้สึกเดือดร้อน จึงยังเกิดความกระวนกระวายจะเปนคนในบังคับไทย” (“พระราชบัญญัติเปลี่ยนชาติ ร.ศ. 120,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต.32.5/3)

ในทางกลับกันหากคนในบังคับสยามคิดจะออกไปอยู่ในบังคับของต่างประเทศนั้นแทบจะเป็นไปไม่ได้ เพราะรัฐจะหาข้อกล่าวอ้างต่างๆ นานาและทำเรื่องถึงกงสุลเพื่อพิสูจน์ว่าบุคคลนั้นๆ เป็นคนในบังคับสยาม ซึ่งกรณีโต้แย้งเรื่องคนในบังคับหากเกิดขึ้นระหว่างสยามกับฝรั่งเศส สยามจะสอบสวนว่าคนผู้นั้นเกิดในฝั่งซ้ายหรือฝั่งขวา หรือแม้ว่าเกิดฝั่งซ้ายแต่ได้เข้ามาตั้งรกรากอยู่ฝั่งขวานานแล้ว สยามจะถือว่าคนเหล่านั้นเป็นคนในบังคับสยามเช่นกัน หรือหากเป็นกรณีพิพาทระหว่างสยามกับอังกฤษ รัฐสยามจะพิจารณาว่าแม้คนผู้นั้นมิได้เกิดในเมืองซึ่งเป็นเมืองขึ้นของสยาม แต่เกิดก่อนที่อังกฤษจะเข้ามาปกครองพม่าก็ต้องถือว่าคนผู้นั้นมิได้เป็นคนในบังคับเช่นกรณีอัยคิมที่ไปขอเป็นคนในบังคับอังกฤษเมื่อ ค.ศ. 1900 แต่สยามเห็น

ว่าอำยติมเกิดที่แม่วาง เชียงใหม่ และได้อาศัยอยู่ที่เชียงใหม่กว่า 30 ปี ย่อมถึงว่าเป็นคนในบังคับสยาม หรือ แม้ว่าอำยติมเกิดที่เมืองหมอกาใหม่จริงก็ถือว่าเกิดก่อนที่อังกฤษจะเข้ามาปกครองพม่า (“อำยติมชาติเงี้ยว สัมผัสรับหนังสืออยู่ในบังคับอังกฤษทางมณฑลพายัพ ร.ศ. 119,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.33/2)

ค. การค้าข้ามพรมแดน

การศึกษาการค้าข้ามพรมแดน แสดงให้เห็นว่าอำนาจรัฐที่เข้าไปกระทำการในพื้นที่ชายแดนนั้น มิได้อาศัยอำนาจในเชิงกฎหมาย และการอ้างอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดนเพียงอย่างเดียว ทว่ายังสัมพันธ์กับ ประเด็นที่มีความละเอียดอ่อนกว่านั้น นั่นคือเรื่อง การค้าข้ามพรมแดน หรือกล่าวได้อีกทางหนึ่งว่า การค้า ข้ามพรมแดนมีนัยของการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐศูนย์กลางกับพื้นที่ชายขอบของอำนาจ ซึ่งมีความ แตกต่างกันในแต่ละช่วงบริบท สำหรับกรณีของล้านนา และเมืองในเขตดินแดนตอนในเกือบทั่วไปนั้น การค้าข้ามพรมแดนแทบจะเรียกได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญของการอธิบายลักษณะพื้นฐานของการค้า ซึ่ง โดยทั่วไปเป็นการค้าบนเส้นทางคาราวานวัวต่าง ม้าต่าง ล่อต่าง ส่วนการค้าข้ามพรมแดนในช่วง ค.ศ. 1911-1939 แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการ และการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของตลาดการค้าในล้านนา ซึ่งพบว่าในช่วงแรกที่สินค้าจากกรุงเทพฯ ลำเลียงผ่านทางรถไฟมายังภาคเหนือ ได้ส่งผลให้การค้าข้ามพรมแดนขยายตัว ตาม โดยคาราวานจะมีจุดหมายปลายทางที่จุดสิ้นสุดของขบวนรถไฟ เพื่อซื้อสินค้ากลับไปขายยังตอนบน การค้าระหว่างเชียงตุงและเชียงใหม่ยังอาศัยคาราวานม้าต่างวัวต่าง ที่จะมาซื้อสินค้ากลับไปยังเชียงตุง ดังนั้น สินค้าที่นำมาจากกรุงเทพฯ ผ่านเส้นทางรถไฟ จึงมิได้แพร่กระจายอยู่เฉพาะเขตภาคเหนือเท่านั้น แต่ยัง เดินทางไปพร้อมกับขบวนคาราวานไปยังรัฐฉานและยูนนาน (B.C.R., Chiangmai, 1924)¹

กรณีของสยามพบว่ารัฐมีความรู้เกี่ยวกับการค้าข้ามพรมแดนระหว่างล้านนากับอาณาเขตใกล้เคียง น้อยมาก เมื่อเปรียบเทียบกับอังกฤษที่มีการสำรวจและบันทึกข้อมูลการค้าในเชิงสถิติของล้านนาไว้ตั้งแต่ ช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 การบันทึกข้อมูลสถิติการค้าของภาคเหนือเริ่มขึ้นพร้อมกับการบันทึกข้อมูล ของการรถไฟ ซึ่งมีได้มีเฉพาะเรื่องการค้า และสินค้าเท่านั้น ยังมีเรื่องการจำหน่ายตั๋วเดินทางของรถไฟชั้น ต่างๆ เรื่องอุปกรณ์และงบประมาณการก่อสร้าง การขยายเส้นทาง ฯลฯ

1. ล้านนา-มะละแหม่ง

การขยายตัวของตลาดการค้าในล้านนาช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 จาก การค้าทางเรือ ทำให้สยามเริ่มตระหนักถึงมูลค่าการค้าระหว่างล้านนากับมะละแหม่ง ซึ่งในช่วงเวลานั้น สินค้าจากมะละแหม่งเข้ามายังตลาดล้านนาและแข่งขันกับสินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ ในประเด็นนี้จะพบว่าการค้าข้ามพรมแดนเข้ามาเกี่ยวข้องกับจัดการความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับอาณาบริเวณที่อยู่ไกลจาก

¹ เลอเมย์เดินทางจากสถานีรถไฟปลายทางที่เด่นชัยไปยังแพร่ ได้ส่วนทางกับคาราวานวัวต่างของฉาน ที่มีวัวร่วมขบวนกว่า 100 ตัวหลายครั้ง (Le May, 1986: 71, 204).

ศูนย์กลางทางอำนาจ ตัวอย่างในเรื่องนี้คือการวิเคราะห์เรื่องการสร้างรถไฟสายเหนือไปถึงเชียงใหม่ในกลุ่มชนชั้นนำสยาม ค.ศ. 1911 ว่า

“การสร้างสถานีปลายทางไปถึงเด่นชัย แขวงเมืองแพร่ ซึ่งต่อจากสถานีแม่พริกไป 5.8 กม. ใช้งบประมาณ 265,000 บ. ราคานี้ไม่รวมค่าแรงเหล็กที่มีอยู่แล้ว และวางแผนจะสร้างต่อไปถึงเชียงใหม่ในระยะใกล้ นี้ที่เลือกปลายทางเด่นชัยเพราะเป็นทางแยกที่เชื่อมไปได้ทั้งทางลำปาง เชียงใหม่ และเชียงราย ขณะนี้อยู่ในช่วงของการศึกษาความคุ้มค่าในการขยายเส้นทางรถไฟต่อไปถึงเชียงใหม่เป็นระยะทางเพิ่มอีก 223 กม. ใช้งบประมาณ 17 ล้านบาท แต่คำนวณว่าจะได้ประโยชน์และดอกเบี้ยทั้งที่ได้จากค่าระวางสินค้า และยังมีสินค้าอย่างอื่นที่ไม่มีพาหนะที่จะสะดวกขนส่งไปมา ถ้ามีรถไฟก็จะดี เช่น สัตว์ที่ยังมีชีวิตเพราะเชียงใหม่เป็นที่ผสมสัตว์พาหนะและสุกรดีกว่าที่นครราชสีมา และยังสามารถดึงสินค้าที่เคยส่งระหว่างเชียงใหม่-มะละแหม่งมูลค่า 3 แสนบาท ซึ่งคาดว่าจะตกมาเป็นของทางรถไฟด้วย เพราะค่าขนส่งจะถูกลง” (เน้น โดยผู้ศึกษา) (“สร้างรถไฟตั้งแต่แม่พริกไปถึงเด่นชัย แต่เด่นชัยถึงนครเชียงใหม่ 13 พ.ค. พ.ศ. 2454-6 พ.ค. พ.ศ. 2463,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร 6 คค 5.3.2)

การประมาณรายได้ของการรถไฟนี้ คำนวณความคุ้มทุนจากรายงานของเจ้าพนักงานท้องที่ เรื่องราคาสินค้าที่ส่งไปมาระหว่างเมือง ซึ่งโดยทั่วไปการนำเข้าสินค้าของเชียงใหม่และลำปาง จากเมืองมะละแหม่ง จะมีค่าขนส่งประมาณ 1 รูปี/viss (viss เป็นหน่วยเทียบน้ำหนักของพม่า=3.65 ปอนด์ หรือคิดเป็น 1.65 กิโลกรัม) การขนส่งสินค้าระหว่างเมืองเหล่านี้อาศัยการว่าจ้างล่อต่างของพวกยูนนานและว้าต่าง ในช่วงฤดูฝนจะใช้ช้างซึ่งขนส่งสินค้าได้ไม่มากนัก ส่วนคนต่างนั้นมีทั้งฉานและตองซู่ ใน 1 ปีการขนส่งสินค้าระหว่างเมืองเหล่านี้สามารถเดินทางได้ราว 3 เที้ยว แต่ละเที้ยวใช้เวลา 40 วัน การจ้างว้าต่างก็ใช้อัตราเดียวกันแต่การเดินทางจะใช้เวลา 2 เดือน ขณะที่การขนส่งจากกรุงเทพฯ อาศัยเรือขนาดใหญ่ เรือลำหนึ่งมีค่าใช้จ่าย 450 รูปี และขนส่งสินค้าได้ราว 2,500 viss (4,147 กิโลกรัม หรือประมาณ 4 ตัน) การขนส่งสินค้าโดยทางเรือนั้นได้ปริมาณมากกว่า ฉะนั้นสินค้าแบบเดียวกันเมื่อเปรียบเทียบกับมะละแหม่งจึงมีราคาที่ถูกกว่า และเมื่อเปรียบเทียบเรื่องอัตราการแลกเปลี่ยนก็จะพบว่า การค้าที่มะละแหม่งใช้เงินสด ขณะที่การนำเข้าสินค้าจากกรุงเทพฯ มักเป็นการค้าผ่านระบบการเชื่อ (“Report for the Year 1894 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1894: 10-11)

การพิจารณาความสัมพันธ์ของเส้นทางการค้าล้านนา-มะละแหม่ง จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในเขตพม่าตอนล่าง ซึ่งเกิดขึ้นก่อนหน้านี้นี้หลายทศวรรษ นับตั้งแต่อังกฤษเข้ายึดครองพม่าตอนล่างได้หลังสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งแรกใน ค.ศ. 1824-1825 กระทั่งสงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่สอง ค.ศ. 1852 ที่พม่าตอนล่างได้เปลี่ยนโฉมหน้าไปอย่างสิ้นเชิงทั้งระบบเศรษฐกิจที่เชื่อมเข้ากับตลาดโลกอย่างใกล้ชิด รวมถึงการบุกเบิกพื้นที่ปลูกข้าว และกิจการอื่นๆ อย่างกว้างขวาง จากเดิมพม่าไม่มีระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินและไม่มีการจัดเก็บภาษีที่ดิน อังกฤษได้นำระบบการจัดเก็บภาษีที่ดินมาใช้

ซึ่งเป็นระบบที่อังกฤษใช้ในอินเดียอยู่ก่อนแล้ว ขณะเดียวกันก็เร่งสร้างตลาดการค้าของพม่าตอนล่างกับต่างประเทศ ซึ่งการขยายตัวของเขตปลูกข้าวในพื้นที่ลุ่มน้ำของพม่าสอดคล้องกับสถานการณ์ความต้องการข้าวจำนวนมากในยุโรป และอเมริกาเนื่องจากภาวะสงคราม ขณะเดียวกันชาวอังกฤษและเยอรมันเข้ามายังพม่าตอนล่างในฐานะของพ่อค้าข้าว เจ้าของกิจการ โรงสี และนายธนาคาร (Schendel, 1991: 87)

การบุกเบิกพื้นที่เกษตรกรรมออกไปอย่างกว้างขวาง ส่งผลต่อปริมาณการส่งออกข้าวจากเขตพม่าตอนล่างอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ ในปี ค.ศ. 1885 มีการส่งออกข้าว 162,000 ตัน กระทั่งช่วงปี ค.ศ. 1905-6 ปริมาณการส่งออกเพิ่มเป็น 2,000,000 ตัน และราคาข้าวเปลือกก็ปรับตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว จากเดิม ค.ศ. 1855 ข้าวราคา 45 รูปี/100 หาบ พอถึง ค.ศ. 1995-6 ราคาข้าวเพิ่มเป็น 120 รูปี/100 หาบ ขณะที่จำนวนประชากร ค.ศ. 1852 มี 1,000,000 คน ได้เพิ่มจำนวนเป็น 4,000,000 คน ใน ค.ศ. 1901 การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของจำนวนประชากรนี้ส่วนหนึ่งคือการอพยพเข้ามาของประชากรในเขตอื่นเพื่อเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้าง เช่นประชากรในเขตแห้งแล้งของพม่า² ที่เข้ามายังพม่าตอนล่างในช่วงแรกมักเข้ามาเป็นแรงงานเนื่องจากคนกลุ่มนี้ไม่มีทุนและไม่สามารถบุกเบิกที่ดินได้ทันทีทันใด การอพยพเข้ามาของแรงงานจึงมีส่วนทำให้ “ระบบเงินกู้” ขยายตัวตาม เนื่องจากการสะสมทุนเพื่อให้มีที่ดินเป็นของตนเองนั้นมีค่าใช้จ่าย ทั้งนี้เพราะภายหลังจากที่ข้าวมีราคาสูงขึ้น ราคาที่ดินก็ทะยานขึ้นตามไปด้วย โดยเฉพาะเขตเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์ กลุ่มที่อพยพเข้ามาที่หลังจึงแทบจะหมดหนทางที่จะจับจองหรือครอบครองที่ดินเป็นของตนเอง พวกเขาต่างต้องพึ่งพานายหน้าเงินกู้ ซึ่งมีทั้งที่เป็นคนพม่าและอินเดีย ปี ค.ศ. 1881 มีนายหน้าเงินกู้ในเขตพม่าตอนล่างอยู่ราว 587 คน และเพิ่มเป็น 3,200 คน ในปี ค.ศ. 1901 (ในที่นี้รวมถึงนายธนาคารด้วย) พวกนายหน้าเงินกู้ช่วยสร้างสภาพคล่องให้กับการค้าของนายหน้าซื้อขายข้าวเปลือกและพวกที่เปิดร้านค้าในชุมชน (Adas, 1974: 58-66)

การขยายตัวทางเศรษฐกิจของพม่าตอนล่าง ได้นำไปสู่การขยายตัวของตลาดตอนใน ทั้งภายในพม่าและอาณาบริเวณใกล้เคียง ภาพความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ และการเข้ามาของคนต่างชาติในกิจการต่างๆ เหล่านี้เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนความเปลี่ยนแปลงในด้านนาหลายสิบปี ทว่าสามารถศึกษารูปแบบความสัมพันธ์บางด้านได้ อาทิ บทบาทของกลุ่มพ่อค้าเงินกู้ ซึ่งภายหลังจากชาวอินเดีย พม่า ก็ขยายฐานกิจการเรื่องเงินกู้ไปยังล้านนาด้วย สำหรับเรื่องเส้นทางนั้นพบว่า ก่อนหน้าที่อังกฤษจะประสบความสำเร็จในการเชื่อมตลาดภายในของพม่า ผ่านการขยายระบบคมนาคมนั้น เส้นทางจากพม่าตอนล่าง

² พื้นที่เขตแห้งแล้งของพม่า ครอบคลุมพื้นที่ทางตอนกลางของประเทศแถบเมืองมัณฑะเลย์ เนื่องจากอยู่ในเขตเงาฝนของแนวเขาชะไข่ด้านตะวันตก มีปริมาณน้ำฝนเพียง 20-40 นิ้วต่อปี อย่างไรก็ตามอาณาบริเวณนี้ยังมีที่ราบลุ่มแม่น้ำอยู่ด้วย ได้แก่ ที่ราบลุ่มแม่น้ำอิระวดี แม่น้ำชิน-ควิน และแม่น้ำสะโตง แหล่งที่มา : http://www.myanmar.nu.ac.th/envi/index5_4.htm.

ผ่านล้านนาไปยังดินแดนทางตอนบนถือได้ว่าเป็นเส้นทางที่สะดวกที่สุดและเป็นเส้นทางคาราวานอยู่ก่อนแล้ว นั่นคือเส้นทางล้านนา-รัฐฉาน-ยูนนาน

2. ล้านนา-รัฐฉาน-ยูนนาน

เส้นทางสายนี้ เป็นเส้นทางของกลุ่มพ่อค้าฮ่อ ไตใหญ่ ทองชู ซึ่งเดินทางข้ามพรมแดนจากบริเวณเขตรัฐฉานและยูนนานมายังล้านนาเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้า เดิมเส้นทางการค้าสายนี้มีบทบาทในการเชื่อมการค้าทางตอนบนของพม่าเข้ากับการค้าตอนล่างด้วย สินค้าจากตอนบนของพม่ามายังตอนล่างประกอบด้วย ปศุสัตว์, เครื่องเคลือบ, สีเสียด, ข้าวสาลี, น้ำมันปิโตเลียม, ไม้สัก, เมล็ดพืชจำพวกฝัก และผ้าทอ ขณะที่พม่าตอนล่างส่ง ข้าว, เครื่องเทศ, ไหม, ฝ้าย, ผ้าขนสัตว์, ด้าย, ไหมพรม, เปลือกและกะปิไปยังพม่าตอนบน มูลค่าการค้าใน ค.ศ. 1863-64 เท่ากับ 11,200,000 รูปี และเพิ่มเป็น 36,800,000 รูปี เมื่อ ค.ศ. 1878-79 การค้าที่เติบโตขึ้นนี้เป็นผลมาจากสัญญาการค้า ค.ศ. 1862 และ ค.ศ. 1867 ระหว่างอังกฤษกับกษัตริย์พม่า โดยสาระสำคัญของสัญญาการค้าคือให้ลดอุปสรรคทางการค้า และให้กำหนดอัตราภาษีระบบเดียว นอกจากนี้ภายหลังการทำสัญญาการค้าตามเส้นทางแม่น้ำอิระวดีก็ขยายตัวอย่างมาก โดยมีบริษัทขนส่งทางเรือเข้ามารองรับ (U Tun Wai, 1961: 44) และภายหลังที่ล้านนาเป็นแหล่งนำเข้าสินค้าจากเมืองมะละแหม่งโดยตรง กลุ่มพ่อค้าฮ่อ ไตใหญ่ ทองชู เข้ามารับช่วงนำสินค้าสมัยใหม่จากตลาดล้านนาเข้าไปยังตลาดตอนบนทั้งในเขตรัฐฉาน และยูนนาน

ในบรรดาสินค้าจากตลาดตอนบน ปศุสัตว์กลายเป็นสินค้าที่เริ่มมีความสำคัญมากขึ้นทุกขณะ ซึ่งพบว่าแหล่งนำเข้าปศุสัตว์ของล้านนามิได้มาจากทางหลวงพระบาง และทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของสยามเท่านั้น ปศุสัตว์จำนวนหนึ่งมากับคาราวานของฮ่อ ไตใหญ่ และทองชู (“Report for the Year 1891 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1891: 10) จากการสำรวจ ค.ศ. 1917 พบว่ามีปศุสัตว์ที่นำเข้ามายังพม่าตอนล่างมีจำนวนสูงถึง 92,000 ตัว จากจำนวนทั้งหมดนี้ 45,000 ตัวมาจากพม่าตอนบนและเขตแห้งแล้งของพม่า 35,000 ตัว มาจากรัฐฉาน และ 12,000 ตัว มาจากอาระกัน ซึ่งส่วนใหญ่เจ้าของจะเป็นผู้นำลงมาด้วยตนเอง โดยอาศัยการลำเลียงทั้งเส้นทางถนน รถไฟ เรือ และแพ ส่วนราคาของปศุสัตว์เหล่านี้พบว่ามีความแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ เช่น ค.ศ. 1917 ราคาวัวคู่หนึ่งในเขตอาระกันคือ 70 รูปี, เขตแห้งแล้ง 95 รูปี, เขตรัฐฉาน 110 รูปี และในเขตพม่าตอนล่างอยู่ที่ 105 รูปี ขณะที่ราคาควายคู่หนึ่งในเขตอาระกัน 105 รูปี, เขตแห้งแล้ง 120 รูปี, เขตรัฐฉานราคา 110 รูปี และในเขตพม่าตอนล่างอยู่ที่ 145 รูปี (Cheng Siok-Hwa, 1968: 46) ความแตกต่างของราคาปศุสัตว์ในแต่ละพื้นที่นี้เองที่สร้างมูลค่าให้กับพ่อค้าที่นำปศุสัตว์เดินทางจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งเพื่อหวังกำไรจากความต่างของราคา

ความต้องการปศุสัตว์ของตลาดต่างประเทศ เป็นสิ่งกระตุ้นให้เกิดการซื้อขายโคกระบือ รวมถึงปัญหาเรื่องการลักขโมย ซึ่งการเลี้ยงปศุสัตว์เพื่อการค้าหรือการขยายพันธุ์ในช่วงนี้ยังไม่เกิดขึ้น ฉะนั้นจำนวนปศุสัตว์ที่เข้ามาอยู่ในตลาดส่วนใหญ่จึงเป็นปศุสัตว์ที่มาจากภาคเกษตรทั้งสิ้น

ตารางที่ 10 แสดงมูลค่าการส่งออกปศุสัตว์จากล้านนาไปยังพม่า

ปี ค.ศ.	มูลค่า (ปอนด์)	มูลค่า (บาท)	หมายเหตุ
1911	4,628	50,445	(ค.ศ. 1922), จำนวนปศุสัตว์
1912	8,514	92,802	10,808 หัว มูลค่า 53,565
1913	18,845	205,410	ปอนด์; ช้าง 30 เชือก มูลค่า
1914	14,297	155,837	11,334 ปอนด์; แพะและแกะ
1918	44,063	480,286	644 ตัว มูลค่า 474 ปอนด์; ม้า,
1919	31,672	345,224	ม้าแคะและล่อ 121 ตัว มูลค่า
1920	72,043	785,268	430 ปอนด์; อื่นๆ 918 ปอนด์
1921	94,570	1,030,813	(ค.ศ. 1923) ปศุสัตว์ 11,822 ตัว
(1922)	66,719	727,237	มูลค่า 63,003 ปอนด์; ช้าง 17
(1923)	70,453	767,937	เชือก มูลค่า 6,850 ปอนด์;
1924	77,843	848,488	แกะ/แพะ 354 ตัว มูลค่า 263
(1925)	57,103	622,422	ปอนด์; อื่นๆ 337 ปอนด์

(ค.ศ. 1925) ปศุสัตว์ 12,268 ตัว มูลค่า 55,684 ปอนด์; ช้าง 2 เชือก มูลค่า 666 ปอนด์; แพะ/แกะ 402 ตัว มูลค่า 217 ปอนด์; ม้า ม้าแคะ และล่อ 50 ตัวมูลค่า 173 ปอนด์; อื่นๆ 363 ปอนด์

(“Report for the Year 1923-6 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1923-6)

จากตารางที่ 10 จะเห็นการขยายตัวของมูลค่าการส่งออกเพิ่มขึ้นแบบก้าวกระโดดตั้งแต่ ค.ศ. 1913 เป็นต้นมา และขึ้นไปถึงจุดสูงสุด ค.ศ. 1921 ความผันผวนของราคาปศุสัตว์เมื่อเปรียบเทียบระหว่าง ค.ศ. 1922, 1923 และ 1925 พบว่าราคาไม่แตกต่างกันมากนัก ราคาปศุสัตว์ต่อหัวเพิ่มขึ้นเล็กน้อยจาก ค.ศ. 1922-1923 ทว่าราคาปี ค.ศ. 1925 ก็ตกลงมาใกล้เคียงกับ ค.ศ. 1922

ตารางที่ 11 แสดงการส่งออกข้าวจากท่าเรือกรุงเทพฯ

ปี ค.ศ.	จำนวน(ตัว)	มูลค่า(บาท)
1911	7,307	578,110
1912	4,205	363,380
1913	-	-
1914	8,024	541,665
1915	10,385	708,400
1916	11,373	763,420
1917	-	-
1918	21,653	1,367,490
1919	23,903	1,566,110
1920	26,283	1,704,520
1921	4,829	301,045
1922	9,758	618,770
1923	10,826	694,605
...		
1930	14,615	822,256
1931	2,828	149,900
1932	6,698	280,495
1933	12,289	473,906

(The Foreign Trade and Navigation Port of Bangkok Year 1911-1933, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.0301.1.38E/13-23)

ความแตกต่างของการค้าปุศัตว์ระหว่างล้านนากับพม่า และล้านนากับสยามคือ เส้นทางในการลำเลียงปุศัตว์ระหว่างล้านนากับพม่านั้นมิได้อาศัยเส้นทางรถไฟ แต่เป็นเส้นทางคาราวาน ฉะนั้นรถไฟสายเหนือจึงมิได้ส่งผลต่อการค้าปุศัตว์ข้ามพรมแดนโดยตรง ทว่าอาจมีผลต่อสัดส่วนหรือปริมาณการส่งออกที่ปุศัตว์บางส่วนจะถูกลำเลียงทางรถไฟไปยังตลาดปลายทางที่กรุงเทพฯ ซึ่งจากตารางที่ 10 และ 11 พบว่าช่วงปีที่ปริมาณปุศัตว์ลดจำนวนลงนั้นใกล้เคียงกัน ประมาณปี ค.ศ. 1921-1922 และยังคงลดลงต่อเนื่องอีกหลายปี การค้าปุศัตว์นั้นแม้ว่าจะมีความต้องการของตลาดค่อนข้างสูง ทว่าจำนวนของปุศัตว์ที่คำนวณได้

นั่นกลับสะท้อนให้เห็นว่าความต้องการซื้อมิได้เป็นตัวกำกับหรือส่งผลโดยตรงต่อความต้องการขาย ทั้งนี้ เพราะยังมีได้เกิดการเลี้ยงปลุสสัตว์เพื่อขายโดยเฉพาะ ฉะนั้นปัญหาใหญ่ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวคือ การขโมยวัวควาย กระทั่งรัฐสยามได้ออกประกาศเรื่องการค้าและส่งออกปลุสสัตว์ไปยังต่างประเทศเมื่อ ค.ศ. 1898 (“ประกาศเรื่องจำหน่ายโค, กระบือออกไปเมืองต่างประเทศ และพระราชบัญญัติตามช้าง 10 ต.ต. ร.ศ. 117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5ม.5.3/5)

ทั้งสองตารางนี้จะพบว่า แม้อีกหลัง ค.ศ. 1921 เมื่อรถไฟไปถึงเชียงใหม่แล้ว ปลุสสัตว์ส่วนใหญ่ของล้านนาจึงส่งออกไปยังพม่ามากกว่าจะลำเลียงผ่านรถไฟมายังตลาดกรุงเทพฯ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากลุ่มที่มีบทบาทสำคัญในการค้าปลุสสัตว์ ทั้งโตใหญ่ พม่า และตองซุ ยังคุมการค้าประเภทนี้อยู่ โดยเฉพาะตองซุเป็นกลุ่มที่มีบทบาทมากที่สุด ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นคนในบังคับของอังกฤษ การส่งออกปลุสสัตว์จากภาคเหนือไปยังพม่าอาศัยเส้นทางคาราวาน นี่เป็นประเด็นสำคัญที่สะท้อนว่า รถไฟสายเหนือในช่วงแรกมิได้เปลี่ยนแปลงเส้นทางของสินค้าเข้า/ออกในตลาดภาคเหนือได้ทั้งหมด รวมถึงไม่ได้เข้าไปแทนที่เส้นทางคาราวาน

ความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับการค้าปลุสสัตว์เกี่ยวข้องกับเรื่องหนังสือเดินทาง การขโมยวัวควาย ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่มีการบันทึกไว้ เช่น ปี ค.ศ. 1888 เกิดเหตุการณ์ที่นายฮ้อยคำโบ และนายฮ้อยอินตะคนในบังคับอังกฤษ ซึ่งไปดื้อนสัตว์จากเมืองกาฬสินธุ์มาพร้อมกับลูกจ้าง 20 คน ควาย 1000 ตัว วัวต่าง 252 ตัว พร้อมกับทรัพย์สิน แต่ถูกปล้นกลางทาง สูญควายไป 64 ตัว วัวต่างอีก 96 ตัว และทรัพย์สินไปอีก ในช่วงเวลาดังกล่าวมีเรื่องราวเกี่ยวกับการขอหนังสือเดินทางให้คนในบังคับอังกฤษขึ้นไปค้าขายอีกหลายราย เช่น ในปีเดียวกันกับเหตุการณ์ของนายฮ้อยคำโบ ก็มีการขอหนังสือเดินทางให้ปีกกานเนย คนในบังคับอังกฤษกับลูกจ้างอีก 7 คน เพื่อไปค้าขายและซื้อช้างโคกระบือ และสินค้าต่างๆ ที่เมืองแพร่ รวมถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือ (“หนังสือราชการมีไปมาระหว่างพระยาพิพัฒโกษา กระทรวงการต่างประเทศ กับพระยาศรีสหเทพ และพระศรีเสนา กระทรวงกลาโหม เกี่ยวกับการที่จะไป ร.ศ. 107,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5ม. 4/17) และในช่วงเวลาใกล้เคียงกันคือปี ค.ศ. 1890 ก็มีการขอหนังสือเดินทางให้มองนันทา คำเขียว คนในบังคับไปค้าขายและซื้อโคกระบือและสินค้าต่างๆ ทางเมืองน่าน และหัวเมืองฝ่ายเหนือ (“หนังสือราชการมีไปมาระหว่างพระยาพิพัฒโกษา กระทรวงการต่างประเทศ กับพระยาศรีสหเทพฯ เรื่องขอหนังสือเดินทาง จับผู้ร้าย และคดีความคนในบังคับอังกฤษ ฝรั่งเศส ฯลฯ 1 เม.ย. – 29 มี.ค. ร.ศ. 109,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5ม. 5)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การค้าปลุสสัตว์ในล้านนานั้น เชื่อมกับตลาดปลุสสัตว์ในลาว (ทั้งฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำโขง) เส้นทางคาราวานวัวควายเหล่านี้มีเป้าหมายที่ตลาดในล้านนา ซึ่งเป็นเหมือนจุดรวมก่อนจะส่งออกปลุสสัตว์เหล่านี้ไปยังพม่าอีกทอดหนึ่ง บทบาทของนายฮ้อยจึงเกิดขึ้นก่อนรถไฟสายเหนือ และภายหลังที่รถไฟเข้ามารองรับการขนส่งปลุสสัตว์ สถานีรถไฟได้กลายเป็นจุดหมายปลายทางอีกแห่งหนึ่งของกลุ่มนายฮ้อย ซึ่งยังทำหน้าที่ดื้อนวัวควายจากตลาดทางตอนในมาสู่ตลาดที่กว้างขึ้น

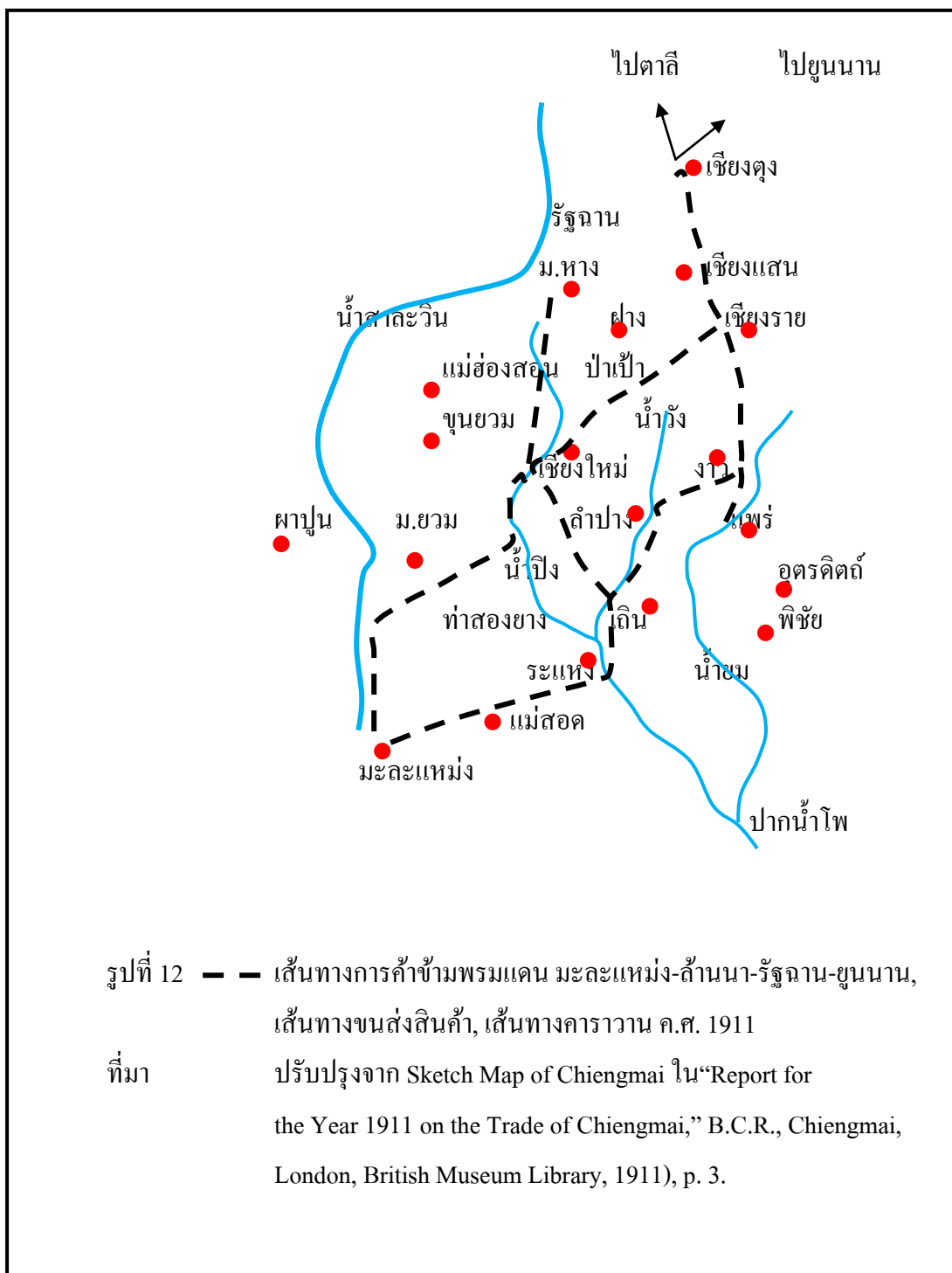
ตารางที่ 12 แสดงจำนวนและมูลค่าสัตว์มีชีวิตที่ขนส่งบนทางรถไฟสายเหนือ

ปี ค.ศ.	วัวควาย		ม้า		หมู ³	
	จำนวน(หัว)	มูลค่า(บาท)	จำนวน(หัว)	มูลค่า(บาท)	จำนวน(หัว)	มูลค่า(บาท)
1911	8,775	30,235	1,137	19,216	109,327	120,372
1912	5,703	22,249	265	3,984	79,041	100,384
1913	10,374	45,397	240	3,391	69,424	87,950
1914	10,298	39,343	390	4,725	68,254	88,569
1915	11,831	42,281	3,858	42,620	89,864	117,444
1916	13,097	49,932	1,874	23,241	118,204	153,338
1917	15,971	55,250	2,462	28,569	133,197	180,874
1918	22,812	83,707	4,950	37,654	129,906	180,647
1919	34,607	156,924	875	13,341	98,510	137,293
1920	36,543	169,501	996	10,514	71,083	102,404
1921	10,482	50,436	4,840	50,217	96,078	150,457
1922	13,554	65,754	1,751	18,387	143,061	241,424
1923	14,687	75,144	2,189	28,814	114,622	185,907
1924	6,876	26,110	3,734	46,091	140,383	217,626
1925	16,237	70,377	719	9,756	224,188	416,436
1926	28,603	136,047	823	8,801	295,792	561,715
1927	21,235	120,676	1,230	19,532	313,752	624,285
1928	29,768	164,918	2,980	42,488	298,682	578,619
1929	26,226	174,801	3,704	54,380	324,815	703,631
1930	16,789	91,558	965	15,134	262,054	539,762

(Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918-1930, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.

0301.1.38K/1-6)

³ หากเปรียบเทียบกับตัวเลขที่ปรากฏในตารางที่ 12 กับข้อมูลที่รวบรวมไว้ของคณาภิชาภิจะพบว่า พอถึงปี ค.ศ. 1935 การขนส่งหมูจากภูมิภาคต่างๆ มายังกรุงเทพฯ ลดลงไปมาก เช่น จากภาคเหนืออยู่ที่ 70,000 หัว จากภาคตะวันออกเฉียงเหนืออยู่ที่ 90,000 หัว เมื่อการขนส่งทางรถไฟเข้ามาทำหน้าที่หลักในการลำเลียงสินค้าจากตอนในมายังกรุงเทพฯ สินค้าส่วนใหญ่ อาทิ ข้าว ไม้ เป็นสินค้าที่จะถูกลำเลียงลงเรือเพื่อส่งออกไปยังต่างประเทศ ยกเว้นหมูที่เป็นสินค้าที่มีตลาดกรุงเทพฯ รองรับ หรือเป็นสินค้าที่มีการบริโภคภายใน (Kakizaki, 2012: 76).



673.

๘๐

ต.พ.ก. แบบที่ ๗๔



ใบเสร็จเงินรัฐชูปการใช้แทนหนังสือเดินทาง

ตลอด พ.ศ. ๒๔๖๖ ที่ว่าการอำเภอ ๖๖๖๖

เล่มที่ เลขที่ ลงวันที่ เดือน พ.ศ.

ใบเสร็จฉบับนี้ให้ไว้แก่: นายชาติ บังคับ

อายุ ปี ตำบล อำเภอ

ภรรยาชื่อ อำเภอ ตำบล

อำเภอ จังหวัด มณฑล

ด้วยได้นำเงินรัฐชูปการ จำนวน พ.ศ. มาชำระให้เสร็จแล้ว

ตั้งแต่วันที่ ๖ เดือน ๗/๒๖๖๖ พ.ศ.




ผู้เก็บเงิน นายอำเภอ

(ใบเสร็จฉบับนี้เมื่ออำเภอได้ลงชื่อประทับตราและให้เก็บเงินจระงอแล้วจึงจะใช้ได้)

รูปที่ 13 ตัวอย่างใบเสร็จเงินรัฐชูปการที่ใช้แทนหนังสือเดินทางได้

เขียนขึ้นที่ว่าการอำเภอสันทราย ค.ศ. 1927 รายละเอียดระบุชื่อ, ชาติ, บังคับ, อายุ, ตำบล: แผลแม่มี้อ, รูปพรรณ: สัตว์หรือสัตว์, ชื่อภรรยา, ที่อยู่, ใบเสร็จระบุค่าเงินรัฐชูปการ 5 บาท

ที่มา พระธรรมวิมล โมลี และเกรียงศักดิ์ ชัยดรณ, เรียบเรียง, ครอบรอบ 100 ปี เหตุการณ์กบฏเงี้ยวก่อการจลาจลในมณฑลพายัพ 2445, พิมพ์ครั้งที่ 3 (พะเยา: หอวัฒนธรรมนิทัศน์ วัดศรีโคมคำ พะเยา, 2553) หน้า 43.

3. ด่านนา-พรมแดนด้านตะวันออก

การค้าข้ามพรมแดนด้านแม่น้ำโขงมีความเคลื่อนไหวและขยายตัวด้วยเช่นกัน ค.ศ. 1929 คณะข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศส มีบันทึกมายังข้าหลวงใหญ่ฝ่ายไทยว่า รัฐบาลทั้งสองฝ่ายควรให้ความสะดวกแก่พลเมืองตามชายแดนให้สามารถเดินทางจากเขตของประเทศหนึ่งเข้าไปในอีกประเทศหนึ่งได้ โดยใช้ใบเสร็จเงินรัฐชูปการแทนหนังสือเดินทาง แต่เข้าไปได้ในเขต 25 กิโลเมตร และอนุญาตให้พักอยู่ได้ไม่เกิน 3 เดือน (“เรื่องใช้ใบเสร็จเงินรัฐชูปการแทนหนังสือเดินทางสำหรับคนทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขง พ.ศ. 2472,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7ค15.5) การที่รัฐพยายามจะผ่อนปรนระเบียบและความยุ่งยากในการเดินทางข้ามพรมแดนนี้ น่าจะสัมพันธ์กับการขยายตัวของการค้าชายแดนด้วย เช่น การทะลักเข้ามาของสินค้าจากภายนอกที่ราคาถูกลงกว่า ส่งผลให้รัฐจัดเก็บภาษีสินค้าในท้องถิ่นได้น้อยลง เช่น กรณีภาษีสุราในรายงานเรื่องเงินภาษีสุรา ค.ศ. 1913 ว่า

“เงินภาษีสุราที่ต้มกลั่นในพระราชอาณาเขตน้อยลง เพราะการค้า (ค.ศ. 1911) ไม่ดี สุราฝรั่งเศสที่ต้มกลั่นในเมืองญวนมีรสคล้ายสุราโรงเตา สุราที่ต้มกลั่นในบ้านเมืองแต่ราคาถูกลงกว่าเข้ามาตีตลาด เงินภาษีสุราต่างประเทศเก็บได้ 850,872 บาท 16 สตางค์ สูงกว่า (ค.ศ. 1910) เป็นเงิน 24,014 บาท 12 สตางค์ และสูงกว่าที่ประมาณจะได้ 94,872 บาท 16 สตางค์” (“ฉบับปรัยรับรายจ่ายเงินภาษีสุรา พ.ศ. 2456,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6 ค.7.11)

จากฉบับปรัยรับรายจ่ายเงินภาษีสุรา ค.ศ. 1913 จะพบว่าแม้รัฐเก็บภาษีสุราในท้องถิ่นได้น้อยลง ทว่าสามารถเก็บภาษีสุราต่างประเทศได้มากขึ้นอย่างเห็นอกความคาดหมาย การทะลักเข้ามาของสุราผ่านการค้าข้ามพรมแดนน่าจะมีสุราที่ไม่ได้ผ่านกระบวนการเสียภาษีอย่างถูกต้องตามกฎหมายด้วย อย่างไรก็ตามยังพบว่า การเก็บภาษีสุราในท้องถิ่นได้น้อยลงยังมีปัจจัยจากเหตุที่ราษฎรลักลอบผลิตสุราเอง ดังเหตุการณ์ ค.ศ. 1931 ว่า “มีใบบอกสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพว่า มีผู้ลักลอบทำน้ำสุราผิดกฎหมาย ประชากรค้าขายแป๊ะเชื้อเข้าหมัก เกินแก่ที่ผู้ซื้อจะเอาไปทำอาหารขอให้ประกาศห้ามการค้าขายแป๊ะเชื้อเข้าหมัก” (“ห้ามการค้าแป๊ะเชื้อเข้าหมัก ตาม พ.ร.บ. ภาษีชั้นใน พ.ศ. 2474,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ค.13.12)

การขยายโครงสร้างพื้นฐาน และการแบ่งเขตการปกครอง

ก. การสร้างถนน, สะพาน

การสร้างถนน รวมถึงการปรับปรุงเส้นทาง การสร้างสะพานในมณฑลพายัพ เป็นโครงการที่เริ่มมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 โดยมีพื้นฐานมาจากการเพิ่มความสะดวกให้กับการค้าระหว่างเมืองของราษฎร ดัง

ปรากฏในรายงาน ค.ศ. 1901-1905 ว่า “เจ้าลำพูนออกตรวจเห็นบ้านสังขะน้อยคนเริ่มแน่นจึงให้ทำแนวถนนกันบ้านเรือนราษฎรไว้ก่อน และขอพระราชทานุญาตตั้งแขวงใหม่” ในวันที่ 22 ส.ค. ร.ศ. 124 (ค.ศ. 1905) มีการซ่อมแซมถนนเชียงใหม่ถึงลำพูน รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสว่า “ทำทางเป็นที่ค้าขายถูกต้อง” ในเรื่องนี้พระยาสุรสีห์ (ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ) มอบหมายให้ข้าหลวงโยธาเป็นผู้แนะนำ ในเชียงใหม่ให้เจ้าบุรีรัตน์เป็นผู้ดูแล ในลำพูนให้เจ้าราชภาคิวงษ์เป็นผู้ดูแล จากลำพูนไปบ้านแม่ทา ส่วนถนนที่ลำปางรอให้พื้นฝนเข้าหน้าแล้งก่อนค่อยเริ่มทำ (“การซ่อมสร้างถนนหนทางและสะพานในมณฑลพายัพ 27 ก.ค. ร.ศ. 120–30 ส.ค. ร.ศ. 124,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/46)

โครงการสร้างถนนและสะพานเหล่านี้เป็นโครงการระยะยาว หากพิจารณาระหว่างบรรทัดจะพบว่าแม้การสร้างถนนของรัฐยังอาศัยแรงงานจากการเกณฑ์ ทว่าโครงการเหล่านี้ล้วนอาศัยงบประมาณ ทั้งการว่าจ้างชาวต่างชาติ (ข้าหลวงโยธา) และค่าใช้จ่ายในส่วนอื่นๆ ทำให้ความคืบหน้าของโครงการต่างๆ มิได้สำเร็จรวดเร็วตรงตามเป้าหมาย ค.ศ. 1905 ที่เริ่มโครงการขยายเส้นทางในมณฑลพายัพนั้น นอกจากเหตุผลในเรื่องการค้าแล้ว เหตุการณ์กบฏเงี้ยว ค.ศ. 1902 น่าจะเป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่รัฐนำมาใช้เป็นข้อมูล และความจำเป็นที่ต้องการบุกเบิกเส้นทางต่างๆ ให้สามารถเดินทางติดต่อสื่อสารถึงกันได้โดยสะดวก เช่น เส้นทางเชียงใหม่-ดอยสะเก็ด-เชียงราย เป็นเส้นทางที่เงี้ยวอาศัยอยู่มาก และยังเป็นเส้นทางหลบหนีในช่วงของเหตุการณ์กบฏเงี้ยวอีกด้วย

รายงาน B.C.R.,Chiangmai (1923) มีเรื่องการขยายเส้นทางเพิ่มบนถนนสายลำปางไปถึงพะเยา และจากพะเยาถึงเชียงราย (“Report for the Year 1923 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1923)⁴ ซึ่งเป็นหนึ่งในเส้นทางหลักที่คาราวานจีนยูนนาน และพ่อค้าฉานใช้เดินทาง B.C.R.,Chiangmai (1928) ระบุว่าถนนจากเชียงรายไปยังเชียงของ อยู่ระหว่างการก่อสร้าง ซึ่งจะทำให้การค้าชายแดนบริเวณดังกล่าวเชื่อมกับการค้าแม่น้ำโขงและด้านฝรั่งเศส (“Report for the Year 1928 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1928) ขณะที่เส้นทางรถยนต์สามารถไปถึงแม่สายแล้ว และตั้งแต่เดือนธันวาคม ค.ศ. 1930 จะสามารถเดินทางไปถึงเชียงตุงได้ ถนน เชียงราย-เชียงแสน ค.ศ. 1930 กำลังอยู่ในช่วงลาดยางพื้นผิวถนน ส่วนเส้นทางจากกระแหว่งไปถึงสวรรคโลกรถยนต์สามารถใช้ได้แล้ว (“Report for the Year 1930 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1930) ค.ศ. 1937 ถนนสายเชียงใหม่ไปถึงเมืองฝาง กำลังอยู่

⁴ ถนนสายหลักในภาคเหนือ มี 3 สาย คือ (1) ลำปางถึงพะเยา ระยะทาง 85 ไมล์ (136 กิโลเมตร) (2) เชียงใหม่ถึงลำพูน ระยะทาง 17 ไมล์ (27.2 กิโลเมตร) (3) เค้นชัยถึงแพร่ ระยะทาง 15 ไมล์ (24 กิโลเมตร) และกำลังอยู่ในระหว่างขยายเส้นทางสายลำปางถึงพะเยาให้เชื่อมต่อกับเชียงใหม่ ซึ่งจะรวมระยะทางได้เป็น 140 ไมล์ (224 กิโลเมตร) เลอเมย์ได้ใช้เส้นทางสายเค้นชัยถึงแพร่เมื่อ ค.ศ. 1913 พบว่ารถสามารถวิ่งได้โดยสะดวก และมีรถ motor-bus วิ่งไปมาขนส่งสินค้า (Le May, 1986: 70).

ระหว่างการก่อสร้าง และส่วนที่แล้วเสร็จไปแล้วคือถนนช่วงเชียงใหม่ไปถึงเชียงดาว ถนนที่กำลังอยู่ในช่วงการก่อสร้างคือ สายเด่นชัยไปยังแพร่ และจากแพร่ไปถีน่าน, สายเชียงใหม่ไปถึงฮอด และเชียงใหม่ไปถึงพร้าว,ลำปางไปถึงแจ้ห่ม (“Report for the Year 1937 on the Trade of Chiengmai,” B.C.R., Chiengmai, London, British Museum Library, 1937)



รูปที่ 14 ถนนตัดใหม่สายลำปางไปยังพะเยา
ที่มา พระธรรมวิมล โมลี และเกรียงศักดิ์ ชัยครุณ, เรียบเรียง,
ครบรอบ 100 ปี เหตุการณ์กบฏเงี้ยวก่อการจลาจลในมณฑลพายัพ
2445, พิมพ์ครั้งที่ 3 (พะเยา: หอวัฒนธรรมนิทัศน์ วัดศรี โคมคำ
พะเยา, 2553), หน้า 187.

จากรายงานจะพบว่าราวคริสต์ทศวรรษ 1920 เส้นทางต่างๆ ของมณฑลพายัพสามารถเชื่อมต่อกับพื้นที่ชายแดนได้โดยสะดวกแล้ว และถนนหนทางต่างๆ เริ่มใช้งานอย่างจริงจังช่วงคริสต์ทศวรรษ 1930 การขยายเส้นทางเหล่านี้ทำให้การเชื่อมโยงสินค้าจากทางรถไฟมายังชายแดน และรวมถึงการค้าข้ามพรมแดนเป็นไปได้โดยสะดวกยิ่งขึ้น



รูปที่ 15 ถนนสายลำปางไปยังงาวและพะเยา ค.ศ. 1917
 ในรูปมีรถ motor car
 ที่มา พระธรรมวิมล โมลี และเกรียงศักดิ์ ชัยดรุธ,เรียบเรียง,
ครบรอบ 100 ปี เหตุการณ์กบฏเงี้ยวก่อการจลาจลในมณฑล
พายัพ 2445, พิมพ์ครั้งที่ 3 (พะเยา: หอวัฒนธรรมนิทัศน์
วัดศรีโคมคำ พะเยา, 2553), หน้า 305.

ข. การเพิ่มพื้นที่เกษตรกรรมและระบบชลประทาน

ช่วง ค.ศ. 1911-1939 เป็นช่วงเวลาที่รัฐสยามและภายหลังคือรัฐไทยใช้นโยบายขยายโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ไปสู่หัวเมือง ทั้งโครงการเกี่ยวกับชลประทานเพื่อเพิ่มพื้นที่เกษตรกรรม การปรับปรุงถนน และการก่อสร้างถนนหนทางเพื่อให้การเชื่อมต่อกับสถานีรถไฟปลายทางเป็นไปได้สะดวกยิ่งขึ้น เช่น ค.ศ. 1936 ระบบชลประทานลุ่มน้ำปิงแล้วเสร็จครอบคลุมเนื้อที่ชลประทาน 70,000 ไร่และในปีเดียวกันนี้ โครงการแม่กวางซึ่งแล้วเสร็จเพิ่มเนื้อที่ชลประทานอีก 60,000 ไร่ โครงการแม่แตง 50,000 ไร่ ค.ศ. 1941 เนื้อที่ชลประทานโดยรวมเพิ่มขึ้นอีก 44,900 ไร่ (สุทธิธัช ชูชาติ, 2538: 26) การขยายพื้นที่ชลประทานส่งผลให้มีพื้นที่ปลูกข้าวเพิ่มขึ้นตามไปด้วย ในช่วงเวลา 5 ปี ทั้งมณฑลพายัพ และมณฑลมหาสารราษฎร์มีพื้นที่ปลูกข้าว

1,300,000 ไร่ และให้ผลผลิตรวม 7,700,000 หาบ หรือราว 460,000 ตัน ข้าวกลายเป็นพืชหลักที่ปลูกในภาคเหนือ ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลที่ว่าเดิมประชากรในภาคเหนือปลูกและบริโภคข้าวเหนียวเป็นหลัก ทว่าเมื่อรถไฟไปถึงภาคเหนือจึงเริ่มมีการปลูกข้าวเจ้า และการปลูกข้าวเหนียวก็ขยายตัวตาม เพราะตลาดที่กรุงเทพฯ นั้นรับซื้อทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้า (Le May, 1986: 98)

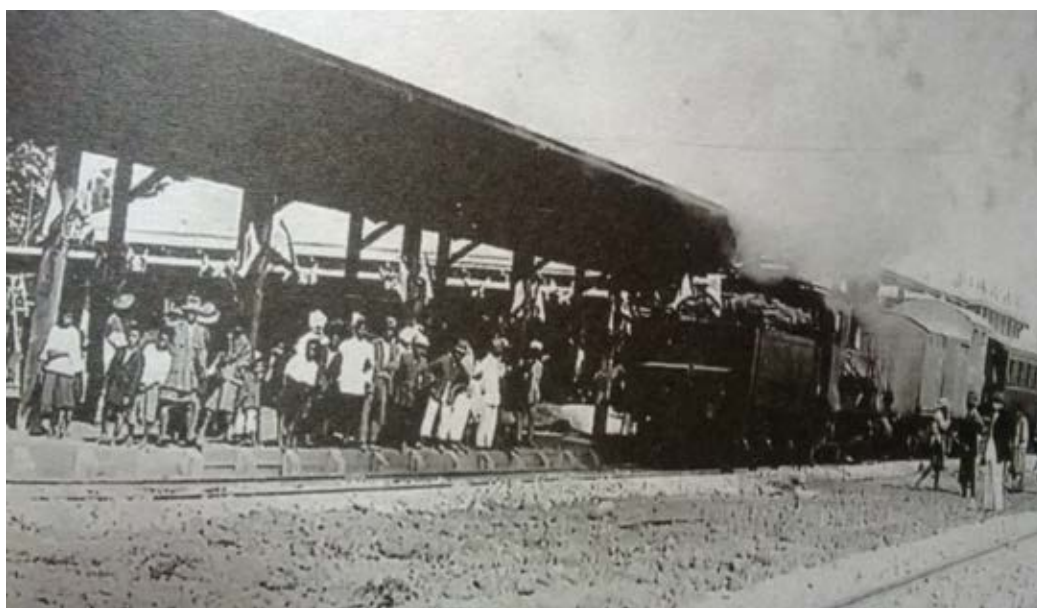
ตารางที่ 13 แสดงพื้นที่เพาะปลูก (ไร่) ข้าว, ฝ้าย และยาสูบ ในเขตมณฑลพายัพ และมณฑลมหाराษฎร์

ปี ค.ศ.	ข้าว		ฝ้าย		ยาสูบ	
	พายัพ	มหाराษฎร์	พายัพ	มหाराษฎร์	พายัพ	มหाराษฎร์
1913	962,450	-	5,090	-	8,985	-
1914	1,130,000	-	3,996	-	10,387	-
1915	1,064,000	-	8,149	-	13,681	-
1916	763,200	380,000	3,100	1,130	10,780	7,600
1917	755,600	372,400	1,400	1,950	4,800	9,900
1918	817,960	375,710	4,077	926	5,020	13,608
1919	832,969	338,573	6,090	1,272	5,300	5,302
1920	905,791	322,394	5,693	2,527	7,924	7,200
1921	906,130	441,520	-	-	10,500	4,554
1922	965,090	391,280	-	-	9,243	7,236
1923	860,600	457,940	-	-	8,215	5,728
1924	845,010	446,470	-	-	4,886	8,697
1925	-	-	-	-	-	-
1926	1,316,220	-	4,052	-	-	-
1927	1,418,940	-	4,415	-	-	-
1928	1,414,590	-	3,617	-	-	-
1929	1,483,100	-	1,956	-	-	-
1930	1,669,390	-	1,374	-	-	-

(Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918-1930, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.

0301.1.38K/1-6)

การศึกษาประวัติการรถไฟไทยของคากิซากิ (Kakizaki, 2012: 76) พบว่าบทบาทเริ่มแรกของรถไฟไทย คือการลำเลียงพืชผลจากพื้นที่ทางตอนในหรือในเขตภูมิภาคมายังกรุงเทพฯ ค.ศ. 1935 ปริมาณพืชผลทางการเกษตรจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ขนส่งทางรถไฟมายังกรุงเทพฯ มีมากถึง 370,000 ตัน และจากภาคเหนือมีปริมาณ 110,000 ตัน ข้าวจากทั้งสองแห่งคิดเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ 80 ของปริมาณข้าวที่ขนส่งจากดินแดนตอนในมายังกรุงเทพฯ

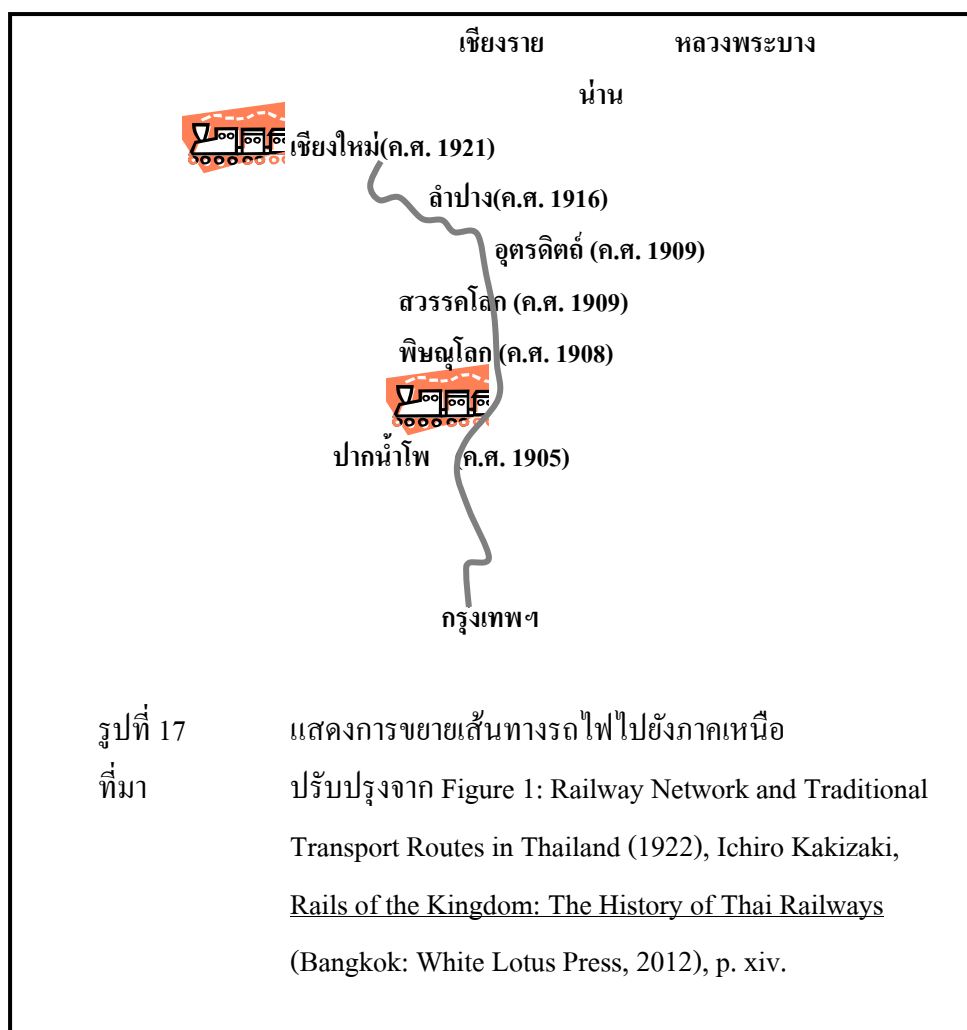


รูปที่ 16 สถานีรถไฟเชียงใหม่ เมื่อแรกเปิดทำการ ค.ศ. 1921
ที่มา พระธรรมวิมล โมลี และเกรียงศักดิ์ ชัยดรุม, เรียบเรียง, ครบรอบ 100 ปี เหตุการณ์กบฏเงี้ยวก่อการจลาจลในมณฑลพายัพ 2445, พิมพ์ครั้งที่ 3 (พะเยา: หอวัฒนธรรมนิทัศน์ วัดศรีโคมคำ พะเยา, 2553), หน้า 61.

ค. การขยายเส้นทางรถไฟ

ปี ค.ศ. 1911 รถไฟสายเหนือไปถึงอุดรดิตถ์มีสถานีการค้าที่สำคัญคือสถานีท่าโพธิ์ และท่าเสา (ท่าเสา) และได้สร้างความเปลี่ยนแปลงต่อการค้าในภาคเหนือค่อนข้างเด่นชัด อุดรดิตถ์กลายเป็นแหล่งพักรวมของสินค้าทั้งสินค้าที่มากับรถไฟ และสินค้าที่รวบรวมจะขึ้นรถไฟไปสถานีปลายทางกรุงเทพฯ และเมื่อ ค.ศ. 1916 สถานีรถไฟสายเหนือได้ไปถึงลำปาง และเมื่อ ค.ศ. 1921 รถไฟได้ขยายเส้นทางไปถึงเชียงใหม่ สำหรับการเดินทางโดยรถไฟจากเชียงใหม่ถึงกรุงเทพฯ ในตอนแรกที่เปิดให้ใช้งานนั้นใช้เวลา 2 วันครึ่ง

และอนุญาตให้รถไฟวิ่งได้เฉพาะช่วงเวลากลางวันตั้งแต่เวลา 07.00-19.00 น.⁵ การปรับปรุงระบบการคมนาคมเพิ่มเติม ทำให้คาดการณ์ว่าตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน ค.ศ. 1922 การเดินทางโดยรถไฟจะใช้เวลาสั้นลง คือเวลาจากกรุงเทพฯ ถึงเชียงใหม่จากเดิมใช้เวลา 30 ชั่วโมง จะเหลือ 26 ชั่วโมง การศึกษาของคาคิซากิ (2012: 71) ในประเด็นที่ว่า การขนส่งทางรถไฟได้เข้ามาแทนที่การขนส่งสินค้าแบบคาราวานนั้นขัดแย้งกับการศึกษาในบทนี้ ซึ่งพบว่า การเข้ามาของเส้นทางรถไฟในช่วงแรก ยิ่งกระตุ้นให้การขนส่งแบบคาราวานขยายตัวตามสถานีปลายทางต่างๆ ทั้งนี้เพราะเส้นทางคาราวานมิได้ซ้อนทับกับเส้นทางรถไฟ การค้าคาราวานยังคงมีบทบาทในการลำเลียงสินค้าเข้าไปยังพื้นที่ตอนใน และบทบาทของการค้าคาราวานจะค่อยๆ ลดลงเมื่อระบบการขนส่งทางรถยนต์เริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญมากขึ้นเรื่อยๆ ทว่าเส้นทางคาราวานก็ยังปรับตัวในพื้นที่เขตป่าเขา และท้องที่ที่การคมนาคมยังไม่พร้อม



⁵ เลอเมย์ เดินทางไปเชียงใหม่ครั้งแรก ค.ศ. 1913 ซึ่งสถานีปลายทางในช่วงเวลานั้นคือเด่นชัย การเดินทางหลังจากนั้นต้องเดินเท้า เขาบันทึกว่าการเดินทางจากกรุงเทพฯ พักกลางวันที่ปากน้ำโพ และสิ้นสุดการเดินทางตอนเย็นของวันแรกที่พิษณุโลก (Le May, 1986: 66, 68).

การขยายเส้นทางรถไฟในพม่าเพื่อเชื่อมการค้าของพม่าตอนล่างไปยังพม่าตอนบนพบว่า อังกฤษสามารถบุกเบิกเส้นทางรถไฟไปยังพม่าตอนบนเพื่อเชื่อมการค้ากับตลาดทางตอนใต้ของจีนได้ก่อนหน้าสยามไปหลายปี กล่าวคือ ค.ศ. 1887 อังกฤษได้ดำเนินการสร้างทางรถไฟเชื่อมเมืองย่างกุ้งกับเมืองแปร และ ค.ศ. 1889 ก็ขยายเส้นทางสายย่างกุ้งถึงมัณฑะเลย์ และเมื่อถึง ค.ศ. 1898 มีทางรถไฟจากย่างกุ้งไปยังเมืองมะยิดจินา และเพิ่มสาขารถไฟอีกเมื่อ ค.ศ. 1907 จากย่างกุ้งไปยังเมืองลาเถียว (แคว้นไตใหญ่) เมืองพะสิม และเมืองเมะลำเลิง ขณะที่ตามลำน้ำอิระวดีมีบริษัทเดินเรือที่มีกองเรือเกือบ 1,000 ลำ (หม่องทินอ่อง, 2548: 277) และเช่นเดียวกันกับการขยายเส้นทางรถไฟไปยังภาคเหนือของสยาม การค้าคาราวานยังคงมีบทบาทสำคัญในการลำเลียงสินค้าจากรถไฟในพื้นที่พม่าตอนบนไปยังตลาดตอนในเข้าสู่จีนตอนใต้

ความพยายามของรัฐบาลอาณานิคมในการบุกเบิกเส้นทางรถไฟนั้น อาจพิจารณาได้ว่าการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ มิได้ทำงานผ่านกลไกทางการเมืองเพียงอย่างเดียว หรือแม้แต่การส่งตัวแทน ข้าราชการ ไปปกครองเมืองต่างๆ การเข้าควบคุมและครอบครองเส้นทางการค้า รวมถึงตลาดสำคัญต่างหากที่แสดงให้เห็นถึงการสถาปนาอำนาจต่อพื้นที่ และต่อพลเมือง ทั้งนี้เพราะการเคลื่อนไหวของผู้คน สินค้า หรือกล่าวได้ว่าทรัพยากรนั้นสัมพันธ์กับเส้นทางการค้า และตลาด การบุกเบิกเส้นทางการค้าตอนในของพม่าเพื่อเชื่อมไปยังเขตการค้าตอนบนทั้งของพม่าเอง และเชื่อมไปยังจีนตอนใต้ จึงมีความสำคัญและมีนัยทางการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้อง ในกรณีของสยาม เส้นทางรถไฟมีบทบาทอย่างมากต่อรัฐในการเชื่อมการค้าชายแดน และการค้าข้ามพรมแดน หากพิจารณาผ่านสินค้าและความเคลื่อนไหวของผู้คน

ง. การแบ่งเขตการปกครอง และการจัดการแขวง

ปี ค.ศ. 1915 รัฐสยามได้จัดการปกครองในพื้นที่ภาคเหนือ โดยแบ่งการปกครองออกเป็น 2 มณฑล คือมณฑลพายัพ ประกอบด้วยเมืองเชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน และมณฑลมหาสารภูร์ ประกอบด้วยเมืองลำปาง แพร่ และน่าน รวมประชากรในสองมณฑลมีทั้งสิ้นประมาณ 1,400,000 คน ในจำนวนนี้เป็นคนในบังคับอังกฤษ 16,000 คน เกือบทั้งหมดมาจากพม่า รัฐฉาน และคนอินเดียราว 2,000 คน ส่วนชาวยุโรปมีน้อยกว่า 100 คน ตัวเลขเหล่านี้ปรากฏอยู่ในรายงานการค้า ซึ่งเป็นเอกสารที่กงสุลอังกฤษประจำเชียงใหม่จัดทำขึ้น และได้สรุปภาพเส้นทางการค้าระหว่างภาคเหนือกับที่อื่นๆ มีทั้งหมด 4 ช่องทาง คือ (1) ทางใต้ติดต่อกับกรุงเทพฯ ผ่านเส้นทางรถไฟ (2) ทางเหนือติดต่อกับรัฐฉาน ยูนนาน ผ่านคาราวานสัตว์ต่าง (3) ทางตะวันตกติดต่อกับพม่าของอังกฤษผ่านการค้าสัตว์ต่าง และ (4) ทางตะวันออกติดต่อกับลาวของฝรั่งเศส ผ่านการค้าสัตว์ต่าง และการค้าทางแม่น้ำโขง (“Report for the Year 1923 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1923)⁶

⁶ ตัวเลขทางสถิติที่แสดงการค้ามีเพียงช่องทางเดียวคือ การค้ากับทางพม่า.

การสำรวจของเจ้าหน้าที่กงสุลอังกฤษซึ่งประจำที่เชียงใหม่ ค.ศ. 1921 (“Report for the Year 1921 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1921) พบว่า จำนวนประชากรของเชียงใหม่ขณะนั้นมีประมาณ 50,000 คน ลำปาง 20,000 คน คนในบังคับอังกฤษประมาณ 15,000 คน คนในบังคับอังกฤษประกอบด้วยคนฉาน พม่า และอินเดีย ในช่วงเวลาดังกล่าวการค้าของเชียงใหม่และภาคเหนือเชื่อมตรงกับกรุงเทพฯ ส่วนการค้าข้ามพรมแดนได้แก่การค้ากับพม่า รัฐฉาน และยูนนาน รวมถึงการค้ากับอินโดจีน จะเห็นว่าสัดส่วนของคนในบังคับอังกฤษค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับจำนวนประชากรในภาพรวม และคนกลุ่มนี้ยังคงมีบทบาทหลักสำหรับการค้าข้ามพรมแดน ส่วนการค้าระหว่างภาคเหนือกับกรุงเทพฯ เป็นการค้าที่อยู่ในมือของคนจีนซึ่งส่วนใหญ่คือจีนในบังคับสยาม

การค้าทางรถไฟ ค.ศ. 1911-1939

การค้าทางรถไฟในหัวข้อนี้ จะพิจารณาเฉพาะการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางการค้าภายหลังการสร้างรถไฟสายเหนือ เช่น การเปลี่ยนแปลงของกลุ่มผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า ทั้งกลุ่มที่มีบทบาทอยู่เดิม และกลุ่มที่เข้ามามีบทบาทใหม่พร้อมกันกับเส้นทางรถไฟ การเปลี่ยนแปลงของประเภทสินค้า, เส้นทางในการลำเลียงสินค้า, ระบบเงินตรา และบริบททางเศรษฐกิจในภาพรวม

ก. เครือข่ายการค้าของกลุ่มพ่อค้าในภาคเหนือ

1. พ่อค้าจีน, อินเดีย

กลุ่มพ่อค้าในภาคเหนือช่วงเวลานี้พบว่า มีพ่อค้าต่างชาติเข้ามาทำกิจการต่างๆ มากมาย โดยเฉพาะกิจการนำเข้าสินค้าต่างชาติที่เป็นที่ต้องการของตลาดท้องถิ่น และตลาดที่ลึกเข้าไปตอนใน อาทิ เชียงใหม่มีความต้องการสินค้าพวกผ้าเป็นผืน (piece-goods) ค่อนข้างมาก ซึ่งเป็นกิจการที่อยู่ในมือของพ่อค้าอินเดียและเป็นสินค้าที่มีมูลค่าสูง จึงมักดึงดูดให้คนอินเดียทำธุรกิจนี้เพื่อส่งเงินกลับอินเดีย อย่างไรก็ตามการค้าของพ่อค้าอินเดียมักมีอุปสรรคเรื่องเครดิตและการแข่งขันทางการค้า ซึ่งพบว่าพวกพ่อค้ากลุ่มนี้มักถูกฟ้องร้อง และตามมาด้วยการยึดทรัพย์ เมื่อเกิดปัญหาพิพาทกับคู่กรณีอันมีเหตุมาจากการดื่มสุราหรือเรื่องทางเพศ กรณีพิพาทของพ่อค้าอินเดียมักส่งผลกระทบต่อเครดิตของพ่อค้าที่ส่งผ้าอินเดียและธุรกิจการค้าผ้าเป็นผืน ประเด็นที่น่าสนใจคือเมื่อพ่อค้าจีนกับอินเดียเข้ามายึดครองตลาดการค้าในภาคเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสินค้าจากกรุงเทพฯ ที่ส่วนใหญ่เป็นสินค้าโรงงานอยู่ในมือของคนกลุ่มนี้ คนกลุ่มนี้ยังมีอำนาจในการกำหนดราคาสินค้าแลกเปลี่ยน ขณะที่สภาพเครดิตของพ่อค้าย่อย และพ่อค้าปลีกในเวลานั้น ไม่ดีนัก (“Report for the Year 1921 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1921)

อำนาจในการต่อรองของพ่อค้าอินเดียและพ่อค้าจีนในด้านเศรษฐกิจนั้น ไม่อาจพิจารณาเฉพาะเรื่องของการค้าเพียงอย่างเดียว เช่นกรณีที่เกิดขึ้นในพม่าตอนล่าง คนอินเดียเป็นเจ้าของที่ดินอีกด้วยการครอบครองที่ดินในเขตสามเหลี่ยมปากแม่น้ำพบว่า ร้อยละ 40 เป็นการครอบครองโดยเจ้าของที่ดินรายใหญ่ มีทั้งที่เจ้าของที่ดินทำการผลิตเอง ขณะเดียวกันพื้นที่อีก 1 ใน 4 ของที่ดินส่วนนี้ เป็นลักษณะของการให้ผู้อื่นเช่าหรือเจ้าของที่ดินมิได้ทำการผลิตเอง ในบางพื้นที่สัดส่วนของเจ้าของที่ดินที่ทำการผลิตเองกับการปล่อยให้คนอื่นเช่าทำนั้นคิดเป็นครั้งต่อครั้ง เจ้าของที่ดินส่วนใหญ่เติบโตขึ้นจากการเป็นนายหน้าเงินกู้ในระยะเริ่มแรก ซึ่งปัญหาการสูญเสียที่ดินอันเนื่องมาจากไม่สามารถใช้หนี้สินของเกษตรกร ทำให้ที่ดินเริ่มสะสมอยู่ในมือของนายหน้าเงินกู้กระทั่งกลายมาเป็นเจ้าของที่ดินในที่สุด อาทิ ในเขตเพียบอน เป็นอาณาบริเวณที่คนอินเดียเป็นเจ้าของที่ดินเกือบทั้งหมด โดยทั่วไปคนอินเดียมักประสบความสำเร็จในการเข้าถึงที่ดินได้ดีกว่าคนพม่าส่วนหนึ่งเป็นเพราะพวกเขาคุ้นเคยกับระบบที่อังกฤษใช้ในอินเดียอยู่ก่อนแล้ว บวกกับคนอินเดียที่เข้ามายังพม่าเป็นทั้งนายหน้าเงินกู้ นักกฎหมาย และข้าราชการของรัฐบาลอาณานิคมในเขตพม่าตอนล่าง (Furnivall, 1957: 61-63)

ในกรณีของล้านนานั้น เจ้าของที่ดินส่วนใหญ่ยังคงเป็นกลุ่มเจ้านายเก่าซึ่งเป็นกลุ่มที่ครอบครองที่ดินอยู่แต่เดิม บทบาทของคนอินเดียในพื้นที่ภาคเหนือนี้ผูกพันอยู่กับการค้าฝิ่น โดยเฉพาะฝิ่นเป็นสินค้าเข้ามาครองตลาดในระยะแรกพร้อมกับการค้าทางรถไฟ ดังเช่นที่ปรากฏในตารางที่ 14 (หน้า 187) แสดงการนำเข้าสินค้าฝิ่นเป็นสินค้าจากต่างประเทศของกรุงเทพฯ สินค้ากลุ่มนี้จะกระจายเข้าไปยังตลาดตอนในผ่านเครือข่ายการค้าซึ่งมีพ่อค้าอินเดียเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญ

หากพิจารณาจากข้อมูลข้างต้นจะพบช่องว่างที่เกิดขึ้นระหว่างพ่อค้าต่างชาติ พ่อค้าจีนจากภาคกลางกับพ่อค้ากลุ่มเดิมที่เคยค้าขายในภาคเหนือ (จีนยูนนานและไตใหญ่) และกลายเป็นว่าพ่อค้ากลุ่มเดิมนั้นต้องพึ่งพาพ่อค้ากลุ่มใหม่เพราะความต้องการสินค้าและสินเชื่อบริการ ขณะที่พ่อค้ากลุ่มใหม่ต้องการสินค้าจากตลาดภายในอยู่บ้างแต่ไม่ถึงกับสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการต่อรองผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้

การเปลี่ยนแปลงของผู้ประกอบการสำคัญทางการค้า ส่งผลทำให้พ่อค้าท้องถิ่นประสบภาวะความเลื่อมล้ำเพิ่มขึ้น เช่นเมื่อ ค.ศ. 1922 พ่อค้าจีนผู้มั่งคั่ง และเป็นตระกูลใหญ่ของลำปางล้มละลาย⁷ เรื่องนี้ได้ส่งผลกระทบต่อธุรกิจการค้าภายในท้องถิ่น เนื่องจากพ่อค้าจีนส่วนใหญ่คือกลุ่มที่ทำธุรกิจเชื่อมกับกรุงเทพฯ และคนกลุ่มนี้มีเครดิตที่กรุงเทพฯ เพื่อนำสินค้ามาขายยังภาคเหนือ (“Report for the Year 1923 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1923) การเติบโตของนายทุนจีนและพ่อค้าจีนยังสามารถพิจารณาผ่านเรื่องการค้ากับญี่ปุ่น ตั้งแต่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่งเป็นต้นมา การที่

⁷ พ่อค้าจีนผู้มั่งคั่งของลำปางในช่วงเวลานั้นคือ “เงินฟอง” หรือฟองหลี ต้นตระกูล “ฟองอากาศ” เป็นคนจีนที่มีบทบาททางเศรษฐกิจของลำปางมากในช่วงรัชกาลที่ 5 ได้รับสัมปทานไม้ และเป็นเจ้าภาษีอากรฝิ่นและสุราของเมืองลำปาง (กิตติศักดิ์ เสงษ์ฎีกุล, กาดกองเตี้ย่านเก่าเล่าเรื่องเมืองลำปาง แหล่งที่มา: <http://www.lampang108.com/wb/read.php?tid=251.html>).

สินค้าของญี่ปุ่นสามารถแข่งขันกับสินค้าจากยุโรป เนื่องจากสามารถติดต่อว่าจ้างบุคลากรระดับล่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนจีนที่มีความชำนาญในการค้า และคนกลุ่มนี้ยังเป็นคนกลางในการติดต่อกับนักธุรกิจชาวตะวันตก และกลุ่มอื่นๆ ได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามมีหลายช่วงที่พ่อค้าจีนคิดว่าบาตรสินค้าญี่ปุ่นด้วยเหตุผลทางการเมือง พ่อค้าอินเดียจึงเข้ามารับช่วงต่อในการกระจายสินค้าญี่ปุ่น (พรณี บัวเล็ก, 2540: 30-62)

ตารางที่ 14 แสดงสินค้านำเข้าประเภทผ้าเป็นผืนและด้ายจากต่างประเทศที่ทำเรือกรุงเทพฯ

ปี ค.ศ.	ด้ายสี		ผ้าฝ้ายเป็นผืน		ผ้าไหมเป็นผืน		ผ้าขนสัตว์เป็นผืน	
	จำนวน (กก.)	มูลค่า (บาท)	จำนวน	มูลค่า	จำนวน	มูลค่า	จำนวน	มูลค่า
1911	3,228	ห่อ 446,288	447,451	ผืน 2,449,315	272,888	ผืน 3,187,456	18,212	ผืน 386,488
1912	4,341	ห่อ 649,414	440,994	ผืน 2,757,400	230,100	ผืน 2,739,914	15,981	ผืน 203,539
1913	-	-	1,736,256	4,452,058	172,982	3,382,983	114,720	257,935
1914	-	-	1,506,438	3,722,301	164,370	2,540,077	35,299	142,626
1915	438,215	581,707	1,575,480	3,773,669	173,957	3,572,048	19,085	81,158
1916	313,359	708,608	2,038,566	6,478,872	125,208	3,013,848	38,206	250,289
1917								
1918	551,220	2,071,584	1,507,866	7,202,623	95,990	3,538,638	11,358	175,505
1919	366,744	2,543,215	1,134,376	6,473,430	147,195	5,171,718	16,401	166,770
1920	450,385	2,950,035	1,709,098	11,750,303	93,734	3,834,407	44,156	552,060
1921	622,841	2,644,221	2,115,050	7,671,021	131,961	4,724,422	11,462	130,337
1922	482,480	1,694,846	2,597,096	8,477,918	125,841	4,209,118	21,048	180,580
1923	207,708	839,380	2,244,471	8,451,272	124,981	3,755,840	33,250	282,096
...								
1930	135,831	294,212	872,634	2,243,487	233,970	4,149,174	12,924	107,382
1931	70,237	114,519	779,455	1,519,351	118,489	1,577,335	9,711	59,531
1932	-	-	1,170,757	1,785,776	152,748	1,765,216		
1933	-	-	1,102,043	1,745,111	135,269	1,447,752		

The Foreign Trade and Navigation Port of Bangkok Year 1911-1933, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.0301.1.38E/13-23

ก่อนหน้าที่พ่อค้าจีนและอินเดียจะเข้ามามีบทบาท กล่าวได้ว่าการค้าของภาคเหนืออาศัยการค้าข้ามพรมแดนเป็นตัวขับเคลื่อนหลัก (“Report for the Year 1924 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1924) และแน่นอนว่าผู้ประกอบการสำคัญทางการค้าก็คือ

กลุ่มพ่อค้าต่าง ม้าต่าง วัวต่าง ซึ่งทำหน้าที่กระจายและแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างภาคเหนือกับเมืองทางตอนบนของพม่าและตอนใต้ของจีน และลาว หรืออาจจะเรียกได้ว่าเดิมพ่อค้าจีนยูนนานคือกลุ่มที่ผูกขาดการค้าในอาณาบริเวณแถบนี้เนื่องจากยังไม่เกิดการแข่งขัน ดังนั้นภายหลังที่มีการนำเข้าสู่สินค้าจากทางรถไฟ ส่งผลให้การนำเข้าไหม (raw silk) จากพม่าและรัฐฉานลดลง (“Report for the Year 1921 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1921)⁸

B.C.R., Chiangmai (1923) แสดงสินค้าในกลุ่มเดียวกันคือ การนำเข้าสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายลดลงด้วย ช่วง ค.ศ. 1920-1921 มูลค่าการนำเข้าลดลงจาก 71,003 ปอนด์ (773,933 บาท) เป็น 30,996 ปอนด์ (337,856 บาท) (“Report for the Year 1923 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1923) ⁹ แม้จะมีปริมาณการนำเข้าลดลง ทว่ารายงานการค้า ค.ศ. 1924 ยังคงให้สิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายที่นำเข้าจากทางพม่าเป็นสินค้าหลัก ที่มีมูลค่าการนำเข้าสูงถึง 250,000 ปอนด์ (2,725,000) (“Report for the Year 1924 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1924) ค.ศ. 1926 อังกฤษสามารถแข่งขันกับสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายของญี่ปุ่นได้ในบางรายการ เช่น ด้ายไม่ย้อมของอังกฤษ สามารถปรับราคาลงได้ถูกกว่าของญี่ปุ่นเหลือราคาปลีกที่ 4-5 บาท ส่วนด้ายม้วนเกลียวแบบย้อมของญี่ปุ่นถูกกว่าและเป็นที่ยอมรับมากในตลาดท้องถิ่น ด้ายของญี่ปุ่นขายได้ถึง 10,000-20,000 ห่อต่อเดือนที่เชียงใหม่ (“Report for the Year 1926 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1926) สินค้าในกลุ่มผ้าที่กระจายอยู่ในตลาดของภาคเหนือ มีได้มาพร้อมกับรถไฟที่มาจากกรุงเทพฯ เพียงอย่างเดียว แม้กระทั่งเมื่อรถไฟเพิ่มช่องทางในการขนส่งสินค้าและกลายเป็นช่องทางหลักในการนำเข้าสินค้าของตลาดภาคเหนือ ยังพบว่าสินค้าที่นำเข้าจากพม่าหลายรายการยังคงมีบทบาทสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเครื่องนุ่งห่มและสิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายและไหม ยังคงเป็นสินค้าสำคัญ ดังเช่นที่ปรากฏในตารางที่ 15

⁸ การนำเข้าไหมที่มากับทางรถไฟนั้นสัมพันธ์กับการขยายตัวของกิจการทอผ้าในภาคเหนือ ซึ่งพบในรายงานการค้าของปีนี้ว่าเชียงใหม่มีผ้าไหมเป็นสินค้าออกที่สามารถรับรองเรื่องคุณภาพและความสวยงามได้ นอกจากผ้าไหมแล้ว ยังพบว่ามีกิจการทอผ้าฝ้ายโดยคนพม่าในบังคับของอังกฤษเข้ามาเปิดโรงงานผลิตผ้าเป็นฝืนจากฝ้าย และโรงย้อมที่เชียงใหม่ โดยอาศัยแรงงานคนพื้นเมือง และใช้เครื่องทอของอังกฤษ ซึ่งกรณีเช่นนี้ได้เกิดขึ้นที่ลำปางด้วย ลำปางมีเครื่องทออยู่ทั้งสิ้น 38 เครื่อง และเป็นของอังกฤษเกือบทั้งหมด รายงานการค้า B.C.R., Chiangmai (1926) ระบุว่าภาคเหนือส่งออกผ้าไหมเป็นฝืนซึ่งมูลค่าเพิ่มสูงจาก 8,149 ปอนด์ (88,824 บาท) ค.ศ. 1924 เป็น 14,522 ปอนด์ (158,290 บาท) ใน ค.ศ. 1925.

⁹ สิ่งหัตถกรรมจากฝ้ายที่ว่าเป็นนี้ประกอบด้วย ด้ายยุโรปมัดเกลียวมูลค่า 19,802 ปอนด์ (215,842 บาท) ผ้าเป็นฝืนของยุโรปมูลค่า 6,161 ปอนด์ (67,155 บาท) ด้ายอินเดียมัดเกลียวมูลค่า 985 ปอนด์ (10,736 บาท) ผ้าเป็นฝืนของอินเดียมูลค่า 3,739 ปอนด์ (40,755 บาท).

ตารางที่ 15 แสดงการค้าข้ามพรมแดน การนำเข้าสินค้าจากพม่ามายังสยาม (มูลค่าเป็นบาท)

ปี ค.ศ.	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923
สัตว์-	20,864		32,575		29,779		16,594		31,355		54,818
มีชีวิต		42,266		10,460		14,175		9,948		64,032	
เครื่อง-	178,936		153,247		191,854		125,601		146,363		103,485
นุ่งห่ม		166,948		149,687		96,929		175,928		108,576	
สิ่งหัตถ-	652,386		624,057		618,035		786,617		438,695		398,432
กรรมจากฝ้าย		740,048		590,183		593,420		1,007,856		374,322	
เกลือ	9,760		8,711		11,087		12,766		10,583		11,888
		12,318		9,517		13,212		8,866		9,608	
สิ่งหัตถ-	150,265		108,808		54,500		73,412		95,299		64,261
กรรมจากไหม		117,373		76,690		79,318		91,839		38,835	
เงิน	2,303,707		1,268,308		1,191,280		1,208,913		1,233,154		1,309,231
		2,315,794		1,221,358		743,394		861,759		1,161,958	

ปรับมูลค่าจากรูปเป็นบาท x.875= บาท (Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918-1924, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.0301.1.38K/1-5)

แม้ว่าเมื่อเปรียบเทียบข้อมูลจากเอกสารรายงานการค้าของกงสุลอังกฤษที่เชียงใหม่ B.C.R., Chiangmai (1923) กับข้อมูลสถิติประจำปี ค.ศ. 1924 ของสยามจากตารางที่ 14 เกี่ยวกับการนำเข้าสิ่งหัตถกรรมจากฝ้าย จากพม่ามายังสยามมีตัวเลขที่คลาดเคลื่อนกันอยู่บ้าง ทว่าโดยภาพรวมก็ให้ข้อมูลที่ใกล้เคียงกันคือปริมาณการนำเข้าเริ่มลดลงตั้งแต่ปี ค.ศ. 1921 ในประเด็นนี้อาจวิเคราะห์ได้อย่างน้อยสองประเด็น ประเด็นแรกคือการนำเข้าสิ่งหัตถกรรมจากฝ้าย ไหม รวมถึงด้ายจากต่างประเทศนั้นเป็นการนำเข้ามายังท่าเรือของกรุงเทพฯ โดยตรงโดยไม่ผ่านเมืองท่าของพม่า และระบบขนส่งทางรถไฟได้เข้ามารองรับการขนถ่ายสินค้าที่สะดวกรวดเร็วกว่าหากต้องนำเข้าจากพม่า และอีกปัจจัยหนึ่งน่าจะสัมพันธ์กับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง (ค.ศ. 1914-1918) ซึ่งตลาดต่างประเทศหลายแห่งได้ปิดตัวลง

2. พ่อค้าฮ่อ ใต้ใหญ่

การค้าคาราวานในช่วงแรกที่รถไฟสายเหนือมาถึงลำปาง ค.ศ. 1916 และเชียงใหม่ ค.ศ. 1921 ยังพบว่าอาชีพการรับจ้างขนส่งสินค้าจากสถานีปลายทางของรถไฟไปยังตลาดตามเมืองต่างๆ กลายเป็นอาชีพที่พ่อค้าส่วนนิยม โดยอาศัยลูกหาบที่เป็นคนลาว การขนส่งสินค้าและสัมภาระของพ่อค้าล่อต่างที่พวกเขาถนัด (Le May, 1986: 70) การขยายตัวของอาชีพนี้น่าจะยังอยู่ตลอดช่วงเวลาที่ระบบขนส่ง และยานพาหนะยังไม่แพร่หลาย ข้อดีของการใช้บริการแบบนี้คือสามารถชอกซอนไปในทุกพื้นที่แม้แต่ในพื้นที่ที่ยังไม่มีถนนหนทางที่สะดวก

ตารางที่ 16 แสดงการค้าข้ามพรมแดน การส่งออกสินค้าจากสยามไปพม่า (มูลค่าเป็นบาท)

ปี ค.ศ.	สัตว์มีชีวิต	สิ่งหัตถกรรม- จากใหม่	ไม้สัก	เงิน
1913	2,153,388	698,527	944,148	1,187,089
1914	2,520,464	249,519	992,022	1,475,573
1915	1,540,343	200,972	525,874	1,143,386
1916	1,074,791	316,624	529,614	1,094,122
1917	1,326,573	314,350	418,037	1,084,145
1918	622,720	417,580	1,104,527	865,907
1919	1,505,893	944,830	1,060,688	919,490
1920	2,303,635	841,255	696,477	986,818
1921	1,239,396	492,121	1,472,280	900,362
1922	1,298,899	591,062	1,032,462	705,700
1923	1,085,133	582,926	1,090,025	770,406

(Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918-1924, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.

0301.1.38K/1-5)

เดิมการค้าข้ามพรมแดนในภาคเหนือเน้นสัมพันธ์กับตลาดการค้าของพม่า หรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่าเมืองต่างๆ ในภาคเหนือเน้นอาศัยการค้าข้ามพรมแดนเป็นสำคัญ กระทั่งเมื่อสินค้าจากกรุงเทพฯ เข้ามาส่งอิทธิพลต่อตลาดท้องถิ่น สินค้าจากภาคกลางยังผลักดันให้เกิดการกระจายสินค้าที่มากับรถไฟ เข้าไปยัง

ตลาดดินแดนตอนใน ฉะนั้นจะพบว่าพรมแดนการค้าในช่วงเวลาดังกล่าวได้เคลื่อนไหวตามความต้องการของสินค้า

อย่างไรก็ตามเชื่อว่าสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดตอนใน อาศัยเส้นทางรถไฟสายเหนือเพียงอย่างเดียว เช่น สิ่งหัตถกรรมจากไหม เป็นตัวอย่างหนึ่งที่พบว่าการนำเข้าสินค้าประเภทนี้จากพม่ามายังสยามมีแนวโน้มที่ลดลง (คูตารางที่ 15 หน้า 189) ซึ่งน่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายเส้นทางรถไฟภายในของพม่า กล่าวคือในปี ค.ศ. 1907 เส้นทางรถไฟเชื่อมไปถึงเมืองลาเจียว ซึ่งอยู่ใกล้กับแนวพรมแดนของพม่า เชื่อมต่อกับจีน นั้นหมายความว่าคาราวานของพ่อค้าสำรวจรวมถึงได้ใหญ่จำนวนหนึ่งน่าจะเดินทางไปรับสินค้าจากจุดดังกล่าวซึ่งใกล้กว่าการเดินทางมายังล้านนา นอกเหนือจากความต้องการแลกเปลี่ยนสินค้ากับตลาดในล้านนา หรือด้วยเหตุผลอื่น

การเปลี่ยนแปลงของการค้าข้ามพรมแดนที่สำคัญคือ มาตรการในด้านภาษีและการควบคุมสินค้าเข้าออก เริ่มมีการเก็บภาษีชายแดน รายงานการค้าของ B.C.R., Chiangmai (1926) ระบุว่ารัฐบาลอินเดีย¹⁰เก็บภาษีไม้จืดไฟ บูหรีและชันทศกร ซึ่งการค้าข้ามพรมแดนก่อนหน้านี้ไม่ได้เก็บภาษีสินค้าเหล่านี้ เมื่อรัฐเข้ามากำหนดมาตรการด้านภาษีของการค้าชายแดน พบว่า ไม่มีสินค้าใดได้รับการยกเว้น และพวกพ่อค้าก็ไม่ได้รับการแจ้งเตือนในเรื่องการเก็บภาษีก่อน อาทิ ภาษีผ้าไหมเป็นฝืนเก็บร้อยละ 30 ผ้าไหมผสมร้อยละ 20 การเปลี่ยนแปลงเรื่องมาตรการเกี่ยวกับการค้าชายแดนนี้เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การค้าของเอกชนบางรายต้องล้มเลิกไป นอกจากเหตุผลที่กล่าวมาข้างต้น ยังมีเรื่อง โจรปล้นชิงตามชายแดน ทำให้พ่อค้าขาดทุนและกลายเป็นหนี้สิน พวกพ่อค้าให้ข้อมูลว่า พวกเขาหมดกำลังใจเพราะไม่ประสบความสำเร็จทางการค้า หลายนคนหันไปลงทุนเกี่ยวกับที่ดิน (“Report for the Year 1926 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1926)¹¹ ค.ศ. 1932 ถนนสายลำปาง-แม่สาย สามารถเชื่อมการค้าไปยังชายแดนแถบเมืองเชียงตุง โดยรถยนต์สามารถวิ่งได้ ในฤดูแล้งมีรถโดยสารให้บริการจากชายแดนถึงเมืองเชียงตุงด้วย สินค้าชายแดนมีไม้จืดไฟ น้ำมันก๊าด ผ้าพับซึ่งเป็นสินค้าออกจากชายแดนแม่สาย (“Report for the Year 1932 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1932) ส่วนสินค้านำเข้ามาจากรัฐฉาน เชียงตุง ได้แก่ ตะกั่ว ส้ม และวอลนัท สินค้าที่มากับคาราวานคือ ใบพลู น้ำมัน ฯลฯ (“Report for the Year 1937 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1937)

¹⁰ ในเอกสาร B.C.R. (ค.ศ. 1926) ใช้คำว่ารัฐบาลอินเดีย เมื่อกล่าวถึงการค้าข้ามพรมแดนของพม่ากับเชียงใหม่ เนื่องจากการปกครองพม่านั้นอยู่ภายใต้รัฐบาลอินเดียอีกชั้นหนึ่ง และเพิ่งแยกออกจากอินเดียเมื่อปี ค.ศ. 1937.

¹¹ เรื่องการถือครองที่ดินนั้นพบในบันทึกของเลอเมย์ตั้งแต่ ค.ศ. 1913 พบว่ามีการถือครองโดยใช้เอกสารใบเหยียบย่ำเพื่อแสดงสิทธิ์การใช้ประโยชน์ที่ดินแล้ว (Le May, 1986: 98).

การค้าข้ามพรมแดนที่มักปรากฏอยู่ในรายงานแม้ว่าจะเป็นสินค้าควบคุมคือ ฝิ่น ซึ่งพบว่าการลักลอบค้าฝิ่นก็มีจำนวนลดลง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะได้ผลตอบแทนไม่คุ้มค่า (“Report for the Year 1934 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1934)¹² เส้นทางการค้าฝิ่นที่ได้รับการกล่าวถึงกันมาก คือเส้นทางการค้าสิบสองปันนา จากคำให้สัมภาษณ์ที่มอร์แมนบันทึกไว้พบว่าเดิมที่การค้าหลักบนเส้นทางสายนี้คือเกลือ โดยมีเจ้าของเป็นคนจีนฮ่อ และมีแรงงานเป็นคนลื้อ ก่อนที่เกลือทะเลจะมาถึงภาคเหนือ เกลือจากเมืองทางตอนบนนี้จะมาพร้อมกับคาราวานวัวต่างเข้ามาทางแม่สาย และเส้นทางนี้ยังเป็นเส้นทางค้าฝิ่นด้วย โดยฝิ่นน้ำหนัก 1.6 กิโลกรัม ซื้อขายที่ราคา 2000 บาท ผู้ให้ข้อมูลยังกล่าวอีกว่า กฎหมายของไทยไม่สามารถทำอะไรได้เพราะการค้าฝิ่นมีผู้มีอิทธิพลเข้ามาเกี่ยวข้องกับค้า ทั้งเจ้านาย ตำรวจและทหาร ทั้งยศนายร้อย นายพัน ล้วนเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ พวกเขานำเข้าฝิ่นจากแม่สาย ซ่อนมาในรถจี๊ป หรือหีบห่อซึ่งไม่มีใครกล้าตรวจค้น เส้นทางลำเลียงฝิ่นจากชายแดนแม่สายเข้ามายังตลาดภายในนี้ เป็นเส้นทางเดียวกันกับเส้นทางม้าต่าง ล่อต่างก่อนที่รถยนต์จะกลายเป็นพาหนะที่ใช้ขนส่งหลัก เดิมจึงมีม้าต่างจำนวนมากที่เดินทางมาจากภูเขาพร้อมด้วยฝิ่นราคาถูก กระทั่งการค้าฝิ่นกลายเป็นเรื่องผิดกฎหมาย เรื่องของฝิ่นมักมีความเกี่ยวข้องกับจีนฮ่อ เช่นกลุ่มจีนฮ่อที่เข้ามาตั้งรกรากที่เชียงคำ¹³

ผู้ให้ข้อมูลกับมอร์แมนเล่าว่า จีนฮ่อเป็นกลุ่มที่ครองตลาดการค้าของเชียงคำในช่วงเวลาที่ให้ข้อมูล (ช่วง ค.ศ. 1960) คนกลุ่มนี้ส่วนหนึ่งเป็นจีนฮ่อที่เคยเดินทางมาเชียงคำ โดยไม่มีเงินติดตัวมาเลย พวกเขาซื้อของโดยอาศัยได้สินเชื่อกจากร้าน หรือไม่ก็ใช้ฝิ่นแลกกับสินค้า พอผ่านไป 1-2 ปี พวกเขาก็มีเงินหลักหมื่นหลักแสน นอกจากนี้คนที่เคยค้าฝิ่นต่างยืนยันถึงรายได้ที่จูงใจแม้ว่าต้องประสบกับภาวะความเสี่ยง ในบันทึกอีกตอนหนึ่งของมอร์แมนสัมภาษณ์นายคำ อายุ 69 ซึ่งเคยค้าฝิ่น นายคำเล่าว่า ตอนที่ยังค้าฝิ่นอยู่เขาทำรายได้ส่งให้กับครอบครัวเดือนละ 180 บาท คำมาจากสิบสองปันนาตอนอายุได้ 20 กว่าปี โดยเดินทางมากันเป็นกลุ่มใหญ่ และเห็นว่ากฎหมายควบคุมการค้าฝิ่นในช่วงเวลานั้น (น่าจะเป็นช่วง ค.ศ. 1921-1935) เข้มงวดมาก¹⁴

¹² รายงานฉบับนี้สอดคล้องกับรายงานข้อมูลสถิติ ค.ศ. 1933 ที่พบว่า กรมสรรพสามิต (หน่วยงานของรัฐที่มีอำนาจในการปราบปรามฝิ่นเถื่อน) ได้เปลี่ยนแปลงราคาฝิ่นของจังหวัดทางภาคพายัพช่วงปลาย ค.ศ. 1933 โดยตัดราคาลงต่ำถึง 160 บาท/กิโลกรัม ทั้งนี้เพื่อดำเนินการป้องกัน การจำหน่ายฝิ่นเถื่อนที่เข้ามาทางพรมแดนตอนเหนือและส่งไปทั่วราชอาณาจักร (Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1933, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.0301.1.38K/8), Pp. 506-509.

¹³ เรื่องคนจีนฮ่อที่เชียงคำในรุ่นบุกเบิก ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำการค้า เกิดขึ้นไล่เลี่ยกับช่วงเวลาที่มีการขยายเส้นทางรถไฟไปยังภาคเหนือ ค.ศ. 1913 ที่เลอเมย์เดินทางไปยังเชียงคำพบว่าที่นั่นมีกลุ่มพ่อค้าฮ่อที่เดินทางมาจากเชียงตุง รัฐฉานเพื่อนำสินค้าจากที่นั่นมาค้าขายที่เชียงคำอยู่ก่อนแล้ว พวกเขานำสินค้าจำพวกเสื้อผ้า ขันไม้หมากพลู หนังกวายเป็นของไม่พอก รองเท้า ผู้หญิงมาขาย (Le May, 1986: 188-189).

¹⁴ ไมเคิล มอร์แมน, เอกสารหมายเลข 1-11-93, 1-120-6, ฐานข้อมูลจดหมายเหตุทางมานุษยวิทยาในประเทศไทย เมื่อตรวจสอบกับช่วงเวลาที่รัฐบาลเริ่มเข้ามาควบคุมการค้าและการจำหน่ายฝิ่นอย่างจริงจังพบว่า เริ่มตั้งแต่ ค.ศ. 1908 ทว่า

เรื่องเล่าเกี่ยวกับฝิ่นและพ่อค้าฮ่อ จากบันทึกของมอร์แมน ยังกล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อหลายปีก่อนปีที่สัมพันธ (ค.ศ. 1960) เกี่ยวกับพ่อค้าฮ่อที่ไปค้าขายฝิ่นในลาว โดยคนกลุ่มนี้จะเดินทางตอนกลางคืน และพักตอนกลางวันเพื่อหลบเลี่ยงตำรวจ พวกเขาขายหมูเพื่อซื้อผ้า และขายผ้าเพื่อซื้อฝิ่น และมูลค่าการค้าแต่ละครั้งราว 10,000-100,000¹⁵ ครั้งหนึ่งพวกเขาถูกเรียกให้หยุดตรวจพวกเขาแสดงเอกสารจากรัฐบาลไทย¹⁶ ซึ่งอันที่จริงเป็นเอกสารที่พวกฮ่อถือไว้กับตัวและซื้อมาในราคา 1,000 บาท พวกเขาจึงได้รับอนุญาตให้เดินทางต่อได้ พวกเขาต้องเดินทางในเขตภูเขาและพื้นที่ในเขตลาว ได้พบเจอชาวเขาที่ปลูกฝิ่นและเก็บยางฝิ่น ตัวผู้ให้ข้อมูลเองสูบฝิ่นด้วยซึ่งคิดเป็นมูลค่า 100 บาท/เดือน โดยทั่วไปคนที่สูบฝิ่นต้องจ่ายค่าฝิ่นถึง 200-300 บาท/เดือน¹⁷ จะเห็นว่าฝิ่นเป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งของการค้าข้ามพรมแดน ที่รัฐไม่สามารถตรวจสอบ ควบคุมได้ทั้งหมด ปริมาณฝิ่นเดือนที่มีการจำกัดได้ ค.ศ. 1935 เทียบสัดส่วนแล้วมีจำนวนไม่น้อยกว่าร้อยละ 18 ของจำนวนฝิ่นที่รัฐบาลจำหน่าย ซึ่งถือว่าเป็นสัดส่วนที่เพิ่มขึ้นมาก เมื่อเปรียบเทียบกับปริมาณฝิ่นเดือนที่จับได้ ค.ศ. 1925 ที่คิดเป็นสัดส่วนเพียงร้อยละ 2.6 ของจำนวนฝิ่นที่รัฐบาลจำหน่าย และข้อมูลของกรมสถิติ ค.ศ. 1933 พบว่า ปริมาณฝิ่นเดือนที่จับกุมได้เป็นสัดส่วนเพียงเล็กน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับฝิ่นเดือนทั้งหมดที่ลักลอบนำเข้ามา และปริมาณฝิ่นเดือนในแต่ละปีมีมากกว่าปริมาณฝิ่นที่รัฐบาลจำหน่าย (Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1933, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.0301.1.38K/8: 506-509)

กฎหมายที่เริ่มเข้มงวดกับผู้จำหน่ายฝิ่นและผู้สูบฝิ่นเริ่ม ค.ศ. 1921 คือห้ามมิให้สูบฝิ่นนอกบ้านจำหน่ายฝิ่นที่รัฐอนุญาต เว้นเสียแต่ผู้นั้นมีใบอนุญาตพิเศษให้สูบนอกบ้าน แต่ก็ต้องเสียค่าธรรมเนียมพิเศษ ซึ่งคนกลุ่มนี้มีอยู่ไม่มาก พระราชบัญญัติฝิ่นพุทธศักราช 2472, /2476 (ค.ศ. 1929, 1933) ห้ามมิให้ผู้เยาว์เข้าไปในร้านฝิ่น และให้กวดขันมิให้ผู้เยาว์ติดฝิ่น (Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1933, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.0301.1.38K/8), Pp. 506-509.

¹⁵ ไม่ระบุหน่วยเงินตรา อาจเป็นกีบหรืออาจเป็นบาทเพราะตอนนั้นใช้บาท-ผู้ศึกษา.

¹⁶ น่าจะเป็นใบเสร็จราชการ ที่ใช้แทนหนังสือเดินทาง-ผู้ศึกษา.

¹⁷ มอร์แมน, เอกสารหมายเลข 1-11-101, อ้างแล้ว ค.ศ. 1925 รัฐบาลเริ่มเข้าไปจัดตั้งร้านฝิ่นโดยไม่ต่อใบอนุญาตให้กับร้านจำหน่ายฝิ่นเดิม โดยมีเป้าหมายเพื่อลดจำนวนร้านและปริมาณของผู้สูบฝิ่น กล่าวคือ ค.ศ. 1917 มีร้านจำหน่ายฝิ่น 3,245 ร้าน พอถึง ค.ศ. 1933 เหลือ 865 ร้าน แต่นโยบายนี้ไม่ประสบความสำเร็จ เพราะยิ่งกระตุ้นให้ฝิ่นเดือนระบาดหนัก ทำให้รัฐต้องอนุญาตให้หลายพื้นที่เปิดร้านฝิ่นเพิ่มอีก (Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1933, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.0301.1.38K/8): 506-509.

ตารางที่ 17 แสดงแหล่งที่มาและปริมาณการนำเข้าฝิ่นของสยาม

ปี ค.ศ.	ฝิ่นพาราณสี(อินเดีย)		ฝิ่นรัฐฉาน/ยูนนาน		ฝิ่นเปอร์เซีย	
	จำนวน(กก.)	มูลค่า(บาท)	จำนวน(กก.)	มูลค่า(บาท)	จำนวน(กก.)	มูลค่า(บาท)
1911	73,180	2,951,330				
1912	80,316	2,298,213	15,464	420,958		
1913	107,229	3,445,776	21,010	514,531	1,022	28,199
1914	105,233	2,451,260	190	3,449		
1915	122,168	2,993,298				
1916	75,599	2,844,655			315	8,688
1917	86,485	4,370,581			251	6,940
1918	96,767	3,946,931	53	1,167	9	1,541
1919	91,444	4,420,912	29	612		
1920	93,742	3,859,228	7,321	204,858		
1921	78,000	2,089,165	25	441		
1922	99,000	3,570,499				
1923	84,000	4,683,605				
1924	90,000	5,273,660				
1925	90,000	5,569,860				
1926	84,000	5,127,098			65,520	2,389,912
1927	93,900	5,223,803			14,400	488,258
1928	83,460	4,660,164				
1929	73,938	4,053,695			31,500	748,549
1930	62,640	3,469,130			14,400	
340,894						

(Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918-1930, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กก.

0301.1.38K/1-6)

จากตารางที่ 17 ฝิ่นที่รัฐบาลสยามนำเข้าส่วนใหญ่คือฝิ่นจากอินเดีย ทว่าตั้งแต่ ค.ศ. 1918 รัฐบาลอินเดียมีนโยบายลดการส่งออกฝิ่น โดยตั้งเป้าไว้ว่าจะลดการส่งออกให้ได้ร้อยละ 10 ของทุกปี ในขณะที่รัฐบาลสยามไม่สามารถลดปริมาณการนำเข้าได้ เนื่องจากความต้องการฝิ่นภายในประเทศยังไม่ลดลงตามขณะเดียวกันหากปริมาณฝิ่นไม่เพียงพอ ก็จะเกิดปัญหาฝิ่นเถื่อนแพร่ระบาดและรัฐก็ไม่อาจควบคุมการทะลักเข้ามาของฝิ่นเหล่านี้ได้ รัฐบาลจึงหันไปนำเข้าฝิ่นจากเปอร์เซียเข้ามาเสริมฝิ่นจากอินเดีย จากตารางที่ 17 ฝิ่นจากรัฐฉาน/ยูนนาน มิใช่แหล่งนำเข้าหลักของรัฐบาล ทว่าเมื่อก้าวถึงฝิ่นเถื่อนกลับพบว่าเส้นทางหลักและแหล่งนำเข้าคือฝิ่นกลุ่มนี้ทั้งสิ้น ซึ่งเป็นตัวเลขทางเศรษฐกิจที่มีได้ระบุหรือแสดงในตาราง

ตารางที่ 18 แสดงร้านจำหน่ายฝิ่นในพื้นที่มณฑลพายัพ และมณฑลมหาสารภูฏีที่รัฐอนุญาต

ปี ค.ศ.	พายัพ	มหาสารภูฏี
1912	43	30
1913	41	59
1914	41	46
1915	47	31
1916	50	27
1917	24	33
1918 ¹⁸	10-9	21-18
1919	21	18
1920	21	18
1921	18	18
1922	20	16
1923	19	17
1924	25	16
1925	-	
1926	45	
1927	17	
1928	23	
1929	26	
1930	26	

¹⁸ ปี ค.ศ. 1918 ร้านจำหน่ายฝิ่นหลายร้านปิดตัวลง เพราะรัฐบาลเข้ามาควบคุมการสูบฝิ่นอย่างเข้มงวด (Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918-1930, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.0301.1.38K/1-6).

(Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918-1930, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.

0301.1.38K/1-6)

3. พ่อค้าพื้นเมือง

ข้อมูลจากบันทึกสนามของไมเคิล มอร์แมน เขียนถึงประสบการณ์ของคนที่ค้าขายวัวต่างเมื่อรถไฟสร้างมาถึงอุตรดิตถ์แล้ว เขาเอาวัวต่างสินค้ำไปขายที่นั่น และขายวัวที่อุตรดิตถ์ ขึ้นรถไฟไปพิษณุโลก แล้วกลับมาขังลำปาง และอีกคนที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการค้าวัวต่างว่า วัวตัวหนึ่งต่างข้าวสารได้ 30 กิโลกรัม และจะขายข้าวได้ 14 บาท/100 กิโลกรัม วัวต่างมักจะต่างเกลือจากเมืองแพร่ ซึ่งขายเกลือราคา 7 บาท/100 กิโลกรัม เมื่อนำกลับมาขายที่เชียงคำจะได้ราคา 5 กิโลกรัม/1 แดบ หรือประมาณ 3 สติง (มอร์แมน, เอกสารหมายเลข 1-120-6)

การขนส่งเกลือผ่านเส้นทางรถไฟเริ่มขายตัวอย่างแท้จริงตั้งแต่ ค.ศ. 1906 หรือหลังจากสถานีรถไฟถึงปากน้ำโพได้ปีเดียว (ดูรูปที่ 17, หน้า 183 ประกอบ) ปริมาณการขนส่งเกลือทางรถไฟเพิ่มขึ้นเกือบ 7 เท่าตัว คือใน ค.ศ. 1906 ปริมาณการขนส่งเพิ่มเป็น 4,902 ตัน มูลค่ารวม 20,624 บาท เมื่อเปรียบเทียบกับ ค.ศ. 1905 ปริมาณการขนส่งเท่ากับ 680 ตัน มูลค่ารวม 4,884 บาท (“Table 8: List Showing Development of Goods Traffic,” *Twentieth Administration Report on the Traffic of the Royal State Railways in Siam for the Year 2459 (1916-17)* (Bangkok: The Royal Railway Printing Office, 1917)) การค้าเกลือน่าจะแสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของการค้าบริเวณปากน้ำโพ และการกระจายสินค้าผ่านการค้าทางเรือขึ้นไปยังตลาดตอนบน โดยเฉพาะที่เมืองอุตรดิตถ์ ที่พบว่าเป็นแหล่งชุมนุมของเรือสินค้า เช่น เมื่อครั้งที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพเดินทางไปถึงอุตรดิตถ์ ค.ศ. 1908 นั้นพบว่า “...มีเรือจอดบรรทุกสินค้าทั่วคู้่งน้ำ จอดเรียงรายอย่างนี้ไปจรดเมืองน่าน...” (“กรมหลวงดำรงเสด็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ อุไทยธานี เมืองนครสวรรค์ กับด่านภาษี 15 พ.ย. ร.ศ. 117-3 ก.ค. ร.ศ. 127,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.29.2/110)

ตารางที่ 19 แสดงการนำเข้าเกลือ ของสถานีรถไฟสายเหนือ (ตัน)

ปี ค.ศ.	อุตรดิตถ์	ท่าเสา	เด่นชัย	ลำปาง	เชียงใหม่
1912	67	179	737		
1913	73	160	1,256		
1914	100	377	1,556		
1915	95	302	2,150		

1916	92	287	792		
1917					
1918					
1919					
1920		295	938	3,660	
1921		357	1,014	3,578	
1922		349	967	1,967	
1923		322	817	2,089	2,503
1924		377	692	2,090	2,242
1925					
1926		313	570	2,545	2,233
1927		345	426	2,458	1,515
1928		281	533	3,127	1,974
1929		373	814	3,570	2,762
1930		363	496	3,118	2,673
1931		315	769	4,327	3,596
1932		336	574	4,049	2,852
1933		348	699	4,213	2,816
1934		346	653	4,413	3,319

(Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918-1937, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กค.

0301.1.38K/1-9)

จากตารางที่ 19 จะพบว่าสถานีลำปางเริ่มนำเข้าเกลือในปริมาณค่อนข้างมากตั้งแต่ ค.ศ. 1920 ขณะที่สถานีเชียงใหม่เริ่มนำเข้าเกลือตั้งแต่ ค.ศ. 1923 หรือหลังจากเปิดทำการได้เพียง 2 ปี สถานีลำปางและสถานีเชียงใหม่จึงเป็นสถานีหลักในการกระจายสินค้าเกลือเข้าไปยังตลาดของล้านนา และพ่อค้าท้องถิ่นได้เข้ามามีบทบาทในการกระจายสินค้าประเภทนี้ (ดูตัวอย่างหน้า 196)

ข. สินค้าทางรถไฟ

ปี ค.ศ. 1916 สินค้าที่เดินทางมาพร้อมกับขบวนรถไฟสายเหนือ จากกรุงเทพฯ มายังสถานีปลายทางที่สำคัญในช่วงเวลานั้นคือ อูตรดิตถ์, ท่าเสา, เด่นชัย และลำปาง มีทั้งสินค้าหลายรายการ ทั้งสินค้าอุปโภคบริโภค ในบรรดาสินค้าเหล่านั้น ผู้ศึกษาพบว่า มีสินค้าบางชนิดที่สถานีปลายทางในภาคเหนือนำเข้าในปริมาณมาก ได้แก่ ซีเมนต์, น้ำมันก๊าด, เหล็ก และสินค้าทั่วไป ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลง และความต้องการสินค้าสมัยใหม่ (หากไม่รวมเหล็ก) ของตลาดตอนใน

ตารางที่ 20 แสดงรายการและปริมาณการนำเข้าสินค้าทางรถไฟของสถานีในภาคเหนือ ค.ศ. 1916 (หน่วยเป็นตัน)

สถานี \ รายการ	ซีเมนต์	น้ำมันก๊าด	เหล็ก	สินค้าทั่วไป	รวม
อูตรดิตถ์	132		92	157	381
ท่าเสา		277	287	1,055	1,619
เด่นชัย	71	185	792	606	1,654
ลำปาง	488	708	3,496	1,373	6,065
รวม	691	1,170	4,667	3,191	9,719

(“Table 6: Statement of Goods forwarded and received in tons,” *Twentieth Administration Report on the Traffic of the Royal State Railways in Siam for the Year 2459 (1916-17)* (Bangkok: The Royal Railway Printing Office, 1917))

จากตารางที่ 20 จะพบว่าเมื่อรถไฟขยายสถานีมาถึงลำปาง บทบาทในการนำเข้าสินค้าเพื่อกระจายสินค้าไปยังตลาดภาคเหนือของอูตรดิตถ์ลดลงไปมาก หรือสถานีท่าเสาของอูตรดิตถ์เข้ามามีบทบาทแทนคือ ปริมาณการนำเข้าสินค้ามากกว่าสถานีอูตรดิตถ์ ขณะที่ลำปางรับช่วงต่อสถานีนำเข้าสินค้าและกระจายสินค้าไปยังตลาดของภาคเหนือ

1. ข้าว

การเปลี่ยนแปลงของสินค้าออกในภาคเหนือที่สำคัญคือ ข้าว ซึ่งพบว่า เดิมข้าวที่ผลิตในภาคเหนือเกือบทั้งหมดใช้บริโภคภายใน เมื่อเกิดเส้นทางเกวียน และเส้นทางรถไฟทำให้เริ่มมีการค้าข้าวกับเพื่อนบ้านในจังหวัดใกล้เคียง เช่น ในบันทึกสนามของมอร์แมน (ค.ศ. 1960) พูดถึงการต่างข้าวไปขายต่างเมือง การ

เดินทางของวัวต่างข้าว อาศัยคนเดินทางเป็นกลุ่ม บ้างก็รับจ้างเดินทางไปกับคณะเพราะต้องการเงินรับจ้าง อัตราค่าจ้างคือ หากเดินทางไปเชียงใหม่ 3 บาท แพร่ 6 บาท อุตรดิตถ์ 10 บาท ค่าการเดินทาง 1 เทียว การเดินทางไปอุตรดิตถ์ใช้เวลา 26 วัน เส้นทางไหนที่ถนนหนทางเรียบร้อยดีก็ไม่ต้องใช้วัวต่าง จะอาศัยรถบรรทุก หรือไม่ก็เกวียนเทียมแทน มอร์แมนบันทึกจากปากคำของคนที่ทำให้สัมภาษณ์ว่า ก่อนที่ถนนหนทางจะสะดวกสบาย ใช้งานได้ดี การเดินทางโดยการเทียมเกวียนข้าวสาร ระหว่างเส้นทางเชิงคำถึงพะเยา¹⁹ ไปกลับใช้เวลา 15 วัน โดยจะซื้อสินค้าจากพะเยามาขายที่ตลาดเชิงคำ การเดินทางโดยอาศัยวัวเทียมเกวียนเริ่มขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกับการสร้างทางรถไฟมาถึงที่ลำปาง (มอร์แมน, เอกสารหมายเลข 1-16-56, 1-18-64, 1-120-6)²⁰ เมื่อ ค.ศ. 1923 ภาคเหนือผลิตข้าวได้มาก ข้าวจำนวนหนึ่งส่งออกทางรถไฟไปยังกรุงเทพฯ พ่อค้าชาวจีนรวมถึงเจ้าของโรงสีจะซื้อข้าวตั้งแต่ข้าวยังเขียว เมื่อเห็นแนวโน้มที่จะขายข้าวได้มาก โดยภาพรวมข้าวยังเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ และในบางแห่งยังประสบปัญหาขาดแคลนข้าวอีกด้วย (“Report for the Year 1924 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1924)²¹ ค.ศ. 1925 ตัวเลขการส่งออกข้าวเพิ่มขึ้นจาก 3,038 ปอนด์ เป็น 5,417 ปอนด์ในปี ค.ศ. 1924 รายงานการค้าของกงสุลอังกฤษประจำ ค.ศ. 1926 ระบุว่า มีการปลูกข้าว บุกเบิกที่ป่าทำเกษตรเพิ่มขึ้น เพราะเหตุจูงใจมาจากความต้องการซื้อสินค้าต่างชาติ (“Report for the Year 1926 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1926)

¹⁹ เส้นทางเชิงคำ-พะเยา เป็นเส้นทางหนึ่งที่มีชุมชนของพวกฉาน ไตใหญ่ อาศัยอยู่มาก จากพะเยาไปจนถึงเชียงรายก็มีร้านค้าของพวกฉานอยู่ตลอดเส้นทางเช่นกัน การเกิดชุมชนของพวกพ่อค้าที่เคยคำขายและเดินทางแบบคาราวานมาสู่การตั้งร้านถาวร น่าจะสัมพันธ์กับเส้นทางรถไฟ การขยายตัวของเมือง การแพร่กระจายของสินค้า และแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวของพ่อค้าข้ามชายแดนมาสู่การเป็นพ่อค้าแบบร้านค้าปลีกมากขึ้น (Le May, 1986: 197).

²⁰ นอกจากนี้ยังพบว่าคนบนดอยปลูกข้าวเหลือขายและเอามาแลกเปลี่ยนกับฝ้ายและสินค้าของคนพื้นราบ (มอร์แมน, เอกสารหมายเลข 1-12-237, 1-12-297, อ้างแล้ว).

²¹ พื้นที่ปลูกข้าวที่สำคัญของมณฑลมหาสารคาม อยู่ที่เชิงคำและพะเยา ราคาข้าว ค.ศ. 1924 สูงกว่าปีที่ผ่านมา เมื่อชาวนาเริ่มเข้าสู่ช่วงจรรยาหนี้สิน ทำให้พ่อค้าจีนซื้อข้าวขายส่งไปยังกรุงเทพฯ ราคาข้าว 110 บาท/100 หาบ จากเดิมราคาอยู่ที่ 70-80 บาท รายงานการค้า B.C.R., Chiangmai (1926) กล่าวถึงการอพยพโยกย้ายของประชากรจากแพร่ น่าน ส่วนหนึ่งย้ายถิ่นฐานไปอยู่ใกล้กับเชิงคำ ทำให้พื้นที่ปลูกข้าวในแพร่ น่าน ลดลง เดิมมีปัญหาเรื่องจำนวนประชากรน้อยอยู่แล้ว ลักษณะของการทำนาคล้ายการทำนาฝ้า คือเจ้าของที่ดิน ให้ที่ดินและบางครั้งให้ควายสำหรับไถนา พอถึงฤดูหว่านไถ ชาวนาจะได้รับเงินสดก่อน พอถึงฤดูเก็บเกี่ยวชาวนาจะได้ข้าวในปริมาณต่ำกว่าครึ่งของผลผลิต เมื่อราคาข้าวตกต่ำ เจ้าของที่ดินและนายหน้าจะสต็อกข้าวไว้รอจนกว่าจะได้ราคาดี หรือเป็นที่น่าพอใจจึงจะนำออกมาขาย ดังนั้นเงินที่หมุนเวียนอยู่ในระบบจึงไม่ค่อยมีขาดแคลนเงินที่จะซื้อสินค้าฟุ่มเฟือยเล็กๆ น้อยๆ หรือเสียกายี ความแตกต่างของมูลค่าการแลกเปลี่ยนเป็นเหตุให้พวกพ่อค้าหารายได้ กำไรจากส่วนต่างในแต่ละที่ (“Report for the Year 1932 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1932).

B.C.R.,Chiangmai (1928) ให้ข้อมูลที่แสดงว่าข้าวกลายเป็นสินค้าที่มีความสำคัญขึ้นมาแทนปศุสัตว์ คือมีการเพิ่มพื้นที่ปลูกข้าว พื้นที่ที่ส่งออกข้าวได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย เมืองฝาง (“Report for the Year 1928 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1928) เมื่อถึง ค.ศ. 1934 ข้าวกลายเป็นรายการสินค้าที่ถูกพูดถึงอันดับต้น ทั้งข้าวเจ้า ข้าวเหนียว ตลาดส่งออกข้าวเจ้าคือยุโรป อเมริกา ส่วนข้าวเหนียวยังคาดหมายว่าตลาดญี่ปุ่นจะกลับมาเปิดเร็ว ๆ นี้ (“Report for the Year 1934 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1934) อย่างไรก็ตามพอถึงปี ค.ศ. 1939 ราคาข้าวตกลง รัฐบาลหาช่องทางเข้าไปควบคุมการค้าข้าว ซึ่งในเวลานั้นกิจการโรงสีข้าวทั้งหมด ในภาคเหนืออยู่ในมือคนจีน (“Report for the Year 1939 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1939)

ตารางที่ 21 แสดงปริมาณการนำเข้าข้าวสาร และการส่งออกข้าวเปลือกทางรถไฟของสถานี ในภาคเหนือ ค.ศ. 1916 (หน่วยเป็นตัน)

สถานี	นำเข้าข้าวสาร	ส่งออกข้าวเปลือก
อุตรดิตถ์	72	1,767
ท่าเสา	104	1,368
เด่นชัย	233	1,069
ลำปาง	1,299	
รวม	1,708	4,204

(“Table 6: Statement of Goods forwarded and received in tons,” Twentieth Administration Report on the Traffic of the Royal State Railways in Siam for the Year 2459 (1916-17) (Bangkok: The Royal Railway Printing Office, 1917)

การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจการค้าในภาคเหนือ

ก. การเปลี่ยนแปลงของระบบเงินตรา

การใช้เงินตรากลายเป็นสิ่งที่แพร่หลายและสันนิษฐานว่าในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 น่าจะมีการยกเลิกใช้หอยเบี้ยในฐานะเงินปลีกไปแล้ว เพราะเริ่มปรากฏว่าเกิดการขาดแคลนเงินปลีกในตลาด และเมื่อรัฐบาลส่งสัญญาณว่าจะมีธนาคารจากกรุงเทพฯมาตั้งสาขาขึ้นในภาคเหนือ จึงสร้างความหวังและความพึงพอใจให้กับพ่อค้าและคนในท้องถิ่นอย่างมาก กระทั่งปี ค.ศ. 1921 เงินรูปียังคงมีใช้อย่างกว้างขวาง ขณะที่เงินบาทก็เริ่มแพร่หลายมากขึ้น โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการ และรัฐบาลยังคงพยายามจะให้เงินบาทเข้ามาแทนที่รูปี อัตราแลกเปลี่ยนในตลาดท้องถิ่นคือ 100 บาท เท่ากับ 160รูปี (“Report for the Year 1921 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1921) จนกระทั่ง ค.ศ. 1927 บริษัท แบงก์สยาม กัมมาจล ทุนจำกั๊ด (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น ธนาคารไทยพาณิชย์) ได้มาเปิดสาขาที่เชียงใหม่ และกำลังมีโครงการจะขยายสาขาไปยังลำปาง ผลพวงอย่างหนึ่งภายหลังการเปิดธนาคารคือ การลดลงไปอย่างรวดเร็วของเงินรูปี เพราะธนาคารจะทำธุรกรรมโดยใช้เงินบาท คือรับเงินรูปีและจ่ายออกเป็นเงินบาท (“Report for the Year 1928 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1928)

บทบาทของธนาคารพาณิชย์ในหลายแห่ง มิได้ทำหน้าที่เฉพาะการเป็นศูนย์กลางของการแลกเปลี่ยนเงินตรา และเสริมสภาพคล่องทางการเงินเท่านั้น ยังเอื้อผลประโยชน์ให้กับกลุ่มนายหน้าเงินกู้ ที่ทำหน้าที่เป็นตัวประสานระหว่างธนาคารกับผู้กู้รายย่อย เช่นกรณีที่เกิดขึ้นในพม่า เมื่ออังกฤษได้ตั้งสำนักงานผลิตธนบัตรขึ้นที่เมืองย่างกุ้งตั้งแต่ ค.ศ. 1883 การใช้เงินชนิดใหม่แพร่ไปทั่วพม่าตั้งแต่ ค.ศ. 1890 ซึ่งก่อนหน้านั้นชาวอินเดียจำนวนไม่น้อยเข้ามาเป็นนายหน้าเงินกู้ ทั้งที่เมืองย่างกุ้งและเมืองใหญ่ๆ ตั้งแต่ทศวรรษ 1880 และมีนายหน้าเงินกู้จำนวนมากในเขตสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ คนกลุ่มนี้ทำงานแบบขายตรงให้กับเกษตรกร และขยายเครือข่ายไปตามเส้นทางรถไฟ (Adas, 1974: 66-67)

ภายหลังการเปิดกิจการของธนาคารพาณิชย์พบว่า สมาชิกเงินกู้ส่วนใหญ่เป็นชาวพม่า คิดมูลค่าการปล่อยกู้ได้สูงถึง 750 ล้านบาทต่อปี และยังพบว่า 2 ใน 3 ของมูลค่าเงินกู้ซึ่งเท่ากับ 500 ล้านบาท นำไปใช้ในภาคเกษตรเฉพาะบริเวณปากแม่น้ำตอนล่าง ประเด็นสำคัญคือการปล่อยกู้มิได้กระตุ้นการเติบโตทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่นำมาซึ่งภาระหนี้สินที่เพิ่มพูนขึ้นเรื่อยๆ สำหรับเกษตรกรในพม่าพบว่า การกู้ยืมกลายเป็นเรื่องที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เนื่องจากเกษตรกรส่วนใหญ่ไม่มีเงินเก็บเป็นของตนเอง และพบว่าบางส่วนใช้เงินไปในการพนัน และซื้อสินค้าฟุ่มเฟือย จำพวกเครื่องประดับเพื่อแสดงสถานภาพทางสังคม เมื่อถึงฤดูกาลผลิตเกษตรกรจึงจะเอาทรัพย์สินที่มีอยู่ออกมาขาย หรือไม่ก็กู้ยืม โดยทั่วไปการผลิตต้องใช้ทุนหลายอย่าง เพราะนอกจากมีที่ดินแล้วยังต้องคำนึงเรื่องการจ้างแรงงาน ปศุสัตว์ที่ใช้ในนา เมล็ดพันธุ์ในการเพาะปลูก เครื่องมือ บางครั้งยังรวมถึงค่าซ่อมบำรุงเหมืองฝาย และคั้นกั้นน้ำ โดยเฉพาะในบริเวณสามเหลี่ยมปากแม่น้ำที่มักประสบปัญหาหน้าทะเลหนุนเกิน การทำคั้นกั้นน้ำจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งเพื่อป้องกันน้ำเค็มทะลักเข้าในนา (Furnivall, 1957: 102-106) ในประเด็นนี้จะพบว่า การขยายตัวของระบบ

เศรษฐกิจแบบตลาดในกรณีของพม่าที่ผูกพันอยู่กับเกษตรกรรมแบบพึ่งพามาตั้งแต่ต้น การลงทุน การขยายการผลิต ล้วนต้องอาศัยเงินกู้ทั้งสิ้น และปัญหาที่ซับซ้อนกว่านั้นคือ ช่องว่างระหว่างการกู้ในระบบและนอกระบบ

ในกรณีของชวาพม่าปัญหาคือ การไม่สามารถติดต่อสื่อสารเพื่อขอเงินกู้กับธนาคารได้โดยตรง ทั้งความไม่คุ้นเคยในการเจรจา การใช้ภาษา และอื่นๆ ส่วนธนาคารก็หาลูกค้าโดยการออกเงินกู้ให้กับนายหน้าเงินกู้ก่อนในขั้นแรก และคนเหล่านี้สามารถเข้าถึงเกษตรกรได้ง่ายกว่า ธนาคารจึงอยู่ได้จากการปล่อยกู้ให้นายหน้า, เจ้าของโรงสี และพ่อค้า โดยเฉพาะพจนานายหน้าชาวอินเดียที่เข้ามาดำเนินการด้านการเงินการธนาคารตั้งแต่แรก และเป็นชนชั้นนำในเขตพม่าตอนล่าง พวกนี้สามารถดึงเงินจากธนาคารอันเป็นส่วนที่เกษตรกรต้องการไปทั้งหมด และทำหน้าที่แสวงหาประโยชน์จากการปล่อยกู้อีกชั้นหนึ่ง หรือกล่าวได้ว่าพวกนี้คือพวกที่มีเครดิตหรือได้รับความไว้วางใจ ความเชื่อถือจากธนาคารมากที่สุด การสร้างเครดิตแบบปัจเจกจึงเป็นเรื่องที่ทำได้ยากสำหรับเกษตรกรที่ไม่มีหลักทรัพย์มากมาย ทางออกอย่างหนึ่งคือการรวมกลุ่มกันอาจเป็นรูปแบบของสหกรณ์ หรือสมาคม ซึ่งก็เป็นไปได้ยาก ส่วนหนึ่งเป็นปัญหาเรื่องความหลากหลายของกลุ่มคน การรวมกลุ่มหากทำได้จึงจำกัดเฉพาะกลุ่มเล็กๆ ที่พอจะเชื่อใจกันได้บ้าง ปัญหาอีกประการหนึ่งคือ การทำกินบนที่ดินแบ่งเช่านั้นทำให้ที่ดินมีลักษณะกระจัดกระจาย ยิ่งทำให้การนำที่ดินมาเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันยิ่งเป็นไปได้ยาก บวกกับเกษตรกรไม่คุ้นเคยกับระบบเงินกู้ การใช้เครดิตและการต่อรองกับธนาคาร ซึ่งโดยมากยังติดปัญหาเรื่องภาษาและการสื่อสาร อย่างไรก็ตาม มีความพยายามหาทางออกต่อเรื่องดังกล่าวในลักษณะของการสะสมทุนร่วมกัน โดยให้เกษตรกรรวมกันนำทุนและเครื่องมือในการผลิต หรือเงินฝากเข้าธนาคารแทนที่จะฝากแบบกระจัดกระจาย ในอินเดียมีธนาคารที่รับฝากเงินในลักษณะนี้ชื่อ Dawsons Bank Ltd. ซึ่งเข้ามาเปิดทำการในพม่าเมื่อ ค.ศ. 1914 ที่เมืองเพียปอน (Furnivall, 1957: 115-136)

ข. ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ

นับตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 อาจกล่าวได้ว่าระบบเศรษฐกิจการค้าในภาคเหนือไม่เพียงเชื่อมเข้ากับตลาดต่างประเทศเรียบร้อยแล้ว ทว่าความเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในต่างประเทศก็ส่งผลต่อการค้าภายใน เช่นเมื่อ ค.ศ. 1909 บริษัท แบงก์จีนสยามทุน จำกัด ประสบปัญหาและต้องเลิกกิจการ การล้มของแบงก์จีนสยาม กระทบต่อบริษัทของจีน เนื่องจากแบงก์จีนสยามคุมตลาดพ่อค้าย่อย และโรงสีไว้มาก และเหตุที่แบงก์จีนสยามล้มก็เนื่องจากปัญหาเรื่องทุนและความผันผวนของตลาดการค้าต่างประเทศ (พรณี บัวเล็ก, 2543: 29-33) กลุ่มนายทุนจีนที่บุกเบิกกิจการด้านโรงสี การส่งออกและการนำเข้านี้ เป็นกลุ่มที่ไม่ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ เช่น กลุ่มตระกูลหวังหลี ตระกูลบุลสุข ตระกูลเอี่ยมสุริย์ ตระกูลล่าซ่า ตระกูลเศรษฐิกัตติ ที่มีชื่อเสียงกิจการด้านโรงสี คนกลุ่มนี้ยังบุกเบิกธุรกิจการขนส่งทางเรือ การธนาคาร การประกันภัย

และธุรกิจการค้าด้านต่างๆ ตระกูลของคณินเหล่านี้สร้างและขยายเครือข่ายผ่านความสัมพันธ์ทางเครือญาติ การแต่งงาน อาศัยสมาคมเป็นแหล่งเชื่อมความสัมพันธ์ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, 2539: 193-194)

ก่อนหน้าที่เศรษฐกิจทั่วโลกจะตกต่ำช่วง ค.ศ. 1929-1934 พื้นที่ในภาคเหนือเริ่มประสบปัญหาทางการค้าแล้ว ค.ศ. 1924 จากรายงานการค้าของมณฑลมหาธาณบุรีพบว่า การค้าในภาคเหนือโดยภาพรวมค่อนข้างซบเซา รวมถึงการค้าข้ามพรมแดนด้วย ถนนสายลำปาง ไปยังเชียงรายที่เคยมีขบวนคาราวานเดินทางมาที่เจียงเฮงา ทั้งที่ก่อนหน้านี้จะมีการวานจากรัฐฉาน ยูนนานเดินทางมาทุกปี ทำให้เกิดการคาดการณ์ไปต่างๆ นานา อาทิ เป็นไปได้ว่าคาราวานดังกล่าวอาจเดินทางมาถึงแค่เชียงราย แล้วเดินทางกลับโดยไม่มาถึงลำปาง มูลเหตุอีกเรื่องคือภาวะอดอยากของม้าแคะที่รัฐฉานทำให้ขาดแคลนพาหนะในการขนส่งสินค้าในช่วงฤดูหนาวของพ่อค้าฮ่อ และแน่นอนว่าปริมาณการนำเข้าฝ้ายเป็นพื้นที่เคยมีมูลค่าสูงในมณฑลแห่งนี้ก็ตกลงตามไปด้วย ผลที่ตามมาคือการขาดแคลนเงินตราและสภาพคล่อง (“Report for the Year 1924 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1924) สถานการณ์ที่สอดคล้องกับการลดลงของคาราวานที่เดินทางมายังภาคเหนืออีกเรื่อง คือ ปริมาณการปลูกฝ้ายลดลง แม้ว่าการเข้ามาของคาราวานจากยูนนานและรัฐฉานมุ่งความสนใจไปที่สินค้าจากรถไฟ ทว่าการค้าฝ้ายไม่ได้หายไปทันที ในบันทึกของเลอเมย์ให้ข้อมูลว่าการปลูกฝ้าย ค.ศ. 1923 จาก 12,000 ไร่ ซึ่งให้ผลผลิต 24,000 หาบ ลดลงเหลือ 4,600 ไร่ และผลผลิตเหลือเพียง 8,400 หาบ ใน ค.ศ. 1924 (Le May, 1986: 99)

สภาพเศรษฐกิจตกต่ำน่าจะส่งผลสืบเนื่องยาวนาน เพราะการค้าของภาคเหนือและตลาดชายแดนในช่วงเวลาดังกล่าวสัมพันธ์กับตลาดโลกผ่านการนำเข้าและส่งออกสินค้าแล้ว B.C.R., Chiangmai (1934) รายงานการค้าของเชียงใหม่โดยภาพรวมค่อนข้างแย่ แม้ว่าปริมาณการผลิตเพื่อขายนั้นขยายตัว แต่ตลาดรับซื้อหลายแห่งปิดตัว อย่างกรณีของญี่ปุ่นและแถบหมู่เกาะอินดิสของดัตช์ที่เคยซื้อข้าวเหนียวจากเชียงใหม่ก็ปิดตัวลง โรงสีข้าวหลายแห่งในลำปาง และภาคเหนือปิดตัวลงในช่วงนี้ รัฐบาลเข้ามาช่วยพยุงราคาข้าว ซึ่งเวลานี้ชาวนาส่วนใหญ่เป็นหนี้ชาวจีนซึ่งเป็นพ่อค้าที่สามารถควบคุมราคาซื้อได้ที่เชียงคำ 1 ใน 3 ของประชากรจ่ายเงินรัฐชูปการเป็นเงินสดที่เหลือจ่ายเป็นแรงงาน (“Report for the Year 1934 on the Trade of Chiangmai,” B.C.R., Chiangmai, London, British Museum Library, 1934) จากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจะพบว่าภาวะเศรษฐกิจถดถอยเริ่มปรากฏให้เห็นตั้งแต่ทศวรรษ 1920 และพอถึงทศวรรษ 1930 ยิ่งแสดงผลกระทบที่เด่นชัดมากขึ้น เมื่อตลาดและการผลิตในภาคเหนือเชื่อมกับตลาดภายนอก ผลกระทบที่เกิดขึ้นไม่ได้แสดงผ่านเพียงตัวเลขการส่งออกและนำเข้าสินค้า ทว่ายังนำไปสู่การปรับโครงสร้างความสัมพันธ์ภายใน เนื่องจากการผลิตเพื่อขายทำให้ชาวนาต้องสัมพันธ์กับนายหน้าเงินกู้ และเริ่มเข้าสู่วงจรหนี้สินที่นำไปสู่การสูญเสียที่ดิน ขณะเดียวกันภาระที่ชาวนามีต่อรัฐทั้งเรื่องอากรนาและเงินรัฐชูปการเป็นการเสียในอัตราคงที่ ยิ่งย้ำให้เห็นถึงภาวะความตึงเครียดและผลกระทบในวงกว้าง

ปี ค.ศ. 1926 ปรากฏคำร้องขอเลื่อนการเก็บเงินรัฐูปการในบางท้องที่ เช่นที่จังหวัดอุดรดิตต์ เสนาบดีพระคลังมหาสมบัติได้รับไปบอกจากเทศาภิบาลพิษณุโลก ขอเลื่อนเก็บเงินรัฐูปการในท้องที่อำเภอท่าปลา จังหวัดอุดรดิตต์ ออกไปจนถึงสิ้นเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1926 เพราะท้องที่ดังกล่าวอัคคีต ราษฎร ต้องกู้ยืมเงินมาเสียดำรัฐูปการ บ้างก็เอาที่นาและหลักทรัพย์ไปจำนำแลกเปลี่ยนด้วย จึงเห็นควรให้มีการผ่อนผัน ซึ่งเรื่องนี้รัชกาลที่ 7 มีพระราชกระแสเห็นควรให้ผ่อนผัน (“เรื่องเงินรัฐูปการจังหวัดอุดรดิตต์ พ.ศ. 2469,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ค.12/4) การเก็บเงินรัฐูปการในสมัยรัชกาลที่ 7 นั้นครอบคลุม ผู้คนที่อยู่บนดอย หรือในพื้นที่ห่างไกล ซึ่งต้องเดินทางมาเสียเงิน ณ ที่ทำการในตัวเมือง ช่วง ค.ศ. 1926-1929 มีเรื่องที่สมุหเทศาภิบาลขอผ่อนผันเวลาในการมาเสียเงินรัฐูปการให้แก่ชาวเขาที่อยู่ห่างไกล เพราะ กำหนดการเสียปกติต้องเดินทางในฤดูฝนและร้อนทำให้ชาวเขาป่วยล้มตาย คนกลุ่มนี้จะลงมาได้ตอนหน้าหนาว จึงได้มีการอนุโลมเวลาให้ถึงสิ้นเดือนธันวาคม (“เรื่องเงินรัฐูปการมณฑลพายัพ พ.ศ. 2469-2472,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ค.12/5)

ความเปลี่ยนแปลงในด้านที่สัมพันธ์กับเศรษฐกิจในระบบเงินตรา ไม่เพียงเกี่ยวข้องกับการซื้อขายในตลาดเท่านั้น เงินตรายังเกี่ยวข้องกับการเสียภาษี จากเดิมที่เคยเสียในรูปของผลผลิต นอกจากอากรนาแล้ว มีอากรสมพัตรซึ่งเก็บจากผลผลิตอื่นนอกจากข้าว เช่น เก็บจากผลไม้ต่างๆ ทว่าในกระบวนการที่รัฐ กำหนดคคคคคหรือมาตรการด้านภาษีต่างๆ นี้ มักเปิดช่องให้มีการเรียกเก็บหรือหาประโยชน์จากชาวบ้านเกินกว่าที่ควรจะเป็น เช่น ค.ศ. 1924 พบว่ามีการเก็บอากรสมพัตรซ้ำซ้อน จึงมีคำสั่งให้เก็บปีละครั้งไม่ว่าจะมีการใช้ที่ดินนั้นปีละ 2 หน ก็ตาม โดยกำหนดว่าให้เลือกเก็บจากพืชผลที่ให้ผลตอบแทนสูงสุดอย่างใดอย่างหนึ่ง (“เรื่องเงินอากรสมพัตรและค่านา พ.ศ. 2467,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ค.13/1) อย่างไรก็ตาม อาชีวเคราะห์ได้ว่าในช่วงที่สยามประสบปัญหาภายในอันเนื่องมาจากเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกนี้ ด้านหนึ่งรัฐไม่สามารถแก้ไขปัญหาก็เกี่ยวกับมาตรการด้านภาษีได้ ดังเช่นที่ Hall-Patch ที่ปรึกษาราชการคลัง ด้านการเงิน การคลังของรัฐบาลวิเคราะห์ว่า

“การภาษีของสยามเวลานี้ตั้งเครียด ไม่สามารถจะเพิ่มรายได้ของรัฐบาลได้อีก นอกจากนั้นการภาษียังเป็นภาระอันหนักแก่ชาวนาคด้วย...รายได้ของประเทศเวลานี้มาจากภาษีทางอ้อม เช่นภาษีศุลกากรและภาษีขึ้นในมากเกินไป ส่วนภาษีทางตรงเช่นรัฐูปการ และอากรค่านาส่วนค่านามีน้อย ในเวลาเศรษฐกิจตกต่ำ ภาษีทางอ้อมย่อมจะตกลง ครั้นจะขึ้นภาษีทางตรงก็ไม่สำเร็จ เพราะขยับขยายไม่ออก” (“เรื่องกรรมการพิจารณาพิทักษ์อัครภาษีอากร พ.ศ. 2474,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ค.13/13)

ในประเด็นนี้จะพบว่ารัฐมิได้แก้ไขมาตรการด้านภาษีโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องเงินรัฐูปการที่ควรเก็บในอัตราก้าวหน้า หรือผันตามรายได้หรือฐานะทางเศรษฐกิจ แต่เลือกเก็บในอัตราคงที่นั่นหมายความว่าไม่ว่าเศรษฐกิจ ต่างก็เสียเงินให้กับรัฐในอัตราที่เท่ากัน ซึ่งในอัตราที่เท่ากันนี้สร้างช่องว่างทางเศรษฐกิจ

มากมาย ดังจะพบว่าในหลายพื้นที่ที่ข้อผ่อนผันการเสียเงินรัชชูปการ ทั้งที่รัฐเห็นว่าเป็นเงินน้อยชนิดนั้น สร้างผลกระทบต่อชาวนาถึงขั้นต้องกู้เงินหรือนำสินทรัพย์ไปจำนอง

รายงานของกระทรวงพาณิชย์ ค.ศ. 1930 ได้วิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำไว้ว่า “ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำของสยามด้วยเหตุปัจจัยหลายประการ อาทิ สินค้าในตลาดของประเทศสยามฝืดเคือง เพราะส่งออกข้าวไปขายต่างประเทศไม่ได้มากประการหนึ่ง และค่าเงินเหรียญฮ่องกงตกต่ำ ที่สินค้าข้าวตกต่ำเพราะอ้างกันว่าคุณภาพตกและค่าขนส่งแพงเกินไป...” (“สินค้าเข้าประเทศอินโดจีนและประเทศสยาม พ.ศ. 2473,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 พ8.1/1) การวิเคราะห์นี้สะท้อนว่าข้าวของสยามไม่สามารถแข่งขันกับข้าวจากประเทศอื่นได้ ไม่ว่าจะพิจารณาในด้านคุณภาพและต้นทุน โดยเฉพาะต้นทุนด้านการขนส่งสินค้าทางรถไฟที่ยังสูง และไม่ตอบสนองการแข่งขันกับเพื่อนบ้าน ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองของคณะราษฎร ค.ศ. 1932 คือความพยายามของคณะราษฎรในการทำลายฐานทางเศรษฐกิจของคนจีน หรือนายทุนจีน และได้สร้างเศรษฐกิจของชาติขึ้น ผ่านการจัดตั้งรัฐวิสาหกิจ กิจวิสาหกิจ และบริษัทส่วนตัวของคณะราษฎร ซึ่งกิจการเหล่านี้จะเริ่มเห็นผลเป็นรูปธรรมภายหลังช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง (พรณี บัวเล็ก, 2543: 55-63)

สินค้าของสยามที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจโลกในช่วงเวลานั้นได้แก่ ข้าว ไม้สัก ดินบุก ยางพารา การสำรวจเศรษฐกิจในเขตชนบทของสยาม โดย คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน ศาสตราจารย์ทางสังคมวิทยา มหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ด สหรัฐอเมริกา เมื่อ ค.ศ. 1930 พบว่า สภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกในช่วง ค.ศ. 1929-1934 นั้น มีสาเหตุมาจากผลผลิตเกินตลาด และวิกฤตการณ์ทางการคลัง ซิมเมอร์แมนสำรวจเขตชนบทของภาคเหนือในหลายอำเภอ ครอบคลุมพื้นที่ในจังหวัดเชียงใหม่ ลำปาง แพร่ เชียงราย และน่าน พบว่ามีชาวนาไร้ที่ดินในพื้นที่ภาคเหนือคิดเป็นร้อยละ 27 ขณะที่ภาคอื่น เช่น ภาคกลางคิดเป็นร้อยละ 36 ภาคใต้ร้อยละ 14 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือร้อยละ 18 หรือโดยเฉลี่ยแล้วจำนวนที่ดินต่อครัวเรือนสามารถคำนวณได้ว่าภาคเหนือมีจำนวนที่ดินโดยเฉลี่ย 10 ไร่/ครัวเรือน ภาคกลาง 28 ไร่/ครัวเรือน ภาคใต้ 8 ไร่/ครัวเรือน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 6 ไร่/ครัวเรือน การทำนาในพื้นที่ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะคล้ายกัน คือเป็นการทำ “นาฝ้า” เมื่อชาวนาทำนาและได้ผลผลิตแล้ว ต้องแบ่งให้เจ้าของนาครึ่งหนึ่งเป็นค่าเช่า ผู้เช่ามีหน้าที่หาโคและกระบือเอง ส่วนเจ้าของนามีหน้าที่เสียด่านา โดยทั่วไปชาวนาในภาคเหนือจะขายข้าวร้อยละ 40 ของผลผลิตที่เก็บเกี่ยวได้ และจะขายให้กับชาวบ้านใกล้เคียงหรือในพื้นที่ใกล้เคียง ส่วนที่เหลือจึงจะส่งขายตลาดที่กรุงเทพฯ สำหรับการสำรวจครั้งนี้ซิมเมอร์แมนวิเคราะห์ว่า สภาวะเศรษฐกิจตกต่ำกระทบต่อชาวนาภาคกลางเป็นหลัก ส่วนภาคอื่นไม่ค่อยกระทบ ทั้งนี้เนื่องจากภาคกลางปลูกข้าวเพื่อส่งออกกันมาก (ซิมเมอร์แมน, 2525: 18-26)

การวิเคราะห์ของซิมเมอร์แมนในเรื่องนี้อาศัยฐานข้อมูลจากการพิจารณารายได้ และรายจ่ายที่เป็นเงินสดของชาวนาในภาคต่างๆ กรณีภาคเหนือนี้พบว่ามีรายได้น้อยกว่ารายจ่ายจากการขายข้าวเมื่อ

ค.ศ. 1930 หรือในปีที่ทำการสำรวจ อย่างไรก็ตามชิมเมอร์แมนได้พบข้ออ่อนของการสำรวจโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องรายได้และรายจ่ายของชาวนาที่พบว่า รายได้จากการทำงานเป็นรายได้ที่ยังไม่ได้หักค่าใช้จ่ายในการทำนาออก การคำนวณก็ทำได้ยาก ทั้งนี้เพราะชาวนามไม่ค่อยจดจำรายจ่ายเหล่านี้ ยกเว้นเงินค่าภาษี เงินดอกเบี้ยที่ชาวนาได้จ่ายไปและเงินที่ลงทุนไป ประเด็นสำคัญที่ต้องนำมาพิจารณาคือที่มาของรายได้ ขณะที่การทำงานเป็นรายได้หลักของชาวนาในภาคกลาง คือคิดเป็นสัดส่วนของรายได้ร้อยละ 55 ส่วนภาคเหนือคิดเป็นสัดส่วนของรายได้ร้อยละ 39 การสำรวจอาชีพอื่นซึ่งเป็นที่มาของรายได้กลับพบว่าในภาคเหนือสัดส่วนของรายได้ที่มาจากอาชีพอื่นคิดเป็นร้อยละ 57 เมื่อเปรียบเทียบกับภาคกลางที่สัดส่วนของรายได้จากอาชีพอื่นคิดเป็นร้อยละ 40 นั่นทำให้การวิเคราะห์เรื่องรายได้และรายจ่ายมีความซับซ้อนยิ่งขึ้นไปอีก นอกจากนี้เมื่อสำรวจเรื่องภาวะหนี้สินพบว่าในพื้นที่ภาคกลางครัวเรือนมีหนี้สินคิดเป็นร้อยละ 49 ขณะที่ภาคเหนือหนี้สินของครัวเรือนคิดเป็นร้อยละ 18 เท่ากับภาคใต้ ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือหนี้สินครัวเรือนคิดเป็นร้อยละ 11 (ชิมเมอร์แมน, 2525: 27, 28, 111)

ข้อเสนอของชิมเมอร์แมนในหลายประการให้ปรับปรุงโครงสร้างในภาคเกษตรกรรม ทั้งการผลิต บุคลากรที่มีความรู้ความสามารถในการปลูกพืชแต่ละชนิด การจัดตั้งวิธีการกู้ การสร้างตลาด รวมถึงการขยายฐานความรู้ทางเศรษฐศาสตร์นั้นเกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียงกับการนำหนังสือทรัพย์สินศาสตร์ขั้นต้นของพระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค, ค.ศ. 1862-1936) มาจัดพิมพ์อีกครั้ง เป็นการพิมพ์ครั้งที่สอง ประมาณ ค.ศ. 1931 โดยทองเปลว ชลภูมิ ในเนื้อหาของคำนำการพิมพ์ครั้งที่สาม ค.ศ. 1975 กล่าวถึงความสำคัญของหนังสือเล่มนี้ว่า

“อยู่ที่การวิเคราะห์เศรษฐกิจไทยภายใต้ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งสภาพความยากจนของชาวนาไทยและอธิบายว่า ความยากจนนี้เกิดจากการถูกขูดรีดส่วนเกิน ทั้งนี้เป็นผลจากโครงสร้างกรรมสิทธิ์อันไม่เป็นธรรมในปัจจุบันการผลิตที่ดินและทุน นับว่าเป็นหนังสือเศรษฐศาสตร์การเมืองเล่มแรกที่วิเคราะห์และวิจารณ์ระบบศักดินาเสริมด้วยนายทุนของไทย” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, “คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ 3,” 2518: (31)-(33))

การพิมพ์ครั้งแรก ค.ศ. 1911 นั้นไม่อาจกล่าวได้ว่าส่งผลต่อสังคมมากมายนัก ทั้งนี้เพราะทองเปลว ชลภูมิ กล่าวไว้ในคำนำการพิมพ์ครั้งที่สองว่าการพิมพ์ออกจำหน่ายในครั้งแรกนั้นยังไม่แพร่หลาย เพราะรัฐบาลได้ขอร้องไม่ให้นำออกเผยแพร่ จึงไม่มีใครได้อ่านมากนัก (ทองเปลว ชลภูมิ, “คำนำพิมพ์ครั้งที่ 2,” 2518: (34)) ความสำคัญของหนังสือเล่มนี้จึงไม่เพียงเป็นการวิเคราะห์โครงสร้างเศรษฐกิจไทย การเปรียบเทียบให้เห็นกรณีของต่างประเทศ และการสร้างความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับหลักเศรษฐศาสตร์เท่านั้น แต่ยังมีนัยที่สะท้อนโครงสร้างทางการเมืองของไทยที่มีปัญหาและไม่สอดคล้องต่อการปรับโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจในหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเรื่องระบบกรรมสิทธิ์ (พระยาสุริยานุวัตร, 2518: 126-133)

กล่าวได้ว่าสภาวะเศรษฐกิจในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้กระตุ้นให้ชนชั้นนำสยามทั้งในสมัยราชาธิปไตย และภายหลัง ค.ศ. 1932 สมัยของคณะราษฎรที่ได้มีการเร่งสำรวจและหาข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับ

ชีวิตความเป็นอยู่ของพลเมือง การสำรวจรายได้ รายจ่าย การประกอบอาชีพ ล้วนแสดงให้เห็นถึงความพยายามของรัฐในการตรวจสอบชีวิตความเป็นอยู่ของพลเมืองมากยิ่งขึ้น เนื่องจากกิจกรรมต่างๆ เหล่านี้ไม่เพียงส่งผลต่อรายได้และรายจ่ายของภาครัฐ ทว่ายังสะท้อนให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ที่เริ่มตระหนักถึงหน้าที่ที่มีต่อพลเมือง โดยเฉพาะการแก้ปัญหาเรื่องปากท้อง และปัญหาในเชิงโครงสร้างทั้งหลาย การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นก่อนหน้านั้น และผลกระทบอันเนื่องมาจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ทำให้รัฐตระหนักถึงพลังของมิติทางเศรษฐกิจ ซึ่งไม่สามารถแยกจากมิติทางการเมือง และสังคมได้

สรุปท้ายบท

ในบทนี้ทำให้มองเห็นความเปลี่ยนแปลงของการค้าข้ามพรมแดนภายหลังการเข้ามาของเส้นทางรถไฟ และการคมนาคมทางรถยนต์ คือ

(1) การค้าในรูปแบบคาราวาน ไม่ได้หายไปทันที ตรงกันข้ามกลับขยายตัวและยังกระตุ้นให้พ่อค้าท้องถิ่นทำการค้าระหว่างเมืองทั้งการค้าแบบวัวต่างและอาศัยล้อเกวียน การเข้ามาของคาราวานจากยูนนานและรัฐฉานมิได้มีเป้าหมายในการเสาะหาและซื้อฝ้ายอีกต่อไป แต่มุ่งเป้าหมายสินค้าที่มากกว่ารถไฟ สิ่งที่พ่อค้าเหล่านี้ต้องเผชิญ มิใช่เฉพาะกฎเกณฑ์ใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นเมื่อต้องเดินทางข้ามพรมแดนเท่านั้น ทว่ายังต้องเผชิญหน้ากับพ่อค้ากลุ่มใหม่ ที่มีเข้ามามีอิทธิพลในท้องถิ่นจากการขยายตัวของตลาด ทั้งพ่อค้าจีนและอินเดีย ช้อได้เปรียบของพ่อค้าเหล่านี้คือ นอกจากจะได้รับความเชื่อถือจากเครือข่ายการค้าที่กรุงเทพฯ แล้วพวกเขายังเป็นผู้กำหนดราคาสินค้าและอัตราแลกเปลี่ยนในท้องถิ่น โดยอาศัยช่องว่างจากการที่ประชาชนทั่วไปยังไม่สามารถตรวจสอบ ควบคุมราคาที่แน่นอนได้นั่นเอง

(2) การปรับตัวของพ่อค้าคาราวาน โดยหันไปทำการค้าในเขตป่าเขา ทั้งสินค้าผิดกฎหมาย หรือต้องหลบเลี่ยงการตรวจสอบ รวมถึงการค้าในเส้นทางที่ห่างไกลจากเส้นทางคมนาคมหลัก การกระจายสินค้าเข้าสู่ตลาดภายในยังต้องอาศัยสัตว์ต่างหรือเส้นทางในเขตภูเขา

(3) พ่อค้าคาราวานบางส่วนหันมาเปิดร้านถาวร เช่นพ่อค้าเงี้ยวและฮ่อ ที่เริ่มตั้งหลักปักฐานในพื้นที่หลายแห่งของภาคเหนือ

จากการศึกษาบทนี้พบว่าการค้าข้ามพรมแดน เกิดการปรับเปลี่ยนใน 2 ช่วงจังหวะที่สำคัญ คือ

(1) เมื่อระบอบอาณานิคมรุกคืบเข้าสู่เขตดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 กระทั่งเกิดข้อพิพาทเรื่องเขตแดน ซึ่งสัมพันธ์กับการแข่งขันของอำนาจรัฐ อาณาอาณานิคม เพื่อครอบครองทรัพยากร เส้นทาง และการค้าข้ามพรมแดน รวมถึงประเด็นเรื่องคนในบังคับ

การศึกษาพบว่าผู้คนที่ทำกิจกรรมการค้าข้ามพรมแดนได้หยิบยืมระเบียบ กฎเกณฑ์ใหม่ที่เกิดขึ้นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ เช่นการอ้างตัวเป็นคนในบังคับต่างชาติ หรือการสวมรอยเป็นเจ้าของหน้าเพื่อทำการค้าที่หลบเลี่ยงกฎหมายเสียเอง ประเด็นเรื่องคนในบังคับยังมีความซับซ้อนมากขึ้น เมื่อมีการพิจารณาควบคู่กับการปรับเปลี่ยนครั้งที่สองคือช่วง ค.ศ. 1911-1939 เนื่องจากสภาพของคนในบังคับต่างประเทศเริ่มประสบปัญหา นั่นคือรัฐสยามห้ามคนในบังคับต่างชาติถือครองและใช้ประโยชน์ในที่ดิน ในขณะเดียวกันในช่วงเวลาดังกล่าวกิจการของชาวต่างชาติเริ่มซบเซาลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจการป่าไม้ในภาคเหนือ คนในบังคับต่างประเทศที่ทำกิจการการค้าถูกฟ้องร้องบ่อยครั้ง และรัฐเข้ามาตรวจสอบสถานภาพ ความเคลื่อนไหวของพลเมืองใกล้ชิดมากขึ้นผ่านระบบการจัดเก็บภาษี และการสำรวจสำมะโนครัวประชากร

(2) การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐในช่วง ค.ศ. 1911-1939 อยู่บนพื้นฐานของการผนวกรวมอำนาจรัฐผ่านพลังทางเศรษฐกิจ นั่นคือการขยายตลาดสินค้าใหม่ๆ ในพื้นที่ภาคเหนือ ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังการขยายเส้นทางรถไฟและการคมนาคมไปยังภาคเหนือของสยาม ดังนั้นในช่วงเปลี่ยนผ่านนี้ไม่เพียงระบบเศรษฐกิจของภาคเหนือจะเปลี่ยนจากการค้าข้ามพรมแดนมาสู่การค้าที่ใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ แต่ยังเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจภายในท้องถิ่น เช่น กลุ่มที่เข้ามามีบทบาทเป็นพ่อค้าคนกลาง พ่อค้าปลีก และพ่อค้าขายส่งซึ่งอาศัยความเชื่อถือจากการทำการค้ากับกรุงเทพฯ คนกลุ่มนี้เริ่มกลายเป็นผู้กำหนดวิถีทางการค้าทั้งเรื่องอัตราแลกเปลี่ยน ราคาสินค้า จะซื้อจากใคร ขายให้ใคร และยังมีอำนาจในการต่อรองสูงอีกด้วย

การค้าข้ามพรมแดนที่เกิดขึ้นในช่วง ค.ศ. 1911-1939 เป็นการเปลี่ยนศูนย์กลางทางการค้า จากที่เคยมีศูนย์กลางบริเวณชายแดนที่หลากหลาย ไปสู่ศูนย์กลางของรัฐสมัยใหม่ ทั้งกรณีของสยาม และพม่าของอังกฤษ หากพิจารณาผ่านตัวสินค้า ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างภาคเหนือกับกรุงเทพฯ อำนาจการต่อรองของพ่อค้าคนกลางซึ่งส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าชาวจีนจากภาคกลาง ที่มีต้นทุนทางสังคมและเศรษฐกิจเป็นทุนเดิม บวกกับนโยบายของรัฐในการแทรกตัวเข้าไปยังพื้นที่ห่างไกลจากศูนย์กลาง ยังสามารถมองผ่านกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และการควบคุมพื้นที่ชายแดน กิจกรรมการค้าข้ามพรมแดนจึงดำรงอยู่ท่ามกลางการปรับตัวและต่อรองกับอำนาจที่มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบอยู่ตลอดเวลา ในขณะเดียวกันอำนาจรัฐที่ชายแดนก็มักมีลักษณะย้อนแย้ง ด้านหนึ่งรัฐต้องการแสดงออกถึงอำนาจ ความเด็ดขาด การรักษาอธิปไตยทางการเมืองอย่างเต็มที่ ผ่านการตรวจสอบ ควบคุม การเข้าออกของผู้คนและสินค้า ทว่าอีกทางหนึ่งรัฐก็ผ่อนปรนระเบียบ กฎเกณฑ์บางอย่างด้วยข้ออ้างเรื่องผลกระทบทางเศรษฐกิจ และการรักษาความสัมพันธ์อันดีกับเพื่อนบ้าน หรือบางครั้งปฏิบัติการของอำนาจรัฐที่ชายแดนก็สวมรอยเป็นผู้หลบเลี่ยงการตรวจสอบเสียเอง โดยเจ้าหน้าที่เข้าไปมีส่วนร่วมรู้เห็นและรับผลประโยชน์ทางการค้า ทั้งนี้เพราะปฏิบัติการของอำนาจรัฐที่ชายแดนคือการสวมทับกับอำนาจของท้องถิ่น การตรวจสอบจากส่วนกลางเป็นไปอย่างจำกัด หรือค่อนข้างมีอิสระในการตัดสินใจและปฏิบัติการในเรื่องต่างๆ

นอกจากนี้ยังพบว่า การแทรกตัวเข้าไปในอาณาบริเวณต่างๆ โดยเฉพาะชายแดนและพื้นที่ห่างไกล จากศูนย์กลางอำนาจนั้น รัฐอาศัยนโยบายในเชิงเศรษฐกิจเป็นตัวแปรสำคัญ และย้ำให้เห็นว่าชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในภาคเหนือนี้มีได้พึ่งสัมพันธ์กับการค้าและการแลกเปลี่ยน แต่ใกล้ชิดกับกิจกรรมเหล่านี้มายาวนาน ซึ่งการศึกษาส่วนนี้อยู่ในบทที่ 2 และ 3 จุดเปลี่ยนที่สำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ทางการค้าจากเดิมที่การค้าในภาคเหนือยึดโยงกับการค้าข้ามพรมแดนเป็นหลัก มาสู่การค้าที่เชื่อมเข้ากับกรุงเทพฯ มากขึ้น รัฐยึดโยงคนในรัฐผ่านความต้องการการบริโภคและความต้องการขายผ่านการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ อาทิ ข้าว การขยายโครงการชลประทานและการสร้างเส้นทางคมนาคมเพิ่ม

รัฐยังหาช่องทางที่จะนำพารายได้เข้าสู่รัฐโดยไม่ต้องผ่านคนกลาง ทำให้รัฐประกาศยกเลิกระบบเจ้าภาษีแบบประมุข และโอนกิจการการจัดเก็บภาษีมาเป็นของรัฐ การจัดเก็บภาษีสินค้าข้ามพรมแดน รวมถึงการตรวจสอบการเดินทางเข้าออกของผู้คนตามชายแดน การควบคุมสินค้าบางประเภท เช่น ฝิ่นอย่างเข้มข้นมากขึ้น อย่างไรก็ตามการที่สินค้าควบคุมอย่างฝิ่นยังคงหาช่องทางในการเข้าสู่ตลาดได้เสมอ ทำให้เกิดคำถามต่ออำนาจรัฐที่ชายแดน กรณีธุรกิจการค้าฝิ่นในบันทึกสนามของไมเคิล มอร์แมน พบว่าพ่อค้าฝิ่นรายใหญ่จะตั้งรกรากที่ฝาง และเมืองชายแดนที่มีอาณาเขตติดต่อกับพม่า เมื่อต้องการขนฝิ่นในแต่ละครั้งจะเดินทางข้ามชายแดนเพื่อจัดหาฝิ่นและจ้างคนที่จะขนฝิ่นในแต่ละรอบ ซึ่งเป็นเรื่องยากที่จะให้เชื่อว่ากระบวนการเหล่านี้กระทำโดยไม่มีเจ้าหน้าที่รัฐเข้าไปเกี่ยวข้องหรือมีส่วนร่วมรู้เห็น

การศึกษาการค้าข้ามพรมแดนและการค้าทางรถไฟในบทนี้ ได้แสดงให้เห็นภาพการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปที่มีลักษณะแยกขั้วมากยิ่งขึ้น ทั้งการหยิบยืมและใช้ประโยชน์จากอำนาจท้องถิ่น การเชื่อมตลาดชายแดนและการค้าข้ามพรมแดนเข้าสู่ศูนย์กลางผ่านสินค้าสมัยใหม่ที่รัฐเข้ามาเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ได้มากขึ้น ซึ่งในกรณีนี้พบว่าอังกฤษประสบความสำเร็จในการบุกเบิกและสร้าง “ตลาด” รวมถึงการควบคุม “เส้นทางการค้า” ได้ก่อนสยามผ่านโครงการสร้างเส้นทางรถไฟเชื่อมตลาดพม่าตอนล่างเข้ากับตลาดตอนบนและการค้าข้ามพรมแดนพม่า-จีนพม่า-สยาม จากการศึกษาพบว่าช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตลาดดินแดนตอนในมีสินค้าสมัยใหม่กระจายอยู่ทั่วไป รวมถึงการใช้เงินรูปีเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน อย่างไรก็ตามจะพบว่าการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐสัมพันธ์กับการสร้างศูนย์กลางใหม่ และเมื่อพรมแดนของรัฐสมัยใหม่ถูกสร้างขึ้นพร้อมกับข้อกำหนด ระเบียบ กฎเกณฑ์ เมืองที่เคยเป็นศูนย์กลางการค้าอย่างเมืองเชียงรุ่งได้กลายเป็นเมืองชายแดนของจีน การค้าของเมืองเชียงรุ่งในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ให้ภาพที่น่าสนใจ กล่าวคือ การค้าของเชียงรุ่งมิได้เชื่อมเข้ากับตลาดการค้าของจีนอย่างเด่นชัด ขณะเดียวกันก็แทบไม่ปรากฏสินค้าสมัยใหม่เช่นที่ตลาดเชียงคอง เงินตราที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนมีอยู่อย่างจำกัด ตลาดภายในยังอาศัยการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้าอยู่มาก (ดูในบทที่ 3 หน้า 77 การค้าของเชียงรุ่ง)

ในภาพรวมจะพบว่าเมืองชายแดนซึ่งเริ่มเปลี่ยนแปลงภายหลังการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐในระบอบที่สองนี้ (ค.ศ.1911-1939) คือภาพแสดงการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐ(สยาม) ส่วนการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐในระยะแรก (ค.ศ.1850-1911) แสดงให้เห็นปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐ(อาณานิคม) เป็นสำคัญ และพบว่ารัฐ(อาณานิคม) ประสบความสำเร็จในการขยาย “ตลาด” และ “เส้นทางการค้า” ของดินแดนตอนใน เช่น การค้าระหว่างพม่ากับล้านนา, การสัมปทานป่าไม้, การค้าปศุสัตว์ ฯลฯ ส่วนเมืองที่พบว่ามีความเคลื่อนไหวไม่มากนักอย่างกรณีเชียงรุ่งจะเริ่มเปลี่ยนแปลงในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อเกิดการพัฒนาเส้นทางคมนาคมเชื่อมเมืองดังกล่าวเข้ากับศูนย์กลางของยูนิานัน อันหมายถึงการเชื่อมเข้ากับตลาดการค้าของจีนตอนใต้อย่างแท้จริง

การค้าข้ามพรมแดน และการค้าทางรถไฟ ได้นำไปสู่ความเข้าใจใหม่เกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป คือ การปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่ ไม่อาจอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นบริเวณชายแดนให้มีลักษณะสอดคล้องไปกับความเปลี่ยนแปลงหรือนโยบายจากส่วนกลางเสมือนเป็นภาพเดียวกัน อาทิ การอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายหลังการทำสนธิสัญญาบาวริงระหว่างสยามกับอังกฤษ ค.ศ. 1855 หรือแม้แต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองพื้นที่ภาคเหนือของสยามเข้าสู่ระบอบมณฑลเทศาภิบาล ค.ศ. 1899 (พ.ศ. 2442) อาจกล่าวได้ว่าการค้าข้ามพรมแดน ในด้านหนึ่งมีความเคลื่อนไหวที่ค่อนข้างอิสระ ทว่ามีได้แยกขาดจากอำนาจภายนอกไม่ว่าจะเป็นอำนาจรัฐและพลังทางเศรษฐกิจ ดังเช่นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจภายหลังเส้นทางรถไฟสายเหนือทำหน้าที่ผนวกผู้คนและกิจกรรมทางการค้าผ่านการบริโภคสินค้าทางรถไฟ และการขนส่งสินค้าจากท้องถิ่นไปยังตลาดภาคกลางอันหมายถึงการกระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อขาย การปลูกพืชพาณิชย์ หรือการเชื่อมเศรษฐกิจของท้องถิ่นเข้าสู่ตลาดการค้าต่างประเทศนั่นเอง

บทที่ 6

บทสรุป

ในบทสรุปจะแยกการนำเสนอออกเป็นสองหัวข้อใหญ่ คือ หัวข้อแรกเป็นเรื่องการตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับข้อถกเถียงในประเด็นที่สัมพันธ์กับงานที่ศึกษา และหัวข้อที่สองคือบทสรุปที่ได้จากการศึกษาทั้งหมด

ข้อถกเถียงทางวิชาการจากการศึกษา

- ก. ผู้คน สินค้า เครือข่าย และพรมแดนการค้า บนเส้นทางยูนนานกับดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงก่อนสมัยใหม่ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19

การศึกษาในบทที่ 2 ได้พยายามแสดงให้เห็นมิติความสัมพันธ์ของผู้คน สินค้าในเขตดินแดนตอนใน ที่มีลักษณะเป็นเหมือนพรมแดนการค้าแบบหนึ่ง ที่ได้ผนวกรวมความหมายและมิติทางสังคม วัฒนธรรม เข้าไว้ด้วยกัน อาทิ การค้าภายในเครือข่ายของกลุ่มคนที่มีความเชื่อการใช้กลองมโหระทึก การค้าของกลุ่มคนที่มีความเชื่อการใช้ฝ้ายเพื่อทอเป็นเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม การค้าของกลุ่มคนภายในเครือข่ายวัฒนธรรมการใช้หอยเบี้ย เป็นต้น นอกจากนี้การค้าในเขตดินแดนตอนในเป็นการค้าในรูปแบบคาราวานซึ่งมีความหลากหลายของการใช้สัตว์พาหนะที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ การศึกษาในบทนี้ให้ภาพที่คล้ายกันกับงานศึกษาของ สก็อตต์ เรื่อง The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia (1977) ซึ่งสก็อตต์เสนอว่า เมื่อการผลิตของภาคครัวเรือนไม่เป็นไปตามเป้าหมาย เช่นเมื่อเกิดภัยพิบัติหรือเกิดความเสียหายแก่ผลผลิต คนเหล่านี้จะหันไปประกอบกิจกรรมด้านงานฝีมือและการค้ามากขึ้น ดังที่เขาพบลักษณะเช่นนี้ในเขตพม่าตอนบน อันนัม และตังเกี๋ย และยังสรุปว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนั้นสัมพันธ์กับการเข้ามาของระบอบอาณานิคม

อย่างไรก็ตามการศึกษาในบทที่ 3 และ 4 ซึ่งเป็นการศึกษาเส้นทางการค้า และตลาดด้านนาในบริบทการเข้ามาของอาณานิคมพบว่า อาณานิคมส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เด่นชัดเฉพาะเมืองท่าและเมืองที่อาณานิคมใช้เป็นศูนย์กลางทางการเมืองมากกว่าจะสรุปเป็นภาพทั่วไป การปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐในช่วงนี้เป็นการปรับเปลี่ยนระยะแรก (ค.ศ. 1850-1911) ที่สะท้อนความไร้ประสิทธิภาพของปฏิบัติการทางอำนาจในด้านต่างๆ

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐที่สำคัญเกิดขึ้นในช่วงปลายของระบอบอาณานิคม ดังปรากฏในบทที่ 5 ซึ่งนัยสำคัญของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวคือ การค้าทางรถไฟ (ค.ศ. 1911-1939) ที่ทำให้การขนส่งสินค้ามีปริมาณเพิ่มขึ้น ใช้เวลาสั้นลง และชนิดประเภทของสินค้าที่กลายเป็น

ที่ต้องการหรือได้รับความนิยม ได้กระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนรูปแบบการผลิต ปริมาณการผลิต ชนิดพืช ปลายทางของเงินตรา และพ่อค้าคนกลาง

ข. การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐระยะแรก (ค.ศ. 1850-1911): ความเคลื่อนไหวของการค้า ผู้คน และสินค้า

การศึกษาในบทที่ 3 เป็นการตรวจสอบการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐระยะแรก (ค.ศ.1850-1911) ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยานาอาณานิคมเริ่มรุกคืบเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เขตภาคพื้นทวีป การศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับอาณานิคมและการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐ ปรากฏในงานศึกษาของอิชิกาวา เรื่อง *Between Frontiers: Nation and Identity in a Southeast Asian Borderland* (2010) และงานของวอล์คเกอร์ เรื่อง *The Legend of the Golden Boat* (1999) ซึ่งสนใจความเคลื่อนไหวในพื้นที่ชายแดนและทำให้พื้นที่ชายแดนเป็นเสมือนศูนย์กลางของการศึกษา งานสองชิ้นนี้ได้วิพากษ์งานศึกษาของแอนเดอร์สัน เรื่อง *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1991) และงานศึกษาของธงชัย วินิจจะกูล เรื่อง *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation* (1994) โดยอิชิกาวากล่าวถึงงานของ แอนเดอร์สัน และงานของธงชัยว่า ให้ความสำคัญกับแผนที่ในฐานะเครื่องมือของการสร้างชาติ และแผนที่กลายเป็นสิ่งที่ประชาชนสามารถเข้าถึงได้ งานทั้งสองชิ้นยังเน้นหนักไปในเรื่องของการเปลี่ยนแปลงไปสู่สถานะความทันสมัย การแพร่กระจายของข้อมูลข่าวสารในโลกทุนนิยม และการศึกษาของชาติที่กลายเป็นสิ่งที่มีความสำคัญสำหรับคนหมู่มาก อิชิกาวาเห็นว่ายังขาดการพิจารณาถึงพัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลงจากภายใน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพิจารณาผ่านปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับสังคม ในช่วงที่เกิดการเปลี่ยนแปลง โดยเน้นปฏิบัติการของประชาชนเป็นฐาน อาทิ คนเหล่านั้นทำอย่างไร และรู้สึกอย่างไรเมื่อเกิดพรมแดนระหว่างชาติขึ้น โดยเฉพาะประชาชนในพื้นที่ชายแดนที่ต้องเผชิญหน้ากับที่นี้ และที่นั่น ความเป็นพวกเราและพวกเขา และชาติของพวกเราและพวกเขา (Ishikawa, 2010: 45-6) ขณะที่วอล์คเกอร์ก็ได้แย้งกับความคิดของธงชัยในประเด็นเรื่องการทำแผนที่สมัยรัชกาลที่ 5 ที่ธงชัยเห็นว่าความรู้เชิงภูมิศาสตร์สมัยใหม่ของอาณานิคมได้เข้าไปแทนที่ความรู้ที่มีอยู่เดิมของคนพื้นเมืองในการมองพื้นที่ (Thongchai Winichakul, 1994: 129) ซึ่งวอล์คเกอร์แย้งว่า หากพิจารณาความสัมพันธ์ทางการค้าของรัฐเล็ก รัฐน้อยในแถบลุ่มน้ำโขงตอนบน กลับพบว่าได้รับผลกระทบจากระบบอาณานิคมฝรั่งเศสเพียงเล็กน้อย (Walker, 1999: 62-63)

ความแตกต่างระหว่างข้อวิพากษ์ของอิชิกาวากับวอล์คเกอร์คือ อิชิกาวามีได้ปฏิเสธพลังของระบอบอาณานิคม และกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่รัฐสมัยใหม่ เขาสนใจว่ากระบวนการเหล่านี้ได้ส่งผลต่อ

¹ ลุ่มน้ำโขงตอนบนที่วอล์คเกอร์ชี้นี้ กินอาณาบริเวณลงมาถึงลาว และการค้าระหว่างลาวกับเขตติดต่อกับสยามทางเมืองเชียงของ เชียงแสนด้วย.

สำนึก การตอบสนองของผู้คนที่มีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมของชาติ หรือพื้นที่ที่เชื่อมต่อกันระหว่างขอบเขตของรัฐอย่างไร เมื่อรัฐได้พยายามเข้าไปควบคุมพื้นที่ดังกล่าวผ่านการเข้าออกของผู้คนและสินค้า และผ่านระบบการจัดเก็บภาษี อธิษฐานว่า กลไกเหล่านี้ไม่เพียงเป็นการประทับตราให้คนและสินค้าเป็นส่วนหนึ่งของชาติ แต่เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้สำหรับกระบวนการสร้างขอบเขตของรัฐขึ้นมา (Ishikawa, 2010: 46) ขณะที่วอล์คเกอร์มองว่า การเข้ามาของระบอบอาณานิคมแทบจะไม่ส่งผลกระทบต่อกิจกรรมทางการค้าของคนในแถบลุ่มน้ำโขงนั้น เกิดจากการที่วอล์คเกอร์จัดกลุ่มให้ระบอบอาณานิคมต้องเข้าคู่กับความทันสมัยใหม่ สิ่งที่มาจกภายนอกและไม่เข้ากันกับท้องถิ่น ทั้งที่ในความเป็นจริงระบอบอาณานิคมที่เข้าไปจัดการและแทรกแซงอำนาจของคนพื้นเมือง มักหยิบฉวยเอากลไกหรือเครื่องมือที่มีอยู่แล้วเพื่อแสวงหาประโยชน์จากคนพื้นเมืองและดินแดนที่ตกอยู่ภายใต้อาณานิคม อาทิ ระบอบอาณานิคมทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสเรียกเก็บส่วยจากคนพื้นเมือง หรือเข้าไปแสดงตำแหน่งเจ้าหน้าที่ใหม่เหนืออำนาจของผู้นำที่มีอยู่เดิม อำนาจรัฐสมัยใหม่ที่เข้าไปจึงมีใช้ลักษณะของการแทนที่ แต่เป็นการสวมทับเข้าไปในอำนาจท้องถิ่นและยังปรับเปลี่ยนรูปแบบไปได้หลายทิศทางขึ้นอยู่กับว่าจะพิจารณาผ่านเรื่องอะไร

กรณีเขตแดนของสยามด้านที่ติดต่อกับลาวภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสมักพบว่า ผู้คนที่ข้ามไปมาสองฝั่งแม่น้ำโขง ต้องเผชิญกับการแข่งขันทางอำนาจระหว่างสยามกับฝรั่งเศส เช่นกรณีที่เกิดขึ้น ค.ศ. 1897 ฝรั่งเศสร้องว่าสยามเก็บส่วยคนข่า เขมร ลาว ยวน ที่มีชื่อในบังคับฝรั่งเศส ส่วนสยามก็อ้างคนเหล่านั้นแม้เกิดฝั่งซ้ายแต่ได้เข้ามาอยู่ฝั่งขวาก่อนที่ฝรั่งเศสจะได้ฝั่งซ้ายต้องถือเป็นคนในบังคับสยาม และอ้างว่าเมื่อพวกฝั่งขวาข้ามไปฝรั่งเศสก็เก็บส่วย และว่า “ถ้าฝรั่งเศสไม่เก็บสยามก็จะไม่เก็บเช่นกัน ถ้าฝรั่งเศสจะอ้างอำนาจเรื่องคนในบังคับ สยามก็จะเข้มงวดเรื่องคนเข้ามาในพระราชอาณาเขตบ้าง และไม่อนุญาตให้ถือที่ดินหรือตั้งภูมิลำเนาได้” (“ฝรั่งเศสร้องว่าไทยเก็บเงินส่วยแก่คนในบังคับ ร.ศ. 116-117,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.32/52) จะเห็นว่าเรื่องการแข่งขันทางอำนาจระหว่างฝรั่งเศสและสยาม คนที่เสียประโยชน์และได้รับความเดือดร้อนมากที่สุดคือคนทั่วไปที่อยู่บริเวณดังกล่าว ซึ่งโดยส่วนใหญ่มีเครือญาติอยู่ทั้งสองฝั่งโขง

อย่างไรก็ตามการศึกษาของ วอล์คเกอร์ และอิชิกาวามีข้ออ่อนตรงที่มุ่งโจมตีการศึกษาที่พิจารณาผ่านรัฐ ชนชั้นนำ และความเป็นศูนย์กลาง ทำให้ละเลยปฏิบัติการทางอำนาจที่สัมพันธ์กับการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐ การแข่งขันทางอำนาจในช่วงที่อาณานิคมขยายเข้ามายังดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อีกทั้งการตั้งคำถามของอิชิกาวาในประเด็นที่สนใจปฏิบัติการของผู้คนเมื่อต้องเผชิญหน้ากับที่นี้และที่นั่น ... เป็นการพิจารณาภายใต้ข้อจำกัดของชาติ มากกว่าจะพิจารณาผ่านมุมมอง ความคิด ของผู้คนบริเวณชายแดน ในเรื่องนี้หากนำมาตรวจสอบกระบวนการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐสยามในช่วงรัชกาลที่ 5 จะพบว่า ปฏิบัติการของประชาชนที่อยู่ ณ พื้นที่ชายแดนนั้นยังไม่ได้ไปถึงความคิดเรื่อง “ที่นี้และที่นั่น ความ เป็นพวกเราและพวกเขา หรือชาติของพวกเราและชาติของเขา” แต่อย่างไร แต่พบว่าประเด็นดังกล่าวได้รับ

การตระหนักรู้ที่ยังในกลุ่มชนชั้นนำสยาม อังกฤษและฝรั่งเศส หรือกล่าวได้อีกทางหนึ่งว่าแม้งานของ อธิกวามุ่งสนใจชายแดน และความเคลื่อนไหวที่ชายแดน ทว่ากลับมิได้พัฒนาคำถามในการศึกษาที่มาจาก ชายแดน กลับนำสำนึกและความคิดเรื่องพวกเขาซึ่งเริ่มจากกลุ่มชนชั้นนำมาตรวจสอบความคิดของ ผู้คนที่ชายแดน

อย่างไรก็ตามการศึกษาเรื่องการค้าชายแดน กิจกรรมข้ามชายแดน ไม่สามารถแยกออกจากการ พิจารณาเรื่องอำนาจที่เข้าไปกระทำการและปะทะสัมพันธ์ผ่านกิจกรรมของท้องถิ่น โดยเฉพาะอำนาจรัฐที่ สามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการที่ซับซ้อน เช่นกันกับการศึกษาของ อธิกวา (2010) และ วอลค์เกอร์ (1999) ที่ไม่อาจละเลยการพิจารณาบริบทของการเข้ามาของอาณานิคมและการพยายามควบคุมพื้นที่ ชายแดนของรัฐได้ สิ่งเหล่านี้เป็นเสมือนอำนาจที่เข้ามาปะทะสังสรรค์กับท้องถิ่นและส่งผลให้เกิดการ ปรับตัวของผู้ที่สัมพันธ์กับกิจกรรมข้ามพรมแดนและสะท้อนให้เห็นถึงการเผชิญหน้าของคนท้องถิ่นใน รูปแบบต่างๆ เมื่อต้องเผชิญกับอำนาจและการควบคุม พลังของการแลกเปลี่ยนและกิจกรรมข้ามพรมแดนที่ ทำให้ข้อจำกัดเรื่องพรมแดนและอำนาจรัฐสมัยใหม่ไม่อาจทำงานได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ

ความหมายของการเป็นพื้นที่ชายแดนที่รัฐเป็นฝ่ายให้ คือเป็นพื้นที่ที่รัฐมีข้อจำกัดในการควบคุม และเป็นพื้นที่ที่ไม่น่าไว้วางใจ มีความเคลื่อนไหวของผู้ร้าย และเป็นพื้นที่ที่อำนาจรัฐเข้าไม่ถึง วิธีการที่รัฐ สยามใช้คือการอาศัยอำนาจของท้องถิ่น เช่นกรณีที่เกิดขึ้น ค.ศ. 1899 ให้กลุ่มคนที่เคยก่อเหตุวุ่นวายในพื้นที่ เชียงแสน ได้ตำแหน่งนายอำเภอและปลัดอำเภอปกครองเชียงแสน (“หลวงพลาไสยไปตรวจราชการเมือง เชียงแสน แม่ตี และเชียงแสนเก่า 10 ก.พ. ร.ศ.118,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/33) แน่นนอนว่าการ อาศัยคนท้องถิ่นปกครองท้องถิ่นนั้นตั้งอยู่บนความเสี่ยงในมุมมองของชนชั้นนำ แต่เมื่ออำนาจจาก ส่วนกลางก็มีข้อจำกัด การอาศัยอำนาจของท้องถิ่นจึงเป็นทางออก เพราะอย่างน้อยก็ลดความตึงเครียดในหมู่ ประชาชน เช่น กรณีการตั้งคนท้องถิ่นสังกัดตำรวจภูธร ค.ศ. 1905 ปรากฏข้อคิดเห็นของสมเด็จพระบรม โอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามกุฎราชกุมาร ว่า “...ตำรวจภูธรนั้นยังบกพร่องในสถานที่ยังไว้วางใจไม่ได้ ถนัดคือ เป็นคนพื้นเมืองแลขาดความมั่นคงและค่อนข้างเห็นแก่พวกพ้องอยู่บ้าง แต่อาไศรยที่มีนายบังคับ บัญชาดีก็ดีไป แต่ถึงกระนั้นก็ตีพลเมืองไม่ค่อยยำเกรงพอกับที่ควรเป็น” (“รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120-10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/44)

ในประเด็นที่หยิบยกมาจะพบว่า เมื่อก้าวถึงพลังอำนาจของรัฐสมัยใหม่นั้น นักวิชาการมักหยิบเอา แนวคิดของรัฐสมัยใหม่มาเป็นตัวตั้งมากกว่าพิจารณาผ่านความเคลื่อนไหวในพื้นที่ ซึ่งพบว่าเต็มไปด้วย ความไร้ประสิทธิภาพของกลไกและเครื่องมือทางการเมือง อำนาจรัฐที่เข้าไปปฏิบัติการในพื้นที่ โดยเฉพาะ อย่างยิ่งพื้นที่ชายแดนจึงมักมีลักษณะครั้งๆ กลางๆ และเต็มไปด้วยรอยร้าว

ค. การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐสยามระยะแรก (ค.ศ. 1850-1911): กรณีศึกษาการจัดการปกครอง
ของรัฐสยาม และความเคลื่อนไหวในล้านนา

การศึกษาในบทที่ 4 แสดงให้เห็นถึงความไม่ลงตัว และการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐสยามในการปกครองหัวเมืองล้านนา ซึ่งพบว่าล้านนาในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 นั้น เป็นช่วงที่การค้าขายตัวอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าข้ามพรมแดนด้านที่ติดต่อกับพม่า การเปิดสัมปทานทำไม้ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายของกลุ่มคน ทั้งที่เข้ามาเป็นผู้ประกอบการสำคัญทางการค้ากลุ่มใหม่ ได้แก่กลุ่มคนจีน คนอินเดียที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการค้าทางเรือและสินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ สำหรับรัฐสยามแล้ว คนเหล่านี้เป็นคนต่างชาติดั้งเดิมที่ถนัดทำการค้ามากกว่าคนท้องถิ่น ส่วนคนพม่า ไทใหญ่ ต้องอยู่ในบังคับของอังกฤษได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจการป่าไม้และการค้ากับมะละแหม่ง คนต่างชาตินี้ระบุไว้ในรายงานจากหัวเมืองคือคนในบังคับอังกฤษ มีทั้งพม่า ตองซุ และคนยุโรป เป็นพวกที่สามารถตั้งห้างร้านได้ ขณะที่คนท้องถิ่นเริ่มกลายเป็นลูกหนี้ของคนเหล่านี้ (“นายมาดครุฑหาร ณ เมืองเชียงใหม่ ประพฤติเป็นพาล ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน 13 เม.ย. ร.ศ. 112-22 ก.ย. ร.ศ. 112,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 63/111) นอกจากนี้ยังมีคนขมุทั้งจากฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำโขงที่เดินทางเข้ามาเป็นแรงงานทำไม้ในภาคเหนือ บางกลุ่มเข้ามาเพียงชั่วคราว บางกลุ่มตั้งรกรากถาวรไม่กลับไปบ้านเมืองเดิม คนขมุจำนวนมากที่เข้ามาทำงานในภาคเหนือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ภายหลังคนกลุ่มนี้กลายเป็นพลเมืองของสยาม

ในช่วงเวลาที่ล้านนาเกิดความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจคือราวปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 อำนาจอธิปไตยสยามได้พยายามแทรกเข้ามาผ่านการจัดการปกครองระบอบมณฑลเทศาภิบาล ค.ศ. 1899 และอาศัยกลไกอำนาจอธิปไตยจัดการปฏิรูประบบภาษีขึ้นใหม่ ยกเลิกการผูกขาดภาษีในหลายรายการ เพื่อให้การจัดเก็บภาษีขึ้นตรงต่อรัฐบาล อีกทั้งได้เริ่มเก็บภาษีในรายการใหม่ที่เพิ่มรายได้ให้กับรัฐมากยิ่งขึ้น การปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐสยามในล้านนา ด้านหนึ่งจึงเป็นภาพของการลดบทบาทของกลุ่มที่เคยมีอำนาจหรือผลประโยชน์ทางการค้าแต่เดิม ทั้งกลุ่มเจ้านายท้องถิ่น กลุ่มพ่อค้าท้องถิ่น ฉะนั้นกระบวนการปรับเปลี่ยนอำนาจอธิปไตยจึงมิได้เกิดขึ้นอย่างราบรื่น เช่น กรณีกบฏเงี้ยว ค.ศ. 1902 และภายหลังการปราบปรามคนกลุ่มนี้ ยังเกิดความเคลื่อนไหวเรื่องผู้ร้ายบริเวณชายแดน ซึ่งรัฐเชื่อว่าเป็นกลุ่มที่หนีการจับกุมของเจ้าหน้าที่ ฉะนั้นช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เรื่องชายแดนเริ่มเข้ามาสู่ประเด็นเรื่องการหาความร่วมมือระหว่างรัฐในการรักษาความสงบเรียบร้อย การป้องกันผู้ร้ายข้ามแดน

ภายหลังเหตุการณ์กบฏเงี้ยว ยังเห็นภาพการปรับตัวของพ่อค้าที่เคยค้าขายเป็นกองคาราวาน บางกลุ่มเริ่มหาทางทำการค้าเป็นหลักแหล่ง โดยการรวบรวมทุนตั้งร้านรวงถาวรขึ้นตามเมืองต่างๆ ที่ค่อยๆ เติบโตขึ้น ซึ่งพวกเขามักจะเลือกทำเลของเมืองที่เป็นเส้นทางการค้าและมีแนวโน้มที่จะขยายตัว มีความต้องการสินค้า และแน่นอนว่าต้องมีความสามารถในการผลิตหรือขยายผลผลิตให้ทันกับกำลังซื้อด้วย กรณีของเมืองเชียงคำเป็นตัวอย่างหนึ่งที่น่าสนใจ แม้ว่าเชียงคำไม่ใช่เมืองใหญ่ แต่เป็นเมืองที่ค่อนข้างอุดม

สมบูรณ์หากมองในแง่ของแหล่งผลิต เชียงคำเป็นเมืองหนึ่งที่ส่งออกข้าวไปยังเมืองใกล้เคียงทั้งพะเยา แพร่ ฉะนั้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกันนี้การขยายตัวของชุมชนการค้าที่มีทั้งพ่อค้าท้องถิ่น พ่อค้าที่ผันตัวเองมาจากการค้าคาราวาน เช่นพ่อค้าเงี้ยวไปตั้งร้านที่ลำปางและรับสินค้าจากมะละแหม่งมาขาย (“รายงานราชการ มณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120–10 ก.ย. ร.ศ. 129,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.60/44)

นอกจากพ่อค้าคาราวานบางส่วนจะหันไปเปิดร้านตามเมืองต่างๆ แล้ว บางส่วนก็ยึดอาชีพรับจ้างขนสัมภาระระหว่างเมือง โดยยังคงอาศัยล้อเช่นที่เคยใช้บรรทุกสินค้าเดินทางไกล การว่าจ้างพ่อค้าจีนฮ่อได้รับความนิยมมากในช่วงที่ทำการศึก ค.ศ. 1911-1939 ในบทที่ 5 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยุทธศาสตร์ในภาคเหนือกำลังขยายตัว ทั้งการขนส่งทางรถไฟได้นำสินค้าและผู้คนมายังภาคเหนือได้ในปริมาณมากขึ้น ขณะที่การเดินทางต่อในจุดสิ้นสุดของทางรถไฟยังคงไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก คือต้องเดินทางด้วยเท้าและอาศัยบรรทุกสัมภาระไปกับสัตว์ต่าง สำหรับการว่าจ้างจีนฮ่อในช่วงเวลานั้นไม่พบว่ามีการแข่งขันจากคนกลุ่มอื่น จึงคล้ายกับว่าคนกลุ่มนี้ได้ผูกขาดกิจการขนถ่ายนี้ไปโดยปริยาย

จากที่กล่าวมา หากกลับไปพิจารณาประเด็นเรื่องพ่อค้าคนกลางของคาส์ ในงานเรื่อง *The Golden Peninsular: Culture and Adaptation in Mainland Southeast Asia* (1977) ที่มองว่าคนเหล่านี้เป็นตัวเชื่อมผลผลิตจากหมู่บ้านไปสู่ตลาดที่กว้างขึ้น ทำให้เห็นภาพทางเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัว แต่ความสำเร็จของคนกลุ่มนี้มักสะท้อนอยู่ภายในกลุ่มมากกว่าสร้างความเปลี่ยนแปลงระดับโครงสร้างนั้น อาจตั้งข้อสังเกตเพิ่มได้ว่า บทบาทของคนกลุ่มนี้แม้โดยไม่ได้ตั้งใจ ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่กระทบต่อมิติทางสังคม วัฒนธรรมสู่ชุมชนหมู่บ้านอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ หากพิจารณาผ่านวัฒนธรรมที่มาพร้อมกับสินค้า และวิถีชีวิตแบบใหม่ที่จำลองภาพของความทันสมัยของสังคมเมือง รวมถึงการกลายเป็นตัวแบบของความสำเร็จในระยะเวลาอันใกล้ของพวกพ่อค้า อาทิ ข้อมูลสนามของมอร์แมน ให้ภาพพวกพ่อค้าที่สามารถเก็บเงินและสร้างฐานะได้อย่างรวดเร็ว แม้ในหลายกรณีพวกเขาจะใช้เงินหมดไปอย่างรวดเร็วด้วยเช่นกัน จากการพนันและการล้มละลาย

จากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นแสดงให้เห็นถึงความกังวลของรัฐต่อการเข้ามาของคนต่างชาติ และแม้ว่ารัฐจะเล็งเห็นปัญหาที่ก่อตัวขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว กรณีที่คนท้องถิ่นไม่สามารถแข่งขันด้านการค้ากับคนต่างชาติ ทว่าข้อร้องเรียนของคนท้องถิ่นเรื่องที่รัฐกำหนดระเบียบการขออนุญาตเดินทางไปต่างเมืองไม่สอดคล้องกับวิถีทางการค้าของพวกเขานั้น สะท้อนให้เห็นว่ารัฐเองก็ไม่สร้างเงื่อนไขที่เอื้อต่อการทำการค้าของคนท้องถิ่นด้วย ดังกรณีที่มีข้อร้องเรียนในปี ค.ศ. 1897 ว่า “...แม้เดินทางเป็นหมู่คณะก็ต้องขอหนังสือเดินทางเป็นรายบุคคล ซึ่งทำให้ยุ่งยากลำบาก” (“รายงานต่างๆ จักรวรรดิเมืองนครลำปาง 20 ธ.ค. ร.ศ. 116–11 เม.ย. ร.ศ. 127,” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.65/181) จะเห็นว่าประเด็นเรื่องหนังสือเดินทางเป็นเรื่องใหม่สำหรับธรรมเนียมปฏิบัติของคนท้องถิ่น และพวกเขาเห็นว่าเป็นอุปสรรคแทนที่จะอำนวยความสะดวกในด้านการค้าขาย ซึ่งโดยภาพรวมหากการค้าเจริญก้าวหน้ารัฐก็ได้รับประโยชน์ด้วย สิ่งที่ปรากฏในช่วง

รอยต่อ หรือช่วงของการปรับเปลี่ยนรูปแบบรัฐไปสู่รัฐสมัยใหม่นั้น การควบคุมคนยังคงมีพลังอยู่เหนือปัจจัยอื่น ซึ่งเศรษฐกิจการค้าในหัวเมืองเวลานั้นถือว่ามียุคค้าขาย และการจัดเก็บรายได้เข้าสู่ส่วนกลางก็ยังสามารถทำได้ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย ประเด็นเรื่องคนในบังคับต่างหากที่เชื่อมต่อถึงกันเข้าสู่ส่วนกลาง คือการสร้างสังกัดที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือเป็นคนในบังคับสยาม และอยู่ภายใต้หลักการที่รัฐสยามเป็นฝ่ายกำหนด

จากการศึกษาพบว่าแม้ในช่วงของการปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับคนในปกครองเป็นไปอย่างมีระยะ และค่อนข้างคลุมเครือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเคลื่อนไหวของผู้คนที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางอำนาจ ที่ต้องปล่อยให้คนในท้องถิ่นปกครอง ฉะนั้นผู้ปกครองในท้องถิ่นจึงเป็นกลุ่มที่รัฐมุ่งหมายจะเอาชนะใจมากที่สุด เพื่อแลกกับความจงรักภักดีในระบบแบบเดิม และการตอบสนองนโยบายที่มาจากส่วนกลางในระบบแบบใหม่ให้ได้มากที่สุด

ในประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับผู้คนนั้นมีความซับซ้อน แม้ในยุคจารีตที่การควบคุมกำลังคนทำได้ไม่ทั่วถึง กลุ่มคนที่รัฐเรียกว่าคนป่าคนดอย มักเป็นกลุ่มที่รัฐไม่สามารถเรียกเก็บส่วย ภาษี หรือแม้แต่เกณฑ์แรงงานได้ อย่างไรก็ตามคนกลุ่มนี้ยังคงติดต่ออย่างน้อยในเรื่องการค้ากับคนกลุ่มอื่น อาจเป็นลักษณะที่ลงมาค้าขายกับคนในตลาดล่างๆ นานๆ ครั้งเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้า หรือมีพ่อค้าเข้าไปรับซื้อแลกเปลี่ยนสินค้าภายในชุมชน ฉะนั้นแม้ว่าคนกลุ่มนี้ไม่ถูกขึ้นบัญชีเก็บส่วยภาษี แต่ก็ยังสัมพันธ์กับการค้าและสินค้าจากภายนอก ซึ่งไม่มีสินค้าและการค้าใดที่ไม่สัมพันธ์กับรัฐ แม้แต่การค้าของหนีภาษี ผิดกฎหมายก็ต้องอาศัยเครือข่ายและช่องทางในการหลบหลีกอำนาจรัฐ กล่าวอีกนัยหนึ่งกระบวนการเหล่านี้เกิดขึ้นบนเงื่อนไขของการมีรัฐและการเรียนรู้ที่จะดำรงอยู่ให้ได้โดยมีรัฐเข้ามาควบคุมให้น้อยที่สุด สภาวะของการลักลอบหรือการค้าเช่นนี้จึงมีเรื่องของความไม่แน่นอนเข้ามาเกี่ยวข้องมาก

การศึกษาช่วงก่อนการปรับเปลี่ยนเข้าสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ ให้ภาพว่ากระทิงเมืองที่กลายเป็นเมืองชายแดนในภายหลังนั้น มีพัฒนาการของการเป็นเมือง “ชายแดน” อยู่ก่อนแล้ว และเมืองเหล่านี้เรียนรู้ที่จะอาศัยตำแหน่งแห่งที่ที่อยู่ระหว่างอำนาจ หรือระหว่างศูนย์กลางเป็นเครื่องมือในการต่อรอง การถ่วงดุล เพื่อรักษาตัวรอดคือไม่ต้องการตกอยู่ภายใต้อำนาจและการควบคุมของศูนย์กลางใดศูนย์กลางหนึ่ง ดินแดนที่ไร้รัฐหรือไม่ต้องการรัฐจึงไม่มีอยู่จริงเพราะในมุมมอง การปฏิเสธอำนาจและการควบคุม ย่อมหมายถึงการมีอยู่ของอำนาจและความพยายามที่จะเข้าควบคุม แต่การเรียนรู้ที่จะต่อรองและอยู่กับอำนาจนั้นอย่างมีระยะห่างต่างหาก ที่น่าจะนำมาสู่ความเข้าใจที่มีต่อชุมชนและดินแดนที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจ และยังไม่ต้องกล่าวถึงดินแดนที่ปิดกั้นตัวเองจากภายนอก โดยเงื่อนไขทางกายภาพ เพราะการศึกษาการค้าข้ามชายแดนที่ย้อนให้เห็นมิติทางประวัติศาสตร์แสดงให้เห็นถึงเส้นทาง การทะลุทะลวงของการค้าดินแดนตอนในที่ดำรงอยู่ท่ามกลางสภาพภูมิศาสตร์เช่นนี้มายาวนาน

งานศึกษาของวอลท์เกอร์ (1999) ให้น้ำหนักกับความเคลื่อนไหวภายในพื้นที่บริเวณชายแดนกระทิงเสนอว่าในช่วงที่ระบอบอาณานิคมฝรั่งเศสเข้ามานั้นแทบไม่ส่งผลกระทบต่อรัฐเล็กที่อยู่น้อยในแถบ

ลุ่มน้ำโขงตอนบน หรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งได้ว่า บริเวณชายขอบของอำเภอนั้นสัมพันธ์กับรัฐน้อยมาก ผู้คนยังคงใช้ชีวิตตามปกติ ทั้งเรื่องการค้าและเรื่องอื่น แต่จากการศึกษากลับพบว่า รัฐในช่วงที่ระบอบอาณานิคมเข้ามาซึ่งในงานนี้ถือว่าเป็นช่วงของการปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ ได้ให้ความสำคัญในการสอดส่องพื้นที่ชายแดน บริเวณรอยต่อของอำเภายเป็นอย่างมาก แม้ว่าจะมีข้อจำกัดทั้งด้านเครื่องมือ ความรู้ แต่ความขัดแย้งเรื่องเขตแดน ธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับการเคลื่อนย้ายของผู้คนและสินค้าข้ามพรมแดนมักเป็นประเด็นขึ้นมาเสมอ และมีใช่เพียงความขัดแย้งระดับรัฐ แต่กระทบต่อชีวิตและความเป็นอยู่ของผู้คนด้วย สำหรับการค้าลุ่มน้ำโขงที่วอลส์เกอร์เสนอว่า แทบไม่ได้รับผลกระทบนั้น แท้จริงแล้วปฏิบัติการของอำนาจรัฐที่กระทำในพื้นที่ชายแดน มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบไปหลายประการ อาทิ การอาศัยความเป็นท้องถิ่น สร้างสถานะยึดหยุ่น トラบเทาที่กิจกรรมข้ามชายแดนเหล่านั้นมิได้ทำทลายอำนาจรัฐอย่างตรงไปตรงมา หรือกล่าวอีกอย่างได้ว่าทั้งอำนาจรัฐที่ปฏิบัติการในพื้นที่และผู้คนที่มีการข้ามชายแดนต่างเรียนรู้ที่จะต่อรองผลประโยชน์ระหว่างกัน นั้นหมายความว่าหากการต่อรองสำเร็จ ผลกระทบต่อกิจกรรมต่างๆ ย่อมเบาบางลง หรือเรียกได้ว่าแทบไม่ได้รับผลกระทบนั่นเอง

แนวคิดอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจต่อการนำมาสนทนาในงานนี้คือ แนวคิดเรื่องพหุสังคมของเฟอร์นิวัล (Furnivall, 1956) ซึ่งเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับลักษณะสังคมในภาคเหนือในช่วงเวลาใกล้เคียงกันพบว่า สิ่งที่คล้ายกับสภาพพหุสังคมแบบที่เฟอร์นิวัลนำเสนอไว้ในกรณีของการเกิดความหลากหลายของคนต่างเชื้อชาติ ภายใต้บริบทของอาณานิคมและระบบเศรษฐกิจเสรี คนเหล่านี้สัมพันธ์กันเฉพาะพื้นที่ตลาดได้ปรากฏให้เห็นบ้างในกรณีของภาคเหนือ หากพิจารณาผ่านเรื่องที่มีบริษัทของชาวต่างประเทศเข้ามาสัมปทานทำไม้ ทำให้คนในบังคับต่างประเทศติดตามเข้ามาเพื่อประกอบกิจกรรมต่างๆ อาทิ คนในบังคับอังกฤษทั้งพม่า เงี้ยว ตองซุ และคนยุโรป คนเหล่านี้ไม่เพียงสัมพันธ์กับเรื่องกิจการไม้แต่ยังเป็นคนกลุ่มแรกที่บุกเบิกกิจการค้าขายในภาคเหนือในเวลาใกล้เคียงกันกับกลุ่มคนจีนและอินเดีย ดังจะพบว่าเงินตราที่แพร่หลายและเป็นที่ยอมรับในภูมิภาคนี้คือเงินรูปี ซึ่งครองตลาดอยู่นานก่อนเงินบาทจะเข้าไปแทนที่ กิจการห้างร้านและธุรกิจนายหน้าล้วนอยู่ในมือของคนกลุ่มนี้

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาทำให้เกิดข้อสังเกตหรือข้อค้นพบที่ต่างไปจากข้อเสนอของเฟอร์นิวัลหลายประการ อาทิ กิจการทำไม้เกือบทั้งหมดของอังกฤษอาศัยแรงงานชาวมุซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส การที่เฟอร์นิวัลนำเสนอว่าพหุสังคมได้นำมาสู่การแบ่งแยกแรงงานตามเชื้อชาติภายใต้กิจการของหัวหน้าที่มักเป็นคนเชื้อชาติเดียวกันนั้น กรณีนี้นอกจากจะว่าจ้างคนต่างเชื้อชาติแล้วยังเป็นคนต่างบังคับอีกด้วย ฉะนั้นปัญหาใหญ่ที่ตามมาและส่งผลกระทบต่อกิจการทำไม้ในช่วง ค.ศ. 1911-1939 ที่นำเสนอไว้ในบทที่ 5 คือปัญหาเรื่องการขาดแคลนแรงงาน เนื่องจากคนขมุเดินทางข้ามมาทำไม้ค่อยลงทุกปี และเจ้าของกิจการก็ไม่สามารถจัดการกับเรื่องนี้ได้ เมื่อทดลองว่าจ้างแรงงานในท้องถิ่นก็ประสบปัญหาเรื่องความไม่

ถนัดในงานไม้ และความอดทนที่สู้แรงงานขมไม่ได้ หรือกรณีที่คนพม่าในบังคับอังกฤษไปตั้งโรงงานทอผ้าขึ้นหลายแห่งในภาคเหนือและว่าจ้างคนพื้นเมืองมาเป็นแรงงานทอผ้า เป็นต้น

นอกจากนี้หากพิจารณาจากมุมมองของเฟอร์นิวัลแล้ว คนพื้นเมืองหรือคนท้องถิ่นย่อมหมายถึง “คนลาว” (คำที่ชาวยุโรป และสยามเรียกคนในภาคเหนือเวลานั้น) ที่มีขาดโอกาสในการเข้าถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ แต่ความเป็นจริงแล้ว การขยายตัวของการค้าในภาคเหนือในช่วงเวลาต่อมา กลับทำให้พ่อค้าท้องถิ่นมีช่องทางในการหารายได้มากขึ้น ทั้งจากการค้าขายระหว่างเมือง การเพิ่มปริมาณการผลิตและการหันมาปลูกพืชตามความต้องการของตลาด แม้ว่าปรากฏการณ์นี้จะเกิดขึ้นพร้อมกับภาวะที่คนต้องพึ่งพาสินค้าจากตลาดมากขึ้น หรือมีรายจ่ายเพิ่มขึ้น บางรายเริ่มประสบภาวะหนี้สิน แต่ก็ยังเห็นภาพการเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจของคนท้องถิ่น

บทสรุป

การศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองไทย มักอธิบายการเปลี่ยนแปลงไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 (ค.ศ.1868-1910) หรืออาจรวมถึงสมัยรัชกาลที่ 4 (ค.ศ.1851-1868) ผ่านการปฏิรูปการปกครอง อาทิ การอธิบายภาพสยามเก่าและสยามใหม่ของชาลวูวิทซ์ เกษตรศิริ (2544: 14-15) ซึ่งเป็นการอธิบายความเปลี่ยนแปลงจากศูนย์กลางอำนาจเพียงอย่างเดียว คือ ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นำมาซึ่งการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่กษัตริย์ แม้ว่าการศึกษาลักษณะดังกล่าวจะมีความสำคัญ ทว่ามีข้อจำกัดหลายประการ

ประการแรก การอธิบายการปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ผ่านปฏิบัติการของรัฐ ทั้งเรื่องการทำแผนที่ การสร้างระเบียบ กฎเกณฑ์ใหม่ๆ ที่สัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน ยังขาดการตรวจสอบผ่านข้อมูลหลักฐานถึงปฏิบัติการทางอำนาจเหล่านี้ว่ามีประสิทธิภาพมากน้อยเพียงใด อาทิ ระเบียบใหม่ว่าด้วยการกำหนดการเดินทางข้ามพรมแดน การควบคุมคนในบังคับ การควบคุมสินค้าเข้า/ออกผ่านระบบการจัดเก็บภาษี การรักษาอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดน ประเด็นเหล่านี้กระทบหรือส่งผลต่อการค้าในเขตดินแดนตอนในอย่างไร นำไปสู่การสร้างความหมายใหม่ให้กับพื้นที่ชายแดนอย่างไร

ประการที่สอง กระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่รัฐสมัยใหม่ มักอธิบายผ่านระเบียบใหม่ในลักษณะที่เข้ามาแทนที่กฎเกณฑ์ที่เคยมีอยู่เดิม ซึ่งในประเด็นเรื่องการค้าชายแดนนั้นพบว่า ยังขาดการศึกษาความเคลื่อนไหวทางการค้าในบริบทของรัฐก่อนสมัยใหม่ รวมถึงนัยสำคัญของกลุ่มพ่อค้าคาราวานที่เดินทางค้าขายบริเวณดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งที่คนกลุ่มนี้ทำการค้าคาบเกี่ยวในช่วงเวลาของการปรับเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่ หรือให้ภาพการค้ามีลักษณะข้ามพรมแดน

ประการที่สาม การศึกษาบทบาทและการปรับตัวของพ่อค้าคาราวาน ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงไปสู่รัฐสมัยใหม่ ทำให้เห็นปฏิบัติการทางอำนาจที่มีได้มาจากรัฐเพียงฝ่ายเดียว กล่าวคือ การศึกษารัฐสมัยใหม่มักให้ความสำคัญกับการใช้อำนาจของรัฐผ่านการควบคุม ตรวจสอบ ทั้งที่บริเวณชายแดน อำนาจมีลักษณะของปรับเปลี่ยนได้หลากหลายรูปแบบ ทั้งการปะทะ ประสาน หยิบยืม และซ้อนทับไปมา ประเด็นที่น่าสนใจคือ กลุ่มพ่อค้าที่ต้องเดินทางข้ามพรมแดน ได้เผชิญหน้ากับระเบียบใหม่ด้วยวิธีการอย่างไร การศึกษาในประเด็นนี้ไม่เพียงเป็นการตรวจสอบปฏิบัติการของผู้คนที่สัมพันธ์กับอำนาจ ทว่ายังวิวาทะกับกระบวนการที่สันที่พิจารณาว่าพรมแดนของรัฐสมัยใหม่ได้สร้างความคิดเรื่อง พวกเขา พวกเขา ขึ้นมา

ประการที่สี่ การพิจารณาปฏิบัติการทางอำนาจของรัฐที่กระทำในพื้นที่ผ่านตัวแสดงบางกลุ่ม เช่น ทหาร เจ้าหน้าที่ศุลกากร ข้าราชการ ฯลฯ ในฐานะตัวแทนของรัฐ ทำหน้าที่ในการควบคุม ตรวจสอบ และปฏิบัติตามนโยบายจากส่วนกลาง ไม่สามารถอธิบายความเคลื่อนไหวบริเวณชายแดนที่พบว่ากระบวนการลักลอบเข้า-ออกของผู้คนและสินค้าอยู่เหนือการควบคุมเสมอ กล่าวได้ว่าอำนาจที่ปฏิบัติการในพื้นที่ชายแดนอาจมีลักษณะที่มีได้แยกขาดจากกันระหว่างปฏิบัติการของท้องถิ่นและสิ่งที่เป็นเหมือนภาพตัวแทนทางอำนาจของรัฐ

จากการศึกษาทำให้มองเห็นความเชื่อมโยงขององค์ประกอบสำคัญที่ใช้ในการศึกษาเรื่องนี้ คือ การค้าชายแดน ซึ่งเป็นเหมือนกุญแจในการใช้พิจารณาและทำความเข้าใจการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป การขยายอำนาจของอาณานิคม และการเข้าแข่งขันทางอำนาจของสยามแสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในในระยะแรก ซึ่งต่างฝ่ายต่างก็ไม่สามารถแสดงปฏิบัติการทางอำนาจได้อย่างมีประสิทธิภาพมากนัก อย่างไรก็ตามรัฐอาณานิคมอย่างพม่าของอังกฤษ ได้ประสบความสำเร็จในการขยาย “ตลาด” และ “เส้นทางการค้า” เพื่อเชื่อมโยงการค้าข้ามพรมแดนได้ก่อนสยาม นั่นทำให้การค้าของล้านนาและดินแดนตอนในเชื่อมกับตลาดการค้าที่มะละแหม่ง ซึ่งทำให้สินค้าสมัยใหม่แพร่กระจายเข้าสู่ตลาดตอนใน รวมถึงเงินรูป และยังนำไปสู่การขยายตัวของสินค้าภายในท้องถิ่น ทั้งกรณีไม้สัก และปศุสัตว์ ส่วนการขยายเส้นทางรถไฟสายเหนือของสยาม แสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐในระยะที่สอง ที่สยามประสบความสำเร็จในการสร้าง “ตลาด” และ “เส้นทางการค้า” ใหม่ อันหมายถึงการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าที่พม่าของอังกฤษได้เริ่มไว้ก่อนหน้านั้น คือ เส้นทางการค้าระหว่างมะละแหม่งกับล้านนา มาสู่การค้าของล้านนากับกรุงเทพฯ

ตลอดช่วงเวลาของการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป เป็นดังประวัติศาสตร์การเดินทาง การเคลื่อนย้าย การตั้งรกราก ของกลุ่มพ่อค้าจีนยูนนาน พ่อค้าเงี้ยว ตองซุ ท่ามกลางบริบทในแต่ละช่วงเวลาดังได้กล่าวมา คนกลุ่มนี้เดินทางและประกอบการค้าข้ามผ่านมิติของเวลา จึงทำให้เห็นภาพของการปรับตัวและการต่อรองของผู้คนที่ต้องสัมพันธ์กับรัฐอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในตอนนี้เองที่ทำให้เห็นการปะทะกันของพรมแดนการค้า เครือข่าย ที่มีอยู่ก่อนหน้านั้นกับ

พรมแดนของรัฐชาติ ซึ่งพบว่า ไม่ว่าจะบริบททางการเมืองจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ลักษณะเด่นของการค้าข้ามพรมแดนและกิจกรรมข้ามพรมแดนคือ ผู้คนและสินค้ายังคงหลั่งไหลเรื่องการถ่ายเทอยู่ตลอดเวลา และกลายเป็นว่ากิจกรรมของผู้คนเหล่านี้ต่างหากที่มีส่วนกำหนดรูปแบบของรัฐ และปฏิบัติการของรัฐที่ชายแดนให้มีลักษณะที่ยืดหยุ่นและเลื่อนไหลไปกับความเป็นท้องถิ่นในหลายด้าน และไม่ว่าเงื่อนไขเหล่านี้จะเอื้อประโยชน์ให้กับคนกลุ่มใด การค้าชายแดนยังคงหลั่งไหลเรื่องการถ่ายเทอยู่เสมอ

การศึกษาการค้าชายแดน ได้นำไปสู่การขยายคำอธิบายการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐ 3 ประการ ประการแรก ปฏิบัติการทางอำนาจที่รัฐสมัยใหม่ใช้มิได้แยกมิติทางเศรษฐกิจ การเมืองออกจากกัน ในกระบวนการนี้คือการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ที่กระทบต่อวิถีชีวิต วิธีการผลิต การค้า ประการที่สอง เป็นการพิจารณาปฏิบัติการทางอำนาจที่อาศัยความเป็นท้องถิ่นในการลดทอนความรุนแรง ความแข็งกร้าว และความแตกต่าง เพื่อดึงเอาผลประโยชน์จากท้องถิ่นเข้าสู่ส่วนกลางได้อย่างมีประสิทธิภาพ ประการที่สาม การปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐไม่สามารถพิจารณาผ่านปฏิบัติการของรัฐเพียงฝ่ายเดียว จากการศึกษาพบว่าพื้นที่ชายแดนแสดงให้เห็นถึงการแข่งขันทางอำนาจที่หลากหลาย และผู้คนที่เคลื่อนไหวในพื้นที่ดังกล่าวต่างเป็นผู้ปฏิบัติการทางอำนาจที่สำคัญ

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

ข้อมูลปฐมภูมิ

“กรมหลวงดำรงเสด็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ อุไทยธานี เมืองนครสวรรค์ กับด่านภาษี 15 พ.ย. ร.ศ. 117-3 ก.ค. ร.ศ. 127.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.29.2/110.

“การซ่อมสร้างถนนหนทางและสะพานในมณฑลพายัพ 27 ก.ค. ร.ศ. 120-30 ส.ค. ร.ศ. 124.”

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 60/46.

“กู้เงินทำรถไฟสายเหนือ 18 ธ.ค. ร.ศ. 121-5 ส.ค. ร.ศ. 122.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ค.75/3.

“ข้าราชการทางเมืองเชียงแสนไม่มาถือน้ำ 7 มิ.ย. ร.ศ. 117-10 มิ.ย. ร.ศ. 117.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.61/84.

“คนและบริษัทที่อ้างตัวเป็นคนในบังคับอังกฤษในศาล และเรื่องอัยการฟ้องหมองคามจริง หมองคามยัง หมองนันทาหาว่าจำหน่ายฝิ่นเถื่อน ร.ศ. 128.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ค.37/104.

“งบปีรายรับรายจ่ายเงินภาษีสุรา พ.ศ. 2456.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 ค.7.11.

“เที่ยวเมืองเชียงตุงเข้ามาตั้งอยู่ในแขวงเมืองเชียงของและกระทำโจรกรรมต่างๆ มิ.ย.-22 ก.พ. ร.ศ. 112.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.61/77.

“เจ้าแวนทิพพี่เจ้าหลวงเชียงตุงมาหาพรรคพวกที่เชียงใหม่ 23 พ.ค. ร.ศ. 125-25 พ.ค. ร.ศ. 125.”

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.61/78.

“จัดการใช้เงินบาทในมณฑลลาวเฉียง 22 พ.ค.-3 มิ.ย. ร.ศ. 118.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ค.76/10.

“จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน 2 มิ.ย. ร.ศ. 119-4 ส.ค. ร.ศ. 125.”

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 64/158.

“จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ 2 มิ.ย. ร.ศ. 119-14 ต.ค. ร.ศ. 126.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 63.1/127.

“จัดตั้งกองอาสา 4 พ.ค. ร.ศ. 124-29 มิ.ย. ร.ศ. 125.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.61/87.

“จัดระเบียบเก็บเงินค่าราชการและผลประโยชน์ในมณฑลพายัพ 5 ส.ค. ร.ศ. 115-4 ก.ค. ร.ศ. 129.”

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.60/40.

“ตลาดที่เมืองเชียงใหม่ 24-25 เม.ย. ร.ศ. 119.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.63.1/126.

“ตั้งด่านเมืองเชียงแสน เมืองเชียงราย เมืองเชียงของ 14 ก.ค. ร.ศ. 117-1 ก.ย. ร.ศ. 117.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.61/85.

“ตั้งบริเวณน่านตะวันออก บริเวณน่านเหนือ และบริเวณน่านใต้ 14 ช.ค. ร.ศ. 120 – 30 ต.ค. ร.ศ. 122.”

หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 64/159.

“นายแขวงบ้านไต ได้บังคับให้คนฝั่งซ้ายซึ่งถือหนังสือเดินทางที่ไม่ควรเชื่อให้เสียเงินส่วย ร.ศ. 121.”

หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.32/84.

“นายมาศครูทหาร ณ เมืองเชียงใหม่ ประพฤติเป็นพาลทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน 13 เม.ย. ร.ศ. 112-

22 ก.ย. ร.ศ. 112.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.63/111.

“นายร้อยอุเดื่องเงี้ยวนำปืนชนวนทองแดง 109 กระบอกเข้ามาในแขวงแม่กก 21 ส.ค.-16 ก.พ. ร.ศ. 119.”

หोजคหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.65/182.

“บอกเชียงใหม่ ร.ศ. 107-109.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม 2.12ก.19/22.

“บอกพระธรรมศาสน์เมืองเชียงใหม่ พ.ย. ร.ศ. 105-พ.ย. ร.ศ. 106.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม2.12ก.

18/19.

“เบ็ดเสร็จราชการในกรมแผนที่ 27 พ.ย. ร.ศ. 110-16 พ.ย. ร.ศ. 111.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.

84.2/3.

“แบ่งหัวเมืองในมณฑลอุดรและมณฑลพายัพออกเป็นบริเวณ ร.ศ. 119.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ.

ร.5 ม. 6.1/8.

“ไปบอกพระยาสุริยาพงษา ผู้ว่าราชการเมืองหล่มสักดี พ.ย. ร.ศ. 106-14 ม.ค. ร.ศ. 110.”

หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม2.12ก.18/20.

“ไปบอกเมืองต่างๆ ร.ศ. 104.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.15/12.

“ไปบอกเมืองต่างๆ ร.ศ. 104-108.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.16/15.

“ไปบอกเมืองต่างๆ ฟ้าง เชียงแสน แถน เชียงราย เชียงใหม่ ม.ค. ร.ศ. 107-9 ส.ค. ร.ศ. 109.”

หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.25/41.

“ไปบอกเมืองน่าน ก.ค. ร.ศ. 104-15 พ.ค. ร.ศ. 111.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม2.12ก.43/2.

“ไปบอกเมืองนครลำปาง ร.ศ. 104-109.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม2.12ก.64/10.

“ไปบอกเมืองพิไชย หลวงพระบาง เชียงคาน เมืองงอย ร.ศ. 106.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.20/27.

“ไปบอกเมืองลำพูน ร.ศ.104-109.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ม2.12ก.65/1.

“ไปบอกเมืองแสนปาง สกลนคร ฟ้าง มหาสารคาม ม.ค. ร.ศ. 98-มี.ค. ร.ศ. 107.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ.

ร.5 ม.14.12ก/1.

“ไปบอกหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. 99-128.” หोजคหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.15/6.

- “บัตรสนเท่ห์ทางลาวเฉียง 7 พ.ค.-16 ส.ค. ร.ศ. 112.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.61/60.
- “ปกครองบริเวณเชียงใหม่วันตกและเมืองแม่ฮ่องสอน 17 ต.ค. ร.ศ. 112 – 11 พ.ค. ร.ศ. 126.”
 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 63/115.
- “ประกาศเรื่องจำหน่ายโค, กระบือ ออกไปต่างประเทศ และพระราชบัญญัติตามช้าง, ร.ศ. 117-127.”
 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.5.3/5.
- “ไปรเวตเรื่องพม่าเงี้ยวลาวจีนจะคิดการประทุษร้ายต่อเมืองนครเชียงใหม่ 31 ส.ค.-6 พ.ย. ร.ศ. 119.”
 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 63.1/129.
- “เปลี่ยนนามแขวง รวมแขวง 14 ก.ย. ร.ศ. 120–19 ต.ค. ร.ศ. 126.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 60/47.
- “ฝรั่งเศสเก็บภาษีเรือที่เดินในลำน้ำโขง ร.ศ. 117.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.32/61.
- “ฝรั่งเศสเข้ามาในฝั่งขวา จับราษฎรซึ่งเดินเรือในฝั่งขวา และบังคับให้เสียค่าละ 20 อัฐ กับจับนายหนูส่งไป
 เวียงจัน ร.ศ. 117.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.32/64.
- “ฝรั่งเศสจัดการเก็บส่วยภาษีอากรทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ร.ศ. 115-129.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.
 31/26.
- “ฝรั่งเศสเมืองเวียงจันทน์ประกาศห้ามราษฎรฝั่งขวาที่ไม่ได้รับตัวอนุญาตจากฝรั่งเศส เข้าไปค้าขายกับ
 ฝั่งซ้าย กับให้เก็บภาษีของราษฎรฝั่งขวาด้วย ร.ศ. 117.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.32/62.
- “ฝรั่งเศสตั้งนายหมวดพวกขมุควบคุมคนในบังคับ ร.ศ. 114.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ต. 32.5/9.
- “ฝรั่งเศสต่อว่าเรื่องภาษีสุรายาฝิ่น ร.ศ. 114.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.31/21.
- “ฝรั่งเศสร้องว่าฝ่ายสยามตั้งด่านเก็บภาษีในที่ 25 กม. ร.ศ.117.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.32/53.
- “พงศาวดารเชียงใหม่ 2 พ.ค. ร.ศ. 122.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 บ. 41/9.
- “พระยาทรงสุรเดชคิดจัดราชการเมืองเชียงใหม่ 25 พ.ย. ร.ศ. 114–18 พ.ย. ร.ศ. 115.” หอจดหมายเหตุ
 แห่งชาติ. ร.5 ม.63.1/121.
- “พระยาประสงครามคิดก่อการกำเริบ ส.ค.-20 มี.ค. ร.ศ. 108.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.59/1.
- “พระยาศรีสหเทพไปตรวจราชการในหัวเมืองมณฑลพายัพ ร.ศ. 118.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.
 29.1/43.
- “พระยาศรีสหเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย
 30 มีค ร.ศ.118 – 30 มิย ร.ศ.119.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.58/33.
- “พระราชบัญญัติฆ่าโค, กระบือ, สุกร ร.ศ. 119-121.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.5.3/15.

- “พระราชบัญญัติเปลี่ยนชาติ ร.ศ. 120.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ต. 32.5/3.
- “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง 31 ธ.ค. ร.ศ. 119 -20 ม.ค. ร.ศ. 120.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 5/16.
- “พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำปาง 19 ก.พ. ร.ศ. 121.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.29.2/95.
- “พระองค์เพ็ญพัฒนพงษ์ตรวจราชการเมืองอุดรดิฐ 7 ก.พ. ร.ศ. 121.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 29.2/116.
- “ภาษีอากรต่างๆ ทางลาวเฉียง 1 ก.ค. ร.ศ. 113–19 ต.ค. ร.ศ. 115.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.61/59.
- “มณฑลพายัพเกิดข้าวยากหมากแพง ราษฎรอพยพ ร.ศ. 122-124.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.36.1/37.
- “มร.โลลล์ผู้ช่วยกงสุลอังกฤษเมืองน่าน มาตรวจคนในบังคับที่เมืองแพร่ แลสำเนาบันทึกวาจาพระยา ราชฤทธานนท์ และ มร.โลลล์ได้สนทนากัน ร.ศ. 119.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ต. 32.5/19.
- “มหาตะโป เป็นเครื่องเป่าของเงี้ยว 2-6 ต.ค. ร.ศ. 121.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 บ. 40.15/1.
- “มิตเดอนอกซ์เอเยนและกงสุลยนิรลอังกฤษ มีหนังสือทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ บำราบปรบภัย เรื่องพวกปล้นหนีเข้ามาเชียงใหม่ พ.ค. ร.ศ. 97-เม.ย. ร.ศ. 97.” หอจดหมายเหตุ แห่งชาติ. ร.5 ม.1.1/5.
- “มิตเตอร์ เอช.สะเลด รายงานเรื่องกรมป่าไม้ ร.ศ. 115.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.42.1.1/27.
- “มิตเตอร์แอนครูว์ข้าหลวงเมืองเชียงตุงมาเยี่ยมพระยาอุดรทิจพิจารณาที่เมืองเชียงราย 23 มี.ค. ร.ศ. 123–26 มี.ค. ร.ศ.123.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 60/ 53.
- “เมืองปั่นแขวงเมืองตากกับเมืองเถิน ร.ศ. 115.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ม.6.1/15.
- ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 5. เล่ม 3. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์ต้นฉบับ จำกัด, 2540.
- “ร่างพระราชบัญญัติระงับความถือ โกง ในการใช้หนังสือสำหรับตัวคนในบังคับต่างประเทศ 12 เม.ย. ร.ศ. 125.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ต.32.5/6.
- “ราชการหัวเมืองเรื่องขมุ 10 ม.ค. ร.ศ. 109–3 ก.ค. ร.ศ. 110.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 61/72.
- “รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง พ.ค. ร.ศ. 103.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.62/88.
- “รายงานจัดการปกครองเมืองเถิน 13 มี.ค. ร.ศ. 118 – 2 มี.ย. ร.ศ. 119.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 64/145.

- “รายงานต่างๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง 20 ช.ค. ร.ศ. 116 – 11 เม.ย. ร.ศ. 127.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
ร.5 ม. 65/181.
- “รายงานตรวจราชการเมืองแพร่ 18 ก.พ. ร.ศ. 121.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.29.2/86.
- “รายงานประชุมเทศบาลทางมหาดไทย 24 พ.ย. ร.ศ. 127-24 ก.ย. ร.ศ. 128.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
ร.5 ม.13/17.
- “รายงานพระวาสุเทพไปตรวจราชการมณฑลพายัพ ร.ศ. 119.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.29.1.14/44.
- “รายงานพระองค์เพ็ญ เสด็จตรวจการป่าไม้ ร.ศ. 122.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 41.1/10.
- “รายงาน มร.อด จักรกรมมหาดไทย 18 พ.ค. ร.ศ. 117.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 1/14.
- “รายงานราชการมณฑลพายัพ 11 เม.ย. ร.ศ. 120–10 ก.ย. ร.ศ. 129.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
ร.5 ม. 60/44.
- “รายงานหม่อมอุดมข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ 21–25 เม.ย. ร.ศ. 119.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.
63.1/125.
- “รายชื่อข้าราชการที่ไปรับราชการบริเวณปึงหนือ 30 ช.ค. ร.ศ. 121-31 พ.ค. ร.ศ. 123.” หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. ร.5 ม.59/28.
- “ราษฎรจัดขึ้นไม่ยอมทำตามคำสั่งราชการ 28 มิ.ย.–27 พ.ย. ร.ศ. 121.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.
59/21.
- “เรียกตำแหน่งข้าหลวงมณฑลพายัพ 5- 6 ก.พ. ร.ศ. 118.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 60/ 43.
- “เลขในหัวเมืองลาวเฉียง ร.ศ. 115.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.5.1.4/18.
- “ศุภอักษรถึงนครหลวงพระบาง ร.ศ. 105-106.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.2.12ข.95/52.
- “สร้างรถไฟตั้งแต่แม่พวกไปถึงแดนไชย แต่แดนไชยถึงนครเชียงใหม่ 13 พ.ค. พ.ศ. 2454-6 พ.ค. พ.ศ.
2463.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร 6 คค5.3.2.
- “สำมะโนครัวพลเมือง ร.ศ. 124-128.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม 30.2.19/4.
- “หนังสือเดินทาง ร.ศ. 120-121.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.30.15/3.
- “หนังสือมหาดไทยราชการฝ่ายเหนือเมืองนครเชียงใหม่ น่าน แพร่ ลำพูน ลำปาง 4 มี.ค. ร.ศ. 108–8 ต.ค.
ร.ศ. 110.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.63/107.
- “หนังสือราชการปี 108-109 พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์เรื่องราชการเชียงใหม่ และการในพระองค์ 17 พ.ย.
ร.ศ. 108-25 ก.พ. ร.ศ. 109.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 63/103.

“หนังสือราชการมีไปมาระหว่างพระยาพิพัฒน์โกษา กระทรวงการต่างประเทศ กับพระยาศรีสหเทพ และ พระศรีเสนา กระทรวงกลาโหม เกี่ยวกับการที่จะไป ร.ศ. 107.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 4/17.

“หนังสือราชการมีไปมาระหว่างพระยาพิพัฒน์โกษา กระทรวงการต่างประเทศ กับพระยาศรีสหเทพฯ เรื่อง ขอนหนังสือเดินทาง จับผู้ร้าย และคดีความคนในบังคับอังกฤษ ฝรั่งเศส ฯลฯ 1 เม.ย. – 29 มี.ค. ร.ศ. 109.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม. 5.

หนังสือราชการกิจจานุเบกษา. เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์ต้นฉบับ จำกัด, 2540.

“หมอชีกชาวอเมริกัน ฟ้องเงินกวัก อำแดงห่วยว่าเป็นลูกหนี้ 4000 แถบ ร.ศ. 101-102.” หอจดหมายเหตุ แห่งชาติ. ร.5 ม.2.12ก/10.

“หลวงพลอไศรยไปตรวจราชการเมืองเชียงแสน แม่คิ และเชียงแสนเก่า 10 ก.พ. ร.ศ.118.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.29.1.14/57.

“ห้ามการค้าแข่งเข้าหมัก ตาม พ.ร.บ. ภาษีชั้นใน 2474.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.7 ค.13.12.

“ให้มิสเตอร์เดอแคสเดนคอยเป็นผู้จัดการป่าไม้ห้วยเมืองลาวเฉียง ร.ศ. 110-113.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.41.1/8.

“อุปทูตฝรั่งเศสร้องเรียนเจ้าภาษีฝิ่นตรวจฝิ่นเรือขึ้นล่องในลำแม่น้ำ ร.ศ. 125.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.31/106.

ข้อมูลทฤษฎีภูมิ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ. พงสาวดารเมืองเชียงรุ่ง พงสาวดารเมืองไล พงสาวดารเมืองแฉ่ง พงสาวดารเมืองเชียงแขง. ประชุมพงสาวดาร เล่ม 9 (ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 9 และภาคที่ 10 ตอนต้น). พิมพ์ครั้งที่ 1. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.

เขมรรัฐนครเชียงตุง. ที่ระลึกงานถวายมุทิตาสักการะฉลองสมณศักดิ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิไลวงศ์วโรปการ. ตุง 3-5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2541. เชียงใหม่: วัดท่ากระดาศ, 2541.

“เงินตราและการแลกเปลี่ยน.” เชียงใหม่: ธนาคารแห่งประเทศไทย จ.เชียงใหม่, ม.ป.ป.

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112: การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.

ฉลอง สุนทรวาณิชย์. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลัง การเข้ามาของระบอบอาณานิคม. ใน การทบทวนตนเองและการพัฒนาศักยภาพส่วนบุคคล, วันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ.2541 โครงการ Global Competence Project.

- เฉลิมพล กิมประพันธ์. ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศส: วิเคราะห์กลไกการค้า
ดำเนินนโยบายต่างประเทศ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2453).
 วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, คณะรัฐศาสตร์ สาขาการระหว่างประเทศ และการทูต
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. นนทบุรี : สร้างสรรค์, 2533.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. ประวัติการเมืองไทย 2475-2500. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำรา
 สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544.
- ชวลิต ชูชาติ. “กาดจ้วด” (ตลาดจ้วด): มิติหนึ่งของภาพสะท้อนในการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของสังคม
ชาวนาในภาคเหนือของประเทศไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
 กระทรวงศึกษาธิการ, 2538: 26.
- ชวลิต ชูชาติ. กำเนิดระบบเศรษฐกิจทุนนิยมกับผลกระทบที่มีต่อสังคมชาวนาในภาคเหนือ.
วารสารสังคมศาสตร์. 5(เมษายน-กันยายน 2524) : 39-63.
- ชวลิต ชูชาติ. พ่อค้าวัวต่าง ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398–
2503). เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น, 2545.
- ชวลิต ชูชาติ. พ่อค้าเรือหางแมงป่อง นายฮ้อยหลวงลุ่มน้ำปิง (พ.ศ. 1839-2504). พิมพ์ครั้งที่ 2.
 ผลงานวิจัยของชวลิต ชูชาติ. เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น, 2549.
- ทวี สว่างปัญญากร, วรรณิการ์ พันชนะ และเรณู วิชาศิลป์, ปรีวรรต. ตำนานและสุภาษิตไทยเงิน. เอกสาร
 ลำดับที่ 14. เชียงใหม่: ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมมหาวิทยาลัยล้านนา, 2528.
- เท่ากว้างแข็ง และอ้ายคำ. เชื้อเครือเจ้าแสนหวีสิบสองพันนา. กรุงเทพฯ: Silkworm books, 2544.
- ธงชัย วินิจจะกุล. ประวัติศาสตร์การสร้าง ‘ตัวตน’. บรรณาธิการโดย สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยวัฒน์
 สถานันท์. ใน อยู่เมืองไทย: รวมบทความทางสังคมการเมืองเพื่อเป็นเกียรติแด่ศาสตราจารย์ เสน่ห์
จามริก ในโอกาสอายุครบ 60 ปี, น. 129-182. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.
- ธนาคารแห่งประเทศไทย. เงินตราล้านนาและส้าไท. กรุงเทพฯ: ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2540.
- ธิดา สาระยา. รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพฯ:
 เมืองโบราณ, 2537.
- เชียรชาย อักษรดิษฐ์ กรกนก รัตนวราภรณ์ และวันดี สันติวุฒิเวธี. ล้านนา: จักรवाल ตัวตน อำนาจ.
 กรุงเทพฯ: โครงการอาณานิคมศึกษา 5 ภูมิภาค, 2545.

นิตยาภรณ์ พรหมปัญญา. ถนนพม่ากับความเปลี่ยนแปลงของดินแดนตอนใต้ ค.ศ.1937-1949:

ศึกษากรณีเมืองบามอ. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, คณะอักษรศาสตร์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

นิมิเมียนต์. พม่ากับการต่อต้านจักรวรรดินิยมอังกฤษ ค.ศ. 1885-1895. แปลโดย ฉลอง

สุนทราวาณิชย์. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2543.

บ.บุญคำ. เที่ยวเมืองเชียงตุงและแคว้นสาละวิน. พิษณุโลก: โรงพิมพ์รัตนสุวรรณ, 2499.

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ราชอาณาจักรลาว. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ศยาม, 2547ก.

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ไทยสิบสองปันนา เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ศยาม, 2547ข.

ปลายอ้อ ชนะนนท์. นายทุนพม่ากับการก่อตัวและขยายตัวของระบอบทุนนิยมในภาคเหนือของ

ไทย พ.ศ. 2464-2523. กรุงเทพมหานคร: โครงการหนังสือเล่ม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับ บริษัทสำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, 2530ก.

ปลายอ้อ ชนะนนท์. ทุนนิยมท้องถิ่นภาคเหนือ. ศิลปวัฒนธรรม 8(กุมภาพันธ์ 2530ข): 106-110.

ผดุงแคว้นประจันต์, หลวง (จันทร์ อุตตรนคร). ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาค1-6. พระนคร: องค์การ
คำของคุรุสภา, 2504.

พรรณเพ็ญ เครือไทย, ลมุต จันทน์หอม และรัชณี ศรีอ่อนศรี. เพลงกล่อมเด็กล้านนา. โครงการ

ศึกษาวิจัยโครงการศึกษาวิจัยนิทานพื้นบ้านล้านนา ปรัชมปราศติและเพลงพื้นบ้านล้านนา. เชียงใหม่:
สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540.

พระธรรมวิมล โมลี และเกรียงศักดิ์ ชัยครุณ, เรียบเรียง. ครบรอบ 100 ปี เหตุการณ์กบฏเงี้ยวก่อการจลาจลใน
มณฑลพายัพ 2445, พิมพ์ครั้งที่ 3. พระยา: หอวัฒนธรรมนิทัศน์ วัดศรีโคมคำ พระยา, 2553.

พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในรัชกาลที่ 5, พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทาน

เพลิงศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2520.

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, สถาบันวิจัยสังคม, ฝ่ายวิจัยล้านนา. ตำนานเชียงใหม่ปางเดิม, เอกสารร่วมสมโภช

700 ปี เมืองเชียงใหม่ อันดับที่ 2. เชียงใหม่: ฝ่ายวิจัยล้านนา สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัย
เชียงใหม่, 2540.

มาชูฮารา, โยชิยุกิ. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่

14-17 จาก "รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป" ไปสู่ "รัฐกึ่งเมืองท่า". กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

แมคกิลวารี, ดี.ดี. กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว อดีตชีวิตของศาสนาจารย์เดเนียล แมคกิลวารี

ดี.ดี. แปลโดย จิตราภรณ์ ตันรัตนกุล. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยามประเทศ, 2537.

รัตนพร เศรษฐกุล. ชาวไทลื้อในจังหวัดน่าน. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยพายัพ, 2538.

- รัตนพร เศรษฐกุล. หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546.
- รัตนพร เศรษฐกุล. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรม แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2552.
- ล้อม เฟื่องแก้ว. บ้านห้วย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2553.
- วารสารณ์ เรื่องศรี. การค้า กับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการเข้ามาของระบบเทศบาล. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, คณะอักษรศาสตร์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.
- สมมะโน ณ เชียงใหม่. ศูนย์กลางการค้าและเส้นทางการค้าในอาณาจักรล้านนาไทย ช่วง พ.ศ. 1839-2442. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, คณะวิทยาศาสตร์ สาขาวิชาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538.
- สมหมาย เปรมจิตต์, ปรีวรรต. ราชวงสาพื้นเมืองเชียงใหม่. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518.
- สมหมาย เปรมจิตต์, ปรีวรรต. ประเพณี 6 ประการ. ภาคปริวรรต ลำดับที่ 17. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2521.
- สร้อยศรี อ่องสกุล. พืชน้ำสาหร่ายประวัตศาสตร์. ใน กฎหมายโบราณ ต้นฉบับวัดป่าลาน ตำบลทุ่งต้อม อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ในหน้าลานที่ 29. (ม.ป.ท, ม.ป.ป.).
- สร้อยศรี อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์, 2544.
- สร้อยศรี อ่องสกุล, ปรีวรรตและจัดทำ. หลักฐานประวัติศาสตร์ล้านนาจากเอกสารคัมภีร์ใบลานและพืชน้ำสาหร่าย. เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2534.
- สุจิตรา มาถาวร, เรียบเรียง. เงินตราในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: เอส.ที.พี.เวิลด์ มีเดีย จำกัด, 2541.
- สุวิทย์ พิทักษ์. ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย กับประเทศฝรั่งเศสตั้งแต่ ร.ศ. 112 ถึง ร.ศ. 126 (ค.ศ.1893-1907). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518.
- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ปรีวรรต. สมุคตราชและประเพณี 6 ประการ. เชียงใหม่: วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2524.
- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัลอาจ, ปรีวรรต. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ตรีศวิน, 2543.
- แอมอนิเย, เอเจียน. บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438. แปลโดย ทองสมุทรา โดเร และสมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: โครงการผลิตเอกสารส่งเสริมความรู้เกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้าน สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ทบวงมหาวิทยาลัย, 2539.

อัญชลี สินธุสอน. รายงานการพบกลองมโหระทึกในพื้นที่จังหวัดเชียงราย เมื่อ พ.ศ.2546 : ลวดลายพิเศษ
กับข้อสังเกตเกี่ยวกับกลุ่มชนเจ้าของกลองมโหระทึกและข้อสันนิษฐานด้านอายุสมัย. ศิลปากร
48(พฤศจิกายน-ธันวาคม 2548) : 65-75.

เว็บไซต์

การเก็บเกี่ยวผ้าฝ้าย แหล่งที่มา: http://gis.agr.ku.ac.th/e_learning/texttile/html/Lesson03/2.html

เขตแห้งแล้งในพม่า แหล่งที่มา: http://www.myanmar.nu.ac.th/envi/index5_4.htm

ตระกูล “ฟองอากาศ” แหล่งที่มา: <http://www.lampang108.com/wb/read.php?tid-251.html>

พิพิธภัณฑ์ธนาคารแห่งประเทศไทย สำนักงานภาคเหนือ, เงินตราในล้านนา, แหล่งที่มา:

<http://www2.bot.or.th/museum/thai>

มอร์แมน, ไมเคิล. ฐานข้อมูลจดหมายเหตุทางมานุษยวิทยาในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร:

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) แหล่งที่มา: http://www.sac.or.th/databases/anthropological_archive

เรือแม่ปะ หรือเรือหางแมงป่อง, แหล่งที่มา: <http://www.lib.payap.ac.th>

วิรัช นิยมธรรม, แปล. แบบเรียนประวัติศาสตร์เมียนมา ชั้น 10, 2544 แหล่งที่มา: <http://www.gotoknow.org>

Amherst แหล่งที่มา: <http://en.wikipedia.org/wiki/Amherst>

Chou Ta-kuan “บันทึกเรื่องขนบธรรมเนียมของกัมพูชา” แหล่งที่มา:

<http://www.sac.or.th/databases/siamrarebooks/mai>

Piastre แหล่งที่มา: http://en.wikipedia.org/wiki/French_Indochinese_piastre

Talo, Daluo แหล่งที่มา: <http://www.chinalandscapes.com>

Zhang Qian's report แหล่งที่มา: http://en.wikipedia.org/wiki/Zhang_Qian

ภาษาอังกฤษ

Primary sources

Bastian, Adolf. Adolf Bastian's travels in South-East Asia. Vol.1, A journey in Burma, 1861-1862,

Translated by Walter E.J. Tips. Bangkok: White Lotus, 2004.

Bock, Carl. Temples and Elephants: Travels in Siam in 1881-1882. New York: Oxford University Press,
1986.

- Carne, Louis de. Travels on the Mekong Cambodia, Laos and Yunnan: The Political and Trade Report of the Mekong Exploration Commission (June 1866-June 1868). Bangkok: White Lotus Press, 1995.
- Colquhoun, Archibald Ross and Hallett, Holt S. Amongst the Shans. S.I.: s.n., n.d.
- Colquhoun, Archibald Ross. Ethnic history of the Shans. Delhi: Manas Publication, 1985.
- Cupet, P. Travel in Laos and Among the Tribes of Southeast Indochina, The Pavie Mission Indochina Papers 1879-1895, Vol. 6, Translated by Walter E.J.Tips. Bangkok: White Lotus Press, 2000.
- Curtis, Lillian Johnson. The Laos of North Siam : seem through the eyes of a missionary. Bangkok: White Lotus Press, 1998.
- D Orleans, Henri, Prince. Around Tonkin and Siam. Bangkok: White Lotus Press, 1999a.
- D Orleans, Henri, Prince. From Tonkin to India by the Sources of Irawadi. Bangkok: White Lotus Press, 1999b.
- Dupuis, J. A Journey to Yunnan and the Opening of the Red River to Trade. Bangkok: White Lotus, 1998.
- Ehlers, Otto E. On Horseback through Indochina: Burma, North Thailand, the Shan State, and Yunnan, Vol.2. Bangkok: White Lotus Press, 2001.
- Garnier, Francis. Travel in Cambodia and Part of Laos: the Mekong Exploration Commission Report (1866-1868), Vol. 1. Bangkok: White Lotus Press, 1996a.
- Garnier, Francis. Further Travels in Laos and in Yunnan: the Mekong Exploration Commission Report (1866-1868), Vol. 2. Bangkok: White Lotus Press, 1996b.
- Lefevre, E. Travels in Laos: The Fate of the Sip Song Pana and Muong Sing (1894-1896). Bangkok: White Lotus Press, 1995.
- Le May, Reginald. An Asian Arcady: The Land and Peoples of Northern Siam. Bangkok: White Lotus Press, 1986.
- Malcom, Howard. Travels in South - eastern Asia: embracing Hindustan, Malaya, Siam and China 1799–1879. London: Charles Tilt Press, 1839.
- Pavie, Auguste. Mission Pavie Indo-China, 1879-1895: Geographie et Voyages. Paris: E. Leroux, 1901.
- Pavie, Auguste. Pavie Mission Exploration Work: Laos, Cambodia, Siam, Yunnan, and Vietnam, Vol. 1 of The Pavie Mission Indochina Papers 1879-1895. Bangkok: White Lotus Press, 1999a.
- Pavie, Auguste. Atlas of the Pavie Mission: Laos, Cambodia, Siam, Yunnan, and Vietnam, Vol.2. Bangkok: White Lotus Press, 1999b.

Pavie, Auguste. Travel Report of the Pavie Mission, Vol. 3. Bangkok: White Lotus Press, 1999c.

Pichon, Louis. A Journey to Yunnan in 1892 Trade and Exploration in Tonkin and Southern China.

Bangkok: White Lotus Press, 1999.

“Report for the Year 1886-1896 on the Trade of Bangkok.” British Parliamentary Papers-Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance (B.C.R.), Bangkok. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1886-1896.

“Report for the Year 1891-1896 on the Trade of Chiengmai.” B.C.R., Chiengmai. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1891-1896.

“Report for the Year 1899-1910 on the Trade of Bangkok.” B.C.R., Bangkok. London, British Museum Library, 1899-1910.

“Report for the Year 1899-1939 on the Trade of Chiengmai.” B.C.R., Chiengmai. London, British Museum Library, 1899-1939.

Roux, Emile. Searching for the Sources of the Irrawaddy. Bangkok: White Lotus, 1999.

Smyth, H. Warington. Exploring for gemstones on the Upper Mekong: Northern Siam and parts of Laos in the years 1892-1893. Bangkok: White Lotus Press, 1998.

“Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918-1938.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

กค.0301.1.38K/1-9.

“The Foreign Trade and Navigation Port of Bangkok Year 1911-1933.” หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

กค.0301.1.38E/13-23

Twentieth Administration Report on the Traffic Royal State Railways Broad Gauge in Siam for the Year 2459. (1916-17.). Bangkok: The Royal Railway Printing Office, 1917.

Younghusband, G.J. The Trans-Salwin Shan State of Kiang Tung. Edited with an Introduction and Glossary by Wyatt, David K. Chiang Mai: Silkworm Books, 2005.

Secondary sources

Anderson, Benedict. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.

Revised and extended Edition. London and New York: Verso, 1992.

- Bello, David. The Venomous Course of Southwestern Opium: Qing Prohibition in Yunnan, Sichuan, and Guizhou in the Early Nineteenth Century. The Journal of Asian Studies 62: 4(November 2003) : 1109-42.
- Bin Yang. Horse, Silver, and Cowries: Yunnan in Global Perspective. Journal of World History 15(September 2004) : 281-322.
- Bowie, Katherine Ann. Peasant perspectives on the political economy of the northern Thai Kingdom of Chiang Mai in the Nineteenth Century: Implications for the understanding of peasant political expression. Doctoral Dissertation, University of Chicago, 1988.
- Brocheux, Pierre and Hemery, Daniel. Indochina: An Ambiguous Colonization, 1858-1954. Translated by Ly Lan Dill-Klein, with Eric Jennings, Nora Taylor, and Noemi Tousignant. London: University of California Press, 2009.
- Cheng Siok-Hwa. The Rice Industry of Burma 1852-1940. Kuala Lumpur: University of Malaya Press, 1968.
- Chiranan Prasertkul. Yunnan Trade in the Nineteenth Century: Southwest China's Cross-Boundaries Function System. Bangkok: Institute of Asian Studies Chulalongkorn University, 1989.
- Coppel, Charles. Revisiting Furnivall's 'Plural Society': Colonial Java as a Mestizo Society. Ethnic and Racial Studies 20 (1997): 563-79.
- Dabin Ma. The Modern Silk Road: The Global Raw-Silk Market, 1850-1930. The Journal of Economic History 56(June 1996): 330-355, Papers Presented at the Fifty-Fifth Annual Meeting of the Economic History Association.
- Dijk, Wil O. Seventeenth-century Burma and the Dutch East India Company, 1634-1680. Singapore: Singapore University Press, 2006.
- Farrington, Anthony, Edited. Dr Richardson's missions to Siam 1829-1839. Bangkok: White Lotus Press, 2004.
- Forbes, Andrew and Henley, David. The Haw: traders of the Golden Triangle. Bangkok: Teak House Press, 1997.
- Furnivall, J. S. Colonial Policy and Practice: A Comparative Study of Burma and Netherlands India. New York: New York University Press, 1956.

- Furnivall, J. S. The Fashioning of Leviathan: The Beginnings of British Rule in Burma. Edited by Gehan Wijeyewardene. Canberra: The Australian National University; The Department of Anthropology, 1991.
- Ghosh, Parimal. Brave Men of the Hills: Resistance and Rebellion in Burma, 1825-1932. New Delhi: Manohar, 2000.
- Giersch, C. Pat. A Motley Throng: Social Change on Southwest China's Early Modern Frontier, 1700-1880. The Journal of Asian Studies 60(February 2001) : 67-94.
- Giersch, C. Patterson. Asian Borderlands: The Transformation of Qing China's Yunnan Frontier. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2006.
- Grabowsky, Volker and Turton, Andrew. The Gold and Silver Road of Trade and Friendship: The McLeod and Richardson Diplomatic Missions to Tai States in 1837. Chiang Mai: Silkworm books Press, 2003.
- Gravers, Mikael. Introduction: Ethnicity Against State-State Against Ethnic Diversity?. In Mikael Gravers (ed.), Exploring Ethnic Diversity in Burma, pp. 1-33. Copenhagen: NIAS-Nordic Institute of Asian Studies, 2007.
- Heine-Geldern, Robert. Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia. New York: Cornell University, Ithaca, 1956.
- Hill, Ann Maxwell. Merchants and Migrants: Ethnicity and Trade Among Yunnanese Chinese in Southeast Asia. New Haven, Conn.: Yale University Southeast Asia Studies, 1998.
- Ishikawa, Noboru. Between Frontiers: Nation and Identity in a Southeast Asian Borderland. Singapore: NUS Press, 2010.
- Iversson, Soren. Creating Laos: The Making of a Lao Space between Indochina and Siam, 1860-1945. Denmark: NIAS Press, 2008.
- Kakizaki, Ichiro. Rails of the Kingdom: The History of Thai Railways. Bangkok: White Lotus Press, 2012.
- Keyes, Charles F. The Golden Peninsular: Culture and Adaptation in Mainland Southeast Asia. New York: Macmillan Publishing Co., Inc., 1977.
- Knauer, Elfriede Regina. The Camel's Load in Life and Death: Iconography and Ideology of Chinese Pottery Figures from Han to Tang and Their Relevance to Trade along the Silk Routes. Zurich: Akanthus Verlag fur Archäologie, 1998.

- Koizumi, Junko. The communication of Suai from Northeast Siam in the Middle of the Nineteenth Century. Journal of Southeast Asian Studies 23 (September 1992) : 276-307.
- Leach, Edmund Ronald. Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure. London : The London School of Economics and Political Science, 1954.
- Lee Hock Guan. Furnivall's Plural Society and Leach's Political Systems of Highland Burma. Journal of Social Issues in Southeast Asia 24(2009) : 32-46.
- Lieberman, Victor B. Secular Trends in Burmese Economic History, c.1350-1830, and their Implications for State Formation. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Lieberman, Victor B. Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context, c 800-1830. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Mathee, Rudolph P. The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver 1600-1730. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 23 From Morgan and Coote, Early Voyages, ii, 397, letter of Arthur Edwards, Aug. 8, 1566.
- Maule, Robert. British Policy Discussions on the Opium Question in the Federated Shan States, 1937-1948. Journal of Southeast Asian Studies 33(June 2002) : 203-224.
- Meyers, Dean, Preface. The French in Indo-China: With a narrative of Garnier's explorations in Cochinchina, Annam and Tonquin. Bangkok: White Lotus, 1994.
- Milne, Leslie. Shans at Home: Burma's Shan States in the Early 1900s. Bangkok: White Lotus Press, 2001.
- Milne, Leslie. The Homes of an Eastern Clan: A Study of the Palaungs of the Shan States. Bangkok: White Lotus Press, 2004.
- Niti Pawakapan. 'Once were Burmese Shans': Reinventing ethnic identity in Northwestern Thailand. In Alexander Horstmann and Reed L. Wadley (ed.), Centering the margin: Agency and narrative in Southeast Asian Borderlands, pp. 27-52. New York and Oxford: Berghahn Books, 2006.
- Osborne, Milton. The Mekong: turbulent past, uncertain future. St Leonard: Allen & Unwin Press, 2000.
- Reynolds, Craig J. Paradigms of the Premodern State. In Seditious Histories: Contesting Thai and Southeast Asian Pasts, pp. 31-52. Seattle: University of Washington Press; Singapore: In Association with Singapore University Press, 2006.
- Scott, James C. The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia. New Haven and London: Yale University Press, 1977.

- Skinner, G. William. Marketing and Social Structure in Rural China, part 1, reprinted from The Journal of Asian Studies 24(November 1964) : 3-43, In Marketing and Social Structure in Rural China (Association for Asian Studies Reprint Series No. 1, n.d.).
- Suchart Setthamalinee. The Transformation of Chinese Muslim Identities in Northern Thailand. Doctoral Dissertation, University of Hawaii at Manoa, 2010.
- Tagliacozzo, Eric. Secret trades, porous borders: Smuggling and states along a Southeast Asian frontier, 1865-1915. New Haven: Yale University Press, 2005.
- Tambiah, Stanley J. The Frontiers of 'Burma'. Edmund Leach: An Anthropological Life. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Thongchai Winichakul. Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation. University of Hawaii Press, 1994.
- Van Roy, Edward. Economic Systems of Northern Thailand structure and change. Ithaca: Cornell University Press, 1971.
- Walker, Andrew. The Legend of the Golden Boat. Surrey: Curzon Press, 1999.
- Wicks, Robert S. Money, markets, and trade in early Southeast Asia: the development of indigenous monetary systems to AD 1400. Cornell University, Ithaca, New York: Cornell Southeast Asia Program, 1992.
- Wittfogel, Karl A. Oriental Despotism: a Comparative Study of Total Power. New Haven: Yale University Press, 1957.
- Woodman, Dorothy. The Making of Burma. London: the Cresset Press, 1962.
- Yegar, Moshe. Between Integration and Secession: The Muslim Communities of The Southern Philippines, Southern Thailand, and Western Burma/Myanmar. England: Lexington Books, 2002.
- Zhao Yanshe. A Tentative Research on the Culture of the Wooden Drum of Wa Ethnic Group. In Hayashi, Yukio & Guangyuan, Yang. Dynamics of Ethnic Cultures Across National Boundaries in South western China and Mainland Southeast Asia : Relation, Societies, and Languages. pp. 234-243. Chiang Mai: Lanna Culture Center, Rajabhat Institute Chiang Mai, 2002.

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาววราภรณ์ เรืองศรี เกิดวันที่ 5 มีนาคม พ.ศ. 2523 ที่ตำบลจันทน์จ้าวใต้ อำเภอแม่จัน จังหวัด เชียงราย

วราภรณ์เริ่มศึกษาระดับปริญญาบัณฑิตที่สาขาวิชาการสื่อสารมวลชน คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. 2542 และสำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิตปี พ.ศ. 2545 ในปี พ.ศ. 2547 วราภรณ์เข้าศึกษาระดับมหาบัณฑิตที่ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และได้รับทุน “โครงการผลิตและพัฒนาอาจารย์” ของทบวงมหาวิทยาลัยในปี พ.ศ. 2548 ซึ่งเป็นทุนอุดหนุนการศึกษาระดับปริญญาโทและเอกภายในประเทศ ภายใต้การกำกับดูแลของสาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ต่อมาสำเร็จการศึกษาปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2550 และเข้าศึกษาต่อระดับดุษฎีบัณฑิตในปี พ.ศ. 2551 ที่ภาควิชาประวัติศาสตร์แห่งเดิม กระทั่งสำเร็จการศึกษาปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตปี พ.ศ. 2556

วราภรณ์ได้เสนอบทความซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิตเรื่อง “สำรวจการค้าข้ามชายแดนลุ่มแม่น้ำโขง ค.ศ. 1911-1939 : เส้นทางคาราวาน ผู้คน และสินค้า” ใน วารสารไทยคดีศึกษา 9 (ตุลาคม 2554-มีนาคม 2555), หน้า 1-47

ตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2556 วราภรณ์เป็นอาจารย์ประจำที่สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชามนุษยศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.